

ΑΜΟΡΓΟΣ Ι
Ἡ Μινώα

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 10672
fax 2103644996, τηλ. 2103625531
archetai@otenet.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-39-2

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκδόθηκε
μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος
«ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ»

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη
Ἐκδοτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 228

ΛΙΛΑΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ Ι

Ἡ Μινώα

Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια

ΑΘΗΝΑΙ 2002

Μνήμη φιλότατης μητρός

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	XIII
Συντομογραφίες βιβλιογραφίας - Βραχυγραφίες	XVII
 I. ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ	 1
Προϊστορική εποχή	7
Ύστερη Νεολιθική περίοδος	7
Κυκλαδικός πολιτισμός	9
Ύστεροκυκλαδική περίοδος	20
Ίστορικοί χρόνοι	22
Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική περίοδος	22
Άρχαίοι χρόνοι	25
Κλασσική περίοδος	27
Έλληνιστική περίοδος	30
Οι πύργοι	49
Ρωμαιοκρατία	62
Παλαιοχριστιανική περίοδος	69
Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος	76
Μέση Βυζαντινή περίοδος	86
Ένετοκρατία	87
Τουρκοκρατία	91
Νεώτεροι χρόνοι	93
 II. Η ΜΙΝΩΑ	 101
Τò ὄνομα	103
Ἡ ἔρευνα	108
Συνοπτική ἱστορία τῆς Μινώας	116
Προϊστορική ἐποχή	116
Πρώιμοι ἱστορικοί χρόνοι	118
Άρχαίκη περίοδος	123
Κλασσική περίοδος	131
Έλληνιστική περίοδος	135
Ρωμαιοκρατία	156

III. ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	163
Ἡ πρόσβαση	165
Ἡ εἴσοδος στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια	167
Ἡ ἐνημέρωση τοῦ ἐπισκέπτη	169
Περιήγηση στὴν ἀρχαία πόλη καὶ στὴν ἀκρόπολη. Προτεινόμενη πορεία	169
Ἐπίσκεψη στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς	173
Ἡ Κάτω πόλη	174
Ἡ μαρμαρίνη πύλη	175
Ὁ βαθμιδωτὸς δρόμος	179
Τὸ ἄνδηρο τοῦ ναοῦ	180
Ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου μετὰ τὴν θυσία θεμελίων	182
Ὁ ἀποθέτης τέφρας	185
Ὁ ναὸς	189
Ὁ χώρος Δ. τοῦ ναοῦ (N-Δ1 καὶ Δ1)	193
Τὸ ΒΔ. ἐργαστηριακὸ συγκρότημα	195
Τὸ ἄνδηρο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς	200
Ὁ χώρος τοῦ φρέατος Δ. τῆς δεξαμενῆς	203
Ἡ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ (Τὰ Παλάτια)	205
Ὁ ταφικὸς περίβολος	207
Ὁ τάφος τοῦ πολεμιστῆ	210
Τάφος καύσεως γυναικὸς	211
Ὁ ἐγχυτρισμὸς τοῦ νηπίου	214
Ἡ σήμανση τῶν τάφων	218
Ἡ χρονολόγηση τῶν τάφων	219
Ὁ περίβολος	221
Τὸ Γυμνάσιο	225
Τὸ ἀποχωρητήριον	232
«Χῶρος Θεάτρου»: «Σαραπεῖον», Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης	238
Πορεία πρὸς τὴν ἀκρόπολη	248
Ἡ τειχισμένη ἀκρόπολη	250
Ὁ ἀνατολικὸς ὀχυρωτικὸς τοῖχος	250
Ἡ ΒΑ. πυλὶδα	250
Ὁ ΒΑ. προμαχῶν	250
Τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης	254
Τὸ σπηλαιῶδες χάσμα	261
Ὁ οἰκισμὸς στὴν ἀκρόπολη	262
Ἡ ὀχύρωση τῆς πόλεως	262
Ὁ τριγωνικὸς πύργος	272
Ἡ δυτικὴ πύλη	274
Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους	276

Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς ὁχυρωτικὸς περίβολος	276
Υλικά δομῆς	279
Λατομεῖα μαρμάρου	281
IV. Ο ΛΙΜΗΝ	287
Τὰ Κατάπολα	290
Τὸ Κατ' Ἀκρωτήρι	304
Ἡ Παναγίτσα	304
Κυκλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τάφοι	305
Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι	306
Οἱ Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου	307
Τὸ Ραχίδι	309
Τὸ Ξυλοκερατίδι	311
Ὀδοιπορικὰ ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι	313
Κατηφορίδα - Μυκηναῖκοι τάφοι - Φτωχὴ Παναγιά - Βαγγελίστρα - Βίγλα	313
V. Η ΜΕΙΖΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΜΙΝΩΑΣ	321
Ἀρχαῖοι πύργοι - ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις	323
Περιφέρεια λιμένος Καταπόλων	323
Ραχίδι-Παλιοκκλησὰ	323
Περιστεριά-Βιγλιὰ	326
Περιφέρεια Χώρας	328
Τερλάκι	330
Βουνὶ	331
Λέλης	335
Ρίχτι	336
Τὰ Ἱερὰ	340
Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας	340
Ἀρτέμιδος, Τερλάκι	340
Ἑρμοῦ (Σωτήρος) - Ἀγία Μαρίνα	341
Ἀγία Εἰρήνη - Λεῦκες	342
VI. ΑΠΟ ΤΟ ΦΥΤΩΝΥΜΙΚΟ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ	349
Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ	367
Α. Γενική (1827-2002)	367
Β. Τῆς Μινώας (1981-2002)	374
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	
I. Τοπωνύμια	383
II. Ἐπιγραφές	388
Προέλευση εἰκόνων	392

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μολονότι οί ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Μινώας συνεχίζονται καὶ ἡ τελικὴ ἐπιστημονικὴ δημοσίευση δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ –τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἤδη γνωστὰ στοὺς εἰδικοὺς ἀπὸ τὶς ἐτήσιες ἀναλυτικὲς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις καὶ ὀρισμένες εἰδικὲς μελέτες, δημοσιευμένες σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ἑλληνικὰ καὶ ξένα–, θεώρησα σκόπιμο νὰ προβῶ στὴν παροῦσα ἔκδοση καὶ γιὰ τὴν ἔγκυρη ἐνημέρωση τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ, τῶν πολυάριθμων ἐπισκεπτῶν τῆς Ἀμοργοῦ καὶ ἰδιαίτε- ρως τῆς ἀρχαίας Μινώας. Μεταξὺ τῶν λόγων ποὺ μὲ ὀδήγησαν στὴν συνοπτικὴ συν- θετικὴ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων συγκαταλέγεται καὶ ἡ κυκλοφόρηση εὐά- ριθμων πολύχρωμων, κερδοσκοπικοῦ χαρακτήρα, «ὁδηγῶν» καὶ πολυτελῶν τουρι- στικῶν φυλλαδίων· γραμμένα ἀπὸ ἀρχαιολογοῦντες καὶ δημοσιογραφοῦντες αὐτό- κλητους συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες, ἀγνοοῦν τὰ πρόσφατα ἐπιστημονικὰ δεδομένα, πα- ραθέτουν ἄκριτα προφορικὲς πληροφορίες, παρανοοῦν ὑποθέσεις ἐργασίας, μετα- γράφουν λανθασμένα παλαιὰ συμπεράσματα ἢ διαπιστώσεις προσωρινοῦ χαρακτή- ρα καὶ ἀναπαράγουν παλαιὲς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες καὶ σχέδια.

Προκειμένου νὰ ἀναφερθοῦν τὰ νέα στοιχεῖα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς συστηματικὲς, πολύχρονες περιηγήσεις σὲ ὁλόκληρο τὸ νησί, προ- τάσσεται Σκαρίφημα τῆς ἱστορίας τῆς Ἀμοργοῦ (I), ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Μετὰ ἀπὸ τὴν σύντομὴ ἀναφορὰ στὸ ὄνομα Μινώα καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας, ἐπιχειρεῖται, βάσει τῶν παλαιῶν καὶ νέων ὑλικῶν μαρτυριῶν, κυρίως τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἡ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς Μινώας ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ περίοδο ἕως τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες (II).

Ἐν συνεχείᾳ, προτείνεται στὸν ἐπισκέπτη ἐπιλεκτικὴ περιήγηση στὰ ἀρχαία οἰκο- δομικὰ κατάλοιπα, ἀνεσκαμμένα καὶ ἐπιφανειακῶς ὁρατά (III)· ἐδῶ ἐκτίθενται συ- νοπτικὰ τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ πολύχρονη με- λέτη καὶ ἀπὸ τὶς ἐπίπονες ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία (1981-2001) σὲ μικρὸ μόνον μέρος τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Μινώας. Ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ ἐξαντλητικὴ παρουσίαση τῶν κτιριακῶν λειψάνων καὶ τῶν μνημείων, ἀναφέρονται καὶ εἰκονίζονται μόνον ὅσα εἶναι σήμερα προσιτὰ καὶ ἐπι- σκέψιμα. Γιὰ τὴν καλύπτερη κατανόηση τῶν λιθόκτιστων οἰκοδομημάτων ἀναφέρονται συνοπτικὰ καὶ τὰ ὑλικά δομῆς, καθὼς καὶ τὰ γειτονικὰ λατομεῖα μαρμάρου.

Τὴν εἰκόνα τῆς ἀρχαίας πόλεως συμπληρώνουν Ὁ Λιμὴν (IV), τὸ ἐπίνειο τῆς Μι- νώας καὶ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους, καθὼς καὶ Ἡ μεῖζων περιφέρεια (V), ἡ ὑπαιθρος χώρα

τῆς Μινώας, μὲ τὰ μεμονωμένα ὄχυρά, τοὺς πύργους - ἀγροτικές ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ Ἱερά.

Στὸ τελευταῖο, σύντομο κεφάλαιο (VI) «Ἀπὸ τὸ φυτωνυμικὸ τῆς Ἀμοργοῦ», γίνεται μνεῖα ὀρισμένων ἀπὸ τὰ πολυάριθμα, συνεχῶς ἀφανιζόμενα, δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν τῆς πολυβοτάνου γῆς τῆς Ἀμοργοῦ.

Οἱ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν Ἀμοργὸ καὶ κυρίως ἡ συνεχιζόμενη ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων μνημείων στὸν λόφο τῆς Μουντουλιᾶς, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ καὶ στὴν διάσωση τοῦ τόπου ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμηση, ἀφοῦ ἐπέβαλαν τὴν κρατικὴ προστασία ὅλων τῶν ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένων χωραφιῶν, τὰ ὁποῖα, μετὰ ἀπὸ 20 (εἴκοσι) ἔτη, κηρύχθηκαν ἀδόμητη ζώνη. Γλίτωσαν ἔτσι τὴν γαίας ἀτίμωσιν ἀπὸ τοὺς ἐπίδοξους μνηστῆρες τῆς ἀλώβητης ἀμοργινῆς γῆς, ἐργολάβους καὶ μεσίτες, τὴν νέα μάστιγα τῆς προιούσας οἰκοπεδοποίησης τῶν ἀγρῶν, ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια μετατρέπει ὄχι μόνον τὰ περιβόλια ἀλλὰ καὶ τὰ ξεροχώραφα, τὶς ἀπομονωμένες κατοικιὲς καὶ τοὺς βοσκότοπους σὲ φανταχτερὲς κατοικιὲς ἢ ἐνοικιαζόμενα δωμάτια.

Ἡ ἐπιστημονικὴ μου ὀφειλὴ εἶναι ἐμφανὲς στὴν βιβλιογραφία· σὲ πολλοὺς ὅμως πολλὰ χρωστῶ. Ἀπὸ τὸν μακρὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων στέχομαι στὸν ἀξέχαστο Ἀκαδημαϊκὸ Γεώργιο Μυλωνᾶ, Γραμματέα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ μοῦ ἔδειξε μὲ τὴν ἀνάθεση τῆς διεύθυνσης τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς καὶ στὸν διάδοχό του Ἀκαδημαϊκὸ Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν συνεχή, πολύμορφη συμπαράστασή του, καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἐπίμονη προτροπὴ του νὰ παρουσιασθοῦν, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὰ πορίσματα τῆς εἰκοσαετοῦς ἔρευνας (1981-2001).

Οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ ἡ ἀνασκαφή, ἡ διαμόρφωση, ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν Ἱδρυμάτων: Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (1981-1991), Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (1982-2002), Ὑπουργεῖο Αἰγαίου (1989-2002), Ἱδρυμα Ψύχα (1986-1988), Ἱδρυμα Δεκόζη Βούρου (1993-1998, 2000), ἀλλὰ καὶ τῶν δωρεῶν τῶν φίλων ἰδιωτῶν Νικολάου Π. Γουλανδρῆ (1981, 1982), Αἰκατερίνης Ν. Γουλανδρῆ (1981, 1982, 1990, 1995), Σταύρου Σ. Νιάρχου (1995), Ἀλέκου Γουλανδρῆ (1997), Κυριάκου Φιλίππου (1997) καὶ Ἰωάννη Γ. Κουμάνταρου (1999). Ἡ χορηγία τοῦ Ἱδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», τὸ 1999, μιὰ ἀκόμη ἀθόρυβη πράξη ἐφηρμοσμένου πατριωτισμοῦ τῶν παιδιῶν τοῦ Σταύρου Σ. Νιάρχου, Σπύρου, Φίλιππου καὶ Μαρίας, καθὼς καὶ τοῦ Κωστῆ Δρακόπουλου, ἐκπροσώπου τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἱδρύματος στὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνον ἄλλαξε ριζικὰ τὴν εἰκόνα τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Μινώας, ἀλλὰ κατέστησε δυνατὴ τόσο τὴν προεργασία ὅσον καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ παρόντος.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεξήχθη μὲ τὴν συγκατάθεση τῶν κατόχων τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων: † Σοφίας Ν. Νομικοῦ, Κων. Ν. Νομικοῦ, Μαρίας καὶ Εὐάγγελου Θεολογίτη, Νικ. καὶ Δ. Γαβαλᾶ, Ἐμ. Ἰ. Δεσποτίδη καὶ Ἰωάν. Κωβαίου.

Οί άκούραστοι φύλακες Άρχαιοτήτων Έμμανουήλ Ί. Δεσποτίδης και Σίμος Γ. Γιαννακός και ό φιλόλογος Μιχαήλ Ί. Μωραϊτάκης βοήθησαν έξ άρχής στην άναζήτηση και στην διάσωση τών ύλικών μαρτυριών του παρελθόντος τής Άμοργού, και ιδιαιτέρως στην άνασύσταση τής ιστορίας τής Μινώας. Ή πολύμορφη και άνεκτίμητη συμβολή του Σίμου Γιαννακού, όχι μόνον στην Μινώα, αλλά και στην έξερεύνηση τής πατρώας γής, συνεχίζεται έως σήμερα, πάντα με τó ίδιο πάθος.

Έν άγαστῇ συμποσίᾳ συνεργαστήκαμε με την ΚΒ΄ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Άρχαιοτήτων, τόν Έφορο Ί. Χ. Παπαχριστοδούλου, Δρ. Φιλ., και τες έπιμελήτριες Άγγελική Γιαννικουρή και Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτου, Δρ. Φιλ.

Άπό τὰ πρώτα δύσκολα χρόνια τών έρευνών στην Μινώα έως σήμερα μου συμπαραστέκονται παντοιοτρόπως οί μαθητές μου, σήμερα έπιστημονικοί συνεργάτες, Βασιλική Παππα, Δρ. Φιλ., Δημήτρης Κοκκώνης, Παύλος Τριανταφυλλίδης, Δρ. Φιλ., Γεώργιος Ί. Γαβαλάς και Βασιλική Π. Δημητρίου.

Γιά την έκπόνηση τών αρχιτεκτονικών σχεδίων εργάστηκαν οί αρχιτέκτονες Μανόλης Κορρές, Καθηγητής του Έθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Γ. Άντωνίου, Άλέξανδρος Γούναρης, Δρ. Φιλ., Βάσω Έλευθερίου, Στέλλα Κόκκορη, καθώς και ό σχεδιαστής Ίωάννης Διαμαντόπουλος.

Τὰ τοπογραφικά διαγράμματα, οί άεροφωτογραφίες, ή γεωμετρική τεκμηρίωση και ή όρθοφωτογράφιση έγιναν με την ευθύνη του Γεωργίου Ν. Μακρή, Άγρ. Τοπογράφου Μηχανικού του Έθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου.

Στην φωτογραφική τεκμηρίωση συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, ό Μάκης Σκιαδαρέσης, ό αὐτοδίδακτος Άμοργιανός φωτογράφος Ίωάννης Έμ. Δεσποτίδης, ό Ίωάννης Πατρικιᾶνος, ή Νέλλη Λαζαρίδη, ή όποία, με την γνωστή προθυμία της με διευκόλυνε στην άναζήτηση τών μαυρόασπρων φωτογραφιών του Γερμανικού Άρχαιολογικού Ίνστιτούτου, καθώς και ή μαθήτριά μου Κατερίνη Λιάμπη, νομισματολόγος, Άναπληρωτής Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, πού είχε την έπιμέλεια τής φωτογράφισης τών άμοργινών νομισμάτων.

Γιά την συντήρηση τών άναρίθμητων κινητών εύρημάτων εργάστηκαν, μεταξύ άλλων, οί Νικόλαος Ματούλας, Σταῦρος Κασσανδρής, Όλυμπία Θεοφανοπούλου, Ίωάννης Δαμίγος, Μαρία Παπαδημητρίου, και κυρίως οί Σεραφείμ Κορώσης και Δημήτρης Σελίμης, οί όποιοι και συνείργησαν ούσιαστικά στην δημιουργία του Έργαστηρίου Συντήρησης.

Δέν ἦταν λιγότερο σημαντική ή βοήθεια πολλών νέων πτυχιούχων άρχαιολόγων και πολυάριθμων φοιτητῶν πού πήραν μέρος στις άνασκαφικές έρευνες ή στην καταγραφή τών εύρημάτων, όπως τών Ίωάννη Πετρόχειλου, Έπίκουρου Καθ., Άλέξανδρου Μαζαράκη-Αϊνιᾶνος, Άναπληρωτοῦ Καθ., Δημήτρη Μποσνάκη, Δρ. Φιλ., Άρίστιππου Μπλανᾶ, Δρ. Φιλ., Γεωργίου Καββαδία, Δρ. Φιλ., Χριστίνας Παπασταμάτη, Χριστίνας

Σ. Μητσοπούλου, Μαρίας Κ. Λεβεντοπούλου, Έφης Γιαννικαπάνη, Σταύρου Βλίζου, Δρ. Φιλ., Σοφίας Κραβαρίτου, Εύας Παρισινού, Δρ. Φιλ., Χριστίνας Κατσογιαννοπούλου, Μάρας Ζαφειροπούλου, Δρ. Φιλ., Μαρίας Ζαμάνου, Λεωνίδα Κ. Μπουρνιά, Μάρκου Δεσποτίδη, Άγγέλας Πανάτση, Παναγιώτη Παναγάκου, Νικήτα Πάσσαρη, Άνταςίας Μ. Λουδάρου, Κατερίνας Μπούρα, Δημήτρη Βλαχάκου και άλλων.

Στους λιγοστούς πιστούς εργάτες της ανασκαφής συγκαταλέγονται ο γηραιός Θεόδωρος Βεκρής, ο άξέχαστος Μάρκος Α. Νομικός, ο αρχιεργάτης Γεώργιος Δ. Γαβαλάς, ο Γεώργιος Ν. Γιαννακός, ο Νικήτας Γ. Γιαννακός, ο Παρασκευάς Μ. Γιαννακός, και τα τελευταία χρόνια, οί «Κατωμερίτες» Στέλιος Θεολογίτης, Άθανάσιος Δεσποτίδης, Μάρκος Κωβαΐος, Ιωάννης Οικονομίδης και Γεώργιος Ροϋσσος.

Άξιомνημόνευτη είναι και ή φροντίδα για την καθημερινή σίτιση όλων των ανασκαπτόντων, κυρίως των φοιτητών, του Ρηνιού, συζ. Σίμου Γιαννακού και της Μάννας μου, Μαρίας Ι. Μαραγκού.

Το πολύτιμο νερό στην άνυντρη Μινώα μετέφεραν με τα συμπαθή τετράποδα ο μακαρίτης Δημ. Νικητίδης, και έως πρόσφατα ο Ευάγγελος Μ. Θεολογίτης. Ουσιαστική βοήθεια προσέφεραν ο Ιωάννης Ν. Γιαννακός, «ο Γιαννέλης», που φόρτωνε για χρόνια ανθρώπους, εϋρήματα, εργαλεία και νερό στο ανατρεπόμενο φορτηγό του, καθώς και ο Άριστείδης Μ. Συνοδινός, που συνεχίζει πάντα πρόθυμα και με μειλίχιο τρόπο να μάς εξυπηρετεί.

Η Λούλα Κυπραίου διάβασε το πρωτόλειο δακτυλόγραφο και έκαμε όρισμένες έποικοδομητικές παρατηρήσεις. Η Βάσω Δημητρίου έξ αρχής, και τελευταία οί Δημήτρης Βλαχάκος και Τασία Λουδάρου, συνέβαλαν στην επίλυση πολλών τεχνικών προβλημάτων, όπως συγκέντρωση φωτογραφιών, σχεδίων, αναζήτηση παλαιών εκδόσεων κ.ά.

Η Ηλέκτρα Άνδρεάδη είχε την επιμέλεια της έκδοσης και σε συνεργασία με την εκδότη Λούση Μπρατζιώτη, φρόντισαν για την καλύτερη μορφή του βιβλίου.

Όλους τούς εύχαριστώ από καρδιάς.

Το βιβλίο τουτο, το πρώτο στην σειρά για τις έρευνες στην αρχαία Άμοργό, αποτελεί μερική εκπλήρωση του έπιστημονικού μου χρέους προς την Έν Άθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία και μέρος της αποπληρωμής της μακρόχρονης όφειλής μου στην Μάννα μου και στην γλυκυτάτην πατρίδα.

ΛΙΛΑ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

1. Περιοδικὰ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BdArte	<i>Bollettino d'Arte</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
BullÉpigr.	<i>Bulletin Épigraphique</i>
ΔΕΝΑ	Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας
ΕΕΘΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΚΜ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν
ΕΕΦΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ἔργον	Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JourSav	<i>Journal des savants</i>
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>
MusHelv	<i>Museum Helveticum</i>
NumZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien</i>
OxfJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
RA	<i>Revue archéologique</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
Rev.Hist.	<i>Revue Historique</i>
RPhil	<i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes</i>

2. Σειρές, Λεξικά, Πρακτικὰ Συνεδρίων, Συμποσίων κλπ.

CCCA	<i>Corpus Cultus Cybelae Attidisque</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
EAA	<i>Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale</i>
ἘπΣυνΕλλΚερ	Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
LIMC	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i>
OIBer	<i>Bericht über die Ausgrabungen in Olympia</i>

RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SEG	<i>Supplementum epigraphicum Graecum</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>

3. Μονογραφίες, ἄρθρα

- Bent 1885: J. T. Bent, *The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* (¹London 1885: Longmans, Green), καὶ *Aegean Islands: The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* (²Chicago: Argonaut Inc., 1965).
- Βογιατζίδης 1918: Ἰ. Κ. Βογιατζίδης, Ἀμοργός, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου (Ἀθῆναι 1918).
- Deschamps 1888: G. Deschamps, Fouilles dans l'île d'Amorgos, *BCH* 12, 1888, 324-328.
- Κουμανούδη 1999: Μαρίνα Κουμανούδη, Γιὰ ἓνα κομμάτι γῆς. Ἡ διαμάχη Σανούδων-Γκίζη για τὸ νησί τῆς Ἀμοργοῦ (14ος αἰ.), *Θησαυρίσματα* 29, 1999, 67 κέ.
- Λάμπρος 1870: Π. Λάμπρος, Νομίσματα τῆς νήσου Ἀμοργοῦ καὶ τῶν τριῶν αὐτῆς πόλεων Αἰγιάλης, Μινώας καὶ Ἀρκεσίνης, *AE* 1870, 352-357.
- Les Cyclades* 1983: Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983).
- Les Cyclades* 1993: G. Rougemont, R. Dalongeville, M.-Fr. Boussac, G. Charpentier, D. Kokkonis, L. Marangou, P. Veillat, Recherches à Amorgos. Le site et le rempart d'Arkésiné, στὸ *Recherches dans les Cyclades, Résultats des travaux de la RCP* 583 (Coll. De la Maison de l'Orient Méditerranéen 23, Ser. Arch. 13, 1993).
- Λιάμπη 2002: Κατερίνη Λιάμπη, Ἡ νομισματοκοπία τῆς Ἀμοργοῦ, στὸ *ΕΠΙΘΕΛΟΝ* πρὸς τιμὴν τοῦ Ἄδωνι Κύρου (ὕπὸ ἐκτύπῳ).
- Marangou 1984: L. Marangou, Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos, στὸ *Cycladica, Studies in Memory of N.P. Goulandris* (ἐπιμ. ἐκδ. J. L. Fitton, London 1984) 99-103.
- Μαραγκοῦ 1986: Λ. Μαραγκοῦ, Πλαστικὴ τῶν Ἀρχαίων καὶ Κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, στὸ *H. Kyrieleis* (ἐπιμ. ἐκδ.), *Archaische und klassische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* (DAI 1986) 119-128, πίν. 49-56.
- Μαραγκοῦ 1988: Λ. Μαραγκοῦ, Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων, *ΠΑΑ* 63, 1988 (1989), 80-94.
- Μαραγκοῦ 1990: Λ. Μαραγκοῦ, Κυκλαδικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *AE* 1990 (1992), 159-176.
- Μαραγκοῦ 1991: Λ. Μαραγκοῦ, Νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀμοργοῦ, στὸ *Πρακτικὰ Ἀ' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Ἄνδρος 1991, ΕΕΚΜ* ΙΕ', Β', 1995 (1996), 307-332, εἰκ. 1-13.
- Marangou 1992: L. Marangou, Minoa nell'età geometrica, στὸ *E. Lanzilotta e D. Schilardi* (ἐπιμ. ἐκδ.), *Atti del Seminario Internazionale di studi su «le Cicladi ed il mondo egeo»*, Roma 19-21 Novembre 1992 (Roma 1996) 187-209, εἰκ. 1-23.
- Marangou 1993: L. Marangou, The Acropolis Sanctuary of Minoa on Amorgos: Cult Practice from the 8th cent. B.C. to the 3rd cent. A.D., στὸ *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Fourth International Seminar in Ancient Greek Cult, Σουηδικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν, Ὀκτώβριος 1993* (1999) 9-26, εἰκ. 1-11.
- Marangou 1994: L. Marangou, Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: Old and

- New Evidence, στο *Tranquilitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh* (Collection «Hier pour aujourd'hui», Canada, Quebec 1994) 371-381, εικ. 1-7.
- Μαραγκοῦ 1994: Λ. Μαραγκοῦ, Νέες μαρτυρίες γιὰ τὸν Κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό, στοὺς *Φηγός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Σ. Δάκαρα* (Ἰωάννινα 1994) 468-488, εικ. 1-9.
- Marangou 1995: L. Marangou, *EAA*, Suppl. Sec. 1971-1994, I (1995) 195-198, λ. *Amorgo*.
- Μαραγκοῦ 1999: Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ*, I. *Μαρμάρινα γλυπτά* (Ἀθήνα 1999).
- Marangou 2001: L. Marangou, Les «maisons à tour» d'Amorgos: Observations préliminaires, στοὺς *ECHO 1, Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey* (ἐπιμ. ἐκδ. Regula Frei-Stolba καὶ Christine Gex, Bern 2001) 231-246, εικ. 1-19.
- Μαραγκοῦ 2001: Λ. Μαραγκοῦ, Ὁ ταφικὸς περίβολος Πρώιμων Ἱστορικῶν χρόνων στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου Καύσεις στὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου, Ρόδος 29 Ἀπριλίου-2 Μαΐου 1999* (ἐπιμ. ἐκδ. Ν. Σταμπολίδης, Ἀθήνα 2001) 205-222, εικ. 1-34.
- Μαραγκοῦ 2002: Λ. Μαραγκοῦ, *Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας στὴν Ἀμοργό* (⁵2002).
- Μαραγκοῦ 2003: Λ. Μαραγκοῦ, Ὁ πύργος στοὺς Χωριὸ - Ἀγ. Τριάδα Ἀρκεσίνης (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- Μηλιαράκης 1884: Ἀ. Μηλιαράκης, *Περιγραφικὰ ὑπομνήματα τῶν Κυκλάδων Νήσων*. Ἀμοργός (Ἀθήναι 1884, ²Σικάγο 1928), καὶ ἐπανέκδ. στὰ *Ἀμοργιανὰ* 1995 (Ἀθήνα, περιοδικὴ ἔκδοση τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀμοργίνων).
- Νίγδελης 1990: Π. Μ. Νίγδελης, *Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ* (Θεσσαλονίκη 1990).
- ΠΑΕ 1981-1999: Λ. Μαραγκοῦ, Ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴν Μινώα.
- Robert, OMS: L. Robert, *Opera Minora Selecta. Épigraphie et antiquités grecques I-IV* (1969-1974).
- Ross I, 1840: L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres I* (1840) 172-181 (= ²*Inselreisen I. Teil, Klassiker der Archäologie*, Stuttgart 1912) 148-155.
- Ross II, 1843: L. Ross, *Inselreisen II* (1843) 43 κέ. (= II. Teil, *Klassiker der Archäologie*, Halle a.S. ²1913) 34 κέ.
- Sherratt 2000: E. S. Sherratt, *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum, The Captive Spirit I-II* (Oxford University Press 2000).
- Τσουντας 1898: Χρ. Τσουντας, *Κυκλαδικὰ 1*, *AE* 1898, 137 κέ.
- Weil 1876: R. Weil, *Von den griechischen Inseln*, *AM* 1, 1876, 235-252 καὶ 328-350 ἀρ. 1-17.

ΑΣΑ	Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ
ΕΑΜ	Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον
ΕΜ	Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον
ΕΠΚΑ	Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων
ΜΣ	Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σύρου
ΣΕΙ	Συλλογὴ Ἑμμ. Ἰωαννίδη

* Μὲ ἀστερίσκο δηλώνεται στοὺς ὑπότιτλους τῶν εἰκόνων ὅτι τὸ ἀντικείμενο βρίσκεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ.

Ι. ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

Ἡ Ἀμοργὸς εἶναι τὸ ἀνατολικότερο νησὶ τῶν Κυκλάδων¹, τὸ νοτιότερο τῶν Σποράδων καὶ τὸ πρῶτο τῆς Δωδεκανήσου (εἰκ. 1). Ἀποτελεῖ γέφυρα μετὰ τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια, σταθμὸ στὸ ἀνοικτὸ πέλαγος, ἀνάμεσα στὴν Ἰκαρία καὶ τὴν Κρήτη.

Τὸ ὄνομα Ἀμοργός, τὸ ἐπικρατέστερο ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀρχαῖα ὀνόματα² τοῦ νησιοῦ, διατηρήθηκε ἀναλλοίωτο, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε μετὰ βεβαιότητα τὴν προέλευση καὶ τὴν σημασία του. Στὴν ἀρχαιότητα, σύμφωνα μετὰ τὰς ἐλάχιστες πληροφορίες τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ τῶν Βυζαντινῶν λεξικογράφων, εἶχε τρεῖς³ πόλεις: Ἀρκεσίνην⁴, Μινώαν⁵, Αἰγιαλὴν⁶, καὶ Λιμένα (=Ἀμοργός, αὕτη τρίπολις

1. Γιά τὴν γεωγραφικὴ θέσιν βλ. Στέφανο Βυζάντιο: A. Meinecke, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Ἐκ τῶν Ἐθνικῶν τοῦ Στεφάνου κατ' ἐπιτομὴν (Berlin 1848, ἀνατ. Graz 1958) 86, λ. Ἀμοργός: νῆσος μία τῶν Κυκλάδων. Κατὰ τὸν Στράβωνα X 5, 12, ἔστι δὲ καὶ Ἀμοργὸς τῶν Σποράδων, ὅθεν ἦν Σιμωνίδης ὁ τῶν ἰάμβων ποιητής (ἔκδ. A. Meinecke, Teubner, Leipzig 1815), τόμ. 2, 685-686. Βλ. καὶ *Stadiasmus Maris Magni* 281-282 (ἔκδ. C. Müller, *Geogr. Gr. Min.* I, 1855) 498-499. J. Delamarre, *IG XII 7*, σ. vii (Introductio, ὅλες οἱ γραπτὲς μαρτυρίαι). Βλ. ἐπίσης *RE I 2* (1894) λ. *Amorgos* 1875-1876 (Hirschfeld), Marangou 1995 καὶ τελευταῖα G. Rougemont, *Géographie historique des Cyclades*, *JourSav* 1990, 209-210.

2. Στέφανος Βυζάντιος ὁ.π. 86: ... Ἐκαλείτο δὲ Παγκάλῃ καὶ Ψυχία. Καρκήσιος (ἢ Καρκησὸς) ἀνὴρ Νάξιος ᾤκησε καὶ Καρκησίαν ὠνόμασε. Γιά τὰ διάφορα ὀνόματα τοῦ νησιοῦ βλ. καὶ Βογιατζίδη 1918, 196 κέ. Γιά τὸ ὄνομα Καρκησία βλ. A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen* (1905) 57-58, 120. Delamarre ὁ.π. vii-viii. A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie* (1958) 15 κέ. Γιά τὰ ὀνόματα τοῦ νησιοῦ στὴν Ρωμαϊοκρατία βλ. Γ. Α. Τουρλίδου, Ἡ Ἀμοργὸς ἐν τοῖς «Χρονικοῖς» τοῦ Ταχίτου, *ΕΕΚΜΗ*, 1969-1970, 664-666.

3. Στέφανος Βυζάντιος ὁ.π. 86, λ. Ἀμοργός:

...ἔχουσα πόλεις τρεῖς, Ἀρκεσίνην, Μινώαν, Αἰγιαλὴν.

4. Αὐτόθι 121, λ. Ἀρκεσίνη: μία τῶν τριῶν πόλεων τῶν ἐν Ἀμοργῷ τῇ νήσῳ. Ἦσαν γὰρ Μελανία (Αἰγιαλεία), Μινώα, Ἀρκεσίνη. Πολύβιος δὲ ἀρσενικῶς τὸν Ἀρκεσίνην φησί. Τὸ ἐθνικὸν Ἀρκεσινεύς.

5. Αὐτόθι 86, λ. Ἀμοργός: ...Ἀπὸ τῆς Μινώας ἦν Σιμωνίδης ὁ ἰαμβοποιός, Ἀμοργίνος λεγόμενος.... καὶ 454, λ. Μινώα: [πόλις] ἐν Ἀμοργῷ τῇ νήσῳ... βλ. καὶ *Geogr. Gr. Min.* I (ἔκδ. G. Bernhardt, 1828, ἀνατ. Darmstadt 1974). Διονύσιος ὁ Περιηγητής, *Εὐσταθίου Ὑπομνήματα καὶ Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν* 525, 33-34 (σ. 204): Ἡ Ἀμοργὸς ἐξ ἧς Σιμωνίδης ὁ ἰαμβοποιός, Ἀμοργίνος ἐντεῦθεν λεγόμενος προπερισπωμένως, τύπῳ ἐθνικῷ... καὶ Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν ὁ.π. ἐδάφιο (σ. 355-356). Βλ. ἐπίσης Σούδα (ἔκδ. Adler, Teubner, Leipzig 1928-1938), λ. Σιμωνίδης, Κρίνειω, Ἀμοργίνος, ἰαμβογράφος: Ἦν δὲ τὸ ἐξ ἀρχῆς Σάμιος ἐν δὲ τῷ ἀποικισμῷ τῆς Ἀμοργοῦ ἐστάλη καὶ αὐτὸς ἡγεμὼν ὑπὸ Σαμίων. Ἐκτίσε δὲ Ἀμοργὸν εἰς Γ πόλεις, Μινώαν, Αἰγιαλόν, Ἀρκεσίνην· βλ. ἐπίσης λ. Σιμμία, Ρόδιος, γραμματικός.

6. Τὸ ἐπικρατέστερο ἀρχαῖο ὄνομα Αἰγιαλὴν ἐπέζησε ἕως σήμερα παρεφθαρμένο ὡς Γιάλη.

Εικ. 2. Χάρτης της Άμοργου με τις αρχαίες πόλεις (υπό Σ. Δασκαλάκη).

καὶ λιμὴν⁷). Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῶν πόλεων ξεχάστηκαν· οἱ μνῆμες ὅμως γιὰ τοὺς παλαιοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ ἐπέζησαν μὲ διάφορους τρόπους, ὅπως τὰ εὐγλωττα τοπωνύμια *Παλιόκαστρο* ἢ *Βίγλα*, *Γιάλη*, *Καστρί*, καὶ οἱ παραμυθικὲς διηγήσεις γιὰ τὰ παλάτια, τὸν τάφο καὶ τὸν θρόνο τοῦ Μίνωα στὴν Μουντουλιά. Τὸ 1837 πρῶτος ὁ Λ. Ῥόσς⁸ (1806-1859), ἀκολουθώντας τὶς τοπικὲς διηγήσεις, στηριγμένος στὰ σωζόμενα ἐρείπια καὶ στὴν ἀσφαλὴ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν, ἀναγνώρισε τὶς θέσεις τῶν πόλεων καὶ τοῦ *Λιμένος* στὴν βόρεια ἀκτὴ (εἰκ. 2): στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τὴν *Αἰγιάλην* (εἰκ. 3), σὲ φυσικὰ ὄχυρὸ βουνώδη λόφο, ἄλλοτε ὀνομαζόμενο *Παλαιόκαστρον*⁹ ἢ *Παλιόκαστρο*, στὴν θέση *Βίγλα*¹⁰, κοντὰ στὸ χωριὸ *Θολάρια*. Τὴν *Ἀρκεσίνην* (εἰκ. 4), στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα στὴν θέση *Καστρί*¹¹, καὶ τὴν *Μινώαν*¹²

7. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 58 (ἐκδ. C. Müller, *Geogr. Gr. Min.* I 47).

8. Ross I, 1840, 149 κέ. Ross II, 1843, 39 κέ.

9. Ross II, 1843, 50 καὶ 52 (στὸν χάρτη γράφεται μὲ τὸ ὄνομα *Παλαιόκαστρον*).

10. Αὐτόθι 50: ὅς τὴν *Βίγλα*.

11. Αὐτόθι 46-47.

12. Ross I, 1840, 173. Ross II, 1843, 39. Τοῦ ἰδίου, *Archäologische Aufsätze* II (1861) 633.

Εἰκ. 3. Γενικὴ ἄποψη τῆς ἀρχαίας Αἰγιάλης.

(εἰκ. 5), στὸ μέσον περίπου τοῦ νησιοῦ, στὸ ὄρος Μουντουλιά, ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Λιμένα, τὸ σημερινὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων.

Οἱ ὑλικὲς μαρτυρίες, τὰ κατὰ χώραν ἐναπομείναντα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα, οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅχι μόνον ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες θέσεις, ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἱστορίας τῆς κατοίκησης καὶ τῆς εἰκόνας τῆς ζωῆς στὸ νησί ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, τὴν 5η π.Χ. χιλιετία, τὴν Ἑποχὴ τοῦ Λίθου, ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους¹³.

13. Χρησιμοποιοῦ τὶς γενικὰ ἀποδεκτὲς χρονολογικὲς ὑποδιαίρέσεις τῶν ἐποχῶν καὶ τὰ

ἐπικρατέστερα, συμβατικὰ ὀνόματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς διάφορες περιόδους.

Είχ. 4. Γενική άποψη της αρχαίας Άρκεσίνης.

Είχ. 5. Γενική άποψη της αρχαίας Μινώας (1989).

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ύστερη Νεολιθική περίοδος

Ἡ πρωιμότερη κατοίκηση στὴν Ἀμοργό, ὅπως ἔδειξαν πρόσφατα ἀνασκαφικά καὶ ἐπιφανειακά εὐρήματα, ἡ μοναδικὴ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ χωρὶς γραπτὲς μαρτυρίες, ἀνάγεται στὴν ὀψιμὴ 5η π.Χ. χιλιετία, τὴν λεγόμενη Ύστερη Νεολιθική¹⁴ περίοδο. Στὸν ἀσφαλὴ¹⁵ ἐντοπισμὸ τῆς ἀρχαιότερης μόνιμης ἐγκατάστασης ὁδήγησαν μερικὰ ταπεινὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴν Μινώα¹⁶, στὴν κορυφὴ καὶ στὶς βραχοσπηλιὰς τῆς βόρειας πλαγιᾶς τοῦ βουνοῦ τῆς Μουντουλιᾶς: λεπίδες, φολίδες, πυρῆνες καὶ εὐάριθμα βέλη ἀπὸ ὀψιανό (εἰκ. 6), τὸ γυαλιστερό μελανόχρωμο ἡφαιστειογενὲς πέτρωμα ἀπὸ τὴν Μῆλο, πολλὰ θραύσματα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα καὶ σκεύη καθημερινῆς χρήσης, τὰ περισσότερα μὲ στιλβωμένη ἢ γραπτὴ ἐπιφάνεια¹⁷ (εἰκ. 7), ἓνα πήλινο ἀγαλματάκι¹⁸ (εἰκ. 114), κατάλοιπα τροφῆς, σπόροι δημητριακῶν, θαλάσσια ὄστρεα καὶ ὅστὰ αἰγοπροβάτων. Ἡ κεραμικὴ ἀναμφίβολα χρονολογεῖται στὴν τελευταία περίοδο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Λίθου, γνωστὴ στὶς Κυκλάδες κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ νησάκι Σάλιαγκος¹⁹ κοντὰ στὴν Ἀντίπαρο, στὴν Κεφάλα τῆς Κέας²⁰ καὶ στὴν Νάξο²¹.

Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ τεκμήρια ζωῆς ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴν Μινώα, συνάγονται

14. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ὁρολογίας καὶ τῆς χρονολόγησής βλ. P. M. Warren and V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology* (Bristol 1989)· βλ. ἐπίσης τελευταῖα Sherratt 2000, 14-15 καὶ C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press 2000) 117 κέ.

15. Δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένη ἡ ἀξιοπιστία τῆς πληροφορίας γιὰ τὴν ἀμοργινὴ προέλευση τῶν εἰδωλίων τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς στὸ Μουσεῖο Ashmolean τῆς Ὁξφόρδης: Sherratt 2000, 139-140.

16. Α. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1985, 185 κέ. Ol. Hadjianastasiou, A Late Neolithic Settlement at Grotta, Naxos, στὸ E. B. French - K. A. Wardle (ἐπιμ. ἐκδ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School at Athens, Manchester 1986* (Bristol 1988) 18. Βλ. καὶ παραχ. σ. 116.

17. Μαραγκοῦ 1991, 312, σημ. 20-22 καὶ 24.

18. Αὐτόθι 308-311, σημ. 8-17, πίν. 4. Μ. Λεβεντοπούλου, Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, στὸ Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (ἐπιμ. ἐκδ.), *Νεολιθικὸς πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1996) ἀρ. κατ. 245, σ. 321.

19. J. D. Evans and A. C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (BSA Suppl. 5, 1968) καὶ Κ. Ζάχος, στὸ *Νεολιθικὸς πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα* (1996), ὅ.π. (σημ. 18) 85-86.

20. J. E. Coleman, *Keos I. Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery* (1977).

21. Hadjianastasiou ὅ.π. (σημ. 16) 11-20. Κ. Ζάχος, στὸ Α. Μαραγκοῦ (ἐπιμ. ἐκδ.), *Κυκλαδικὸς πολιτισμὸς. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1990) 29-32. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ Σπήλαιο τοῦ Ζᾶ στὴν Νάξο*, στὸ *Νεολιθικὸς πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα* (1996), ὅ.π. (σημ. 18) 88-89.

Εἰκ. 6. *Δείγματα ὀψιανοῦ ἀπὸ τὴν Μινῶα, ὁψιμη 4η π.Χ. χιλιετία.

Εἰκ. 7. *Δείγματα κεραμικῆς ἀπὸ τὴν Μινῶα, ὁψιμη 4η π.Χ. χιλιετία.

οί πρώτες ασφαλείς μαρτυρίες²² όχι μόνον για την αρχαιότερη κατοίκηση στην Άμοργό, ήδη στην 5η και 4η π.Χ. χιλιετία²³, αλλά και για το πολιτιστικό υπόβαθρο του Κυκλαδικού²⁴ πολιτισμού στο νησί. Μολονότι δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί το σύνολο των κινητών εύρημάτων και των οργανικών καταλοίπων, βάσει της κεραμικής που αναφέρεται στις σύντομες ανασκαφικές εκθέσεις²⁵, οί ειδικοί έρευνήτες²⁶ κατέληξαν σε σημαντικές διαπιστώσεις τόσο για την χρονολόγηση²⁷ αυτής της πρώιμης πολιτιστικής φάσης όσο και για τις σχέσεις²⁸ της Άμοργου με τα γειτονικά νησιά του Αιγαίου, την Νάξο και την Πάρο, καθώς και με άλλες, απομακρυσμένες περιοχές.

Κυκλαδικός πολιτισμός

Καλύτερα γνωστή και πληρέστερα τεκμηριωμένη είναι η ιστορία του νησιού κατά την 3η π.Χ. χιλιετία, στην Πρώιμη Έποχή του Χαλκού, την περίοδο του Κυκλαδικού²⁹ πολιτισμού, γνωστού στην επιστημονική ορολογία και ως Πρωτοκυκλαδικού.

Πολυάριθμα κινητά εύρηματα, γνωστά ήδη από τις αρχές του 19ου αι.³⁰, πιστοποιούν ότι η Άμοργός, ασφαλώς έξ αιτίας της προνομιακής γεωγραφικής της

22. Σκόρπιες και λιγοστές ένδειξεις προέρχονται από το σπήλαιο Κλεφτοσπηλιά στην περιοχή της Περιστεριάς, ΒΑ. του λιμένος των Καταπόλων, βλ. Marangou 1984, 100 και Broodbank ό.π. (σημ. 14) 122 εικ. 34 και σ. 123.

23. Για την χρονολόγηση της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου στην 5η π.Χ. χιλιετία (πολιτισμός Σάλιαγκου) βλ. τελευταία τον συγχρονιστικό πίνακα του Broodbank ό.π. xviii, εικ. 1 (με βιβλιογραφία) και Sherratt 2000, 14 κέ.

24. Για τον όρο βλ. παρακ. σημ. 29.

25. ΠΑΕ 1990, 266-267, Μαραγκού 1990, 172 κέ., και παραπ. σημ. 16.

26. Hadjianastasiou ό.π. (σημ. 16) 18. P. Sotirakopoulou, Late Neolithic Pottery from Akrotiri, στο Eva Alram-Stern, *Die ägäische Frühzeit, Das Neolithikum in Griechenland* (Wien 1996) 583-584 σημ. 7 και 24, εικ. 4. Π. Ι. Σωτηρακοπούλου, *Ακρωτήρι Θήρας. Η Νεολιθική και η Πρώιμη Έποχή του Χαλκού επί τη βάση της κεραμικής* (Αθήνα 1999) 90 σημ. 239. Broodbank

ό.π. (σημ. 14) 122 εικ. 34, σ. 123, 126, 147, εικ. 41, σ. 161 εικ. 46.

27. Τελευταία βλ. Broodbank ό.π. 145 κέ.

28. Sotirakopoulou ό.π. 595.

29. Χρησιμοποιώ τον διεθνώς καθιερωμένο και ευρύτατα γνωστό όρο *Κυκλαδικός* (πολιτισμός), που πρώτος εισήγαγε ο Χρ. Τσουντας το 1898, 137, σημ. 1· για την χρήση των διαφόρων νεοπαγών, ταυτώσεων όρων βλ. Μαραγκού 1990, 159-161 σημ. 5, με σχετική βιβλιογραφία, και τελευταία Sherratt 2000, 10 κέ.

30. Για τα είδωλα από την Άμοργό στο Έθνικό Μουσείο βλ. Γ. Παπαθανασόπουλο, *Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Νεολιθικά και Κυκλαδικά* (1981) 188, 193-201, πίν. 105, 111-116, 118 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Για τα εκτός Άμοργού μαρμάρινα είδωλα και σκεύη, καθώς και διάφορα άλλα αντικείμενα που «στολίζουν» τα μεγάλα μουσεία της Ευρώπης, ένδεικτικά βλ. *The National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities. Catalogue of Ancient*

θέσεως, τοῦ εὐρύχωρου ἀσφαλοῦς λιμένος τῆς Μινώας καὶ τῶν εὐλίμενων ὁρμῶν, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἄνθησε στὸ Αἰγαῖο ὁλόκληρη τὴν 3η π.Χ. χιλιετία. Ἀμοργινῆς προέλευσης εἶναι τὰ πασίγνωστα εἰδῶλια³¹, μαρμάρινα ἀγάλματα (εἰκ. 8-9) καὶ ἀγαλματάκια (εἰκ. 11) ἀπὸ κατάλευκο διάφανο μάρμαρο, συνήθως παριανὸ καὶ ναξιακό, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ὅλα εὐρήματα τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἄλλα τυχαῖα (εἰκ. 8-9), καὶ ἄλλα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές (εἰκ. 11) ποὺ διενήργησε τὸ 1894 ὁ Χρ. Τσούντας³² σὲ διάφορες τοποθεσίες τοῦ νησιοῦ.

Λιγοστὰ σπαράγματα μαρμάρινων εἰδωλίων (εἰκ. 10, 12) βρίσκονται καὶ στὴν Ἀμοργὸ καὶ ἐκτίθενται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ³³. Μολονότι ὅλα σχεδὸν εἶναι ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, παρέχουν, μαζὶ μὲ τὰ πολυάριθμα πήλινα³⁴ (εἰκ. 13-16) καὶ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα, πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὸν κόσμον τῆς Πρωίμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ὁ ἐντοπισμὸς νέων κυκλαδικῶν θέσεων³⁵ μὲ λείψανα οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων (εἰκ. 17), κατάλοιπα κατοικιῶν σὲ βραχῶδη ὑψώματα, σὲ βουνώδεις ἢ χαμηλοὺς λόφους, σὲ ἄγονες πλαγιὲς προστατευμένες ἀπὸ τοὺς ἀνέμους, πάντα μὲ θέα καὶ πρόσβαση στὴν θάλασσα, πλούτισε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν πυκνότητα τῆς κατοίκησης στὸ νησί, ἀλλὰ γενικότερα καὶ γιὰ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν τόπων μόνιμης ἐγκατάστασης κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία. Τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ κτιριακὰ λείψανα σὲ ὀρισμένες φυσικὰ ὀχυρὲς ἀκροπόλεις³⁶, ὅπως στὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης στὶς θέσεις *Μπίουνας*, *Γραμπάλα*, *Ἅγιος Παῦλος*, *Βουνὶ* καὶ *Βίγλα* στὴν μεῖζονα περιοχὴ τῆς Μινώας, καὶ κυρίως στὴν *Μαρκιανή* καὶ στὸν *Κάστελλα* στὴν νότια ἀκτὴ στὴν περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης, μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ, μᾶς βοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε μιὰν εἰκόνα γιὰ τὴν μορφή, τὴν τοιχοδομία καὶ τὴν διάρθρωση τῶν κατοικιῶν.

Sculptures I (1989) 15 κέ. ἀρ. κατ. 5, 6, 8-10, 10a, 11. Γιὰ τὴν Συλλογὴ Κυκλαδικῶν στὸ Μουσεῖο Ashmolean τῆς Ὁξφόρδης, βλ. τελευταῖα Sherratt 2000.

31. Τσούντας 1898, 193 κέ. Γιὰ τὸν ὅρο εἰδῶλιο βλ. ἀναλυτικὰ Μαραγκοῦ ὅ.π. (σημ. 21) 136-143 καὶ Χ. Ντούμα, *Πρωτοκυκλαδικὸς Πολιτισμὸς*, Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 2000) 42-48.

32. Οἱ πρῶτες συστηματικὲς ἀνασκαφὲς προϊστορικῶν θέσεων στὴν Ἀμοργὸ διεξήχθησαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Χρήστου Τσούντα: ΠΑΕ 1894, 22, καὶ κυρίως Τσούντας 1898 (=Κυκλαδικὰ 1, ΑΕ 1898),

137 κέ. Βλ. ἐπίσης J. Rambach, *Kykladen, I. Die Frühe Bronzezeit, Grab- und Siedlungsbefunde* 5-14, 185-189, καὶ II, *Die frühbronzezeitliche Beigabensittenkreise auf den Kykladen. Relative Chronologie und Verbreitung* 62-64 (*Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturrumes* 34, Bonn 2000).

33. Marangou 1984, 101-102, ἀρ. 1-6, εἰκ. 20-25. Broodbank ὅ.π. (σημ. 14) 177.

34. Marangou ὅ.π. 101, ἀρ. 1-8, εἰκ. 2-19. Broodbank ὅ.π. 177.

35. Μαραγκοῦ 1994, 467-488. Broodbank ὅ.π.

36. Marangou ὅ.π. 470 κέ.

Είκ. 8. Κυκλαδικό μαρμάρινο ειδώλιο, 3η π.Χ. χιλιετία. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Είκ. 9. Κεφαλή μαρμάρινου κυκλαδικοῦ ειδωλίου, 3η π.Χ. χιλιετία. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Είκ. 10. *Θραῦσμα μαρμάρινου κυκλαδικοῦ ειδωλίου, 3η π.Χ. χιλιετία.

Εἰκ. 11. Μαρμάρινο κυκλαδικό εἰδώλιο ἀπὸ τὰ Δωκαθίσματα. 3η π.Χ. χιλιετία. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 12. *Μαρμάρινο κεφαλάκι κυκλαδικοῦ εἰδωλίου τοῦ λεγόμενου «τύπου Δωκαθισμάτων», 3η π.Χ. χιλιετία.

Εἰκ. 13-14. *Πήλινα κυκλαδικὰ ἀγγεῖα με ἐγχάρακτη διακόσμηση, 3η π.Χ. χιλιετία.

Εἰκ. 15. *Πήλινο κυκλαδικό ἀγγεῖο με ἐγχάρ-
ρακτη διακόσμηση. 3η π.Χ. χιλιετία.

Εἰκ. 16. *Απότμημα πήλινου σύνθετου σκεύους, διακο-
σμημένου με ἐγχάρακτες σπείρες. 3η π.Χ. χιλιετία.

Ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς νεοενοπιισθέντες κυκλαδικοὺς οἰκισμοὺς ἔχει ἡ φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη στὴν θέση *Μαρχιανή*³⁷ (εἰκ. 18-21). Τὰ λιγοστὰ πρὸς τὸ παρὸν ἀποκαλυφθέντα λείψανα οἰκιῶν καὶ τοῦ τείχους με τοὺς ἡμικυκλικοὺς προμαχῶνες (εἰκ. 19-20), προσθέτουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τεχνητὴ προστασία³⁸ τῶν μονίμων ἐγκαταστάσεων. Τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως χρηστικὰ σκεύη (εἰκ. 22), συμβάλλουν, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ στὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς κατοικίας καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Κυκλαδιτῶν κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία.

Νέα στοιχεῖα προέκυψαν καὶ γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα ἀπὸ τὴν τυχαία ἀνακάλυψη τάφων σὲ διάφορες τοποθεσίες, ὅπως στὴν θέση *Ἅγιος Κωνσταντῖνος*³⁹ κοντὰ στὸ *Χωριὸ Ἀρκεσίνης*, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν σωστικοῦ χαρακτήρα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συστάδας τάφων στὸν *Ἅγιο Παῦλο*⁴⁰ στὴν περιφέρεια Αἰγιάλης, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν

37. ArchRep 1986-1987, 32· 1987-1988, 28· 1988-89· 1990. J. L. Davis, *The Islands of the Aegean*, AJA 96, 1992, 753 σημ. 256. Μαραγκοῦ 1994, 470 σημ. 18. Βλ. ἐπίσης Rambach ὅ.π. (σημ. 32) I 222-223. C. A. I. French - T. M. Whitelaw, Soil erosion, agriculture terracing and site formation process at Markiani Amorgos, Greece: the micromorphological perspective, *Geoarchaeology* 14, 1999, 151-189. Sherratt 2000, 16 καὶ σποράδην. Broodbank ὅ.π. (σημ. 14) 71 καὶ σποράδην. Προσεχῶς βλ. L. Marangou, C. Renfrew, Chr. Doumas, G. Gavalas, et al., *Markiani on Amorgos. An Early Cycladic Settlement* (BSA, Suppl., 2002).

38. Βλ. L. Marangou, *The Fortification*, στὸ

Marangou - Renfrew et al., ὅ.π. (σημ. 37). Γιὰ τεχισμένους κυκλαδικοὺς οἰκισμοὺς βλ. τελευ-
ταία τὸν χάρτη τοῦ Broodbank ὅ.π. (σημ. 14) 314 εἰκ. 104.

39. Λ. Μαραγκοῦ, *Κυκλαδικὰ ἀπανθήματα. Ἐπισημάνσεις καὶ πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὸν κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό*, στὸ Μ. Μαρθάρη (ἐπιμ. ἐκδ.), *Ἡ Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὶς Κυκλάδες ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν σὲ οἰκισμοὺς* (Ἀθήνα 2002, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

40. Μαραγκοῦ 1994, 474, εἰκ. 2, πίν. 7-9. Rambach ὅ.π. (σημ. 32) II 366. Γιὰ τὴν νησίδα Νικουριά βλ. Κουμανοῦδη 1999, 65 σημ. 80 καὶ σ. 70.

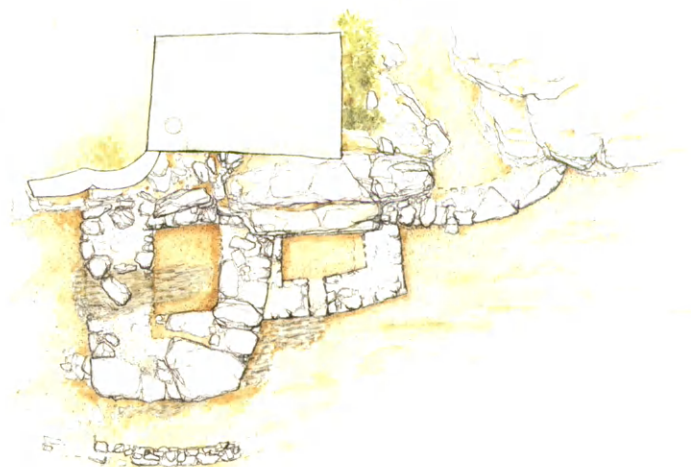
Είχ. 17. Χάρτης προϊστορικών θέσεων (υπό Σ. Δασκαλάκη).

Είχ. 18. Μαρχιανή. Ο όχυρωμένος κυκλαδικός οικισμός, 3η π.Χ. χιλιετία. Γενική άποψη από άέρος.

Είχ. 19. Μαρχιανή. Ο ΒΑ. προμαχών.

Είχ. 20. Μαρχιανή. Ο ΒΑ. προμαχών και τμήμα του όχυρωτικού τοίχου (έργον Γ. Αντωνίου).

Εἰκ. 21. Μαρχιανή. Μερικὴ ἄποψη τῆς νότιας κλιτύος.

Εἰκ. 22. *Πήλινα χρηστικά σκεύη ἀπὸ τὴν Μαρχιανή.

νησίδα Νικουριά (είκ. 23). Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατὰ χώραν ὁρατὰ λείψανα τῶν τάφων (είκ. 24-25), τὴν εἰκόνα συμπληρώνουν οἱ σωζόμενοι σκελετοὶ καὶ τὰ κρανία⁴¹ (είκ. 25), καθὼς καὶ τὰ κτερίσματα (είκ. 26,1-4), τὰ ἀντικείμενα ποὺ συνόδευαν τοὺς νεκροὺς στὴν τελευταία τους κατοικία.

Στὸ τέλος τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, γύρω στὸ 2000 π.Χ., ὅπως διαπιστώνεται κυρίως ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα, γιὰ ἄγνωστους ἀκόμα λόγους, ὅλες σχεδὸν οἱ παλαιᾶς οἰκιστικῆς ἐγκαταστάσεις καὶ οἱ ἀκροπόλεις τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, κυρίως στὴν νότια ἀκτὴ, ἐγκαταλείπονται⁴².

Γιὰ τὴν κατοίκηση καὶ τὴν ζωὴ κατὰ τὸ α' ἡμισυ τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας, τὴν λεγόμενη Μεσοκυκλαδική⁴³ περίοδο, ἐλάχιστα γνωρίζομε. Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ ἀπουσία ἱκανῶν πληροφοριῶν ὀφείλεται στὸ κενὸ συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὸ νησί.

Εἰκ. 23. Ὁ Ἅγιος Παῦλος Αἰγιάλης καὶ ἡ νησίδα Νικουριά.

41. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέταση τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

42. Sherratt 2000, 20.

43. Στὴν Πρώιμη Μεσοκυκλαδικὴ περίοδο (= Φυλακωπὴ I κατὰ Broodbank ὁ.π. (σημ. 14) 322) χρονολογοῦνται τὰ παλαιὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, βλ. Dümmler, *AM* 11, 1886, 21 κέ.,

Τσουντας 1898, 208-212. E.-M. Bossert, *Zur Datierung der Gräber von Arkesini auf Amorgos*, στὸ W. Kimmig (ἐπιμ. ἐκδ.), *Festschrift für Peter Goessler* (Stuttgart 1954) 23-34. Βλ. ἐπίσης Sherratt 2000, 20-23, Broodbank ὁ.π. (σημ. 14) 327 εἰκ. 109 καὶ 334 (μὲ βιβλιογρ.). Βλ. ἐπίσης Μαραγκοῦ 1991, 317 σημ. 30.

Είκ. 24. Άγιος Παῦλος Αἰγιάλης. Μερικὴ ἄποψη τῶν κυκλαδικῶν τάφων, 3η π.Χ. χιλιετία.

Είκ. 25. Άγιος Παῦλος Αἰγιάλης. Τάφος μὲ σκελετικὰ κατάλοιπα, 3η π.Χ. χιλιετία.

*Είχ. 26. *Πήλινα κτερίσματα από τόν Ἅγιο Παῦλο Αἰγιάλης, 3η π.Χ. χιλιετία.*

Ύστεροκυκλαδική περίοδος

Για την τελευταία πολιτισμική φάση της Ύστερης Έποχής του Χαλκού, την λεγόμενη Ύστεροκυκλαδική περίοδο⁴⁴, έχουν σωθεί αρκετές υλικές μαρτυρίες⁴⁵ (είκ. 27), κινητά εύρηματα και λιγοστά οικοδομικά κατάλοιπα. Μεταξύ των ελάχιστων γνωστών θέσεων της όψιμης 2ης π.Χ. χιλιετίας ξεχωρίζει το Ξυλοκερατίδι (βλ. σ. 313 κέ.), στην βόρεια ακτή του λιμένου των Καταπόλων (είκ. 28). Έδω, στην θέση Κατηφορίδα (βλ. παρακ. σ. 314), διατηρούνται σχετικά καλά δύο τάφοι θαλαμοειδείς με δρόμο⁴⁶ (είκ. 29), λαξευμένοι στον φυσικό βράχο. Μολονότι βρέθηκαν συλημένοι, «τὰ περισσεύσαντα κλάσματα», όπως θραύσματα γραπτών αγγείων (είκ. 30), ψήφοι από υαλόμαζα, κ.ά., δεν διαφέρουν από τὰ συνήθη κτερίσματα των ύστερων χρόνων του Μυκηναϊκού πολιτισμού, του 14ου και 13ου π.Χ. αἰ. Τὰ πολυάριθμα θραύσματα γραπτών αγγείων από την περιοχή, καθώς και λιγοστά κτιριακά λείψανα, επιτρέπουν τὸν ἀσφαλὴ ἐντοπισμὸ μυκηναϊκῆς ἐγκατάστασης (βλ. παρακ. σ. 315-316).

Εἰκ. 27. *Πήλινο γραπτὸ ἀλάβαστρο ἀπὸ τὴν περιφέρεια Ἀρκεσίνης (θέση Καρλᾶς), ὕστερων μυκηναϊκῶν χρόνων, 14ος-13ος π.Χ. αἰ.

44. K. Scholes, *The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis*, BSA 51, 1956, 11, 29, 31, 34. D. Leekly - R. Noyes, *Archaeological Excavations in the Greek Islands* (1975) 39. R. L. N. Barber, *The Late Cycladic Period: A Review*, BSA 76, 1981, 15 (ἐπαναλαμβάνει τὶς ἀνυπόστατες πληροφορίες τοῦ Scholes ὁ.π. 11 περὶ μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως στὴν Αἰγιόλη). Βλ. ἐπίσης R. N. L. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (1987) 142 κέ. Ἡ σχετικὰ πρόσφατη δημοσίευση τῆς A. L. Shalin, *Islands under Influence: The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence*

(SIMA 111, 1993), παρὰ τὸν πολλὰ ὑποσχόμενο τίτλο, ἀγνοεῖ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία καὶ βρίθκει λαθῶν καὶ ἀνακριβειῶν. Τελευταῖα βλ. Broodbank ὁ.π. (σημ. 14) 330 εἰκ. 111, σ. 334 καὶ Sherratt 2000, 22-24, κυρίως σημ. 26.

45. Για μεμονωμένα παλαιὰ εύρηματα βλ. Bossert ὁ.π. (σημ. 43). Για τὴν κεραμικὴ ἐκτὸς Ἀμοργοῦ βλ. τελευταῖα P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (ἐκδ. DAI 1999) II 961-964.

46. Μαραγκοῦ 1991, 317-319, σημ. 31-37, πίν. 7-8. Marangou 1995, 195-198.

Είχ. 28. Τὸ Ξυλοκρατίδι. Γενική ἄποψη.

Είχ. 29. Θαλαμοειδῆς τάφος στὸ Ξυλοκρατίδι, θέση Κατηφορίδα (14ος-13ος π.Χ. αἰ.).

Είχ. 30. Θραῦσμα γραπτοῦ μυκηναϊκοῦ ἀγγείου μετὰ παράσταση πλοίου ἀπὸ τὴν Κατηφορίδα, περιοχή τῶν θαλαμοειδῶν τάφων.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (1100 π.Χ.- 4ος μ.Χ. αί.)

Για την περίοδο μετά από την κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού, γύρω στο 1100 π.Χ., στους χρόνους των μετακινήσεων των Δωρικών φύλων και των Ίωνων, οί γνώσεις μας για την κατοίκηση και την ζωή στις Κυκλάδες, λόγω απουσίας σύγχρονων γραπτών πληροφοριών, στηρίζονται ουσιαστικά στα αρχαιολογικά ευρήματα. Μεταγενέστερες γραπτές ειδήσεις και παραδόσεις, συχνά μυθικού χαρακτήρα, για τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, όπως ή πληροφορία του Διονυσίου του Περιηγητού⁴⁷ για τον έποικισμό των Κυκλάδων από Αθηναίους και της Άμοργου υπό την ήγεσίαν Ναξίων (*ταύτας τὰς Κυκλάδας ἐπώκησαν Ἀθηναῖοι καὶ ἡγήσαντο ... εἰς δὲ Ἀμοργὸν Νάξιοι*), δὲν ἔχουν ἀκόμη πλήρως ἐπιβεβαιωθεί⁴⁸.

Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική περίοδος (11ος-8ος π.Χ. αί.)

Έως πρὶν ἀπὸ δύο περίπου δεκαετίες, για καμία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις τῆς Ἀμοργου δὲν ὑπῆρχαν ἀπτὰ τεκμήρια για τὴν ζωή κατὰ τὴν λεγόμενη Πρωτογεωμετρική καὶ Γεωμετρική⁴⁹ περίοδο, ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 8ο π.Χ. αἰ. Στὴν διεθνή βιβλιογραφία ἕως τὸ 1981 ἦταν γνωστὰ ἐλάχιστα μόνον ἀντικείμενα ἀσφαλοῦς ἀμοργινῆς προέλευσης: δύο γραπτὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη⁵⁰, θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων⁵¹ (εἰκ. 31), τὸ χάλκινο ἀγαλματάκι τοῦ πολεμιστῆ στο Βερολίνο⁵²

47. Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν 525.

48. Βλ. παρακ. σ. 118 κέ.

49. Τὸ ἐπίθετο γεωμετρικός χρησιμοποιήθηκε στο τέλος τοῦ 19ου αἰ. για νὰ περιγράψει τὸν γραμμικὸ διάκοσμο τῶν πήλινων κυρίως ἀγγείων ποὺ εἶναι ζωγραφισμένα ὄχι με ἐλεύθερο χέρι, ὅπως στὶς παλαιότερες ἐποχές, στοὺς προϊστορικοὺς καὶ πρωτοϊστορικοὺς χρόνους, ἀλλὰ με τὰ ὄργανα τῆς Γεωμετρίας, τὸν κανόνα καὶ τὸν διαβήτη. Σήμερα εἶναι πολυσήμαντος ἐπιστημονικὸς ὅρος καὶ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ πολιτιστικὰ κατάλοιπα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ.: Λ. Μαραγκοῦ, *Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη*³ (1996) 50-51.

50. V. R. d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery* (Oxford 1952) 214, 314, 321. Τοῦ ἰδίου, *The Greek Dark Ages* (London 1972) 223. R. W. V. Cat-

ling - R. E. Jones, *BSA* 84, 1989, 177 κέ. Βλ. ἐπίσης Marangou 1993, 12 σημ. 17-20.

51. *CVA Karlsruhe* 2, πίν. 48:10-11 (Deutschland 8, πίν. 346). L. Marangou, *Reliefkeramik aus Amorgos, Praestant Interna, Festschrift für U. Hausmann* (Tübingen 1982) 190 σημ. 2-3 (με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία), L. Marangou, *Découvertes récentes à Amorgos*, στο *Les Cyclades* 1983, 122, εἰκ. 2, καὶ 192 κέ. καὶ Marangou 1993, 12 σημ. 17-20.

52. K. A. Neugebauer, *Die minoischen und archaischen griechischen Bronzen, Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium I* (Berlin 1931) 8, πίν. 3:12. E. Kunze, *OlBer.* 8, 1967, 229-230, εἰκ. 78. L. Marangou, στο *Les Cyclades* 1983, 122, εἰκ. 1. W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik I* (München 1987) 63 σημ. 289 καὶ σ. 69 σημ. 361.

Εἰκ. 31. Θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων, 8ος π.Χ. αἰ. Μουσείο Καρλσρούης.

(εἰκ. 32) καὶ ἡ χρυσὴ σπείρα, πιθανῶς σφηκωτήρας κόμης, στὸ Μουσείο Μπενάκη⁵³ (εἰκ. 33).

Ἐκτὸς ἀπὸ ὀλίγες ἐπιγραφές⁵⁴ τῶν ἀρχαίων⁵⁵ (7ος-6ος π.Χ. αἰ.) καὶ τῶν πρώιμων κλασσικῶν χρόνων⁵⁶ (5ος π.Χ. αἰ.), τὰ ἐναπομείναντα ὁρατὰ κτιριακὰ κατάλοιπα, καθὼς καὶ ὅσα ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ τίς «ἀνασκαφές» ποὺ διενήργησε καὶ στὶς τρεῖς πόλεις τὸ 1888 ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ G. Deschamps⁵⁷, ὅπως καὶ ἡ πλειονότης τῶν κινητῶν εὐρημάτων⁵⁸ καὶ τῶν ἐπιγραφῶν,

53. B. Segall, *Goldschmiede-Arbeiten im Benaki Museum* (Ἀθήνα 1938) Suppl. 3, 212-213. L. Marangou, *BCH* 99, 1975, 372 σημ. 19, σ. 373 εἰκ. 15 καὶ *ΠΑΕ* 1984, 374-375 σημ. 50.

54. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1961) 293, 304-305, ἀρ. κατ. 15 - 24, πίν. 56. M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al Tardo Impero* (1987) 48, 157.

55. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ἀρκεσίνης: *IG XII* 7, 106 (χαμένη): (Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 16)· *IG XII* 7, 139 (Μουσείο Σύρου): (Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 19)· *IG XII* 7, 140 (χαμένη): (Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 18)· *IG XII* 7, 141 (Ἐπιγραφικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν): (Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 17, πίν. 56)· *IG XII* 7, 142 (Μουσείο Σύρου): (Α. Ματθαίου, Ἀρχαίικη ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Νάξο, Ἀρχαιογνωσία 1, 1980, 328 σημ. 3, Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 20)· *IG XII* 7, 143 (χαμένη): 144 (Μουσείο Σύρου). Μινώας: *IG XII* 7, 317 καὶ 318 (χαμένες): 321 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 116). Αἰγιάλης: *IG XII* 7, 442

(στὴν Βίγλα κατὰ χώραν χαραγμένη σὲ βράχο): (W. Peek, *Griechische Versinschriften I* (1955) 420 ἀρ. 1413· Ματθαίου ὅ.π. 328, σημ. 3, Jeffery ὅ.π. 293, 304, ἀρ. 15, πίν. 56).

56. Ἀρκεσίνης: *IG XII* 7, 78 (χαμένη): [Ματθαίου ὅ.π. 329, σημ. 1 (μὲ βιβλιογρ.)· Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 22, πίν. 56]· *IG XII* 7, 103 (χαμένη): (Jeffery ὅ.π. 304, ἀρ. 21)· *IG XII* 7, 107 (χαμένη): (Jeffery ὅ.π. 305, ἀρ. 24). Αἰγιάλης: *IG XII* 7, 413 (χαμένη): (Jeffery ὅ.π. 305, ἀρ. 23).

57. Deschamps 1888, 324-326. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1981, 305 κέ.

58. Αὐτόθι 306. Ὅλα τὰ μικροαντικείμενα καὶ τὰ περισσότερα γλυπτὰ, καθὼς καὶ πολλὲς ἐπιγραφές μεταφέρθηκαν στὸ Μουσείο Ἑρμούπολεως Σύρου (βλ. καὶ παρακ. σημ. 149) καί, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπιγραφές, παραμένουν ἀδημοσίεута.

Εἰκ. 32. Χάλκινο ἀγαλμάτιο πολεμιστῆ, 8ος π.Χ. αἰ. στὸ Βερολίνο.

Εἰκ. 33. Χρυσή σπείρα, σφηκωτήρας κόμης, 8ος π.Χ. αἰ. Μουσείο Μπενάκη.

ἀνῆκαν σὲ ἐποχὲς μεταγενέστερες, ἀπὸ τὸν ὄψιμο 4ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες.

Κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία, ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Μινώα⁵⁹, προέκυψαν νέες, πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους (1100-700 π.Χ.), ποὺ ἐπιτρέπουν συσχετισμοὺς καὶ μὲ τὶς ἄλλες δύο ἀρχαῖες πόλεις, Αἰγιάλη καὶ Ἀρκεσίνη, στὶς ὁποῖες λείπουν ἀσφαλὴ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ὅπως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἡ θέση τους σὲ φυσικὰ ὄχυρους βουνώδεις λόφους καὶ ὀλίγες ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις, ὅπως κεραμικὴ καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα, συχνὰ ὁρατὰ κάτω ἀπὸ κτίρια τῶν μεταγενεστέρων πόλεων, ἐπιτρέπουν τὴν ἀνίχνευση τῆς παλαιότερης οἰκιστικῆς τους ἱστορίας.

Ἀρκετὰ ὄστρακα⁶⁰ γραπτῶν καὶ ἀνάγλυφων ἀγγείων τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Αἰγιάλης⁶¹ (εἰκ. 3), σήμερα χωράφια ἀγεώργητα καὶ βοσκότοποι, καθὼς καὶ ὀλίγα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ὁρατὰ στὰ θεμέλια τοῦ ἐλληνιστικοῦ

59. Ἔργον 1981-2001, ΠΑΕ 1981-1999. Βλ. καὶ παρακ. σ. 109 κέ.

60. Φυλάσσονται στὶς ἀποθῆκες ἀρχαιοτήτων στὴν Χώρα, καταγεγραμμένα, ἀλλὰ ἀδημοσίευτα.

61. Βλ. παραπ. σημ. 9-10. Βλ. ἐπίσης Weil 1876, 329-330. Deschamps 1888, 327. RE I 1

(1894) 956, λ. Aigiale. A. Philippson, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt, *Ergh. Petermann's Mitteilungen* 134, 1901, 98-105. J. Vanseveren, *RPhil* 11, 1937, 313-314. Marangou 1995, 197. M. Fr. Boussac - G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, στὸ *Les Cyclades* 1983, 197. Marangou 1995, 197.

τείχους, πιστοποιούν πώς ο παλαιότερος οικισμός βρίσκεται στην ίδια θέση⁶² όπου αναπτύχθηκε η όμώνυμη πόλις από την αρχαϊκή περίοδο έως και την Ρωμαϊοκρατία.

Τῆς Ἀρκεσίνης⁶³ τὸν οἰκιστικὸ πυρήνα τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων ἀναγνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τῆς φυσικῆς ἀκρόπολης Καστρί⁶⁴ (ὕψ. 100 μ.), ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγιάς τῆς Καστριανῆς (εἰκ. 4). Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως δύο ἀκέραια γραπτὰ ἀγγεῖα⁶⁵ ποὺ φυλάσσονται στὴν Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, καὶ πάμπολλα θραύσματα γραπτῶν καὶ ἀνάγλυφων ἀγγείων γεωμετρικῶν χρόνων⁶⁶, σημαντικὰ εἶναι τὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα⁶⁷: ὁ τρόπος λάξευσης καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοὺς μορφή ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀσφαλέστερα χρονολογημένα συγενῆ παράλληλα στὸν γεωμετρικὸ οἰκισμὸ τῆς Μινώας (εἰκ. 189, 245).

Ἀρχαῖκοι χρόνοι (7ος - 6ος π.Χ. αἰ.)

Λειψὴ παραμένει καὶ ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν κατοίκηση καὶ τὴν ζωὴ στὴν Ἀμοργὸ κατὰ τὸν 7ο καὶ 6ο π.Χ. αἰ., μολονότι δὲν λείπουν οἱ ὑλικὲς μαρτυρίες, κινητὰ εὐρήματα, ἀνασκαφικὰ ἢ ἐπιφανειακὰ ἀπὸ τὴν Μινώα (βλ. παρακ. σ. 118 κέ.), καὶ τυχαῖα ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο πόλεις.

Γιὰ τὴν Αἰγιάλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυσήμαντες πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ λιγοστὲς ἐπιγραφές⁶⁸, ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα συνάγονται καὶ ἀπὸ πολυάριθμα γλυπτὰ, ὅπως ὁ πῶρινος νάϊσκος (εἰκ. 34), ποὺ βρίσκεται ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα στὸ Μουσεῖο τῆς Δρέσδης⁶⁹. ὁ ἰωνικῆς καταγωγῆς καὶ τεχνοτροπίας ὅστε-

62. Μαραγκοῦ 1988, 91 σημ. 77.

63. Βλ. παραπ. σημ. 2-5. Βλ. ἐπίσης Weil 1876, 333 κέ. Μηλιαράκης 1884, 48-50. Deschamps 1888, 326-327. *RE* II 1 (1896) 1169, λ. *Arkesine*. Philippson ὅ.π. (σημ. 61) 98-105. Vanseveren ὅ.π. (σημ. 61) 313. Boussac-Rougemont ὅ.π. (σημ. 61) 103-104. Marangou 1995, 197.

64. Βλ. παραπ. σημ. 61 καὶ κυρίως *Les Cyclades* 1993, 113 εἰκ. 3-4 καὶ 7-10.

65. Βλ. παραπ. σημ. 50. Καὶ τὰ δύο εἶναι εἰσηγμένα, ἢ οἰνοχόη ἀπὸ τὴν Δωδεκάνησο καὶ ὁ σκύφος ἀπὸ τὴν Εὐβοία.

66. Γιὰ τὴν συστηματικὴν περισυλλογὴ ἐπιφανειακῶν κινητῶν εὐρημάτων κατὰ τοὺς ὀλιγόημερους, περιορισμένης ἐκτάσεως ἐπιφανεια-

κοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ τείχους τῆς πόλεως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων βλ. παρακ. σημ. 136-137.

67. Μαραγκοῦ 1988, 91 σημ. 78.

68. Βλ. σημ. 55.

69. Staatliche Kunstsammlung ἀρ. εὐρ. ZV1636. G. Treu, *AA* 1898, 52-53 καὶ εἰκ. E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 163 πίν. 60, 2. F. Naumann, *IstMitt* Beih. 28, 1983, 137, 303 ἀρ. 65. M. J. Vermaseren, *CCCA* II (1982) 208, ἀρ. 652, πίν. 192. Μαραγκοῦ 1986, 120 σημ. 24, σ. 126 σημ. 63 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Οἱ W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik*, I. *Die geometrische und archaische Plastik* (München 1987) 181 σημ. 4, χωρὶς ἐπιχειρήματα.

Εἰκ. 34. Πώρινος ναῖσκος, 6ος π.Χ. αἰ., στήν Δρέσδη.

ροαρχαϊκὸς ναῖσκος μὲ τὴν καθιστὴ γυναικεία μορφή, προδρομικὸ τύπο τῆς Κυβέλης, ἀβίαστα φέρνει στὸν νοῦ τὶς μεταγενέστερες ἐπιγραφές⁷⁰ ποὺ ἀναφέρουν τὸν ἀποικισμὸ τῆς Αἰγιάλης ἀπὸ κατοίκους τῆς μικρασιατικῆς Μιλήτου⁷¹ (εἰκ. 40-41).

Τὶς στενὲς σχέσεις τῆς Αἰγιάλης μὲ τὴν γειτονικὴ Νάξο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές⁷², πιστοποιοῦν καὶ ὀρισμένα μαρμάρινα γλυπτὰ⁷³ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ (εἰκ. 35).

θεωροῦν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Σάμο: "aus Samos stammt ein Naiskos mit thronender Kybele". *LIMC* VIII, 1 (Suppl. 1997), λ. *Kybele*, σ. 751, ἀρ. 31 (E. Simon), ἐσφαλμένα ἀναφέρεται ὡς «μαρμάρينو». Βλ. ἐπίσης A. Hermay, *Les naiskoi votifs de Marseille*, στὸ A. Hermay - H. Tréziny (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les cultes des cités phocéennes. Actes du colloque internationale, Aix-en-Provence/Marseille, 4-5.6.1999*, *Études Massaliotes* 6, 2000, 130 καὶ τελευταῖα βλ. E. Vikela, *Bemerkungen zur Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybele-reliefs: frygische Abstammung und Eigenständigkeit*, *AM* 116, 2001, 87 σημ. 62 πίν. 15.3.

70. *IG* XII 7, 396 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 109)· 399 (χαμένη)· 400 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. K67)· 401-402 (Ὁδησσός)· 403-409 (χαμένες)· 410 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 4).

71. N. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970) 5 σημ. 1. N. Erhardt, *Milet und seine Kolonien* (1983) 25, 27-28 σημ. 140-155, σ. 99 σημ. 17-18, σ. 115 σημ. 180-185, σ. 134 σημ. 399-403, σ. 151 σημ. 628, σ. 156 σημ. 688, σ. 194 σημ. 1111-1114. Βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 33 σημ. 113.

72. *IG* XII 7, 78· 141· 144 (βλ. παραπ. σημ. 55-56), Ματθαίου ὁ.π. (σημ. 55) 329 σημ. 1.

73. Φ. Ζαφειροπούλου, *AAA* VI, 1973, 355, εἰκ. 3-5. Μαραγκοῦ 1986, 126 κέ. Fuchs - Floren ὁ.π. (σημ. 69) 181 σημ. 7. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὸ Μαραγκοῦ 1986, 126 κέ., σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀδημοσίευτη κεφαλὴ κούρου ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένη σὲ ξερολιθιά στὴν Λαγκάδα (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Α. 87/ΑΙ. 1).

Είκ. 35. *Κορμός κούρου από τὰ Θολάρια Αἰγιάλης. Ἐπιτάφιο ἄγαλμα ἢ ἀνάθημα σὲ Ἱερό. Πιθανῶς ναξιακοῦ ἐργαστηρίου, 540-530 π.Χ.

Ἀπὸ τὴν Ἀρχεσίνη, ὀλίγες εἶναι οἱ γνωστὲς μαρτυρίες, ἐπιγραφές⁷⁴ καὶ τυχαῖα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ὅστρακα γραπτῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ ἓνα ἀπότμημα μαρμάρινης σφίγγας στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ⁷⁵. Προβληματικὸς παραμένει καὶ ὁ χρονικὸς συσχετισμὸς τῶν ὑλικῶν μαρτυριῶν μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ σώζονται οἱ μεταγενέστερες ἐπιγραφές⁷⁶ (εἰκ. 39) γιὰ τὸν ἀποικισμὸ τῆς πόλεως ἀπὸ Ναξίους.

Κλασσικὴ περίοδος (5ος-4ος π.Χ. αἰ.)

Στὴν καθαυτὸ κλασσικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸ 479 π.Χ. ἕως τὴν μακεδονικὴ κυριαρχία τὸ 338 π.Χ., τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων ἀκολουθοῦν τὴν πολιτικὴ, τοὺς ἀνταγωνισμοὺς γιὰ τὴν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὶς συμμαχίες τῶν τότε μεγάλων δυνάμεων, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης. Ἀπὸ τὴν σύσταση τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας⁷⁷ τὸ 477 π.Χ., ἡ τύχη ὅλων τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν.

Γιὰ τοὺς πρώιμους κλασσικοὺς χρόνους, τὴν περίοδο τοῦ Αὐστηροῦ ρυθμοῦ (480-450 π.Χ.), οἱ γραπτὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν Ἀμοργὸ εἶναι ἀνύπαρκτες· μόνον τὰ σω-

74. Βλ. σημ. 54-55.

75. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 68: ἐπιφανειακὸ εὐρημα ἀπὸ τὸ Καστρί: Μαραγκοῦ 1986, 127 πίν. 562. Fuchs - Floren ὁ.π. (σημ. 69) 181 σημ. 3. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 6 (πιθανῶς ἀνάθημα σὲ Ἱερό, ἔργον παριανοῦ ἐργαστηρίου, 550-540 π.Χ. περίπου).

76. Βλ. IG XII 7, 50, 2 (χαμένη;) καὶ 54, 2 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 85): Νίγδελης 1990, 23 σημ. 37α καὶ σ. 54 σημ. 158.

77. A. Meiggs, *The Athenian Empire* (1972, 1975) 250-252.

ζόμενα θραύσματα ἐπιγραφῶν καὶ μαρμάρινων γλυπτῶν ἀπὸ τὴν Μινῶα καὶ τὴν Αἰγιάλῃ⁷⁸ (εἰκ. 36), προδίδουν οἰκονομικὴ εὐμάρεια ὀρισμένων πολιτῶν καὶ συγχρόνως μαρτυροῦν γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς προτιμήσεις, τὶς πολιτιστικὲς σχέσεις τοὺς μὲ τὴν Σάμο⁷⁹ καὶ μὲ τὰ γειτονικὰ νησιά, τὴν Πάρο καὶ τὴν Νάξο.

Ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάστασι πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῆς Ἀττικῆς. Ἔτσι μαθαίνομε ὅτι τὸ ἔτος 434/433 π.Χ.⁸⁰ ἡ Ἀμοργὸς συμμετέχει στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία καὶ οἱ κάτοικοι καὶ τῶν τριῶν πόλεων ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ κοινὸ ὄνομα Ἀμόργιοι. Ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτιστικοὶ δεσμοὶ τῶν πόλεων τῆς Ἀμοργοῦ μὲ τὴν τότε πανίσχυρη Ἀθήνα πιστοποιοῦνται πολλαπλὰ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἀπὸ τὰ εἰσηγμένα προϊόντα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ: ὄστρακα ἐρυθρόμορφων καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων πόσεως καὶ κρατήρων, καθὼς καὶ θραύσματα τροχήλατων λύχνων, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀττικὸ, στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα. Ἄν καὶ τὰ περισσότερα, ὅπως εἶναι φυσικόν, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Μινώας (εἰκ. 135), δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα τῆς Αἰγιάλης καὶ τῆς Ἀρχεσίνης.

Φαίνεται πὼς ἡ ἀκτινοβολία τῆς τέχνης τοῦ Παρθενῶνος δὲν ἐπηρέασε μόνον τοὺς μεγάλους Παριανοὺς γλύπτες, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνώνυμους μαρμαροτεχνίτες

Εἰκ. 36. *Μαρμάρινη ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἐπιτάφιας στήλης ἀπὸ τὴν Ἀγία Εἰρήνη Αἰγιάλης, α' ἡμισυ 5ου π.Χ. αἰ.

78. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Κ34: Λ. Πολίτης, Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἐξ Ἀμοργοῦ, *AE* 1953-1954 (1958), 24 κέ. Μαραγκοῦ 1986, 121 σημ. 21 (μὲ βιβλιογραφία), πίν. 56.3. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 18.

79. Μαραγκοῦ 1986, 126 κέ. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 15.

80. B. D. Meritt - H. T. Wade-Gery - M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I-III* (1953), IV (index λ. Ἀμοργός, *IG* I² 278 VI 10 (434/3 π.Χ.)· 279 II (433/432 π.Χ.)· 280 II, καὶ ἄλλου· σχετικὰ βλ. Νίγδελη 1990, 11 σημ. 2 μὲ βιβλιογραφία.

που συνέχισαν με την πατροπαράδοτη μαστοριά να σμιλεύουν αναθήματα και επιτάφια ανάγλυφα. Απόηχο αυτής της νέας αισθητικής αντίληψης αποτελούν μερικά μαρμάρινα σπαράγματα, όπως το γνωστό μεταπαρθενώνειο ανάγλυφο⁸¹ από την Αιγιάλη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (είκ. 37), καθώς και ευάριθμα θραύσματα στην Αρχαιολογική Συλλογή Άμοργου⁸².

Η σχέση της Άμοργου με τους αναφερόμενους στις γραπτές πηγές⁸³ και στις επιγραφές⁸⁴ των κλασικών χρόνων άμοργίνους χιτώνας⁸⁵, ή άμόργινα χιτώνια,

Είκ. 37. Θραύσμα επιτάφιου ανάγλυφου από την Αιγιάλη, 440-430 π.Χ. περίπου, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

81. Άρ. εύρ. 4470: Chr. Karousos, *AM* 76, 1961, 115 Beil. 72, πίν. 4. Μαραγκού 1986, 120-121, σημ. 6 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

82. Μαραγκού 1999, άρ. κατ. 20-23.

83. Έμμ. Ίωαννίδη, Άμοργός, Πανδώρα Γ', 1852 (1853), 158. G. M. A. Richter, *Silk in Greece*, *AJA* 33, 1929, 27-33. Κ. Μ. Γιαννουλίδου, *EEKM* I, 1974-1978, 485-500. G. Rougemont, στο *Les Cyclades* 1983, 237 σημ. 18 (αναφέρονται σχεδόν

όλες οι αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, χωρίς βιβλιογραφία). Νίγδελης 1990, 53 σημ. 115 (με βιβλιογραφία).

84. *IG* II² 1514-1517.

85. Διονύσιος ό Περιηγητής ό.π. (σημ. 5) 204: ...τό δέ Άμόργινος προπαροξυτόνως χιτώνος επίθετον από χρώματος ίσως έλαιοχρόου τινός...

ἐνδύματα ἀμοργίδια⁸⁶ ἢ ἀμοργίδες, τὶς λεπτοῦφεις, διαφανεῖς, λινές⁸⁷ ἢ μεταξωτές⁸⁸ ἐσθῆτες, παραμένει ἀκόμα ἀδιευκρίνιστη, ἀφοῦ βασικὰ ἐρωτήματα, ὅπως τῆς πρώτης ὕλης καὶ τοῦ τόπου παραγωγῆς⁸⁹, δὲν ἔχουν ἀπαντηθεῖ ὀριστικὰ καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν δίστανται.

Τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἡ ἀνασύστασις τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας⁹⁰ τὸ 376 π.Χ. ἐπανεφερε γιὰ λίγα χρόνια τοὺς Ἀθηναίους στὶς Κυκλάδες, καί, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές⁹¹, τὸ ἔτος 357 π.Χ. οἱ πόλεις συμμετέχουν στὴν Συμμαχία μὲ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἀμόργιοι. Στὸ Κοινὸν τῶν Ἀμοργίων ἀπεδόθησαν καὶ τὰ χαλκὰ νομίσματα⁹² (εἰκ. 42) ποὺ φέρουν τὴν ἐπιγραφὴ ΑΜΟ, συντετμημένο τύπο τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος ΑΜΟΡΓΙΟΙ. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Ἀμόργιοι ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερες, ἐλληνιστικὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές⁹³ ποὺ βρέθηκαν ἐκτὸς Ἀμοργοῦ, ὅπως στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὰ Δίδυμα⁹⁴ τῆς Μιλήτου, καὶ στὴν Δῆλο⁹⁵.

Ἑλληνιστικὴ περίοδος (323-31 π.Χ.)

Ἡ ἐμφάνισις τῶν Μακεδόνων τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα, ποὺ διεκδικοῦν τὴν ἡγεμονίαν ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ χρειάζονται τὸ Αἰγαῖο ὡς σημαντικὸ ἔρεισμα γιὰ τὴν κατὰ θάλασσαν κυριαρχία, ἄλλαξε ὀριστικὰ τὴν εἰκόνα ὅχι μόνον τῶν Κυκλάδων ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ κόσμου τῶν Ἑλλήνων.

86. Αὐτόθι 205: ...καὶ ὅτι ἀμοργὶς κυρίως ἡ λινοκαλάμη, ἐξ ἧς ἐνδύματα Ἀμοργίδια λεγόμενα ὡς ὁ Κωμικὸς ἐν Λυσιστράτῃ δηλοῖ.

87. M. Taillardat, *REG LXXII*, 1959, σ. xi: "le tissu de lin ou la tunique faite de cette étoffe transparente".

88. Richter ὁ.π. (σημ. 83) 32-33. H. S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period* (Göttingen 1978, Hypomnemata H. 51) 379 σημ. 5, ἀμφισβητεῖ τὴν ἄποψιν τῆς Richter, ὅτι τὰ ἀμόργινα κατασκευάζονταν ἀπὸ μετάξι.

89. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Richter ὁ.π. 32, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἀμοργός, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως ἦταν ὁ μεταπρατικὸς χῶρος τῆς ἀκατέργαστης μέταξας, ὁ M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1957) II 1167, ὑποθέτει ὅτι ἡ Ἀμοργός ἦταν ὁ τόπος παραγωγῆς τῶν ἀμοργίνων.

90. *IG XII 7*, 5 (Μουσεῖο Σύρου): βλ. J. Cargill, *The Second Athenian League. Empire or Free Alliance?* (1981) 26-27, 150 σημ. 14 καὶ 158-159.

91. Αὐτόθι 158 σημ. 29, 159. Νίγδελης 1990, 11-12 σημ. 3-4 μὲ βιβλιογραφία.

92. Λάμπρος 1870, 1-2. Γιὰ τὰ σύμβολα καὶ τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησιν τῶν νομισμάτων βλ. Λιάμπη 2002 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

93. Νίγδελης 1990, 12 σημ. 5.

94. Th. Wiegand, *Didyma*, II. *Die Inschriften* (1958) 446, 8-9: φιάλη.. ἦν ἀνέθηκαν τῷ Ἀπόλλωνι Ἀμοργίων [πρέσβεις], ἀσφαλῶς χρονολογημένη στὸν ὕστερο 3ο π.Χ. αἰ. (225-224 π.Χ.). Γιὰ τὴν συμπλήρωσιν [πρέσβεις] βλ. L. Robert, *OMS III*, 1634 (= *Gnomon* 31, 1959, 669) καὶ Νίγδελη 1990, 12 σημ. 5.

95. Αὐτόθι.

Στους έλληνιστικούς⁹⁶ χρόνους τὸ Αἰγαῖο, μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὸ 323 π.Χ., καὶ τὴν διάσπαση τοῦ ἀπέραντου κράτους του, εἶναι καὶ πάλιν πεδῖον ἀγώνων τῶν Διαδόχων. Ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν κυριαρχία στὸ Αἰγαῖο δὲν ἀφήνει ἀνεπηρέαστο καὶ τὸ μικρὸ νησὶ στὴν ἐσχατιὰ τῶν Κυκλάδων. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ τὴν ἤττα καὶ τὴν ὀλοσχερὴ καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στὴν ναυμαχία τῆς Ἀμοργοῦ⁹⁷ τὸ 322 π.Χ., ὁ ἔλεγχος τοῦ Αἰγαίου περιέρχεται στοὺς Μακεδόνες.

Σταθμὸ στὰ χρόνια τῆς Μακεδονικῆς κυριαρχίας στὸ Αἰγαῖο ἀποτελεῖ ἡ τελευταία προσπάθεια τῶν Νησιωτῶν τὸ ἔτος 314 π.Χ. νὰ ἀνασυντάξουν τὶς δυνάμεις τους. Τότε, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀντιγόνου Α΄ Μονοφθάλμου, υἱοῦ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, τὰ νησιά συνέστησαν μεγάλη πολιτικὴ συμμαχία, τὸ *Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν*⁹⁸, στὸ ὁποῖον, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη⁹⁹, συμμετέχει καὶ ἡ Ἀμοργός.

Ἀπὸ τὸν πρώιμο ὅμως 2ο π.Χ. αἰ., τὰ ἀπὸ Ἑσπέρας νέφη, ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη δύναμη τῶν Ρωμαίων, γίνονται ὀλοένα καὶ πιὸ ἀπειλητικὰ καὶ γιὰ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ διάλυση τοῦ κράτους τῶν Μακεδόνων τὸ 168 π.Χ., οἱ Ρωμαῖοι τὸ 166 π.Χ. θέτουν ὀριστικὸ τέλος στὴν ἀνεξαρτησία τῆς Δήλου, τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τοῦ Κοινοῦ τῶν Νησιωτῶν, τὸ ὁποῖον σταδιακὰ ἐξασθενεῖ. Πολυάριθμα σημαντικὰ γεγονότα στὸ Αἰγαῖο καὶ στὶς ἄλλοτε κραταιές πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπέσπευσαν τὴν διείσδυση τῶν Ρωμαίων στὴν Ἀνατολὴ καὶ ὁδήγησαν στὴν δημιουργία τῆς Ἑπαρχίας τῆς Ἀσίας¹⁰⁰ τὸ 133 π.Χ., στὴν ὁποίαν

96. Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ ὀνόμασαν τὴν περίοδο τῶν τριῶν τελευταίων προχριστιανικῶν χρόνων *έλληνιστικὴ* ἀπὸ τὸ ρῆμα *έλληνίζω* (=μιμοῦμαι τοὺς Ἕλληνες ἢ φέρομαι ὡς Ἕλλην). Τὰ χρονολογικὰ ὅρια εἶναι τελείως συμβατικά: σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη, ἢ τουλάχιστον εὐρύτερα ἀποδεκτή, χρονολογικὴ ὑποδιαίρεση, οἱ έλληνιστικοὶ χρόνοι ἀρχίζου ἀπὸ τὸ 323 π.Χ., κατ' ἄλλους μετὰ τὸ 330 π.Χ., καὶ διαρκοῦν ἕως τὴν ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου, τὸ 31 π.Χ., ἡ ὁποία ὀρίζει τὸ πολιτικὸ τέλος τοῦ έλληνιστικοῦ κόσμου. Γιὰ τὸν ὅρο *έλληνιστικὸς* βλ. E. Meyer, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien* (1925) 15. R. Bichler, *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs* (1983) 199-200 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία) καὶ H.-J. Gehrke, *Geschichte des Hellenismus* (1990) 1 κέ.

97. N. G. Ashton, *The Naumachia near Amor-gos in 322*, BSA 72, 1977, 1-11.

98. Βλ. A. Th. Guggenmos, *Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des III. Jhdts. v. Chr. mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsproblems* (διδ. διατρ. Würzburg 1929) 12-13. Νίγδελης 1990, 12 κέ. καὶ 206-207, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς Κυκλάδες καὶ τὸ Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν βλ. ἐπίσης R. Étienne, *Ténos II, Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.* (Paris 1990) 89 κέ. καὶ κυρίως 112-113 σημ. 44-45.

99. Νίγδελης 1990, 13 σημ. 8. Étienne ὁ.π. 97-100.

100. Ἡ Ρωμαϊοκρατία στὸ Αἰγαῖο οὐσιαστικὰ ἀρχίζει ἤδη τὸ 133 π.Χ. Πρβ. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ I-II* (1950) καὶ Νίγδελης 1990, 16, σημ. 16.

ἔκτοτε ὑπάγεται ἡ τρίπολις νῆσος Ἀμοργός. Τὸν 1ο π.Χ. αἰ., οἱ ἀναταραχὲς στὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τοὺς Μιθριδατικὸς πολέμους καὶ οἱ σημαντικὲς ἀνακατατάξεις ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ρωμαῖοι ὡς κυρίαρχη ρυθμιστικὴ δύναμη, ἐπηρέασαν σημαντικὰ καὶ τὴν Ἀμοργό.

Γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν τριῶν πόλεων¹⁰¹ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, στοὺς ταραγμένους τρεῖς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες, ἀξιόπιστες πληροφορίες παρέχουν οἱ πολυάριθμες ἐπιγραφές¹⁰² ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀμοργό, τὸ μοναδικὸ νησί ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Δῆλο στὸ ὁποῖο διεσώθησαν τόσες πολλὲς σύγχρονες γραπτὲς μαρτυρίες, ποικίλου περιεχομένου, δημοσίου καὶ ιδιωτικοῦ χαρακτήρα. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς εὑρεθεῖσες τὸν περασμένο αἰῶνα φυλάσσονται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν καὶ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σύρου. Ὅλες ὅμως οἱ δυσμετακίνητες, λόγῳ βάρους ἢ διαστάσεων, καθὼς καὶ ὅσες συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ 1950 ἕως σήμερα¹⁰³, παρέμειναν στὸ νησί, καὶ οἱ σημαντικότερες καὶ καλύτερα σωζόμενες ἐκτίθενται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογή.

Ἀπὸ τὰ δημόσια ἔγγραφα τῶν πόλεων, κυρίως τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου, πιστοποιοῦνται οἱ συνεχεῖς ἐναλλαγές «κηδεμόνων» τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν πρῶμο 3ο ἕως καὶ τὸν ὅψιμο 2ο π.Χ. αἰ.¹⁰⁴, ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε κρατοῦντες στὸ Αἰγαῖο, Μακεδόνες¹⁰⁵, Πτολεμαίους¹⁰⁶, Σαμίους¹⁰⁷, Ροδίους¹⁰⁸ καὶ Ρωμαίους¹⁰⁹.

101. Ὅλες οἱ συνθετικὲς προσπάθειες ἀπὸ τὸ 1927 ἕως καὶ τὸ 1990 ἐρεῖδονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες: W. Ruppel, Zur Verfassung und Verwaltung der amorginischen Städte, *Klio* 21, 1927, 313-329. Νίγδελης 1990, 11-54 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

102. *IG* XII 7 καὶ Suppl. XII (1939) ἀρ. 330-336. Μετὰ τὸ 1938 βλ. J. et L. Robert, *BullÉpigr.* (= *REG* 1938-1984). Βλ. ἐπίσης Νίγδελη 1990, 3, 11 κέ.

103. Τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἐντοπίσαμε πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες τὸ 1908 στὸ *Corpus* (*IG* XII 7), καί, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες, ἐντοιχισμένες ἀκόμα σὲ ἐκκλησίες, τὶς μεταφέραμε στὴν ἀποθήκη Γλυπτῶν στὴν Χώρα. Σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακάλυψη στὴν Συλλογὴ Ἑμμ. Ἰωαννίδη, ὅχι μόνον τῶν περισσοτέρων ποὺ ἀπὸ τὸ 1908 ἐθεωροῦντο χαμένες, ἀλλὰ καὶ ἄλλων, ἄγνωστων στὴν βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1985, 199-200, πίν. 101.

104. Βλ. σχετικὰ G. Reger, Political History of the Cyclades 260-220 B.C., *Historia* 43, 1994, 32-69, καὶ κυρίως 40 σημ. 23, καὶ σ. 55-61.

105. Γιὰ τὴν μακεδονικὴ κυριαρχία ἀπὸ τὸ 314 ἕως τὸ 288 π.Χ. βλ. K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis. Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in West Kleinasien* (διδ. διατρ. Marburg 1981) 86-87. Νίγδελης 1990, 206-207. Reger ὁ.π. 55 κέ.

106. Νίγδελης 1990, 14-15· τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ὅχι μόνον ἐπιβεβαιώνουν ἀλλὰ συμπληρώνουν καὶ πρόσφατα κινήτὰ εὐρήματα: βλ. Marangou 1994, 371-381, κυρίως σ. 372 σημ. 18-19.

107. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Σαμίων στὴν Μινώα βλ. L. Robert, *OMS* I 530-542 (= *REG* 42, 1929, 20-38) 563 σημ. 2, 564-568 (= *REG* 46, 1933, 437-442). Βλ. ἐπίσης J. et L. Robert,

Ἡ ἄλλοτε κυριαρχικὴ καὶ ἄλλοτε ἀπλῶς παρεμβατικὴ παρουσία¹¹⁰ τῶν ξένων, ἀπὸ τὸν πρῶμο 3ο ἔως τὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν προνομιακὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ἀμοργοῦ στὸ Αἰγαῖο καὶ κυρίως στὸν ἀσφαλὴ λιμένα τῆς Μινώας (εἰκ. 259, 261), πρόσφορο γιὰ ἐμπορικὲς ἢ καὶ στρατιωτικὲς δραστηριότητες.

Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς ἀντλοῦμε ἀσφαλεῖς πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση, τοὺς θεσμούς, τὶς δημογραφικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐγκατάσταση ξένων καὶ στὶς τρεῖς πόλεις, τῶν Σαμίων¹¹¹ στὴν Μινῶα (εἰκ. 38), τῶν Ναξίων¹¹² στὴν Ἀρκεσίνη (εἰκ. 39) καὶ τῶν Μιλησίων¹¹³ στὴν Αἰγιάλη (εἰκ. 40-41). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δημόσια καὶ τὰ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα, τοὺς ναοὺς, τὰ Ἱερά, τὶς ἐορτές, τὶς παλαιὲς καὶ τὶς νέες λατρεῖες, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ νομίσματα¹¹⁴ ποὺ ἐξέδωσαν καὶ οἱ τρεῖς πόλεις ἀποτελοῦν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ σημαντικὸ ὁδηγὸ γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἢ τὴν ταύτιση τῶν ἐναπομεινάντων κτιριακῶν λειψάνων. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν Μινῶα, στὶς ἄλλες δύο πόλεις σχεδὸν κανένα οἰκοδόμημα δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, ἢ τουλάχιστον δὲν εἶναι ἀναγνωρίσιμο ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, ποὺ εἶναι παραμορφωμένα ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις καὶ τοὺς ἀναλημματικοὺς ἢ διαχωριστικοὺς χωραφότοιχους, τὶς συνεχεῖς μετασκευές καὶ ἀναμοχλεύσεις, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν λιθαργία μετὰ ἀπὸ τίς «ἀνασκαφές» τοῦ G. Deschamps.

Στὴν πόλη τῆς *Αἰγιάλης*, τὴν μοναδικὴ ποὺ ἐξέδωσε ἀργυρὰ νομίσματα¹¹⁵ ἀπὸ τὸν ὅψιμο 3ο π.Χ. αἰ. (εἰκ. 43), ἀπλῶς ὑποφιαζόμαστε τὴν θέση τοῦ Θεάτρου¹¹⁶

Bull'Épigr. (=REG 1979, 482 ἄρ. 426, καὶ σελ. 484-485) καὶ G. Rougemont, Amorgos colonie de Samos?, στὸ *Les Cyclades* 1983, 131 σημ. 1 καὶ 2, σ. 237. Νίγδελης 1990, 11, σημ. 1.

108. Γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴν Ρόδο βλ. L. Robert, *Monnaies grecques. Types, légendes, magistrats monétaires et géographiques*, Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie, École Pratique des Hautes Études (1967) 10, σημ. 4. Νίγδελης 1990, 16, σημ. 17 μὲ βιβλιογραφία.

109. Νίγδελης 1990, 16 κέ.

110. Ἡ μακεδονικὴ παρουσία φαίνεται πῶς δὲν ἦταν ἀπολύτως κυριαρχικὴ, ἀλλὰ ἀπέβλεπε περισσότερο στὸν ἔλεγχο τοῦ νησιοῦ λόγω τῆς θέσεώς του στὸν θαλάσσιο δρόμο πρὸς τὴν με-

γαλόνησο Κρήτη: πρβ. Νίγδελη 1990, 14 κέ.

111. IG XII 7, 239 (ΑΣΑ ἄρ. εὐρ. ΣΕΙ 5).

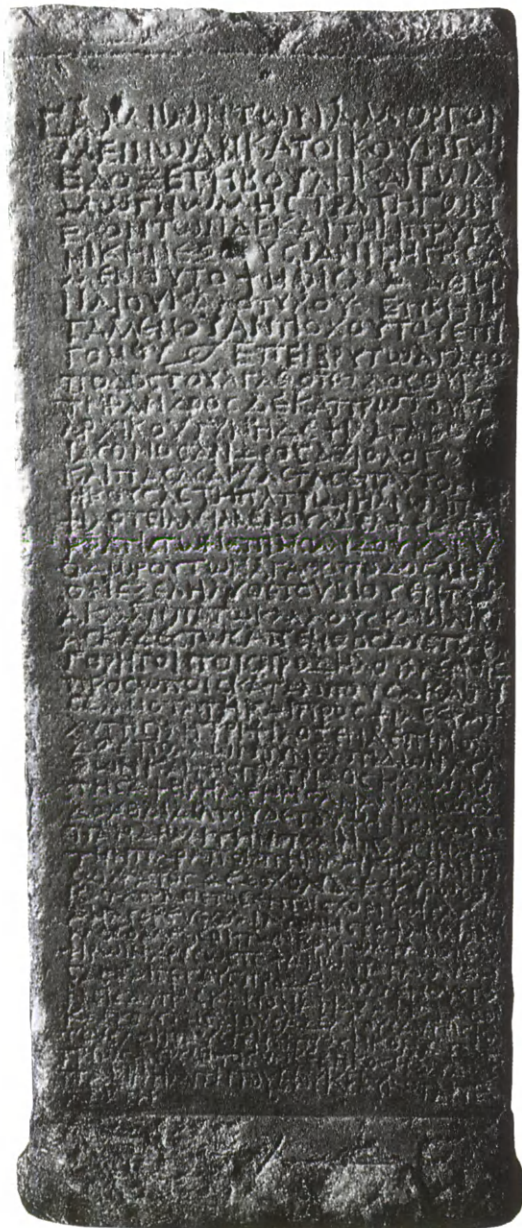
112. Αὐτόθι 54 (βλ. παραπ. σημ. 76).

113. Αὐτόθι 410 (βλ. παραπ. σημ. 70). Βλ. ἐπίσης Fr. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens* (Stuttgart 1993) 44, 130.

114. Λάμπρος 1870, 352-357 καὶ τελευταῖα Λιάμπη 2002.

115. Th. E. Mionnet, *Description des médailles antiques grecques et romaines* (Suppl. IV, Paris 1829) 367 ἄρ. 1. BMC 1: H. P. Borell, *Unedited Autonomous and Imperial Greek Coins*, NC V, 1842-43, 173, ἄρ. 1. Λάμπρος 1870, 3. Λιάμπη 2002.

116. IG XII 7, 389, 35 καὶ 391, 16 (χαμένες:).

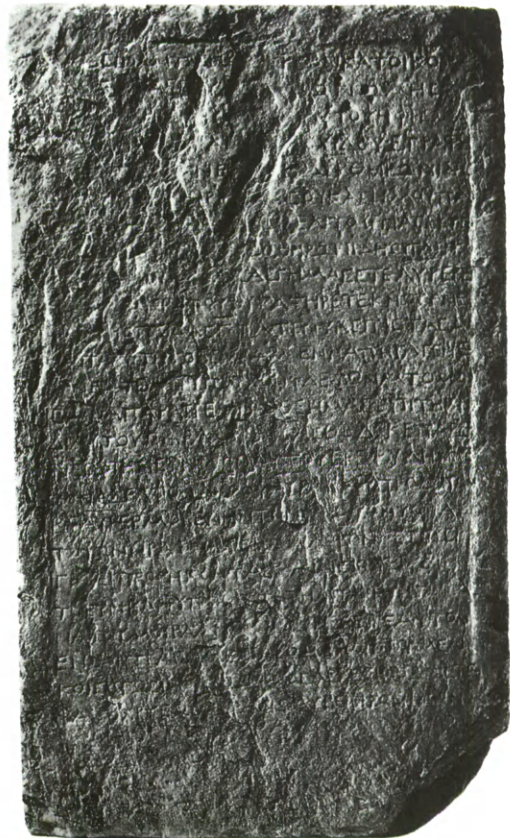
Εἰκ. 38. *Επιγραφή ἀπὸ τὴν Μινώα, 2ος μ.Χ. αἰ.

Σαμίων τῶν Ἀμοργόν
 Μεινῶαν κατοικούντων
 ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δή-
 μῳ· γνώμη στρατηγῶν
 5 ἔχόντων δὲ καὶ τὴν πρυτα-
 νικὴν ἐξουσίαν· ἰσηγησα-
 μένου τὸ ψήφισμα Ἀθη-
 ναίου Καλοτύχου· ἐπιψηφ[ι]-
 10 σαμένου Ἀντιόχου τοῦ Ἐπι-
 γόνου· ἐπεὶ Βρυτῶν Ἀγαθό-
 ποδος τοῦ Ἀγαθόποδος θυγά-
 τερ ἀνδρὸς δεκαπρώτου καὶ
 ἀρχικοῦ, γυνὴ δὲ Φιλαγάθου
 Ἰάσονος ἀνδρὸς ἀξιολόγο[υ]
 15 καὶ πάσας ἀρχὰς τὰς ἐπ' αὐτὸν
 ἠκούσας τῇ πατρίδι ἡμῶν π[ε]-
 φιλοτειμημένου, ἀδελφῇ δὲ τῷ[ν]
 κρατίστων Ἐπινομίδου καὶ - -
 οδώρου τῶν Ἀγαθόποδος, αἰφνί[δι]-
 20 ον ἐξελήλυθε τοῦ βίου ἐν τῷ
 ἀκμαιοτάτῳ κάλλους καὶ ἡλικί-
 ας καθεστῶσα, πένθος δυσπαρη-
 γόρητον τοῖς προδηλουμένοις
 προσώποις καταλιπούσα καὶ τῇ
 25 σεμνοτάτῃ καὶ προσφιλεστάτῃ
 αὐτῆς μητρὶ Φιλοξένα Ἐπινομί-
 δου, πολλῶν οὖν ἐλπίδων ἀγα-
 θῶν καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν αὐ-
 τῆς ἀφειρημένης ἀνανκαίως· δε-
 30 δόχθαι διὰ τοῦδε τοῦ ψηφίσματος,
 πανδημὶ τὴν πόλιν παρεῖναι ἐπ[ι]
 τὴν παραπονπὴν καὶ κηδεῖαν τοῦ
 σώματος, δεδόχθαι δὲ κεκυρῶσθαι
 κατὰ πᾶν ἔτος ἐν τοῖς χορικοῖς ἀγῶσι
 35 ἀναγορεύεσθαι αὐτήν, (ὅτι) στεφανοὶ ὁ δῆ-
 μος ὁ Μει(ν)ωητῶν Βρυτῶν Ἀγαθόπο[δος]
 ἡρώϊν χρυσῷ στεφάνῳ, παραμυθή-
 σασθαί τε τοὺς προδηλουμένους γ[ο]-
 νεῖς αὐτῆς καὶ τὸν ἄνδρα Φι(λ)άγαθο[ν]
 40 καὶ τοὺς γνείσιους ἀδελφούς αὐτῆς καὶ
 τοὺς λοιποὺς γένει προσήκοντας, με-
 τρίως φέρειν τὸ συνβεβηκός, εἰδότας, ὅτι
 πᾶσιν ἡ αὐτὴ τοῦ βίου κεκύρωται τε-
 λευτή.

(IG XII 7, 239)

- [- - - - - Ναξίων τῶν]
 [Ἀρκέ]σιναν τὰν Ἀ[μο]ργὸν κατοικοῦ[ν]-
 [των ἔδοξε βο]υ[λῇ δῆμ]ω· γνώμη σ[τρα]-
 [τηγῶν· εἰσηγησαμέν]ου τὸ ψήφισμα
 5 [τοῦ δεινός τοῦ - - -]χίδου· ἐγράψ[η]
 [κατὰ τὸν νόμο]ν· ἐ[πειδὴ] Αὐρ. Θηρωνίδ[ης]
 [. ἀρχοῦ ἀνδρὸ]ς οὐκ ἀσήμου πα-
 [ρ' ἡμῖν πάσας τε ἀρχὰς κ]ὲ λειτουργίας ἐκτε-
 [λέσαντος, αὐτός τε] Θηρωνίδης παρ' ἡ[μῖν]
 10 [διήνεγκε]ν [ἐπιεικί]α ἐγήμασέ τε Αὐρ. Ἐρ[ε]-
 [φύλην . . .]ράτου θυγάτηρ (κὲ) ἐτέκνωσεν ἐ[ξ]
 [αὐτῆς] παῖδας γ', τὰ τε νῦν ἐπιστᾶσα
 [ἡ ἀ]πα[ρέ]τητος εἰμαρμένη ἀπήγαγεν ἔ-
 [τι] νεώτε[ρον] ὑπάρχοντα ἐτῶν μ', τὸ μὲν
 15 σῶμα παραπέν[ψασ]θε ἡμᾶς ἐπὶ τῇ κη-
 δία [αὐ]τοῦ, παρα[μ]υθήσασθε δὲ κὲ παρε-
 νέσε τὴν σύνβιον αὐτοῦ Ἐρεφύλην [κ]ὲ
 τὸν ἀδελφὸν αὐ[τ]οῦ Αὐρ. Ἀσκληπιόδοτον
 κὲ Αὐρ. Ἑρμογένην τὸν [πρ]ῶ[τ]ον υἱὸν α[ὐ]-
 20 τοῦ [ἄ]νδρα κα[λὸν] κὲ [ἀξιο]λογον κὲ τοὺς
 γέ[ν]ει προσήκοντας, [γε]ννέω[ς] φέρειν
 τὸ συμβὰν ὑπ' [αὐτῇ τ]ῇ ἀπαρ[ετ]ήτ[ω] θα-
 νάτου μοίρα· ἀν[αγορε]ύεσθε δὲ αὐτὸν
 ἐν τοῖς παρ' ἡμε[ῖν] ἀγομένοις θυμελι-
 25 κοῖς ἀγῶσι[ν, ὅτι] ὁ δῆμος Ἀρκεσινέων στε-
 φα[νοῖ] χρυσῶ σ[τε]φάνω Αὐρ. Θηρωνίδην
 ἀρ[χ]ο[υ] ἥρ[ο]α.

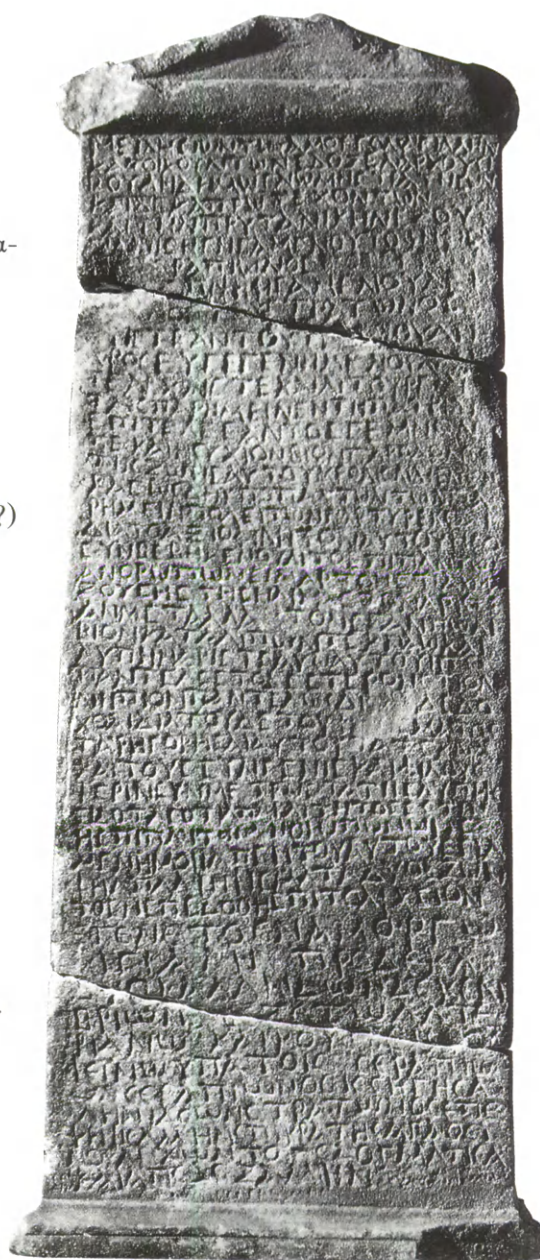
(IG XII 7, 54)

Εἰκ. 39. *Επιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀρχεσίνη, 2ος μ.Χ. αἰ.

- Μειλησίων τῶν Ἀμοργὸν Αἰγιάλην
κατοικούντων ἔδοξεν ἄρχουσι,
βουλῇ, δῆμῳ· γνώμη στρατηγῶν
καὶ δεκαπρώτ(ων) ἐχόντων (δὲ)
5 καὶ τὴν πρυτανικὴν ἔξου-
σίαν· ἰσηγησαμένου τοῦ ψήφισ-
[μα Σ]εραπίωνος τοῦ Σε[ραπί]-
[ωνος], ἐπιψηφισαμένου δὲ Ἰ-
[άσο]νος τοῦ Στράτωνος·
10 Ἀριστέαν τοῦ (!) Π[ρεῖμ]ου ἀν-
δρὸς εὐ γεγενημένου [πάσαις]
τε ἀρχαίς τε καὶ λειτουργίαι[s]
τὰς παρ' ἡμῖν ἐν τῇ πατρίδι
ἐπιτελέσαντος, σεμνόν
15 τε καὶ ἡσύχιον βίον παρ' ὅλον τὸν
τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διενέν-
κας (corr. καντα), ὥς δὴ ὑπὸ πάντων τῶν πα-
ρ' ἡμῖν πολειτῶν μαρτυρεῖται
διὰ τὸ ἀξιοφίλητον αὐτοῦ ἡθο[s],
20 συνβέβηκεν οὐ[ν] τὸ ἐπὶ πάντω[ν]
ἀνθρώπων εἰμαρτόν, ἔτι ἀκμ[α]-
ζούσης τῆς ἡλικίας τὸν Ἀριστέ-
αν μεταλλά(ξαι) τὸν ἐξ ἀν[θρ]ώ[πων]
βίον, καταλιπὼν (!) τέκνα ὠ(ρφανὰ) καὶ
25 λύπην Ἀριστέα τῷ αὐτοῦ ([νίῳ], ὦν τὸ μὲν?)
παντελές (!), τὸ δὲ ἕτερον ἔτι ὄν
νήπιον παντελῶς (!)· διὸ δ[ὲ] δεδό-
χθαι διὰ τοῦδε τοῦ ψ[ηφί]σματος
παρηγορῆσαι αὐτοῦ τὰ τέκνα
30 καὶ τοὺς συγγενῆς καὶ φίλους
φέρειν συνμέτρως τὰ τῆς λύπης,
εἰδότας ὅτι ἀπαραίτητός ἐστιν
ἡ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων ὠρις-
μένη μοῖρα. περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐγρά-
35 φη ἀπλᾶ [ψ]ηφίσματα δύο, ἐξ ὧν
τὸ ἐν ἐπεδόθη ἐπὶ τὸ ἀρχεῖον.
ἐγένετο ἐν Ἀμοργῷ
Αἰγιάλῃ πρὸ δέκα
δύο καλανδῶν Δεκεν-
40 βρίων [Βρ]ουττίῳ Α[α]τε-
ρανῷ (!) καὶ Ἰουνίῳ Ῥου-
φείνῳ ὑπάτοις· Σεραπί-
ων Σεραπίωνος ἰσηγησά-
μην· Ἰάσων Στράτωνος ἐπε-
45 ψηφισάμην· Ἐπικράτης Ἀγαθεί-
νου [ἄ]ρχων τὸ γ' ἔδογμάτισα
καὶ ἀπεδεξάμην.

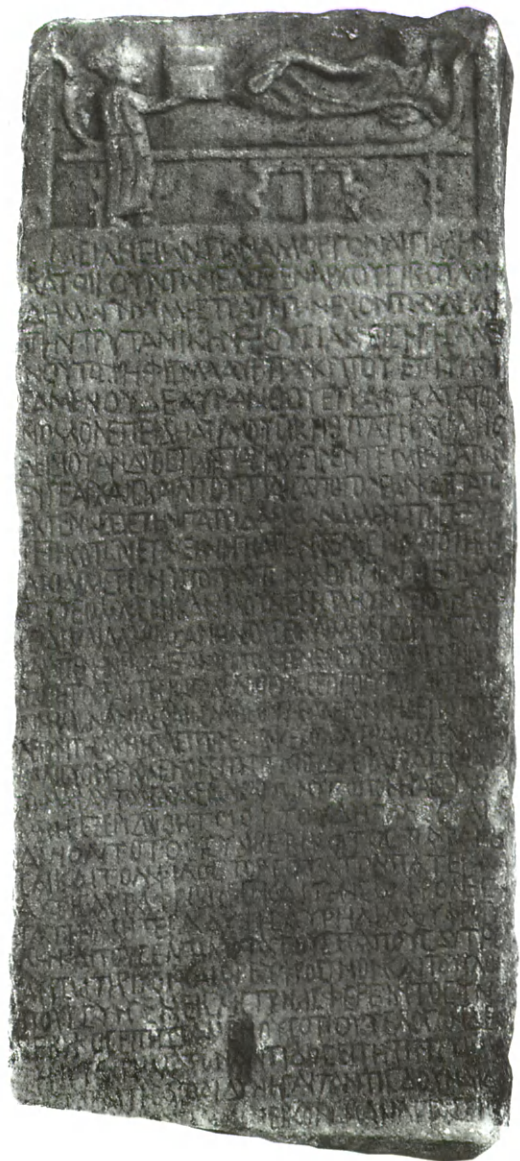
(IG XII 7, 396)

Εἰκ. 40. *Επιγραφή ἀπὸ τὴν Αἰγιάλῃ. 205 μ.Χ. αἱ.

- Μειλησίων τῶν Ἀμοργὸν Αἰγιάλην
κατοικούντων ἔδοξεν ἄρχουσι, βουλῇ,
δήμῳ· γνώμη στρατηγῶν ἐχόντων δὲ καὶ
τὴν πρυτανικὴν ἐξουσίαν· εἰσηγησαμέ-
5 νου τὸ ψήφισμα Αὐρ. Πανκρίτου, ἐπιψηφι-
σαμένου δὲ Αὐρ. Ἄνθου· ἐγράφη κατὰ τὸν
νόμον· ἐπειδὴ Αὐρ. Μουσικὴ θυγάτηρ Αὐρ. Ἀφρο-
δεισίου ἀνδρὸς τῶν παρ' ἡμῖν ἐντεμιωτάτων
ἐν τε ἀρχαῖς καὶ λειτουργίαις ἀπὸ γονέων καὶ πάπων
10 ἐκτενῶς εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν ἀμένπτως ἐξυπη-
ρετηκότων, ἔτι μὲν νηπία παντελῶς W (corr. κ(αι)?)· διὰ τὸ τῆς ἡ-
λ(ι)κίας μέτρον ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ὑπερβαλό[ν]-
τως τεινωμένη καὶ φιλουμένη, τὰ νῦν ὑπὸ τῆς βα-
ρείας καὶ ἀληθῶς ἀνηλεοῦς εἰμαρμένης ἐξήρπασται
15 καὶ ἀπενήνεκται ἐξ ἀνθρώπων, πένθος οὐκ ἐλάχιστον ὁμοῦ
πάσιν το(ῖ)ς ἑαυτῆς καταλέλοιπεν, ὥς ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν π[ό]-
λιν ἡμῶν ἀνιάσθαι, ὥς ἀνθέον τι θαλερὸν μηδέπω τὸ τέ-
λειον τῆς ἀκμῆς μέτρον ἔχον κεκολοῦσθαι(!), ὥς δένδρον
κάλιστον φυόμενον ἐν γῇ πρὸ τοῦ δρέψασθαι τινα
20 τῶν ἀφ' αὐτοῦ γλυκέων καρπῶν ὑπὸ πονηρᾶς εἵμα[ρ]-
μένης ἐξεριζώθη, τοιοῦτο[ν] δὴ τ[ὸ] ν[έ]ον καὶ
δινὸν τὸ τοῦ συνβεβηκότος· παρα(ι)νέ-
σαι καὶ τὸν φιλοστοργότατον πατέρα
αὐτῆς Αὐρ. Ἀφροδίσιον καὶ τὴν σωφροнес-
25 τάτην μητέρα αὐτῆς Αὐρηλίαν Εὐφροσύ-
νην καὶ τοὺς ἐντιμοτάτους πάπους αὐτῆς
Αὐρ. Σωτήριχον καὶ Α(ὐ)ρ. Εὐφρόσυνον καὶ τοὺς λοι-
ποὺς συγγενεῖς μετρίως φέρειν τὸ συν-
βεβηκός, ἐπισσταμένους ὅτι οὔτε λόγων δε-
30 ἤσει οὔτε χρημάτων ἀντιδόσει τὴν πεπρωμέ-
νην παραιτήσασθαι δυνήσaiτ' ἂν τις· δοῦναι (δ') α[ὐ]-
[τῇ - 6-8 l. -]ι[σ]μὸν καὶ εἰκόνων ἀναστάσει
[τιμῆσαι αὐτὴν - - - - -]

(IG XII 7, 410)

Εἰχ. 41. *Επιγραφή ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη, 2ος μ.Χ. αἰ.

καὶ τοῦ Γυμνασίου¹¹⁷, ἐνῶ παντελῶς ἄγνωστες εἶναι οἱ θέσεις τοῦ Ἀγορανομίου¹¹⁸, τοῦ Ἀρχείου¹¹⁹, καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων καὶ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένων ναῶν. Μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν τὰ κατάλοιπα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τοῦ Πολιέως¹²⁰ καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος¹²¹ ἀνάμεσα στὰ ἐλάχιστα σήμερα ἐπιφανειακῶς ὄρατὰ κτιριακὰ λείψανα. Ἀγνωστη παραμένει ἀκόμα καὶ ἡ θέση τῶν Ἱερῶν τῆς Εἰλειθυίας¹²², τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος¹²³.

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς λατρεῖες στὴν Αἰγιάλη συνάγονται καὶ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, ποὺ ἀπαντῶνται στὰ βραχύβια ἀργυρὰ¹²⁴ καὶ κυρίως στὰ χαλκὰ¹²⁵ νομίσματα ποὺ ἐξέδωσε ἡ πόλις κατὰ τὸν 3ο καὶ 2ο π.Χ. αἰ. (εἰκ. 43-48). Στούς νομισματικούς τύπους ποὺ ἐπέλεξε ἡ Αἰγιάλη συγκαταλέγονται ἀνδρικές δαφνοστεφεῖς κεφαλές, οἱ ὁποῖες ταυτίζονται μὲ τὸν Δία¹²⁶ (εἰκ. 43), τὸν Ἀσκληπιό¹²⁷ (εἰκ. 45) καὶ τὸν Ἀπόλλωνα¹²⁸ (εἰκ. 47), καθὼς καὶ ἄλλες θεϊκὲς μορφές, ὅπως τῆς Ἀθηνᾶς¹²⁹ (εἰκ. 46) καὶ τοῦ Πανός¹³⁰ (εἰκ. 44). Πολύμορφες πληροφορίες ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα νομισματικὰ σύμβολα τῆς Αἰγιάλης, ἀνάμεσα στὰ

117. Αὐτόθι 515, 60 (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο).

118. Αὐτόθι 434 (χαμένη).

119. Αὐτόθι 396, 36 (ἀπὸ τὸ 1985 στὴν ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 109) καὶ 399, 18 (χαμένη).

120. IG XII 7, 387, 23 (χαμένη): ... εἰς τὸ ἱερὸν τῶι Διὶ τῶι Πολι[εῖ καὶ τῇ Ἀ]θηνᾷ τῇ Πολιάδι: Quass ὁ.π. (σημ. 113) 37, 115.

121. Βλ. παραπ. σημ. 120 καὶ IG XII 7, 392, 23-24 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 86): ...εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος (Erhardt ὁ.π. (σημ. 71) 283 σημ. 68). Βλ. ἐπίσης IG XII 7, 386, 42-43 (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν): ...εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος.

122. IG XII 7, 420 (χαμένη): βλ. καὶ S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (1981) 33 καὶ ἀρ. κατ. E 14, σ. 156.

123. Ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη προέρχονται τρεῖς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές: (1) στὸν Σάραπι: IG XII 7, 430 (τὸ γνωστὸ ἀγαλμάτιο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 4546:), Σ. Καρούζου, *Τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (1968) 193 καὶ τελευταία Marangou 1994, 373-374 σημ. 25, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. (2) IG XII 7, 429: [Σαράπι]δι Ἰσιδι· ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Βίγλα, ἀπὸ τὸν ἀγρὸ ὅπου βρέθηκε καὶ

τὸ ἀγαλματάκι τοῦ Σαράπιδος. (3) Αὐτόθι 431: Ἰσιδι (βρέθηκε στὸν Ὄρμο τὸ 1992 καὶ ἐκτίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογή: Marangou 1994, 375 σημ. 26).

124. Λάμπρος 1870, 355-356. Λιάμπη 2002.

125. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 5-21.

126. Νίγδελς 1990, 30-33 καὶ 36. Λιάμπη 2002. Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς εἰκονιζόμενης δαφνοστεφοῦς κεφαλῆς στὰ ἀργυρὰ καὶ στὰ χαλκὰ νομίσματα τῆς Αἰγιάλης μὲ τὸν Δία (τὸν πολιέα:) δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιλυθεῖ (βλ. παραπ. σημ. 120-121).

127. Λάμπρος 1870, 9-10. Μ. Οἰκονομίδου, *στὸ Φῶς Κυκλαδικόν. Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ν. Σταμπολίδης, ἐπιμ. ἐκδ., Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1999) 318, ἀρ. 1. Λιάμπη 2002. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν ἀναφέρεται στίς ἐπιγραφές τῆς Ἀμοργοῦ.

128. Λιάμπη 2002.

129. Αὐτόθι.

130. Αὐτόθι. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα βλ. H. A. Cahn, *Die Münzen der sizilischen Stadt Naxos* (Basel 1944) πίν. III, V-VII, X.

Εἰκ. 42. Χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀμοργίων.

Εἰκ. 43. Ἀργυρό. Δαφνοστεφῆς πωγωνοφόρος κεφαλὴ τοῦ Διός (;) καὶ ὁ Πάν με σύριγγα, λαγωβόλο στοῦ πεδίο καὶ ἡ ἐπιγραφή ΑἨΓΙ, 3ος-2ος π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 44. Πάν καὶ σικύα.

Εἰκ. 45. Δαφνοστεφῆς πωγωνοφόρος κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὄφρις καὶ σικύα.

Εἰκ. 46. Κρανοφόρος κεφαλὴ Ἀθηνᾶς καὶ γλαῦξ.

Εἰκ. 47. Δαφνοστεφῆς κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος (;). Πάν ὄρθιος με σύριγγα.

Εἰκ. 48. Λέων καὶ πυργοστεφῆς κεφαλὴ γυναικός.

ὅποια ξεχωρίζουν ἡ σικύα¹³¹ (εἰκ. 44-45) καὶ ὁ ὄφρις, τὰ σύμβολα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ ἀθηναϊκὴ γλαῦξ¹³² (εἰκ. 46), καὶ ὁ μιλησιακῆς προελεύσεως λέων¹³³ (εἰκ. 48).

Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὶς πολιτιστικὲς σχέσεις καὶ τὶς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς τῆς Αἰγιάλης μετὰ τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἀποτελοῦν πολυάριθμα τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως θραύσματα εἰσηγμένων πῆλινων χρηστικῶν ἀγγείων καὶ κυρίως τὸ ἀριστὴς διατήρησης χάλκινο ἀνάγλυφο σκεῦος, διακοσμημένο μετὰ θέματα ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Διονύσου¹³⁴ (εἰκ. 49-50).

131. Λάμπρος 1870, 355. Γιὰ σικύες στὰ νομίσματα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. βλ. Λιάμπη 2002. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς σικύας βλ. ἀναλυτικὰ E. Berger, *Das Basler Arztreliet. Studien zum griechischen Grab- und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin* (Mainz

1970) 63-85, εἰκ. 60-80, 85-100, 103-106.

132. Λιάμπη 2002.

133. R. S. Poole, *BMC, The Greek Coins of Ionia* (London 1892) ἀρ. κατ. 3 κέ. Λιάμπη 2002.

134. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 276: Marangou 1994, 375 σημ. 42, εἰκ. 3a-b.

Εἰκ. 49, 50α-γ. *Χάλκινο σκεῦος ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη, διακοσμημένο μὲ διονυσιακὰ θέματα. "Υστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀλεξανδρινῆς τέχνης.

Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως τῆς Ἀρχεσίνης τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐπιγραφές, ἀπὸ τὰ χαλκὰ νομίσματα¹³⁵ (εἰκ. 51-53) ποὺ ἔκοψε τὸν 3ο καὶ 2ο π.Χ. αἰ., ἀπὸ κινητὰ εὐρήματα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακὰ σωζόμενα ἐρείπια, κυρίως τὸ τεῖχος¹³⁶ (εἰκ. 54-57), μὲ τοὺς προμαχῶνες καὶ τὴν διπλὴ πύλη¹³⁷ (εἰκ. 58). Ὅμως, χωρὶς συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκατασταθοῦν ἡ μορφή καὶ ὁ οἰκοδομικὸς ἵστός τῆς πόλεως. Ὁ ἐκτεταμένος ἐρειπιώνας τοῦ Καστριοῦ βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χωριὸ Βρούτση, καὶ εἶναι προσιτὸς ἀπὸ μονοπάτι, μόνον σὲ φιλάρχαιους καὶ ἀνθεκτικοὺς πεζοπόρους. Ἡ πρόσβαση στοὺς ἀγροὺς μὲ τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα – τὰ μοναδικὰ ποὺ ἀπαλλοτριώθηκαν ἤδη στὴν δεκαετία τοῦ 1960, χάρις στὶς ἐνέργειες τοῦ ἀείμνηστου Νικολάου Ζαφειρόπουλου, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων –, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Ἀγνωστὴ παραμένει ἡ θέση τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων ποὺ ἀναφέ-

Εἰκ. 51-53. Χαλκὰ νομίσματα Ἀρχεσίνης.

Εἰκ. 51. Κρανοφόρος κεφαλὴ Ἀθηνᾶς καὶ χρυσός.

Εἰκ. 52. Κισσοστεφὴς πωγωνοφόρος κεφαλὴ Διονύσου καὶ κύνθαρος.

Εἰκ. 53. Ἀγένειος κεφαλὴ Διονύσου, κύνθαρος καὶ θύρσος μὲ ταινίες.

135. Λάμπρος 1870, 219, ἀρ. 6, 18-21. Γιὰ τὰ εἰκονογραφικὰ σύμβολα καὶ τὴν χρονολόγηση τῶν νομισμάτων τῆς Ἀρχεσίνης βλ. τελευταῖα Λιάμπη 2002.

136. Βλ. παραπ. σημ. 56-58 καὶ 63-67 καὶ κυρίως *Les Cyclades* 1993, 98-122, εἰκ. 1-26.

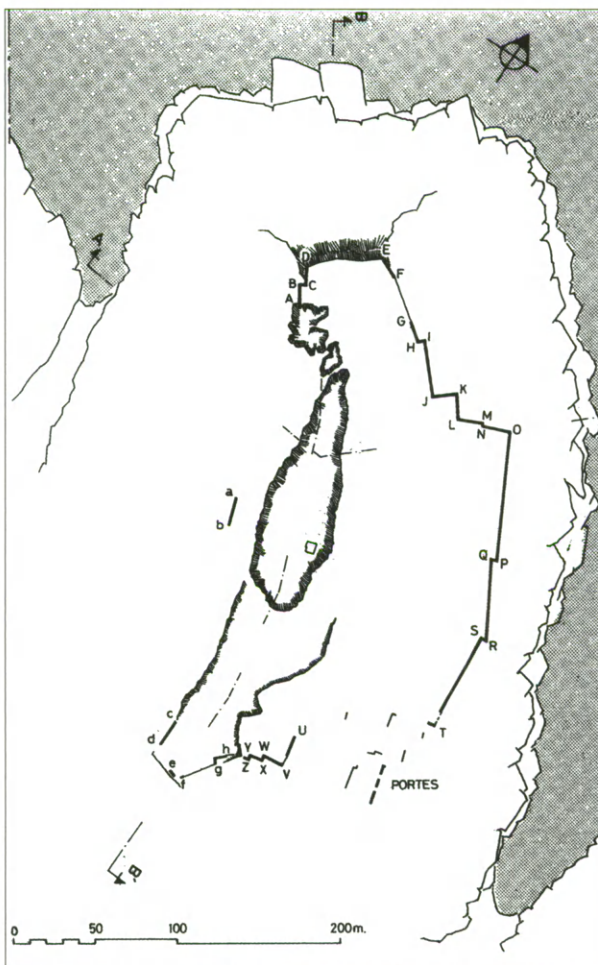
137. Weil 1876, 334. *Les Cyclades* 1993, 98, 104 σημ. 7, σ. 110-112 σημ. 11.

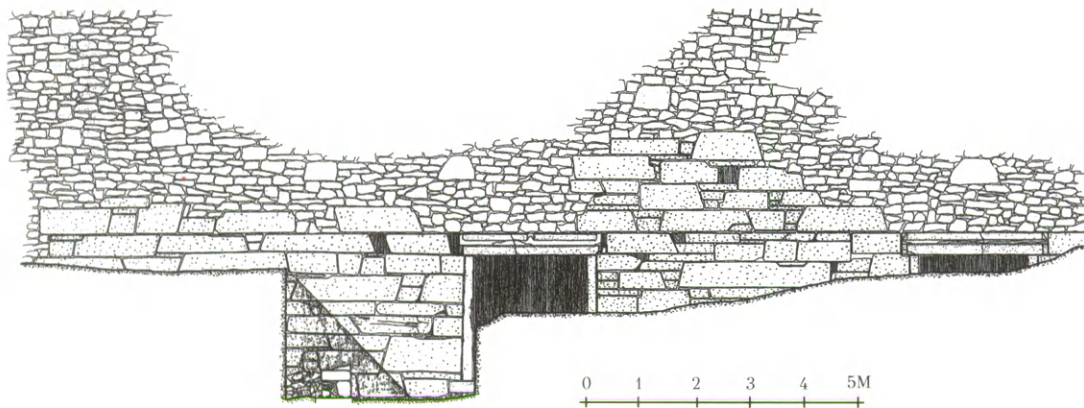
Εἰκ. 54-55. Ἀρχεσίνη. Μερικὴ ἀποψη τοῦ τείχους.

Εἰκ. 56. Ἀρκεσίνη. Μερικὴ ἄποψη τοῦ τείχους.

Εἰκ. 57. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Ἀρκεσίνης μετὰ τὸ ὀχυρωτικὸ τείχος (ὑπὸ G. Charpentier καὶ P. Veillat).

Είχ. 58α-β. Ἀρχεσίνη, ἡ διπλὴ πύλη: «οἱ Πόρτες». β. Σχέδιο ὑπὸ G. Charpentier.

ρονται στὶς ἐπιγραφές, ὅπως ἡ Ἀγορά¹³⁸, τὸ Θέατρον¹³⁹ κτλ., τῶν ναῶν, ὅπως τοῦ Δηλιέως Ἀπόλλωνος¹⁴⁰, τῆς Ἥρας¹⁴¹ καὶ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἀρτέμιδος¹⁴², τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας τῆς ἐν Ἀσπίδι¹⁴³, τῆς Δήμητρος¹⁴⁴, τοῦ Διὸς Ἀποτροπαίου¹⁴⁵, τῆς

138. IG XII 7, 22· 23· 27· 32· 34 καὶ 49 (οἱ ἀρ. 22 καὶ 34 βρίσκονται ἀπὸ τὸ 1985 στὴν ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 74 καὶ 46).

139. Αὐτόθι 49 (Μουσεῖο Σύρου).

140. Αὐτόθι 50 (χαμένη;).

141. Αὐτόθι 14 (χαμένη;).

142. Αὐτόθι 71-74. Οἱ ἀρ. 71 καὶ 74 βρίσκονται στὴν ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 60 καὶ 40· ἡ ἀρ. 73 στὸ Μουσεῖο Σύρου· ἡ ἀρ. 72 χαμένη (;).

143. Αὐτόθι 57 (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο). Ὁ Ῥὸς συσχετίζει τὸ ἐν Ἀσπίδι (Ross II, 1843, 47, σημ. 9) μὲ τὴν Ἀσπίδα τοῦ Ἀργους, καὶ πιστεύει

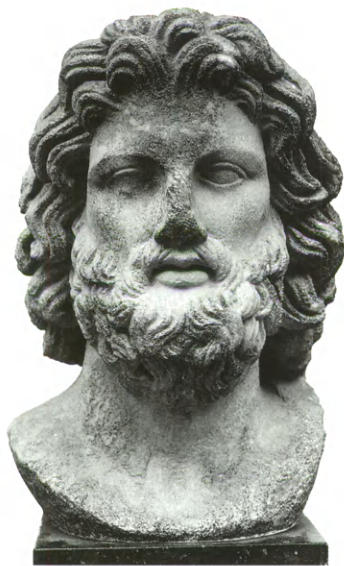
ὅτι ἡ φυσικὴ ἀκρόπολις μὲ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγιᾶς τῆς Καστριανῆς ὀνομαζόταν Ἀσπὶς. Τὴν λατρεία τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας μὲ τὴν λατρεία τῆς Παναγίας συσχετίζει ἡ Χρ. Καρδαρά, *Τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης Ἐρουκίνης* (1988) 278-279.

144. IG XII 7, 4: Μουσεῖο Σύρου.

145. Αὐτόθι 88. Γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ῥόσ, βρίσκεται πάντα κτισμένη στὴν κλίμακα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου, ὅπου τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγιᾶς τῆς Καστριανῆς (βλ. παραπ. σ. 25 σημ. 63-64 καὶ παρακ. σ. 76 κέ. καὶ σημ. 228-229).

Εἰλειθυίης¹⁴⁶, τοῦ Διονύσου¹⁴⁷, κ.ἄ. Τὰ πάμπολλα οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κατακρημνισμένα ἢ μετακτισμένα στοὺς πανύψηλους ἀναλημματικούς χωραφότοιχους (εἰκ. 58), ἀκόμα καὶ σπαράγματα μνημειακῶν ἀγαλμάτων, ἐντοιχισμένα ἢ διάσπαρτα στὰ χωράφια, πολλὰ παλαιὰ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν¹⁴⁸ (εἰκ. 59-60) καὶ στὴν Σύρο¹⁴⁹, καθὼς καὶ ἀρκετὰ νέα στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ, δὲν ἐξαρκοῦν γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῆς πόλεως.

Μολονότι οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ νομίσματα ποὺ εἰκονίζουν μορφές θεῶν, ὅπως τῆς κρανοφόρου Ἀθηνᾶς¹⁵⁰ (εἰκ. 51) καὶ τοῦ κισσοστεφοῦς Διονύσου¹⁵¹ (εἰκ. 52-53), παρέχουν ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς ἐπίσημες λατρεῖες τῆς πόλεως, πρὸς

Εἰκ. 59. Μαρμάρινη κεφαλὴ τοῦ Σαράπιος ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Εἰκ. 60. Μαρμάρινη κεφαλὴ γυναικὸς ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

146. Αὐτόθι 82-85: Οἱ ἀρ. 82-83 βρέθηκαν τὸ 2000 καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Χώρα· οἱ ἀρ. 84 καὶ 85 βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Σύρου· βλ. καὶ Pingiatoglou ὁ.π. (σημ. 122) 33 καὶ ἀρ. κατ. Ε 11-13 σελ. 154.

147. *IG* XII 7, 78· 79· 80 (χαμένες;).

148. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο κεφαλές ἀρ. εὐρ. 323 καὶ 324 ποὺ βρέθηκαν τὸ 1887 ἀπὸ τὸν Μ. Radet στὴν Ἀρκεσίνη (Μ. Collignon, *BCH* 17, 1889, 41, πίν. XI,1), ἡ ἀκριβὴς θέση εὗρεσης τῶν ἄλλων ἀμοργινῆς προέλευσης λιθίνων (ἀρ. εὐρ. «Λιθ. Α.Ε. 1746-1751»), δὲν εἶναι γνωστὴ, διότι, ὅπως

σημειώνεται στὸ Εὐρετήριο Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, «ἡγοράσθησαν τὸ 1887 παρὰ Ἀ. Ζάννου». Ὅλα τὰ προαναφερθέντα, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα, παραμένουν ἀδημοσίευτα.

149. Ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὶς «ἀνασκαφές» τοῦ Deschamps 1888, 326-327, καὶ οὐσιαστικὰ παραμένουν ἀδημοσίευτα: L. Pollak, *AM* 21, 1896, 198-202.

150. Λιάμπη 2002.

151. Γιὰ τοὺς νομισματικούς τύπους βλ. αὐτόθι.

τὸ παρὸν εἶναι ἀδύνατον ἢ πλήρης ἀνασύνθεση τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Ἀρκεσινέων. Ἡ εὕρεση κατὰ τὸν καθαρισμὸ στὶς Πόρτες, στὴν διπλὴ πύλη¹⁵², ἐνεπίγραφου θραύσματος, ἀναθήματος στὸν Σάραπι¹⁵³, τεκμηριώνει ἐπιγραφικὰ τὴν λατρεία του καὶ στὴν πόλιν τῆς Ἀρκεσίνης καὶ στηρίζει τὴν προταθεῖσα ταύτιση τῆς πωγωνοφόρου κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Αἰγυπτίου θεοῦ (εἰκ. 59)¹⁵⁴.

Ἀντιφέγγισμα τῶν σχέσεων τῆς πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης μὲ τὴν πτολεμαϊκὴ Ἀλεξάνδρεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁵⁵, ἀποτελεῖ καὶ ἓνα κεφαλάκι¹⁵⁶ μὲ στρεπτοὺς πλοκάμους, τὴν χαρακτηριστικὴ κόμμωση τῆς Ἰσιδος καὶ τῶν θεοποιημένων Πτολεμαίων βασιλισσῶν· πιθανῶς ἀνήκει σὲ μαρμάρينو ἀγαλμάτιο τῆς Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ποὺ συχνὰ τὴν παρίσταναν καὶ ὡς Ἰσιδα.

Σημαντικὲς πληροφορίες ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ δύο ἀκέφαλα μαρμάρινα ἀγαλμάτια¹⁵⁷ παιδικῶν μορφῶν (εἰκ. 61α-β), ποὺ θυμίζουν τὶς ἐράσμιες μορφές τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως οἱ ἄρκτοι στὸ Ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος¹⁵⁸ στὴν Ἀττικὴ ἢ τὰ τυπολογικὰ συγγενῆ ἀναθήματα¹⁵⁹ σὲ Ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τῆς Εἰλειθυίας, κ.ἄ. Ἐλκυστικὴ, ἀλλὰ ἀκόμα ἀτεκμηρίωτη, πα-

152. *Les Cyclades* 1993, 110-112.

153. Βρέθηκε τὸ 1981 σὲ λιθοσωρὸ καὶ ἐκτίθεται στὴν ΑΣΑ ἄρ. εὐρ. 304. Τὴν δημοσίευση ἀνέλαβε τὸ 1981 ὁ κ. G. Rougemont. Πρβ. Marangou 1994, 375 σημ. 35 καὶ 42.

154. Ἀρ. εὐρ. 323. Collignon ὁ.π. (σημ. 148) 41, πίν. XI, 1. S. Papaspyridi, *Guide du Musée National d'Athènes* (1927) 53. E. C. Thiemann, *Hellenistische Vatergottheiten, Das Bild des bärtigen Gottes in der nachklassischen Kunst* (*Orbis Antiquus* 14, München 1959) 141, D 2 (ὁ πρῶτος ποὺ ἀναγνώρισε τὴν μορφή τοῦ Σαράπιδος). L. Beschi, *La Spes Castellani e il Serapide Maffei, due monumenti veronesi in collezioni straniere, Il territorio veronese in età romana. Atti del convegno tenuto a Verona, 21-24/X/1971*, 242 σημ. 76, σ. 247, σημ. 96 καὶ Marangou 1994, 373 σημ. 25 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

155. *IG* XII 7, 99 (χαμένη). Βλ. σχετικὰ L. Robert, *Un décret d'Ilion et un papyrus concernant les cultes royaux*, στὸ *Essays in Honor of C. Bradford Welles* (1966) 202 κέ., καὶ κυρίως 205 σημ. 187 καὶ σ. 206 σημ. 189.

156. Ἀρ. εὐρ. 276· βρέθηκε τὸ 1981 στὴν Ἀρκεσίνη ἀπὸ τὸν Εὐάγ. Θεολογίτη. Marangou 1994, 375 σημ. 43, εἰκ. 4a-b.

157. Μαραγκοῦ 1999, ἄρ. κατ. 26-27. Τὸ ἄρ. κατ. 26 (ἄρ. εὐρ. 234) (εἰκ. 61α), δωρεὰ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χοζοβιτιτίσσης, σύμφωνα μὲ πληροφορίες, βρέθηκε στὸ Καστρί: Μαραγκοῦ 1986, 125-126, σημ. 57, εἰκ. 55, 2.

158. Mary Brooks - Berg Hollinshead, *Legend Cult and Architecture at Three Sanctuaries of Artemis (Aulis, Brauron, Halai Araphinides)*, (ἀδημ. διδ. διατρ. Bryn Mawr 1979) 30 κέ., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος, *AE* 1957, 56 κέ. μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

159. Γενικὰ βλ. Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (1983). H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst* (1984). E. G. Raftopoulou, *Figures enfantines du Musée National d'Athènes* (DAI Athen, 2000). Βλ. ἐπίσης Π. Θέμελη, *Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Μολωνᾶν II* (Ἀθῆναι 1987) 108 κέ. μὲ βιβλιογραφία.

Εικ. 61α-β. *Μαρμάρινα ἀγαλμάτια παιδικῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, 3ος-2ος π.Χ. αἰ.

ραμένει ἡ ὑπόθεση πῶς τουλάχιστον τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ ἀγοριοῦ¹⁶⁰ (εἰκ. 61β) προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας στὴν Ἀρκεσίνη¹⁶¹, ἀφοῦ σὲ τέσσερις ἐπιγραφές¹⁶² ἀναφέρεται πῶς οἱ γονεῖς ἀφιέρωσαν, ἀνέθεσαν τὸν υἱὸν *Εἰλειθυίῃ*.

Ἄγνωστη εἶναι ἀκόμα ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ νεκροταφείου¹⁶³ τῆς πόλεως. Τὰ νέα, ἀνεξερεύνητα ἀκόμα λείψανα δύο οἰκοδομημάτων¹⁶⁴ ποὺ ἐντοπίσαμε ΝΔ. καὶ ΝΑ. τῆς τειχισμένης πόλεως στὴν κατηφορικὴ πλαγιά, σύμφωνα μὲ πολλές ἐνδείξεις, εἶναι παρόδια ταφικὰ μνημεῖα τῶν ὕστερων κλασσικῶν χρόνων. Τὴν χρονολόγησή τους στὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ. στηρίζουν ἡ προσεγμένη κυφωτὴ τοιχοδομία καὶ οἱ λαξευμένοι ὀρθογωνικοὶ ὁδηγοί. Ζωντανὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ Ἀρκεσινεῖς τὸν θάνατο καὶ τιμοῦσαν τοὺς προσφιλεῖς νεκροὺς

160. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 87/ 14+15 (ἕως τὸ 1987 ἦταν στὸ Βρούτση, στὸ ἐδῶ καὶ χρόνια κλειστὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο): Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 27.

161. Μολονότι ἡ ἀκριβὴς θέση προέλευσης δὲν εἶναι γνωστὴ, πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἀνεύρεση ὅλων τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν στὸ Βρούτση, μακρὰν τῆς πόλεως. Γιὰ τὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως Ἱερὰ τῆς Εἰλειθυίας βλ. Ν. Παπαχατζῆ, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (1996) 137.

162. Βλ. παραπ. σημ. 146. Στὸ Βρούτση, ἐκτὸς ἀπὸ κομμάτια μαρμάρινων γλυπτῶν καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος, σὲ σπίτια καὶ σταύλους, δὲν ἔχομε ἐντοπίσει ἀκόμα (;) ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα.

163. *Les Cyclades* 1993, 112.

164. Αὐτόθι 122 εἰκ. 26.

στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους σώζουν τὰ πολυάριθμα θραύσματα μαρμαρίνων ἐπιτάφίων μνημείων¹⁶⁵: στήλες ἀνάγλυφες (εἰκ. 62), ταπεινὰ χειρωνακτικὰ ἔργα ἀνω-
νύμων τεχνιτῶν, ἢ πλάκες μὲ ἐπιγραφές, συχνὰ πολύλογες, ποὺ προσπαθοῦν νὰ
ἀπαλύνουν τὸν πόνο τῶν ζωντανῶν γιὰ τὸν χαμὸ τῶν ἀγαπημένων.

Ἐλάχιστα γνωρίζομε καὶ γιὰ τὴν ὕπαιθρον χώραν τῆς Ἀρκεσίνης. Ὡστόσο, σκόρπια οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ποὺ ἐντοπίσαμε τὴν τελευταία εἰκοσαετία σὲ διά-
φορες θέσεις¹⁶⁶, ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα¹⁶⁷, γλυπτὰ, ἐπιγραφές καὶ κυρίως
τὰ μεμονωμένα ὄχυρά, εὐρύτερα γνωστὰ μὲ τὸν ἐπικρατέστερο ὄρο πύργοι¹⁶⁸,
προσθέτουν νέα στοιχεῖα καὶ ἐπιβάλλουν τὴν συστηματικὴ μελέτη τῆς τοπογρα-
φίας καὶ τὴν συνεξέταση παλαιῶν καὶ νέων ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν.

Εἰκ. 62. *Επιτάφιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν
Ἀρκεσίνην, 2ος π.Χ. αἰ.

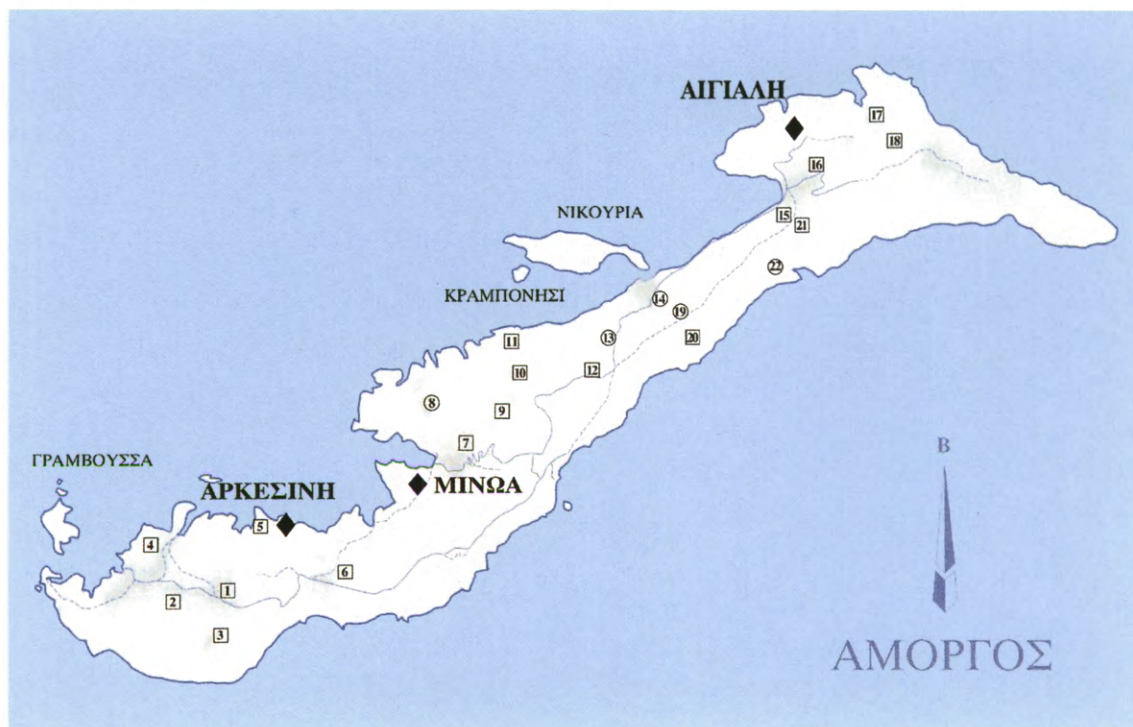
165. Λιγοστὰ δείγματα ἐκτίθενται στὴν Ἀρ-
χαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ, πολυάριθμα σπα-
ράγματα φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες, ὅλα ἀκό-
μη ἀδημοσίευτα: Προσεχῶς βλ. Δ. Κοκκῶνη,
Ἐπιτάφια μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ἀμοργό.

166. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κεραμικοὺς κλιβάνους
ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν διάνοιξη τοῦ δρό-
μου στὴν περιφέρεια τῆς Κολοφάνας, ΒΔ. ἀπὸ τὸ
ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Ἄννας (βλ. παρακ. σημ.
167), κτιριακὰ κατάλοιπα σώζονται καὶ σὲ ἄλλες
θέσεις, ὅπως στὰ Ξενοτάφια, στὴν ἐκκλησία τοῦ
Πολίτη στὸν Κάτω Κάμπο, καὶ ἄλλοι.

167. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν ἀνεύρεση πῆ-
λινης μήτρας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀνάγλυφου σκύ-
φου πλησίον τῶν προαναφερθέντων κλιβάνων
στὴν Ἀγία Ἄννα Κολοφάνας: Β. Παππᾶ, Ἔργα-

στήρια παραγωγῆς «μεγαρικῶν» σκύφων στὴν
Ἀμοργό, Πρακτικά Δ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντη-
σης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη
1994, 355-358 σημ. 20-40 καὶ πίν. 259α καὶ 260.

168. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. Μαραγκοῦ 2003, 1 σημ.
1. Βλ. Μ.-Chr. Hellmann, *Recherches sur le vocabu-
laire de l'architecture grecque* (1992), λ. πύργος. Γιὰ
τοὺς συγγενεῖς, συχνὰ ταυτόσημους, ὄρους φυ-
λάκιον ἢ φυλακεῖον καὶ φρυκτώριον βλ. Γ. Α.
Πίχουλα, Πύργοι: Δίκτυο, χρῆση, ἀπορίες καὶ
ἐρωτήματα. Προσέγγιση μὲ τὰ δεδομένα τῆς
Ἀργολίδος, Ἀρκαδίας, Λακωνίας, *Ὁόρος* 8-9,
1990-1991, 247-257, καὶ τοῦ ἰδίου, *Ὁδικὸ δίκτυο
καὶ ἄμυνα*. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸ Ἄργος καὶ τὴν
Ἀρκαδίαν (*Ὁόρος*: Ἡ Μεγάλῃ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα
1995) 27-28.

Είχ. 63. Οί αρχαίοι πύργοι (ὕπὸ Σ. Δασκαλάκη).

ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ, διάσπαρτοι στην μείζονα περιφέρεια καὶ τῶν τριῶν πόλεων¹⁶⁹ (εἰκ. 63), παρέχουν πολυσήμαντες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς χώρας¹⁷⁰ τῆς Ἀμοργοῦ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Χάρης «εἰς τὴν μακροχρόνιον ἐν τῇ νήσῳ παραμονήν», παράλληλα μὲ τὶς ἔρευνες στὴν Μινῶα, ταυτίσαμε ὅλους τοὺς ἀναφερόμενους πύργους, πάντα μὲ τὸν παλαιό, δοκιμασμένο τρόπο «ἀρχαιολογικῆς περιήγησης», μόνον μὲ ἐξωτερικὰ κριτήρια, ὅπως τὰ τοπωνύμια, οἱ κατοικίες, τὰ κτητικὰ ἀνθρωπωνύμια, τὰ ξωκκλήσια, κ.ἄ. Ἀτελέσφορη βέβαια θὰ ἦταν κάθε προσπάθεια, χωρὶς τὴν μακρόχρονη στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς μόνιμους κατοίκους τοῦ νησιοῦ¹⁷¹, τὴν ἀξιολόγηση κάθε προφορικῆς πληροφορίας, καὶ κυρίως χωρὶς τὴν πολύπλευρη βοήθεια τοῦ μόνιμου ὁδηγοῦ μας στὶς πολὺωρες πορείες Σ. Γιαννακοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1974 ἕως σήμερα συνεχίζει, πάντα μὲ τὸ ἴδιο πάθος, τὶς πεζοπορίες σὲ δυσπρόσιτες πλέον περιοχές, ἄλλοτε γιὰ νὰ ταυτίσει τὰ

169. Μαραγκοῦ 2003, κεφ. IV Κατάλογος πύργων.

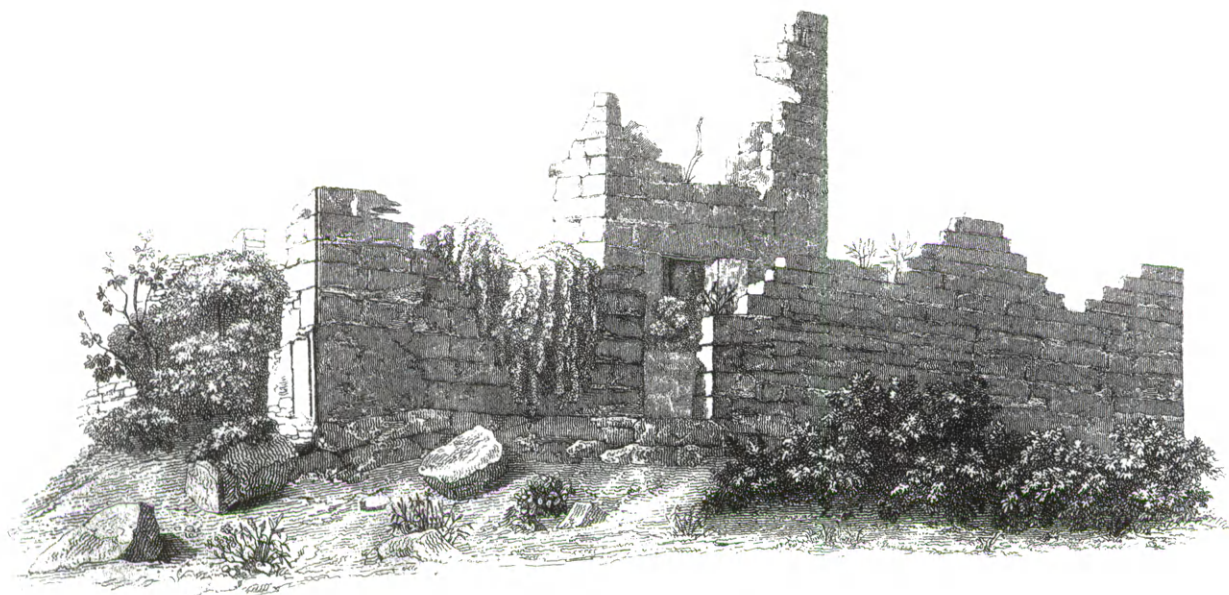
170. Πρβ. R. Étienne, *Ténos II, Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.* (Paris 1990) 24 κέ.

171. Γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν κατοίκων στὸν

ἐντοπισμὸ ἀρχαίων θέσεων βλ. K. A. Ρωμαῖο, *Ἀθηνᾶ* 14, 1902, 3-4. J. F. Cherry, J. L. Davis, and E. Matzourani, *Landscape Archaeology as Long Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands* (Mon. Archaeologica 16, Institute of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles, 1991) 285.

ἐρείπια ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀ. Μηλιαράκης μὲ τὶς τοπωνυμίες, καὶ ἄλλοτε γιὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀξιοπιστία τῶν διηγήσεων τῶν ὀλίγων μονίμων, γηραιῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ γιὰ ἐλληνικά, καστράκια, ἀρχαῖα ἢ παλιὰ χαλάσματα.

Ἀπὸ τοὺς εἴκοσι τρεῖς πύργους ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ νησί ἕως τὸ 1999, στὴν περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης, στὴν Κάτω Μεριά¹⁷², σώζονται τὰ κατάλοιπα ἑξί, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ξεχωριστὴ θέση ἔχει ὁ θρυλικὸς πύργος τοῦ Βασίλη¹⁷³ (εἰκ. 65), ὅπως ἀποκαλοῦν ἀκόμα οἱ γηραιότεροι κάτοικοι τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα ποὺ βρίσκεται ΒΔ. ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ «στὸ Χωριὸ» καὶ Ἀ. ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδος. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ στὴν Ἀμοργὸ ἄριστα διατηρημένο ἀρχαῖο μνημεῖο καὶ τὸ καλύτερα σωζόμενο στὶς Κυκλάδες μεμονωμένο ὄχυρὸ ὀρθογωνίου¹⁷⁴ σχήματος. Μολονότι ὁ πύργος ἔγινε γνωστὸς ἀπὸ τὸν Λ. Ῥόσς¹⁷⁵ τὸ 1843 (εἰκ. 64), στὴν κατοπινὴ βιβλιογραφία¹⁷⁶ ἀπλῶς ἀναφέρεται, ἐνῶ οἱ πρῶτες ἐργασίες γιὰ τὴν διάσωσή του ἄρχισαν μετὰ ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια, τὸ 1993, χάρις στὴν χρηματοδότηση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου.

Hellenische Burg auf Amorgos

Εἰκ. 64. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης τὸ 1843 (ὑπὸ Λ. Ῥόσς).

172. Μηλιαράκης 1884, 11. Βογιατζίδης 1918, 96. Κουμανούδη 1999, 67 σημ. 86.

173. Γιὰ τὶς παραμυθικὲς διηγήσεις καὶ ἄλλες τοπικὲς παραδόσεις σχετικὲς μὲ τὸν πύργο τοῦ Βασίλη, βλ. Λ. Σίμο, *Ἱστορία - Θρύλοι -*

Παραδόσεις τῆς Ἀμοργοῦ (ἔκδ. τοῦ Σχολικοῦ Συνεταιρισμοῦ Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ, 1962) 5-7. Στὸς σχετικὸς μὲ τοὺς ἀρχαίους πύργους νεώτερους μύθους ἀναφέρεται ἐν συντομίᾳ καὶ ὁ Bent 1885, 499.

Είχ. 65. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης, 4ος π.Χ. αἰ.

174. Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἔχει σχεδὸν γενικευθεῖ ἡ λανθασμένη χρῆση τοῦ ἐπιθέτου τετράγωνος, ἀδιακρίτως διαστάσεων τῶν πλευρῶν, ἀσφαλῶς κατὰ μετάφρασιν τῶν ξένων *quadrat*, *square*, κτλ.

175. Ross II, 1843, 43 κέ.

176. Weil 1876, 335. C. Bursian, *Geographie von Griechenland* (1868-1872) II 516 σημ. 2. Μηλιαράκης 1884, 12, 15, 50, 76. Bent 1885, 499-500. Philippson ὁ.π. (σημ. 61) 101 σημ. 2 καὶ σ. 102, σημ. 3. R. M. Dawkins - A. J. B. Wace, *Notes from the Sporades*, BSA 12, 1905-1906, 157 εἰκ. 4-5. H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World. An Essay on Mediterranean History* (1928, ²1978) 42 σημ. 1 καὶ σ. 49 σημ. 1. A. Bonn, *Les ruines antiques dans l'île de Thasos et en particulier les*

tours helléniques, BCH 54, 1930, 183 σημ. 5-6. R. L. Scranton, *Greek Walls* (1941) 167. H. Moebius, *Antike Bauten auf Mykonos*, AM 50, 1925, 42 σημ. 3. J. H. Young, *Studies in South Attica: Country Estates at Sounion*, *Hesperia* 25, 1956, 139, εἰκ. 7. Ἀ. Ὀρλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1959-1960) 218-219 σημ. 2. L. Haselberger, *Der Pyrgos Chimarru auf Naxos*, AA 1972, 431 σημ. 6. J. Pečírka, *Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas*, στὸ M. I. Finley, *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (École Pratique des Hautes Études - Sorbonne, Sixième Section: Sciences Économiques et Sociales, Centre des Recherches Historiques, Civilisation et Société 33, 1973) 124 εἰκ. 1. M. Nowicka, *Les maisons à tour dans le monde grec* (Biblioth. Antiqua XV, Aca-

Εἰκ. 66. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης (1973).

Ἡ ἀποφίλωση (εἰκ. 66-67) καὶ οἱ ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ μνημείου (εἰκ. 68-71) καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου (εἰκ. 72), διευκόλυναν τὴν πρόσβαση στοὺς πολυάριθμους ἐπισκέπτες καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀκρίβεια τοῦ σκαριφήματος τοῦ Μηλιαράκη καὶ τοῦ λεπτομεροῦς ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ποὺ ἐξεπόνησε ὁ Μαν. Κορρές τὸ 1975¹⁷⁷. Ἐπὶ πλέον, ἔφεραν στὸ φῶς νέες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴν διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τόσο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 70α), ὅσον καὶ τοῦ ὑπερυψωμένου οἰκοδομήματος, τοῦ καθαυτοῦ πύργου¹⁷⁸ (εἰκ. 70β-γ). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν μακραίωνη,

démie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire de la Culture Matérielle, Warszawa 1975) 47 εἰκ. 12 ἀρ. 3, σ. 54-55, σημ. 152. L. Haselberger, *Der Palaeopyrgos von Naoussa auf Paros*, AA 1978, 362 σημ. 54, 363 εἰκ. 16, 366 εἰκ. 18. Τοῦ ἰδίου, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus* (ἀδημ. διδ. διατρ., Πολυτεχνεῖο Μονάχου 1978). A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification* (1979) 193. M. F. Boussac - G. Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 115-119, 116 εἰκ. 4. M. H. Munn, *Studies in Territorial Defenses of Fourth Century Athens* (διδ. διατρ. Pennsylvania 1983) 32 σημ. 68, καὶ σ. 72-73. G. Rougemont, *JourSav* 1990, 207, σημ. 22. Marangou 1995, 198, εἰκ. 241. Marangou 2001, 231 κέ., κυρίως 234-235, εἰκ. 2-3, 12-19.

177. Marangou 2001, 242, εἰκ. 3.

178. Μὲ τὸν συμβατικὸ ὄρο «καθαυτὸ πύρ-

ργος» δηλώνεται τὸ ὑπερυψωμένο κτίσμα στὴν δυτικὴ πλευρά. Πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως δὲν χρησιμοποιοῦ τὴν ἀρχαία λέξη *τύρσις*, μὲ τὴν ὁποῖαν συνήθως χαρακτηρίζεται στίς γραπτὲς πηγὲς τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα: Ἡσύχιος, λ. *τύρρις*, ὡς συνώνυμο τῶν λέξεων *προμαχών*, *πύργος*, *ἑπαλξίς* κτλ: σχετικὰ βλ. Λεξικὸ Hoffmann (ἐκδ. Von Oldenburg, München 1950, ἑλλην. μετὰφρ. Ἀ. Παπανικολάου, 1974) 453 λ. *τύρσις*: τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα. Πρβ. καὶ Ξενοφῶντος, *Κύρου Ἀνάβασις* Ζ', Η', 12-13: ...*πυργομαχοῦντες δὲ ἐπεὶ οὐκ ἐδύναντο λαβεῖν τὴν τύρσιν* — *ὑψηλὴ γὰρ ἦν καὶ μεγάλῃ καὶ προμαχεῶνας καὶ ἄνδρας πολλοὺς καὶ μαχίμους ἔχουσα* — *διορύττειν ἐπεχείρησαν τὸν πύργον*. D. W. S. Hunt, *Feudal Survivals in Ionia*, *JHS* 47, 1947, 71 σημ. 24, καὶ κυρίως σ. 72-73 σημ. 34-41.

Εἰκ. 67. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης (1992).

Εἰκ. 68. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης (1994).

Εἰκ. 69. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης, λεπτομέρεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (1994).

α

β

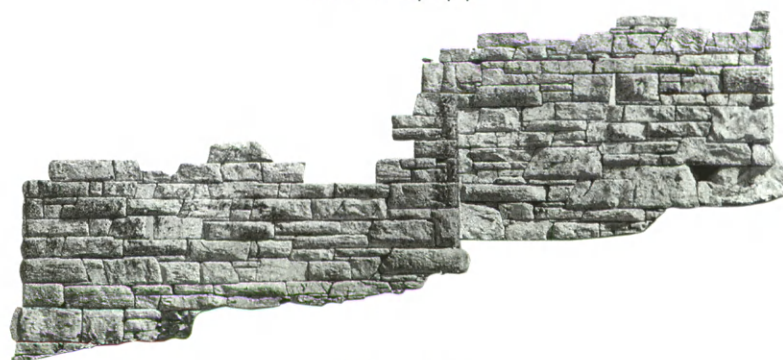
Εἰκ. 70α-γ. Ὁ πύργος στὸ Χωριὸ-
Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης, τὸ ὑπερυψω-
μένο οἰκοδόμημα. Λεπτομέρεια θύρας
(β) καὶ ἐσωτερικοῦ χώρου (γ).

γ

Ἀνατολική ὄψη

Βόρεια ὄψη

Δυτική ὄψη

Νότια ὄψη

Εἰκ. 71. Ὁ πύργος στὸ Χωριό-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης. Ὁρθοφωτογράφιση (1999).

διαχρονική χρήση του χώρου γύρω από το μνημείο, κυρίως ανατολικά του θυραίου τοίχου της αὐλῆς, ἔρχονται συνεχῶς στὸ φῶς κτιριακὰ λείψανα (εἰκ. 72) καὶ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν, χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις¹⁷⁹ τοῦ μνημείου στὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἐλλείπει ἱστορικῶν ἢ ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, στηρίζεται στὴν ἀντιβολὴ τῆς προσεγμένης τοιχοδομίας κατὰ τὸ λεγόμενο ψευδοϊσόδομο σύστημα μὲ κυρωτὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 68-69, 71) μὲ ἀσφαλέστερα χρονολογημένα κτίσματα ἀμυντικοῦ, δημόσιου καὶ ιδιωτικοῦ χαρακτήρα, ἐκτὸς καὶ ἐντὸς Ἀμοργοῦ, καθὼς καὶ στὴν σύγκριση μεμονωμένων μορφολογικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ φροντισμένη λάξευση τῶν ὀρθογωνικῶν ὁδηγῶν (εἰκ. 69), ἡ τοξωτὴ θύρα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 68-69), καὶ ἄλλα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν προορισμό, τὴν χρῆση ἢ τὶς χρήσεις, τὸ χρηστικὸν κάλλος τοῦ πύργου, πάμπολλα στοιχεῖα συνθέτουν τὸν ἀμυντικὸ του χαρακτήρα, ὅπως ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ καὶ τὸ ὑπερυψωμένο οἰκοδόμημα (εἰκ. 70α-γ), τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς χρησίμευε καὶ ὡς φρουκτώριον, γιὰ τὴν μετάδοσις δηλ. φωτεινῶν σημάτων στοὺς ἄλλους πύργους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφή, ὅπως μὲ τοὺς πλησιόχωρους (εἰκ. 73, ἀρ. 2-3) *Τοῦ Γιαννούλη*¹⁸⁰ καὶ *Τὸ Πυργί*¹⁸¹ (εἰκ. 74). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν ἀμυντικὸ προορισμό, γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ πειρατικὲς ἢ ἄλλες ἐπιθέσεις, ὅχι μόνον τῶν ὀλίγων, ποὺ τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ ὡς κατοικία, ὡς ἐνδιαίτημα, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ τῶν ἐργαζομένων στοὺς ὁμορους ἀγρούς, ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως ἀνίδρυσης τοῦ μεμονωμένου ὀχυροῦ οἰκοδομήματος στὸ χαμηλὸ βραχῶδες ὑψωμα τοῦ αὐλῶνος τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. 65), ποὺ δεσπάζει καὶ ἐλέγχει τὸ πέρασμα καὶ ὅλα τὰ εὐφορα χωράφια, τὰ χωρία, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν

179. Οἱ ἐπικρατέστερες χρονολογήσεις τῶν πύργων κυμαίνονται ἀπὸ τὸν ὄψιμο 4ο ἕως καὶ τὸν 3ο ἢ τὸν πρῶιμο 2ο π.Χ. αἰ.: L. Haselberger, AA 1978, 370 κέ. A. McNicoll and Tamara Winikoff, A Hellenistic Fortress in Lykia - The Isian Tower, AJA 87, 1983, 31 κέ. R. Osborne, *Dossiers de l'Archéologie* (DOA, Paris) 172, 1992, 46. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησις τῶν πύργων δὲν ἔχει ἀκόμη ὀριστικὰ ἐπιλυθεῖ: βλ. τελευταῖα A. Konecny, Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien, *Wiener Forschungen zur Archäologie* 2, Wien 1997, 45 κέ. καὶ κυρίως 74 κέ. (συνοπτικὴ καταγραφή καὶ κριτικὴ θεώρηση τῶν διαφορῶν ἀπόψεων μὲ πλούσια βιβλιογραφία).

180. Weil 1876, 335. Μηλιαράκης 1884, 12, 50-51. Βογιατζίδης 1918, 98-99. Boussac - G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, στὸ *Les Cyclades* 1983, 115, χάρτης εἰκ. 7, ἀρ. 11. Marangou 2001, 238 σημ. 29, σ. 244, εἰκ. 11.

181. Διαστ. 6.60×6.60 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. στὴν ΒΑ. γωνία 2.28 μ. Ross II, 1843, 39. Weil 1876, 335 (παρ' ὅλον ὅτι καὶ ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται ρητῶς τὸ τοπωνύμιον, ἀπὸ τὴν περιγραφὴ συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ *Πυργί*). Βογιατζίδης 1918, 98-99. Boussac - Rougemont ὁ.π. 115, χάρτης εἰκ. 7, ἀρ. 12. Marangou 2001, 238 σημ. 29, σ. 245, εἰκ. 12.

Είκ. 72. Ο πύργος στο Χωριό-Άγία Τριάδα Άρκεσίνης, αεροφωτογραφία (1999).

ἄρρηκτη σχέση του με τὴν ἐκμετάλλευση τῶν παρακειμένων ἀγρῶν, τὴν ἀποθήκευση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, σιτηρῶν, οἴνου, ἐλαίου, ὀσπρίων, κτλ.

Τὰ κατάλοιπα τῶν ἄλλων πέντε ἀκόμα πύργων (εἰκ. 73, ἀρ. 2-6), στὴν περιφέρεια τῆς Άρκεσίνης, εἶναι ὀρθογωνίου σχήματος καὶ ὁμοίας, προσεγμένης τοικοδομίας μετὸ μνημεῖο στὸ Χωριό. Οἱ καλύτερα σωζόμενοι εἶναι μετασκευασμένοι σὲ ἀγροκατοικίες, ὅπως στὸ Πυργί (εἰκ. 74) καὶ στὴν θέση Μαύρη Μύτη¹⁸², κοντὰ στὸ ἀκρωτήριο Τρούλης, ποὺ διατηροῦν σχετικὰ καλὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου κτί-

182. Weil 1876, 335 (τὸν ἀναφέρει μετὸ τὸ τῶν πωνύμιο Τρούλης). M. F. Boussac - G. Rougemont,

στὸ *Les Cyclades* 1983, 115 (Mavrimiti), χάρτης εἰκ. 7, ἀρ. 13. Marangou 2001, 234 σημ. 78.

Είχ. 73. Οί αρχαίοι πύργοι στην περιφέρεια Άρκεσίνης (ὕπὸ Σ. Δασκαλάκη).

Είχ. 74. Ὁρθογώνιος πύργος στὸ Πυργί, 4ος π.Χ. αἰ.

σματος. Τὰ λείψανα τοῦ μεγαλύτερου (διαστ. 30×30 μ.) τυπολογικὰ συγγενοῦς οἰκοδομήματος, γνωστοῦ ὡς ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη¹⁸³, βρίσκονται μέσα σὲ εὐφορα χωράφια, ὁρατὰ κάτω ἀπὸ χωραφότοιχους καὶ τεράστιους λιθοσωρούς.

Στὴν περιοχή μεταξὺ τῶν ἀρχαίων πόλεων Ἀρκεσίνης καὶ Μινώας δὲν ἔχουν (ἀκόμα;) ἐντοπιστεῖ μεμονωμένα ὀχυρά. Ἀντιθέτως, στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς

183. Βλ. παραπ. σημ. 180.

Μινώας, στην ένδοχώρα και στην περιοχή του λιμένος των Καταπόλων βρίσκονται τὰ κατάλοιπα ἑπτὰ πύργων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο εἶναι στρογγύλοι¹⁸⁴ (βλ. παρακ. εἰκ. 272, ἀρ. 7-13).

Στὴν ἐκτεταμένη ὑπαιθρον τῆς πόλεως τῆς Αἰγιάλης ἕως τὸ 1998 ἐντοπίσαμε κατάλοιπα δέκα πύργων¹⁸⁵, ὀρθογωνίου καὶ κυκλικοῦ σχήματος (εἰκ. 75, ἀρ. 14-22). Οἱ περισσότεροι βρίσκονται σὲ τοποθεσίες ἀπόμερες, εὐφορες ἢ ὀρεινές, ἄλλοι κοντὰ σὲ ξωκκλήσια, ἄλλοι μετασκευασμένοι ἢ ἐνσωματωμένοι σὲ σταύλους (εἰκ. 76α-β), σήμερα κατερειπωμένους. Τὰ ὀλίγα ὁρατὰ κατάλοιπα, καὶ κυρίως ἡ ἀπουσία συστηματικῆς ἔρευνας, παρεμποδίζουν τὴν ἀκριβῆ διάγνωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους μορφῆς.

Εἰκ. 75. Οἱ ἀρχαῖοι πύργοι στὴν περιφέρεια Αἰγιάλης (ὕπὸ Σ. Δασκαλάκη).

184. Ἀντὶ τοῦ σήμερα εὐρύτατα διαδεδομένου κυκλικός (μετάφραση τῶν ξένων rund, round, ronde), χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο στρογγύλος, γνωστὸν ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές (Fr. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, 1959) I σ. 92, ἀρ. 20 στ. 20: *παρὰ τὸν πύργον τὸν στρογγύλον*.

185. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῶν ἑξὶ πύργων ποὺ ἀναφέρονται μόνον ψιλῶ ὀνό-

ματι στὴν βιβλιογραφία, ἀναγνωρίστηκαν καὶ πέντε τελείως ἄγνωστοι: Marangou 2001, 232-233, σημ. 42-45 καὶ 57-66, εἰκ. 1, 6-7. Σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Αἰγιάλης, ἰδιαίτέρως στὰ βουνὰ Δ. καὶ ΒΔ. τῆς Βίγλας, ὅπου τὰ ἑρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, καθὼς καὶ στὸ ὄρος Κρούκελος, δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀκόμα συστηματικὲς περιοδεῖες.

Εἰκ. 76α-β. Ὁρθογώνιος πύργος στὰ Βορεινά (Β. τοῦ Ποταμοῦ Αἰγιάλης), ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ θέση ὅλων σὲ κομβικὰ σημεῖα ἐλέγχου τῶν χερσαίων δρόμων καὶ τῶν προσβάσεων, καθὼς καὶ ἡ ὀπτική ἐπαφή μεταξὺ τους καὶ μὲ τὴν θάλασσα, μαρτυροῦν γιὰ τὸν ἀμυντικό τους προορισμὸ καὶ γιὰ τὴν χρῆση τους ὡς φρουκτώρια.

Οἱ ὀλίγοι στρογγύλοι πύργοι, συνήθως μικρῶν διαστάσεων (διαμ. 8.50-10 μ.), οἱ ὅποιοι στεροῦνται προσκτισμάτων καὶ βοηθητικῶν χώρων, καὶ βρίσκονται συνήθως σὲ ἄγονες περιοχές, κοντὰ σὲ βοσκότοπους, πιστεύω ὅτι ἔχουν περισσότερο φυλακτικό χαρακτήρα¹⁸⁶, προορίζονται δηλαδή γιὰ παρατηρητήρια, φρουκτώρια, κατάλυμα φρουρᾶς, καί, ἐνδεχομένως, σὲ ὥρα κινδύνου, καταφύγια μόνον ὀλίγων ἀτόμων, ἴσως τῶν βοσκῶν τῆς περιοχῆς. Στούς ὀρθογωνίου σχήματος πύργους, τὰ ἐνσωματωμένα λείψανα βοηθητικῶν-ἀποθηκευτικῶν χώρων, οἱ ὀμβροδεξαμενές, ἡ χρηστική κεραμική, τὰ ἐπὶ τόπου ἐναπομείναντα λίθινα ἀντικείμενα, ὅπως τριβεῖα, τριπτῆρες, καθὼς καὶ βαριά, δυσμετακίνητα μέλη ἀπὸ ἐλαιοτριβεῖα καὶ ληνούς, ἀκέραια ἢ μετασκευασμένα, ἐπιβεβαιώνουν τὸν χαρακτήρα αὐτάρκους ἀγροτικῆς ἐγκατάστασεως.

Ἡ ἀνίδρυση τόσων μεμονωμένων ὀχυρῶν μακρὰν τῶν πόλεων ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, τόσον τῆς πεφτυευμένης ὅσον καὶ τῆς ψιλῆς καὶ ἄσπορης, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀπὸ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς ἄμυνα τοῦ νησιοῦ, μὲ τὴν προστασία τῶν κατοίκων ποὺ ἦταν διεσπαρμένοι σὲ πολυάριθμες μικρὲς οἰκιστικές μονάδες, ἐγκαταστάσεις ἀγροτικοῦ καὶ ποιμενικοῦ χαρακτήρα, ὅπως οἱ νεώτερες κατοικιές¹⁸⁷.

Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησή τους στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια (3ος-2ος π.Χ. αἰ.) στηρίζεται κυρίως στὴν τοιχοποιία καὶ σὲ ἐπὶ μέρους δομικὰ στοιχεῖα. Πρόσθετο ἔρεισμα γιὰ τὴν χρονολόγησή τῶν μικρῶν κυρίως διαστάσεων ἀμυντικοῦ χαρακτήρα ὀχυρῶν ἀποτελεῖ καὶ ἡ πολλαπλῶς τεκμηριωμένη οἰκονομικὴ ἀκμὴ¹⁸⁸ τῆς Ἀμοργοῦ, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν τῶν Κυκλάδων κατὰ τὸν 3ο αἰ. Τὸ σύνδρομο τῆς ἀνασφάλειας¹⁸⁹ ποὺ συχνὰ δημιουργεῖ ἡ οἰκονομικὴ εὐρωστία, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Αἰγιάλη¹⁹⁰ καὶ στὴν Ἀρκε-

186. Γιὰ τὴν χρῆση τυπολογικὰ συγγενῶν οἰκοδομημάτων βλ. καὶ W. Hoepfner et al. (ἐπιμ. ἐκδ.), *Geschichte des Wohnens*, τόμ. I. 5000 v. Chr. - 500 n. Chr. *Vorgeschichte - Frühgeschichte - Antike* (DVA Stuttgart 1999) 257 σημ. 211 (μὲ βιβλιογραφία).

187. Ross II, 1843, 44-45· βλ. καὶ παρακ. σημ. 282.

188. P. Ducrey, *Les Cyclades à l'époque hellénistique. La piraterie, symptôme d'un malaise économique et social*, στὸ *Les Cyclades* 1983, 144.

189. M. F. Boussac - G. Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 119: «prospérité et insécurité». Ducrey ὅ.π. 143 κέ. Α. Μενδώνη, *Οἱ πύργοι τῆς Κέας: Προσθήκες καὶ ἐπισημάνσεις*, στὸ Α. Γ. Μενδώνη - Α. Γ. Μαζαράκης - Αἰνιάν (ἐπιμ. ἐκδ.), *Κέα-Κύθνος: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία* (Μελετήματα 27, Ἀθήνα 1988) 277, 283.

190. IG XII 7, 386· 387 (βλ. παραπ. σημ. 120-121). M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (1941) I 202 σημ. 24. Ducrey ὅ.π. 145 σημ. 3 καὶ τελευταῖα Ph. De

σίνη¹⁹¹, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις ἄλλων ἱστορικῶν γεγονότων στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαίθρο¹⁹², ὅπως ὁ Κρητικὸς πόλεμος¹⁹³ ἐναντίον τῶν Ροδίων (204-201 π.Χ.), οἱ ἐπιδρομὲς Κρητῶν πειρατῶν, ἀσφαλῶς συγκαταλέγονται μετὰξὺ τῶν ἀποχρώντων λόγων ἀνίδρυσης τῶν μεμονωμένων ὀχυρῶν ὅχι μόνον στὴν Ἀμοργὸ ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία. Στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνας τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς ὑπαίθρου, τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν προστασία¹⁹⁴ τοῦ ζωτικοῦ ἀγροτικοῦ χώρου¹⁹⁵ τῆς Ἀμοργοῦ στοὺς ἐλλήνιστικούς χρόνους, δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσομε ἐὰν οἱ πύργοι εἶναι δημόσια ἢ ιδιωτικὰ κτίσματα, ἐὰν ἐντάσσονται σὲ ἀμυντικὸ πρόγραμμα, ἐὰν εἶναι προϊόν κρατικοῦ σχεδιασμοῦ ἢ ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας.

Ρωμαιοκρατία (1ος π.Χ.-4ος μ.Χ. αἰ.)

Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), ἕως καὶ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., τὴν περίοδο τοῦ φιλέλληνα αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.), οἱ γραπτὲς μαρτυρίες εἶναι λιγοστὲς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληροφορία ποὺ διέσωσε ὁ Ρωμαῖος ἱστορικὸς Τάκιτος¹⁹⁶ γιὰ τὴν χρῆση τοῦ νησιοῦ ὡς τόπου ἐξορίας Ρωμαίων πολιτῶν κατὰ τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ρωμαίων ἐμπόρων στὴν Ἀμοργὸ παρέχουν μεμονωμένα κινητὰ εὐρήματα καὶ ἐπιγραφές¹⁹⁷. Ὅπως ὁμως συνάγεται ἀπὸ τὶς ὕλικές μαρτυρίες, ἐπιγραφές, κινητὰ εὐρήματα, γιὰ παράδειγμα τὰ γυάλινα¹⁹⁸ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν,

Sousa, *Piracy in the Graeco-Roman World* (Cambridge 1999) 4-5, 61, 65.

191. IG XII 7, 63-70· βλ. Rostovtzeff ὁ.π. I 223 σημ. 42-43 καὶ II 607-608.

192. Πρβ. Χαρ. Παπαγεωργιάδου, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου στὴν Ποιήεσσα τῆς Κέας κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδο* (Μελετήματα 10, Ἀθήνα 1990) 310-311 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία). Τῆς ιδίας, *L'organisation de l'espace rural à Keos pendant la période hellénistique d'après le modèle de Poiessa*, BCH Suppl. 34 (1999) 159 κέ.

193. Rostovtzeff ὁ.π. II 608: «The chief victims of the Cretans were inevitably the islands of the Aegean», καὶ σ. 609 σημ. 9, σ. 1459-1460: «...most of the Greek islands were protected against them by *περιπόλια* and *πύργοι*»· πρβ. καὶ H. A. Ormerod, *Towers in the Greek Islands*, Ann. of Arch. and Anthr. XI, 1924, 31 κέ., καὶ τελευταῖα De

Sousa ὁ.π. (σημ. 190) 70 κέ., μὲ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία.

194. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν πύργων μὲ τὴν προστασία καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυρημένων ἐπιδρομῶν βλ. Ross II, 1843, 43 κέ. Γιὰ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς βλ. ἐπίσης De Sousa ὁ.π. (σημ. 190).

195. Παπαγεωργιάδου ὁ.π. (σημ. 192) 165 κέ.

196. Τακίτου *Annales* IV 13, 30. Βλ. καὶ Τουρλίδου ὁ.π. (σημ. 2) 664 κέ.

197. IG XII 7, 425. J. Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient hellénique* (1919) 89 σημ. 3. A. J. N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome* (New York 1966) 120 σημ. 4. Νίγδελης 1990, 52-53 σημ. 153-155.

198. G. D. Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece* (1992) 115-116, ἀρ. 80 μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

καὶ ἀρκετὰ κτιριακὰ κατάλοιπα, οἱ παλαιᾶς πόλεις δὲν ἐγκαταλείπονται, οἱ λατρεῖες τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, παλαιᾶς καὶ νεόφερτες, συνεχίζονται, Ἱερὰ καὶ ναοὶ ἐπισκευάζονται, καὶ ὀρισμένα οἰκοδομήματα ἀλλάζουν χρήση. Ἀπὸ τὰ ψηφίσματα, τὶς κεφαλίδες (ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἐπικυρωτικὰ τῶν προτάσεων καὶ τῶν ἀποφάσεων, πιστοποιεῖται ὅτι τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, τουλάχιστον τύποις, συνεχίζεται ἕως καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ.¹⁹⁹

Στὴν Αἰγιάλη, ψηφίσματα²⁰⁰ τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. μαρτυροῦν ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ κατοικοῦν οἱ *Μιλήσιοι*²⁰¹ (εἰκ. 77), τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται παράλληλα μὲ τὸ *Αἰγιαλεῖς*²⁰², τὸ ἐθνικὸ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ ἔκοψαν στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους οἱ δύο ἐκ τῶν τριῶν πόλεων τοῦ νησιοῦ, ἡ Μινῶα καὶ ἡ Αἰγιάλη²⁰³, διαπιστώνονται ὅχι μόνον ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ ἀλλὰ καὶ ἡ συνέχιση τῆς λειτουργίας ὀρισμένων παλαιῶν θεσμῶν, καθὼς καὶ τῆς λατρείας θεῶν²⁰⁴.

Προβληματικὴ παραμένει ἀκόμα ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀναγραφῆς *Ναξίων τῶν Ἀρκεσίναν Ἀμοργοῦ κατοικούντων* σὲ ψηφίσματα²⁰⁵ τοῦ ὄψιμου 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (εἰκ. 39).

Πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση, γιὰ τὸν ρόλο τῶν εὐπόρων πολιτῶν ποὺ ἀναλαμβάνουν ὑψηλὰ ἀξιώματα²⁰⁶, καὶ προσφέρουν πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὴν πόλη καὶ στὴν πατρίδα, παρέχουν τὰ τιμητικὰ καὶ τὰ παραμυθητικὰ²⁰⁷ (παρηγορητικὰ) ψηφίσματα τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως, τοῦ δήμου κτλ., στὰ ὁποῖα ὅχι μόνον ἐκφράζουν τὴν λύπη τους, ἀλλὰ κυρίως τὴν βαθύτατη εὐγνωμοσύνη πρὸς τοὺς *εὐεργέτας*, συνήθως ἐπιφανεῖς πλουσίους, γιὰ τὶς πράξεις φιλοπατρίας.

Πολλαπλῶς ὅμως μαρτυροῦνται, ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα, ἡ προϋῶσα συρρίκνωση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν παλαιῶν πόλεων καὶ ἡ μετατόπιση τῶν κέντρων πρὸς τοὺς λιμένες τῶν πόλεων, στὸν Ὀρμὸ Αἰγιάλης, στὸν Κάτω Κάμπο Ἀρκεσίνης,

199. Νίγδελς 1990, 55 κέ. καὶ 323· γενικὰ γιὰ τὶς Κυκλάδες κατὰ τὸν 3ον μ.Χ. αἰ. βλ. 223-224 μὲ βιβλιογραφία.

200. *IG XII 7*, 395-410. L. Robert, *Monnaies grecques. Types, légendes, magistrats monétaires et géographiques* (Centre des Recherches d'Histoire et de Philologie, École Pratique des Hautes Études, 1967) 41 σημ. 3.

201. Τὴν ἀποψη τοῦ Erhardt ὁ.π. (σημ. 71) 27-28, ὅτι ἡ ἀποικία ἰδρύθηκε στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἀντικρούει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Νίγδελς 1990, 20-21, σημ. 32-33.

202. Νίγδελς 1990, 21 μὲ βιβλιογραφία.

203. Π. Λάμπρος, *Unedierte griechische Münzen*, *ZfN III*, 1876, 219, ἀρ. 5. Λιάπη 2002.

204. Robert ὁ.π. (σημ. 200) 41, 48.

205. *IG XII 7*, 50 βλ. παραπ. σημ. 76 καὶ Νίγδελς 1990, 22 σημ. 37α.

206. Αὐτόθι 62-63.

207. L. Robert, *Ulpia Heracleia*, *Hellenica III*, 1946, 29-30, *Hellenica VII*, 1949, 86, καὶ *Hellenica XIII*, 1965, 137 σημ. 1 καὶ σ. 229 σημ. 5. Erhardt ὁ.π. (σημ. 71) 293 σημ. 140 μὲ βιβλιογρ. Νίγδελς 1990, 57 σημ. 167.

Εἰκ. 77. *Θραῦσμα παρηγορητικοῦ ψήφισματος με παράσταση νεκροδείπνου ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη. 1ος π.Χ. αἰ.

- Μειλησίων τῶν Ἀμοργὸν Αἰγιάλην κατοικοῦντ[ων]
 ἔδοξεν ἄρχουσι, βουλῇ, δῆμῳ· γνώμη στρατηγῶν καὶ
 [δε]καπρώτων, ἐχόντων δὲ καὶ τὴν πρυτανικὴν ἐξουσίαν· ἰσ[η]-
 [γ]ησαμένου τὸ ψήφισμα δὲ Ζωσίμου τοῦ Διοφᾶ, ἐπιψηφισαμένου
 5 δὲ Μητροφάνου τοῦ Ἐπινείκου· ἐπιδὴ συνβέβηκεν Χρῦσιππον
 β' ὡς ἄνδρα ἀξιόλογον ἔν τε λειτουργίαις καὶ πᾶσ[η] φιλοτιμ[ία]
 φειλοτειμημένον ἰς τὴν πατρίδα ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης ἀ[φαρ]-
 πα(σ)θῆναι, ἔτι τε καὶ τὴν θυγατέραν αὐτοῦ Ἀφροδισίαν ἐν
 τῷ ἄν[θ]ι τῆς ἡλικίας, παραμυθήσασθαι <δὲ> τὴν σύμβιον αὐτοῦ
 10 Ὀρβάναν καὶ τὰ παιδία αὐτοῦ Χρῦσιππον Χρυσίπ[πο]ν καὶ [τὸν δεῖνα]
 [Χ]ρυσίππου (καὶ) Ἐ[πίκ]τητον τὸν θρεπτὸν αὐτοῦ γεν[ναίως φέρειν τὰ ὑπὸ]
 [Μ]οι[ρ]ῶν ἐπικεκλωσμένα. Ζώσιμος Διοφᾶ ἰσ[η]γησάμην, Μητροφάνης]
 [Ἐπινείκ]ο[υ ἐπιψηφισάμην, Εὐφρόσυνος [- - - - ἄρχων ἔδογμάτισα]
 [καὶ ἀπεδεξάμην.]

(IG XII 7, 400)

καὶ κυρίως στὸ ἐπίνειο τῆς Μινώας, στὰ *Κατάπολα*, καθὼς καὶ ἡ σταδιακὴ ἐγκατάσταση σὲ εὐφορες ἀγροτικὲς περιοχές, στὴν ὕπαιθρον χώραν τῶν πόλεων. Τὰ περισσότερα βέβαια ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα στοὺς λιμένες οἰκοδομικὰ κατάλοιπα, λόγῳ τῆς μετατόπισης τῆς ἀκτογραμμῆς, εἶναι σήμερα βυθισμένα στὴν θάλασσα καὶ παραμένουν ἀνεξερευνήτα.

Στὴν Αἰγιάλη, στὴν ΒΑ. πλευρὰ τοῦ εὐρύχωρου Ὀρμου (εἰκ. 78), στὴν θέση Λακκί (εἰκ. 79α-β), τμήματα καλοκτισμένων οἰκοδομημάτων, πιθανῶς λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων ἢ καταστημάτων, σώζονται στὸν ὑψηλὸ χωραφότοιχο ποὺ ἕως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια προστάτευε ἀπὸ τὸ χειμέριο κύμα τὰ παράκτια περιβόλια. Ἐνα τμήμα τοῦ ἄλλοτε μνημειακοῦ οἰκοδομήματος, γνωστοῦ ὡς ὁ *Δερίβας*, κτισμένο μὲ κατεργασμένους λίθους καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα (εἰκ. 79β), στέκεται μισοχωσμένο στὴν ἄμμο· ἀντέχει καὶ ἀντιστέκεται πεισματικὰ ὄχι μόνον στὶς φθορὲς τοῦ χρόνου καὶ τῆς μανιασμένης θάλασσας, ἀλλὰ κυρίως στὶς ἕως σήμερα συνεχιζόμενες καταστροφές ποὺ προκαλοῦν, συχνὰ μάλιστα ἐσκεμμένα, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους ἐναπομείναντες ἐντόπιους ἀγωγιάτες, οἱ ὅποιοι, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, πάντα ἐν ἀγαστῇ συμποίᾳ καὶ μὲ τὴν βοήθεια ἰσχυρῶν κομματικῶν παραγόντων καὶ μὲ τὴν ἐνεργὸ παρέμβαση ἐκπροσώπων τοῦ Ἑθνους, προσπαθοῦν «νὰ γκρεμί-

Εἰκ. 78. Μερικὴ ἄποψη τοῦ Ὀρμου Αἰγιάλης.

Είχ. 79α-β. Μερική άποψη του Όρμου με τὰ οἰκοδομικά λείψανα ρωμαϊκῶν χρόνων στὸν «Δερίβα» (α).
Λεπτομέρεια (β).

Εἰκ. 80. Ἐμπορ(γ)ιοὶ Αἰγιάλης. μερική ἄποψη.

σουν τὰ χαλάσματα γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὸ πέρασμα πρὸς τὸ λιμάνι». Τὰ ἀμέτρητα ὅμως τσουκαλικά, ὅπως ὀνομάζονται στὴν τοπικὴ γλῶσσα τὰ ὄστρακα πηλινῶν χρηστικῶν σκευῶν καὶ ἀγγείων, κυρίως ἡ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἐρυθροβαφῆς κεραμικὴ, χρονολογούμενη ἀπὸ τὸν 1ο ἕως καὶ τὸν 5ο μ.Χ. αἰ., ποὺ συνεχῶς ξεβράζει ἡ θάλασσα καὶ ξεσκεπάζουν τὰ πατήματα τῶν ζώων μὲ τὶς πεταλωμένες ὀπλές, καθὼς καὶ ὅσα βρέθηκαν κατὰ τὴν μονοήμερη σωστικὴ ἀνασκαφή²⁰⁸, προσθέτουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν παντελῶς ἄγνωστη ἱστορία τῆς περιοχῆς στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

Τὴν ὑπαρξὴ ἐκτεταμένων κτιριακῶν λειψάνων στὴν Αἰγιάλη ὑποδηλώνουν μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη, ὅπως κιονόκρανα, συνήθως ἐπιμελῶς τοποθετημένα σὲ ἐκκλησάκια στὴν Ἀγία Τράπεζα, ἐπιστύλια, παραστάδες, κίονες, κιονόκρανα, ποὺ βρίσκονται ἀκόμα σκόρπια σὲ ὅσα περιβόλια γλίτωσαν, προσωρινὰ βέβαια, ἀπὸ τὴν προϊούσα «ἀξιοποίηση», ἄλλα ἐντοιχισμένα καὶ ἀσβεστωμένα, ἄλλα μπογιατισμένα, «θαμμένα» ἀνάμεσα σὲ «καφετέριες», πανύψηλα κακότεχνα κτίσματα μὲ ἐνοικιαζόμενα δωματιάκια, τὰ «ρουματζίδικα», ὅπως τὰ ἀποκαλοῦν ὀρισμένοι μόνιμοι κάτοικοι.

Μόνον στὴν νότια βραχίωδη ἀκτὴ τοῦ Ὀρμου, στὴν θέσση Ἐμπορ(γ)ιοί (εἰκ. 80), στέκονται ἀκόμα ὄρθιοι μερικοὶ ταφικοὶ καμαροσκεπεῖς οἰκίσκοι, ὅπως ὁ σχεδὸν

208. Τὴν ἀνασκαφὴ διενεργήσαμε τὸ 1978 μὲ λογαριασμὸ τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ (βλ. σχετικὲς ἐκθέ-
τοὺς φύλακες Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ γιὰ σεις στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας).

ἀκέραιος, μετασκευασμένος σὲ σταῦλο στεγασμένο μὲ τσιμεντόπλακα (εἰκ. 81α-β). Δυστυχῶς δὲν στάθηκαν ἱκανὰ νὰ παρεμποδίσουν τὴν οἰκοπεδοποίηση οὔτε τὸ εὐγλωττο τοπωνύμιο Ἐμπορ(γ)ιοί, ποὺ κρατᾷ πάντα ζωντανή τὴν ἀνάμνηση τῆς θέσης τοῦ ἐμπορικοῦ λιμένα τῆς Αἰγιάλης, οὔτε ὁ ἀγώνας νὰ πείσουμε τοὺς ἄλλοτε κατόχους τοῦ ἄγονου βοσκότοπου καὶ σήμερα οἰκοπεδούχους, πῶς αὐτὸς εἶναι ὁ πλοῦτος τοῦ νησιοῦ καὶ ὄχι τὰ ἤδη ἀνεγερθέντα κακότεχνα τσιμεντένια κουτιά καὶ τὰ ὑπὸ ἀνέγερσιν «δωμάτια μὲ θέα» πρὸς τὴν θάλασσα.

Εἰκ. 81α-β. Ἐμπορ(γ)ιοὶ Αἰγιάλης, ταφικὸς οἰκίσκος, ρωμαϊκῶν χρόνων.

Εἰκ. 82. Ἐνέπιγραφο μαρμάρينو ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ὄρμο Αἰγιάλης, 2ος μ.Χ. αἰ.

Πρόσθετες πληροφορίες άντλούμε και από τὰ μαρμάρινα γλυπτά, ὅλα τυχαῖα εὐρήματα κυρίως ἀπὸ τὸν Ὀρμο, ὅπως ὁ ἐνεπίγραφος ἀνάγλυφος πίνακας τοῦ Χρυσίππου²⁰⁹ (εἰκ. 82)· ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν ἀπηχοῦν τὴν τεχνοτροπία καὶ τὶς νέες αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῶν τάσεων ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ἀχανὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Τραϊανοῦ (98-117 μ.Χ.).

Μολονότι σώζονται σημαντικὲς ὑλικὲς μαρτυρίες τόσον ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη²¹⁰ ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, ἡ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τους στὰ χρόνια τῆς Ρωμαιοκρατίας δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὴν συνεξέταση τῆς τοπογραφίας καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης ὅλων τῶν καταλοίπων.

Παλαιοχριστιανικὴ περίοδος (4ος-6ος μ.Χ. αἰ.)

Γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση στὸ νησί ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 6ο μ.Χ. αἰ., δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς πληροφορίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἱεροκλέους (6ος μ.Χ. αἰ.)²¹¹, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν, ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.), ἡ Ἀμοργὸς ἐντάσσεται τὸ 294 μ.Χ. στὴν *provincia insularum*, στὴν νεοσύστατη ἐπαρχία τῶν νήσων²¹², πρωτεύουσα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Ρόδος. Κατὰ τὸν 4ο αἰ. φαίνεται πὼς καὶ οἱ τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις ἐγκαταλείπονται ὀριστικά. Τότε, σύμφωνα μὲ πολλὰς ἐνδείξεις, ὁλοκληρώθηκε ἡ σταδιακὴ μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ παράλια καὶ στὴν ἐνδοχώρα, πλησίον τῶν εὐφόρων ἀγρῶν, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἐντάθηκε στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο.

Γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς νέας θρησκείας στὸ νησί σώζονται ἱκανὲς ὑλικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ὅλες σχεδὸν ἄγνωστες στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, γιὰτὶ οἱ ἀναφορὲς στὴν βιβλιογραφία τῶν μνημείων ἢ τῶν καταλοίπων αὐτῆς τῆς τόσο σημαντικῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀκόμα ἐλάχιστα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς μνημειακῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ποὺ ἀναγνώρισε τὸ 1837 ὁ Ῥόσς κάτω ἀπὸ τὴν σημερινὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγιᾶς τῆς Καταπολιανῆς (βλ. παρακ. σ. 294), καθὼς καὶ ἀρκετὲς ταφικὲς ἐπιγραφές²¹³, τὰ τελευταῖα χρόνια προέκυψαν καὶ

209. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 160: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 38.

210. Ἡ Αἰγιάλη ἔκοψε χαλκὰ νομίσματα ἐπὶ Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.): βλ. παραπ. σημ. 203.

211. Ἱεροκλέους, *Συνέκδημος* 687: E. Honignam, *Hierokles* (Βρυξέλλες 1939). Βλ. καὶ Νίδγε-λη 1990, 18, σημ. 24 καὶ σ. 223.

212. Αὐτόθι 18 σημ. 24. R. Étienne, *Ténos II* (1990) 151-155.

213. Τὸ 1958 ὁ Κ. Καλοκύρης, στηριγμένος στὶς πληροφορίες τοῦ Ῥόσς (Ross I, 1840, 150), πραγματοποίησε ὀλιγοήμερες ἐρευνες στὸ νησί: Κ. Καλοκύρης, Ἐρευναι χριστιανικῶν μνημείων εἰς τὰς νήσους Νάξον, Ἀμοργὸν καὶ Λέσβον, *Τιμητικὸς τόμος Γ. Σωτηρίου*, ΕΕΘΣΠΑ 10, 1958-

άλλες πληροφορίες²¹⁴ τόσο από τον έντοπισμό κτιριακών λειψάνων σε διάφορες, συχνά απόμερες θέσεις του νησιού, όσον και από την περισυλλογή αρχιτεκτονικών μελών, ἐνεπιγράφων ἐπιταφίων στηλών, καθώς και άλλων μικροαντικειμένων.

Όπως συνάγεται από όρισμένα ταπεινά πήλινα αντικείμενα στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού, χρησιμοποιούνται ήδη από τον 3ο αἰ. τὰ πρῶτα κρυπτο-χριστιανικά σύμβολα τῆς νέας θρησκείας, όπως οἱ κληματίδες ποὺ διακοσμοῦν λύχνους εἰσηγμένους ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἑφεσο, ἀλλὰ καὶ τὴν Σάμο, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, δὲν ἦταν λίγοι οἱ ὑπήκοοι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ποὺ εἶχαν ἀσπασθεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ., τὴν νέα λυτρωτικὴ θρησκεία. Ἀπὸ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., ὅταν στὰ χρόνια τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (306-337 μ.Χ.) ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 313 ἀναγνωρίζεται ὡς ἰσότιμη καὶ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐκχριστιανίζονται καὶ τὰ ἀρχαῖα εἰδῶλα τῶν Ἑθνικῶν μὲ τὴν προσθήκη τῶν νέων ἐξαγνιστικῶν συμβόλων, ὅπως ἡ πεντάλφα ποὺ χάραξαν στὸ στήθος ἐνὸς ἀρχαίου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη (εἰκ. 35) ἢ ὁ σταυρός (εἰκ. 83), ποὺ σκάλισαν σὲ μιὰ ἐπιτάφια στήλη²¹⁵ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας. Ἀρχαῖο εἶναι καὶ τὸ μετασκευασμένο ἀσημένιο σκεῦος μὲ τὴν περὶτεχνή διακόσμηση καὶ τὶς προτομὲς τῶν σατύρων στὶς λαβές (εἰκ. 84), ποὺ κάποιος ἐλληνομαθημένος τὸ μετέτρεψε σὲ κάδο ἀγιασμοῦ²¹⁶, χαράζοντας τὴν εἰκόνα τῶν Ἰσαποστόλων.

Ἀλλὰ καὶ οἱ λατρευτικοὶ χώροι, τὰ τῶν δαιμόνων καταγώγια, ὅπου θυσίαι εἰδώλων, ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. ἐκχριστιανίζονται²¹⁷ καὶ μετασκευάζονται σὲ θεοῦ οἶκον. Οἱ περισσότεροι παλαιοχριστιανικοὶ ναοὶ φαίνεται πὼς ἔμειναν ἐν χρήσει γιὰ πολλοὺς αἰῶνες· συχνὰ ἓνα ἐκκλησάκι, χτισμένο ἐπάνω ἢ κοντὰ στὰ παλιὰ ἐρείπια,

1960, 5-6 καὶ 21-29, καὶ ΠΑΕ 1960, 270-271· γιὰ τὴν λανθασμένη ὁμῶς ἀνάγνωση καὶ χρονολόγηση ὁρισμένων ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν βλ. L. Robert, *BullÉpigr.* V, 1964-1967, 525 ἀρ. 449. Γιὰ τὴν ὀρθὴ χρονολόγηση στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους τοῦ μαρμάρινου ἐπικράνου βωμοῦ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ (ἀρ. εὐρ. K54) βλ. W. Hoepfner, *AM* 87, 1972, 229 κέ. Γιὰ τὶς χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς στὶς Κυκλάδες βλ. G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.* (Travaux et Mémoires - Monographie 12, Paris 2000). Τοῦ ἰδίου, *Οἱ Κυκλάδες κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἀνάπτυξη καὶ ζωτι-*

κότητα, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου 1998 (Ἀθήνα 2001) II 9 κέ.

214. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μαραγκοῦ 2002, 13 κέ.

215. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 315 (δωρεὰ Νικήτα Ἰ. Νομικοῦ).

216. Σκευοφυλάκιο Μονῆς Χοζοβιωτίσσης, ἀρ. κατ. 135: Μαραγκοῦ 2002, 52, εἰκ. 48.

217. Βλ. σχετικὰ J.-M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires païens en Grèce*, στὸ U. Jantzen (ἐπιμ. ἐκδ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (DAI Athen, 1976) 309-320. Βλ. ἐπίσης P. Lemerle, *Le monde égéen entre l'Antiquité et les Temps Modernes*, στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀ. Στράτο* (Ἀθήνα 1986) I 131 κέ.

Εἰκ. 83. *Αρχαία μαρμάρινη ἐπιτάφια στήλη ἐκχριστιανισμένη μετὰ τὸ σύμβολο τοῦ σταυροῦ.

Εἰκ. 84. Ἀσημένιο ἀρχαῖο σκεῦος μετασκευασμένο σὲ κάδο ἁγιασμοῦ, Σκευοφυλάκιο Μονῆς Χοζοβιωτίτσας.

μαρτυρεῖ γιὰ τὴν συνέχιση τῆς λατρείας μετὰ τὴν καταστροφή τους. Εὐγλωττο παράδειγμα τῆς συνέχισης τῆς ἀρχαίας λατρείας ἕως σήμερα στὴν ἴδια θέση, εἶναι τὸ μονόχωρο ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τοῦ Πολίτη²¹⁸ (εἰκ. 85-86), στὴν Κολοφάνα, στὴν περιφέρεια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, κτισμένο ἐξ ὀλοκλήρου μετὰ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὑλικό (εἰκ. 86), προφανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς παρακείμενης μνημειακῆς βασιλικῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἀκόμα τὰ θεμέλια, καθὼς καὶ σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐπιφανειακῶς ὁρατά, ὅπως τὸ περίτεχνα σκαλισμένο θωράκιο ἀπὸ τὸ χαμηλὸ τέμπλο ποὺ χώριζε τὸ πρεσβυτέριο²¹⁹ (εἰκ. 87).

218. Λ. Μαραγκοῦ, Δωδώνη Θ', 1980, πίν. 26-27 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 13, εἰκ. 8-9.

219. Πρβ. τὴν σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη στὴν Λέσβο: Ἀ. Κ.

Ὁρλάνδος, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΔ 12, 1929, 29 κέ., τοῦ ἰδίου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (1952) 137, εἰκ. 98 καὶ ἄλλοῦ.

Εἰκ. 85. Ἡ Παναγία τοῦ Πολίτη στὴν Κολοφάνα.

Εἰκ. 86. Μερικὴ ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς Παναγίας τοῦ Πολίτη.

Εἰκ. 87. Μαρμάρινο θωράκιο ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴν Παναγία τοῦ Πολίτη.

Ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς ταπεινοῦ εὐκτήριου οἴκου²²⁰ στὸν ὄρμο Παραδείσα (εἰκ. 88α-β) Δ. τῆς Ἀρκεσίνης ἔδειξε ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. ἰδρύονται νέα λατρευτικὰ οἰκοδομήματα. Ὁ παράκτιος, μονόχωρος εὐκτήριος οἶκος εἶναι κτισμένος μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό, τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρουν σημαντικὲς ἐπιγραφές²²¹. Ἕνα νόμισμα τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου Β' (360-361 μ.Χ.), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ πλάκα τοῦ δαπέδου, ἀποτελεῖ σταθερὸ χρονολογικὸ ὄριο (*terminus post quem*) γιὰ τὴν ἀσφαλὴ μετὰ τὸ 361 χρονολόγηση τοῦ μικροῦ χριστιανικοῦ κτίσματος. Λείψανα ναῶν σώζονται καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς Ἀρκεσίνης, ὅπως στὰ Βορεινά, κοντὰ στὸ Βρούτση²²², ὅπου βρίσκονται ἀκόμα κατὰ χώραν ἀρράβδωτοι κίονες, καθὼς καὶ στὸν

220. Μαραγκοῦ 2002, 13, εἰκ. 4-5.

221. Α. Μαραγκοῦ, Ἀνέκδοτη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Ἀθήνα 1982, III (ὕπὸ ἐκδοσιν).

222. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν συμπατριώτη Γ. Μ. Νομικό, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον μοῦ ἀνέφερε τὴν ὕπαρξη τῶν κίωνων ἀλλὰ μὲ ὁδήγησε καὶ στὴν παντελῶς ἄγνωστη ἀρχαία θέση.

Είχ. 88α-β. Λείψανα εὐκτηρίου οἴκου στὸν ὄρμο Παραδείσα Κάτω Μεριᾶς, 4ος μ.Χ. αἰ. Λεπτομέρεια τοῦ δαπέδου (β).

πύργο στο Χωριό, στο ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. 65)· ἐδῶ, στήν ἐξωτερική παρειά τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σημερινοῦ ναῦσκου, σώθηκαν παρὰ τὴν προγραμματισμένη «πλήρη ἀνακαίνιση», τὰ λείψανα τοῦ «παλαιοῦ τοξωτοῦ οἰκοδομήματος» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ῥόσς²²³. Ἡ πρόσφατη ἀποκάλυψη τῆς παλαιότερης κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, καθὼς καὶ ἄλλα ἀδημοσίευτα ἀκόμα στοιχεῖα, ἐπιτρέπουν τὴν χρονολόγηση τοῦ προγενέστερου χριστιανικοῦ κτίσματος στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ἢ στοὺς πρώιμους βυζαντινοὺς χρόνους. Ἐντυπωσιακὰ εἶναι καὶ τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸν λιμένα τοῦ Κάτω Κάμπου²²⁴, στὰ ἐκκλησάκια τῆς Παναγίας, καθὼς καὶ στὸ πλησιόχωρο τοῦ Ἀγ. Γιάννη τοῦ Θεολόγου (τὸ Θεολογάκι) στήν ἄκρη τῆς ἀκτῆς. Ἡ Παναγία εἶναι κτισμένη στὰ ἐρείπια χριστιανικοῦ ναοῦ, στὸν ὅποιον ἀνήκουν εὐάριθμοι ἀρράβδωτοι κίονες, ὁρατοὶ μέσα στὴν ρηχὴ θάλασσα.

Στὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης, μολονότι πολυάριθμα οἰκοδομικὰ μέλη βρίσκονται ἐντοιχισμένα στὶς ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, σὲ ἐκκλησάκια κυρίως στὸν Ὀρμο, σὲ ἀπομακρυσμένα ξωκκλήσια, καθὼς καὶ στὸν ναὸ τοῦ Θεολόγου²²⁵ στὸν Κρούκελο, δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπιστεῖ μὲ βεβαιότητα κτιριακὰ κατάλοιπα.

Προβληματική εἶναι καὶ ἡ ἀκριβὴς προέλευση τῶν μαρμάρινων οἰκοδομικῶν μελῶν – ἀρράβδωτων κορμῶν κιόνων, κιονοκράνων, θωρακίων, κ.ἄ. – στὴν Χώρα, ὅπως στὸ Μετόχι τοῦ Φωτοδότη Χριστοῦ²²⁶, στὴν ἄλλοτε ἐνοριακὴ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Πάντων, στὴν Μητρόπολη, στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Θεολόγου, καὶ σὲ ξωκκλήσια, ὅπως στὸν Ἀσώματο (βλ. παρακ. σ. 324), καὶ στὸν Ταξιάρχη στὸν Φονιά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συλήματα (spolia), τὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, ἡ ποιότητα τῶν λίθινων οἰκοδομικῶν μελῶν, ὅπως τὰ περίτεχνα σκαλισμένα κιονόκρανα, οἱ στρεπτοὶ ἢ ἀρράβδωτοι κίονες ἀπὸ τοπικὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ἀπὸ μάρμαρο Προκοννήσου, καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κοσμηῆτες, θωράκια, ἐπιθήματα, θραύσματα κιονίσκων ἀπὸ μονόλοβα καὶ δίλοβα παράθυρα, τὸ θραῦσμα τοῦ ἄμβωνος, σήμερα προστομιαῖο τοῦ πηγαδιοῦ στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τοῦ Φωτοδότη Χριστοῦ στὴν Χώρα, προδίδουν οἰκονομικὴ ἀνθησὴ ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν πρώιμο 7ο αἰ. καὶ παράλληλα μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνεχῆ ἐπικοινωνία τῶν Ἀμοργίνων μὲ τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τὶς παράλιες μικρασιατικὲς πόλεις, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ Μάρμαρα, τὴν ἀρχαία Προκόννησο, καθὼς καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη.

223. Ross II, 1843, 46: «...die Kapelle der h. Trias ist in die Ruinen eines älteren Gebäudes, dessen Mauern gewölbte Bogen haben, hineingemauert». Βλ. ἐπίσης Μαραγκοῦ 2003.

224. Ὁ βαθὺς εὐλίμενος ὄρμος, μολονότι γεμάτος ἀρχαῖα, παραμένει ἀνεξερευνήτος.

225. Μαραγκοῦ 2002, 14, εἰκ. 7.

226. Αὐτόθι εἰκ. 22.

Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος (7ος-9ος αἰ.)

Ἡ ἀναταραχὴ στὸ Βυζάντιο καὶ ἰδιαιτέρως στὸν χώρο τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὶς ἀβαροπερσικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ἀπὸ τὴν λαίλαπα τῶν Ἀράβων ἀνάμεσα στὸν 7ο καὶ τὸν 9ο αἰ., καθὼς καὶ ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστα τὰ μικρὰ νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους. Τὸν ἀπόηχο αὐτῆς τῆς ἀναταραχῆς στὴν Ἀμοργὸ συμπεραίνομε μόνον ἀπὸ λιγοστὲς ἐνδείξεις, ἀφοῦ ἡ ἱστορία τῶν οἰκισμῶν καὶ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐρευννηθεῖ συστηματικά.

Ἀνάμεσα στὶς λιγοστὲς πηγὲς πληροφοριῶν, ξεχωριστὴ θέση ἔχει ὁ πολυθρύλητος «θησαυρὸς» τῶν ἐξήντα χρυσῶν νομισμάτων ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν²²⁷, ἡ διάσωση τοῦ ὁποίου τὸ 1888²²⁸ ὀφείλεται στὸν Ἀμοργίνο Παπαῖ-Δημητράκη (Πράσινο)²²⁹. Ἡ πρόσφατη, λαμπρὴ ἐπιστημονικὴ δημοσίευση τοῦ Ἰ. Τουράτσογλου²³⁰ τῶν νομισμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δ' (668-687), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ χρήματος στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὸν 7ο αἰ., ἀποσαφήνισε καὶ ἄλλα σημαντικὰ ζητήματα, ὅπως τοῦ «εὐέλκτου στόλου» στὸ Αἰγαῖο τὴν ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ὅταν ἡ θάλασσα συγκρινᾶτο τοῖς αἵμασιν τῶν Ῥωμαίων. Ἡ ἀπόκρυψη²³¹ τῶν χρυσῶν νομισμάτων μέσα σὲ βούκινα, ὅπως ὀνομάζεται στὴν τοπικὴ γλῶσσα ὁ τρίτων, τὸ θαλάσσιο ὄστρεο ποὺ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα σήμερα οἱ ψαράδες γιὰ νὰ διαλαλήσουν τὴνπραμάτεια τους, χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια κατὰ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Δ', γύρω στὰ 674-677/78. Ἡ τεκμηριωμένη ἀξιολόγηση τῶν νομισματικῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχει ὁ «θησαυρὸς» τῆς Ἀρκεσίνης, μοναδικὸς ἕως σήμερα στὶς Κυκλάδες, καὶ ἡ ἐπισταμένη συνεξέταση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ὁδήγησαν τὸν Ἰ. Τουράτσογλου καὶ στὴν πρόταση

227. Στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο βρίσκονται ἀπὸ τὸ 1891 (ἀρ. εὐρ. 1891/1892, ΚΕ', Β). Βλ. Ἰ. Σβορώνο, ΔΕΝΑ 4, 1901, 83-84, 90-92.

228. Deschamps 1888, 327: «soixante monnaies byzantines en or ont été trouvées à Kastri, au pied de l'église de Παναγιὰ Καστριανή».

229. G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui* (1897) 232 κέ., καὶ IG XII 7, σποράδην (exscripti apud Prasinos).

230. Ἰ. Τουράτσογλου, Ἐν ὀστράκῳ θαλασσίῳ... Ὁ «Θησαυρὸς» τῆς Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Φῶς Κυκλαδικόν, Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζα-*

φειρόπουλου (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1999) 348-356, πίν. 1-3.

231. Ἡ ἀπόκρυψη θησαυρῶν νομισμάτων ἀσφαλῶς συνδέεται μὲ τὸν ἀβαροπερσικὸ κίνδυνο ἐπὶ Ἡρακλείου (610-625), καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐπέλαση τῶν Ἀράβων στὸ β' ἡμισυ τοῦ 7ου αἰ. Τουράτσογλου ὅ.π. 350 σημ. 3. Γιὰ τοὺς τρόπους ἀπόκρυψης βλ. αὐτόθι 352 σημ. 6 μὲ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης C. Morisson, *La découverte des trésors à l'époque byzantine: théorie et pratique de "l'euresis thesaurou"* (*Travaux et Mémoires* 8, 1981 = *Hommage à M. Paul Lemerle*) 322 κέ.

«ταύτισης τοῦ κατόχου τοῦ “θησαυροῦ” τῆς Ἀρκεσίνης μὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο τῆς στρατηγίας τῶν Καραβισιάνων²³², τῆς ναυτικῆς ἐκείνης δύναμης δηλαδὴ ποὺ συγκροτήθηκε κατὰ πῶς φαίνεται στὰ χρόνια τοῦ Κώνσταντος Β΄ καὶ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Δ΄ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀπὸ θαλάσσης ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν»²³³.

Ἡ θέση εὕρεσης τοῦ θησαυροῦ στὰ ριζὰ τοῦ ὑψηλοῦ, ἀπότομου καὶ δυσπρόσιτου βράχου τῆς Καστριανῆς (εἰκ. 4, 89-90), στὴν φυσικὴ ἀκρόπολη τῆς Ἀρκεσίνης, ἀποτελεῖ μαρτυρία καὶ γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς πλησίον τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἐτσι, ἂν καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ τὰ ἐρειπωμένα λείψανα οἰκιῶν καὶ θολωτῆς δεξαμενῆς²³⁴ στὴν σχετικὰ εὐρύχωρη κορυφή, φαίνεται ὅτι τότε προστατεύεται ὁ βράχος καὶ μὲ τεχνητὴ ὀχύρωση, κτισμένη ἐν πολλοῖς μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν παρακείμενη ἀρχαία πόλη. Τὴν ἀνάμνηση τῆς

Εἰκ. 89. Τὸ Καστροὶ μὲ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Καστριανῆς.

232. Οἱ Καραβισιᾶνοι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν νήσων, ἔδρα τῆς ὁποίας ἀπὸ τὸ 654 ἦταν ἡ Σάμος· ἦταν εὐποροὶ, συνήθως κάτοχοι γαιῶν, καὶ ἀνελάμβαναν τὴν κατασκευὴ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ πλοίων. Γιὰ τὴν στρατηγία τῶν Καραβων ἢ Καραβισιάνων βλ. Τουράτσογλου ὁ.π.

349-350 μὲ βιβλιογραφία καὶ J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge 1990) 217. Ὁ Kiourtzian ὁ.π. (σημ. 213) 10 σημ. 5, ἐσφαλμένα τοὺς ἀποκαλεῖ Καραβισιανούς.

233. Τουράτσογλου ὁ.π. 352.

234. Μηλιαράκης 1884, 49.

Είχ. 90. Τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Καστριανῆς (ἔργον Μάρκου Βενιοῦ).

τεχνητῆς ὀχύρωσης κρατεῖ πάντα ζωντανή ἡ τοπωνυμία *Καστρί*, ὑποκοριστικὸ τοῦ ὀνόματος *κάστρον*, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν²³⁵, ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τῆς πόλεως. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἡ πολλαπλῶς τεκμηριωμένη μετεγκατάσταση τῶν κατοίκων σὲ ἀσφαλεῖς καὶ ὀχυρωμένες θέσεις, σὲ *Κάστρα*²³⁶, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀμετρον κάκωσιν τῶν Ἀράβων, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση τῆς χρονολόγησής τῆς ὀχύρωσης στὸ Καστρί κατὰ τὸν 7ο αἰ.

Σὲ αὐτὰ τὰ δύσκολα χρόνια, οἱ βασικὲς μεταβολὲς ποὺ συντελέστηκαν σὲ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ καθόρισαν τὴν οἰκιστικὴ τους κατάστασις ἕως τὴν σύγχρονη ἐποχὴ, δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστη καὶ τὴν Ἀμοργό. Στὴν περίοδο αὐτὴν πιθανότατα ἀνάγεται ὁ οἰκιστικὸς πυρήνας τῆς Χώρας (εἰκ. 91-92), τοῦ Κάστρου²³⁷,

Εἰκ. 91. Τὸ Κάστρο στὴν Χώρα.

235. H. Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VII-IXe siècles)*, *Rev.Hist.* 1, 1962, 1-32 καὶ ἀνατύπωση *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, *Variorum Reprints* (ἀρ. XVI, London 1971) 30. Haldon ὁ.π. (σημ. 232) 102. Τουράτσογλου ὁ.π. (σημ. 230) 349 μὲ πλήρη βιβλιογραφία.

236. Βλ. τὸ παράδειγμα τοῦ Κάστρου τοῦ Λαζάρου στὴν Σάμο: Κ. Τσάκος, Συμβολὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρώιμη βυζαντινὴ τοπογραφία τῆς Σάμου, *AE* 1979 (1981), 19, ἢ τὸ

Ἐμποριὸ στὴν Χίο: M. Ballance, J. Boardman, Sp. Corbett, S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955*, *Byzantine Emporio* (Oxford 1989) 8 καὶ Τουράτσογλου ὁ.π. 349.

237. Βλ. παραπ. σημ. 235. Προφανῶς ταυτίζεται μὲ τὸ ἀναφερόμενο σὲ ἔγγραφο τοῦ 1360 ὡς *Castrum ad Messaream* (= Κάστρο στὴν Μεσσαρέα ἢ Μεσσαριά), τὸν μοναδικὸ μεσαιωνικὸ ὀχυρωμένον οἰκισμὸ τοῦ νησιοῦ: Κουμανοῦδη 1999, 69 σημ. 93.

Εἰκ. 92. Τὰ Βορεινὰ στὴν Χώρα (ἔργον Πάρι Πρέκα).

στο μέσον περίπου τοῦ νησιοῦ (ὕψόμετρο 350 μ.), σὲ κομβικὸ σημεῖο ποὺ συνδέει καὶ σήμερα ὁδικὰ τὰ χωριὰ τῆς Αἰγιάλης καὶ τῆς Ἀρκεσίνης. Ἡ Χώρα, κτισμένη στὶς ὑπώρειες ἐνὸς ὑψηλοῦ (ὕψ. 65 μ.) καὶ ἀπότομου φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 91), ποὺ ἔως σήμερα ὀνομάζεται *Κάστρο*, μολονότι βρίσκεται κοντὰ στὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων καὶ στὸν εὐλίμενο ὁρμίσκο τῆς Ἀγίας Ἄννας, στὴν νότια ἀκτὴ, εἶναι ἀθέατη ἀπὸ τὴν θάλασσα. Ἡ στρατηγικὴ θέση τοῦ φυσικοῦ βράχου ὁδηγεῖ στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα πὼς τὸν χρησιμοποιοῦσαν ὡς παρατηρητήριον γιὰ νὰ ἐλέγχουν τοὺς θαλάσσιους καὶ τοὺς χερσαίους δρόμους, καὶ ἐνδεχομένως ὡς καταφύγιον τῶν κατοίκων σὲ ὥρα κινδύνου. Πενιχρὰ λείψανα τεχνητῆς ὀχύρωσης, πιθανῶς τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων, διακρίνονται σὲ ὀρισμένα σημεία, κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐνετικὸ ὀχυρωτικὸ τοῖχο μὲ τὶς πολεμίστρες, ποὺ περιβάλλει τὴν κορυφή.

Ἄν καὶ ὀλίγα γνωρίζομε γιὰ τὴν οἰκιστικὴ ἱστορία τῆς Χώρας, φαίνεται πὼς ὁ ἐπιβλητικὸς φυσικὸς βράχος στάθηκε πάντα καθοριστικὸς παράγων γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ οἰκοδομικοῦ της ἱστοῦ²³⁸.

238. Στὰ ριζὰ τοῦ Κάστρου, στὰ *Βορεινά*, ἔντοπιστηκαν τὰ ἀρχαιότερα λείψανα κατοικη-
σης ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία: Μαραγκοῦ 1990, 165 σημ. 25 καὶ Μαραγκοῦ 1991, 314 κέ.

Στὸν 7ο αἰ. πιθανῶς ἀνάγεται καὶ ὁ οἰκιστικὸς πυρήνας τῆς Λαγκάδας (εἰκ. 93), τῆς κατοπινῆς πρωτεύουσας τῆς περιφέρειας τῆς Αἰγιάλης. Ἡ θέση της ἐπάνω ἀπὸ τὸν εὐφορο κάμπο καὶ τὸν ἐλαιώνα τοῦ Γαλοῦ (εἰκ. 79α), εἶναι προνομιακή, ἀφοῦ βρίσκεται κοντὰ καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν θάλασσα, καὶ ἐλέγχει τὸν εὐρύχωρο Ὀρμο καὶ τοὺς χερσαίους δρόμους.

Ἐλάχιστες πληροφορίες διαθέτομε γιὰ τοὺς χρόνους ἐγκατάστασης στὰ ἄλλα χωριὰ στὶς περιφέρειες τῆς Αἰγιάλης καὶ τῆς Ἀρκεσίνης, καθὼς καὶ γιὰ τὴν διασπορὰ τῶν ἀγροτικῶν καὶ ποιμενικῶν ἐγκαταστάσεων ἀνάμεσα ἢ ἐπάνω σὲ ψηλὰ βουνά, σὲ θέσεις δυσπρόσιτες, ἀλλὰ ἀσφαλέστατες, ὅπως ὁ Ἀσφοντηλίτης, τὸ Καστράκι στὴν περιοχή τῆς Αἰγιάλης, ἢ τὸ Πυργὶ στὴν περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης, καὶ ἄλλες, ποὺ κατοικοῦνται ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους. Οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς σὲ καιροὺς ἐξασθένησης τοῦ ἐμπορίου καὶ οἰκονομικῆς συρρίκνωσης, ὅπως στὰ πρῶιμα βυζαντινὰ χρόνια, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἔπαιξαν ἰδιαιτέρως σημαντικὸ ρόλο στὴν ζωὴ τῶν κατοίκων.

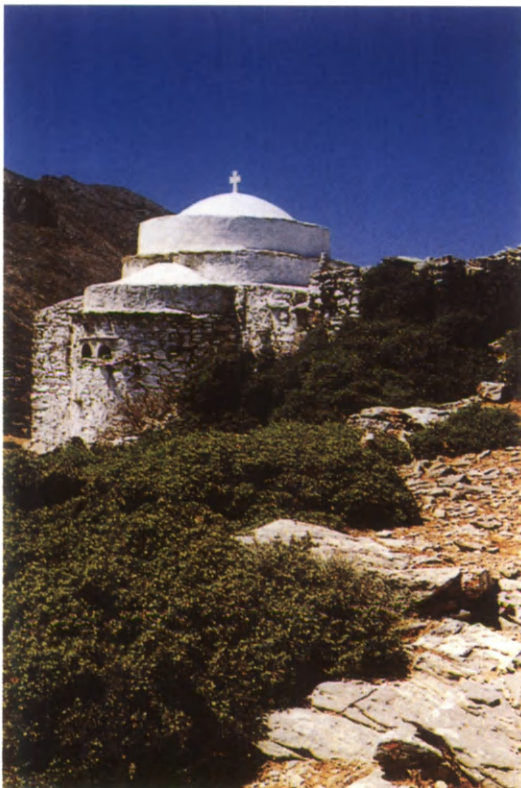
Ἄν καὶ δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἡ οἰκιστικὴ ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους, φαίνεται πὼς ἡ ἐγκατάλειψη τῶν παράλιων οἰκισμῶν καὶ ἡ ὀριστικὴ μετεγκατάσταση τῶν κατοίκων στὴν ἐνδοχώρα κατὰ

Εἰκ. 93. Τὸ Κάστρο στὴν Λαγκάδα.

τὸν πρῶμο 7ο αἰ., καθόρισαν τὸν βίο τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ τὴν ἀγροτικοῦ χαρακτήρα οἰκονομία, γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ, ἕως καὶ τὸν ὕστερο 19ο αἰῶνα.

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ταραγμένη περίοδο ἀνάμεσα στὸν 7ο καὶ 9ο αἰ. παρέχει καὶ ἡ ἀνέγερση ἐκκλησιῶν σὲ δύσβατες, ἀπομακρυσμένες περιοχές, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 94), στὴν ἄλλοτε δασώδη περιοχή τοῦ ὄρους Κρούκελος, στὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης ἢ σὲ θέσεις ἀθέατες ἀπὸ τὴν θάλασσα, ὅπως τὰ ἐκκλησάκια τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στὴν περιοχή τῶν Καταπόλων (βλ. παρακ. σ. 304). Τὸ μνημειακὸ συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, στὸ ἀκατοίκητο καὶ ἀπόκρημνο ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νησιοῦ, παραμένει ἀκόμα ἄγνωστο στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Μόνον ἀπὸ τὴν λεπτομερὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ Μαν. Κορρέ τὸ 1975, ὅταν ὁ ναὸς καὶ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα ἦταν τελείως ἐγκαταλελειμμένα²³⁹, κατέστη δυνατὴ ἡ

Εἰκ. 94. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸν Κρούκελο Αἰγιάλης.

239. Τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, τὸ παλαιὸ Μετόχι τῆς ζωντάνεψε, καὶ ὁ ναὸς λειτουργεῖται καὶ πανηγυρίζει στὶς 26 Σεπτεμβρίου, ἀνήμερα τῆς ἐορτῆς τῆς Μεταστάσεως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Εὐαγγελιστοῦ. Ἐλπίζομε πὼς δὲν χάθηκαν ἐπιστημονικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς καλο-

προαίρετες, ἐπίπονες καὶ δαπανηρές, πάντα ἀναλώμασιν τῆς Μονῆς, ἐκτεταμένες ἐπεμβάσεις, ὅπως ἀνατάξεις τοίχων, σοβατίσματα, ἐπιδιορθώσεις, ἀνακατασκευὴ βοηθητικῶν χώρων, τῆς τράπεζας, τοῦ μαγειρείου, κτλ. Πρόσφατα τὴν ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν ἀνέλαβε ἡ 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

χρονολόγηση μιᾶς τουλάχιστον οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ ναοῦ στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας (8ος-9ος αἰ.). Πάμπολλα ὅμως ἐρωτήματα, ὅπως ἡ προέλευση τοῦ ἐντοιχισμένου οἰκοδομικοῦ ὕλικου – ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων – καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων, παραμένουν ἀναπάντητα.

Προβληματικὴ εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ χρονολόγηση τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας (εἰκ. 95), ἀφοῦ ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ μνημείου δὲν εἶναι γνωστὴ: τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τοῦ Μαν. Κορρέ, ὁ ὁποῖος τὸ ἀποτύπωσε²⁴⁰ λεπτομερῶς (εἰκ. 96) τὸ 1975, δὲν ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ δὲν ἔχουν γίνῃ συστηματικὲς διεπιστημονικὲς ἔρευνες, ὅπως ἀναλύσεις κονιαμάτων, τοιχογραφιῶν, ξυλίνων καταλοίπων, κτλ. Ἡ πρόταση χρονολόγησης²⁴¹ στὰ χρόνια τῆς Εἰκονομαχίας τῆς μικρῆς βραχοσκέπαστης ἐκκλησίας καὶ ὀρισμένων κελλιῶν μέσα στὰ ρήγματα τῶν βράχων, στηρίζεται κυρίως στὸ ὄνομα Χοζοβιώτισσα καὶ στὴν προφορικὴ παράδοση γιὰ τὴν διὰ θαλάσσης, μὲ θαυματουργὸ τρόπο ἔλευση τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ἀπὸ τὰ Χόζοβα στὴν Ἀμοργό²⁴². Ἡ παλαιά, πάντα ζωντανή, προφορικὴ διήγηση συνδέει τὸ ὄνομα Χοζοβιώτισσα μὲ τὸν τόπο προέλευσης τῆς εἰκόνας, τὰ Χόζοβα ἢ Χόζοβο, σήμερα γνωστὰ ὡς Χοζιβὰ ἢ Κοζιβὰ στοὺς Ἀγίους Τόπους, στὴν περιοχὴ Wadi Qilt τῆς Ἰερριχοῦς²⁴³, ὅπου, σύμφωνα μὲ γραπτὲς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὑπῆρχαν ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους σημαντικὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια.

Ἡ γραπτὴ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος Χοζοβιώτισσα ἀπὸ τὸν ὄψιμο 15ο αἰ. δείχνει πὼς ἡ τοπικὴ παραλλαγὴ ἐπεκράτησε ἔναντι πολλῶν ἄλλων ὁμόρριζων τύπων, ὅπως Χοζιβίτισσα, Χωζιβίτισσα, Κοζιβίτισσα καὶ Χοζηβιώτσησα, ποὺ παραδίδονται στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς μονῆς καὶ σὲ δύο εἰκόνες, στὴν δεσποτικὴ τῆς Παναγίας τῆς «Μαυρομάτας»²⁴⁴, καθὼς καὶ στὸ μεταγενέστερο ἐνεπίγραφο ἀσημένιο κάλυμμα²⁴⁵ τῆς κτητόρισσας.

240. Μαραγκοῦ 2002, 39-41.

241. Βογιατζίδης 1918, 22 κέ., Μαραγκοῦ 2002, 20 κέ.

242. Μηλιαράκης 1884, 37. Βογιατζίδης 1918, 23 κέ.

243. Αὐτόθι 23 κέ., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. J. Morphy - O' Connor, *The Holy Land. An Archaeological Guide from the Earliest Times to 1700* (The Monastery of St. George Kozibas³ 1986) 294.

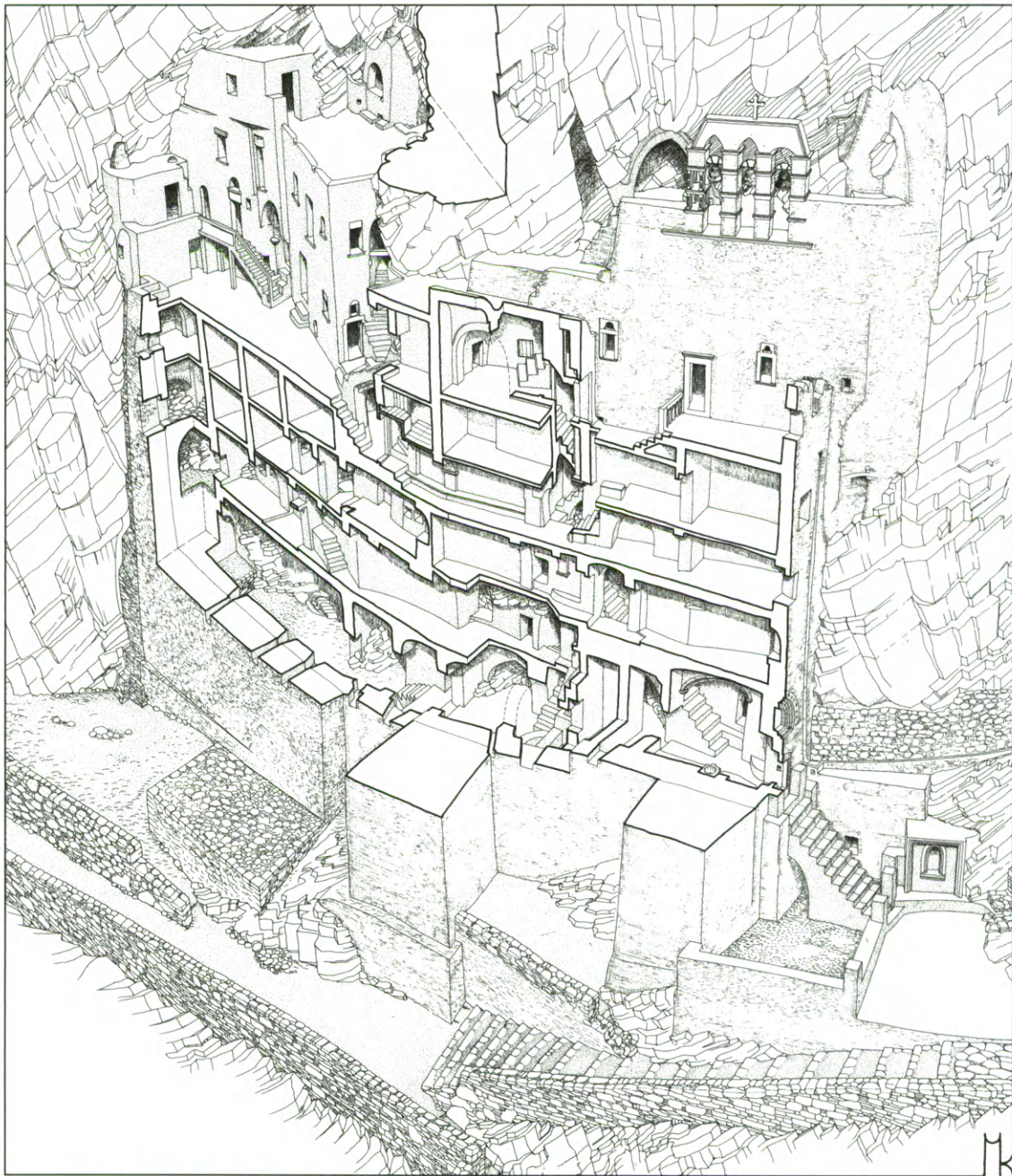
244. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Οἱ Δεσποτικὲς εἰκόνες τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσης, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Φῶς Κυκλαδικόν, Τιμη-*

τικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1999) 360-361, πίν. 3-5· μεταξὺ τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀσημένιου ἐνεπίγραφου καλύμματος καὶ τὸν καθαρισμὸ τῆς εἰκόνας, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας, διαβάζεται μὲ δυσκολία, ὅπως σημειώνει ὁ Π. Βοκοτόπουλος, καὶ τὸ ἐπίθετο [H X]OZH[BIO]THCA.

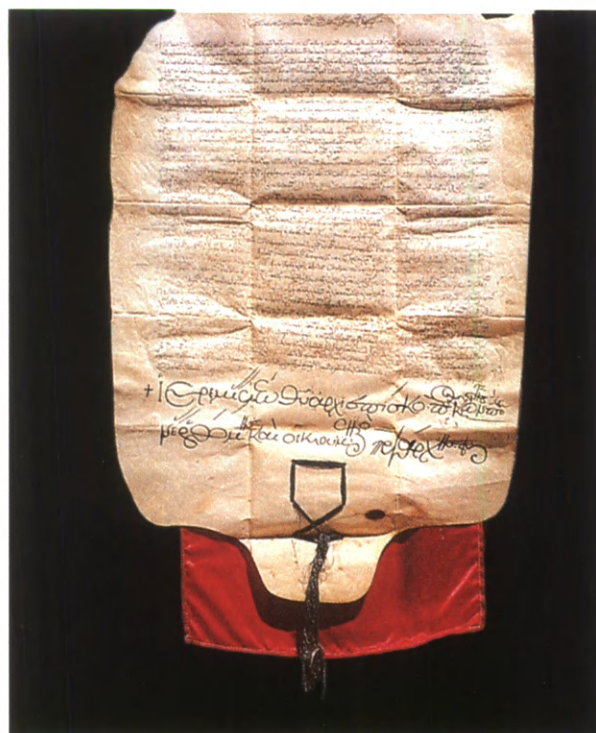
245. Μαραγκοῦ 2002, 23, 44, εἰκ. 15: «Ἡ κυρία ἢ Χοζηβιώτσησα»· γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν χρονολόγηση βλ. Βοκοτόπουλο ὁ.π. 364.

Είχ. 95. Ἡ Μονή τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας.

Είχ.96. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας (ὑπὸ Μ. Κορρέ).

Εἰκ. 97. Σιγίλλιον, πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ τοῦ 16ου αἰ. Σκευοφυλάκιον Μονῆς Χοζοβιωτίσσης.

Ὁ συσχετισμὸς τῶν προφορικῶν διηγήσεων μὲ τὶς πληροφορίες τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων²⁴⁶, κυρίως τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Ἰωάννου Φωκᾶ, καὶ ἡ συνεξέταση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ἀναταραχῶν στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Παλαιστίνης, καθὼς καὶ τῶν μεταγενεστέρων γραπτῶν μαρτυριῶν ποὺ παραδίδουν οἱ κώδικες καὶ τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια (εἰκ. 97) τῆς Μονῆς, ἐπιτρέπουν τὴν χρονολόγηση τοῦ πρώτου κτιριακοῦ πυρήνα τῆς Μονῆς στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, στὰ χρόνια τῆς ἄφιξης τῆς εἰκόνας.

Μέση Βυζαντινὴ περίοδος

Λιγοστὲς εἶναι οἱ γραπτὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ καὶ σχεδὸν ἀνύπαρκτες οἱ ὑλικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ζωὴ στὸ νησί ἀπὸ τὸν ὄψιμο 9ο αἰ.²⁴⁷ ἕως καὶ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1204.

Μοναδικό, ἀλλὰ πολυσήμαντο τεκμήριο ἀποτελεῖ ἡ ἀνέγερσις καὶ ἀνακαίνισις τῆς Μονῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως Κυρ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τοῦ

246. Βογιατζίδης 1918, 23 κέ., Μαραγκοῦ 2002, 23-24.

247. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin (VIIIe-XIIe siècles)* (Paris, Public. de la Sorbonne

1988) I 137-139, καὶ G. Kiourtzian, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου 1998* (Ἀθήνα 2001) II 19 κέ.

μεγάλου. Μολονότι ἔχει χαθεῖ ἡ ἐπιβεβαιωτική τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας βασιλικὴ χρυσόβουλλος γραφὴ τοῦ ἔτους 1088, διὰ τῆς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ ἐκχωροῦσε σταυροπηγιακὰ δικαιώματα στὴν σεβασμίαν καὶ βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν Μονήν, ὅλες οἱ διασωθεῖσες μεταγενέστερες γραπτὲς πηγές, ὅπως τὰ σιγίλλια²⁴⁸, οἱ πατριαρχικὲς ἐπιστολὲς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. (εἰκ. 97), καθὼς καὶ ἄλλα ὁρατὰ τεκμήρια²⁴⁹, ὀρίζουν ρητὰ ὡς κτήτορα τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνόν. Πολύτιμες πληροφορίες παρέχουν τὸ ἔγγραφο τοῦ 1360 καὶ ὁ κῶδιξ τοῦ Βρεβίου²⁵⁰ τῆς Μονῆς, σήμερα στὸ σκευοφυλάκιο τῆς Μονῆς (ἀρ. κατ. 75), ποὺ χρονολογεῖται στὸν 17ο αἰ., ἀλλὰ πρωτοαντεγράφη τὸ 1476 καὶ ἀναφέρεται σὲ παλαιότερες ἐποχές.

Ἑνετοκρατία (1207-1537)

Ἀπὸ τὸν πρῶμο 13ο αἰ. οἱ γραπτὲς πληροφορίες²⁵¹ γιὰ τὴν τύχη τῆς Ἀμοργοῦ εἶναι περισσότερες. Ἡ ἀναίμακτος κατάληψη τοῦ νησιοῦ τὸ 1207 ἀπὸ τοὺς αὐταδέλφους Ἱερεμία καὶ Ἀνδρέα Γκίζη, ὑπὸ τὰς σημαίας τοῦ Βενετοῦ Μάρκου Σανούδου, τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Δουκάτου τῆς Νάξου, εἶναι πολλαπλῶς τεκμηριωμένη. Ἡ Ἀμοργὸς φαίνεται πῶς, λόγῳ τῆς προνομιακῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως καὶ τοῦ ἀσφαλοῦς λιμένος, ἦταν χρήσιμη στὴν Γαληνοτάτη Δημοκρατία τῆς Βενετίας γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη κυριαρχία της στὸ Αἰγαῖο. Ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένες ὕλικές μαρτυρίες, ἡ Χώρα, προφανῶς λόγῳ τῆς γειτνίασης μὲ τὸ ἀσφαλὲς λιμάνι τῶν Καταπόλων, ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἡ ἔδρα τῶν Ἑνετῶν ἡγεμόνων. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς κυριαρχίας τῶν ἀδελφῶν Γκίζη χρονολογεῖται ἡ ἐνίσχυση μὲ πολεμίστρες τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ποὺ περιβάλλει τὴν κορυφὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου, τοῦ Κάστρου (εἰκ. 91).

Ἱκανὲς μαρτυρίες σώζονται καὶ γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὸν δούκα τῆς Νάξου Ἀγγελὸ Σανουῦδο καὶ τὴν ὑπαγωγὴ της ἀπὸ τὸ 1269 ἕως τὸ 1296 στὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Ἰωάννη Βατάτζη. Τὴν μνήμη αὐτῆς τῆς ὀλιγόχρονης ἐξάρτησης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας, στὴν διάρκεια τῆς ὁποίας ἦταν τόπος ἐξορίας γιὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα, διέσωσαν, ὅπως μᾶς

248. Μαραγκοῦ 2002, 28 κέ.

249. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα ἐκκλησιαστικὰ σκεύη τὸ ἀσημένιο ἐξαπτέρυγο τοῦ 1682: Μαραγκοῦ 2002, 26 εἰκ. 19.

250. Γιὰ τὸ ἔγγραφο βλ. Κουμανούδη 1999, 65, 70-71, 87-88. Γιὰ τὸν κώδικα τοῦ Βρεβίου βλ. Βογιατζίδη 1918, 5 κέ., καὶ Μαραγκοῦ 2002, 26 κέ. καὶ 49.

251. R.-J. Loenertz, *Les Ghisi, Dynastes Vénitiens dans l'Archipel 1207-1390* (1975) 37-38, 48-49, κυρίως 57-75, 371-373. P. Lock, *The Franks in the Aegean* (1995). Γιὰ τὴν διμερῆ διαίρεση τοῦ νησιοῦ στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας βλ. τελευταῖα Κουμανούδη 1999, 65 κέ., κυρίως 67 κέ. σημ. 86, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία: βλ. ἐπίσης τὸν χάρτη 1, σύμφωνα μὲ ἔγγραφο τοῦ 1360.

πληροφορεῖ ὁ κῶδιξ τοῦ Βρεβίου²⁵² τῆς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης, πολλὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα καὶ τοπωνύμια.

Γιὰ τὴν περίοδο τῆς μακρόχρονης παρουσίας τῶν Ἑνετῶν²⁵³, ἀπὸ τὸ 1296 ἕως τὸ 1537, πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἄλλες γραπτὲς πηγές²⁵⁴, ἐνῶ μόνον εὐάριθμα εἶναι τὰ γλωσσικὰ κατάλοιπα καὶ ἐλάχιστες οἱ ὕλικές μαρτυρίες. Φαίνεται πὼς τότε ὁ οἰκισμὸς τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ Κάστρου ἐπεκτείνεται καὶ στὴν νότια πλευρὰ καὶ πιθανῶς τότε δημιουργοῦνται οἱ ἐσωτερικὲς πλακόστρωτες πλατεῖες ποὺ φέρουν ἀκόμα τὸ λατινογενὲς ὄνομα «Λόζα» (Loggia). Στὰ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς Ἑνετοκρατίας συγκαταλέγονται ὁ πύργος τοῦ Γαβρά (εἰκ. 98α-β), κοντὰ στὴν Κάτω Λόζα, τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο στεγάζεται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, καθὼς καὶ δύο σημαντικὰ κτίσματα βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ Κάστρο, ὁ Θόλος καὶ ἡ καμαροσκέπαστη τοξωτὴ ὕδατοδεξαμενὴ (εἰκ. 99), γνωστὴ ὡς ὁ Κάτω Λάκκος. Δὲν γνωρίζομε²⁵⁵ μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ πρῶτος κτιριακὸς πυρήνας τοὺς ἀνάγεται στοὺς πρώιμους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ μετασκευάστηκαν στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας. Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ ἰσχυρὲς κατασκευές, δυστυχῶς καὶ τὰ δύο κτίσματα συνεχῶς καταρρέουν! Εὐτυχῶς τουλάχιστον ἀποτυπώθηκαν καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸν Μαν. Κορρέ τὸ 1975.

Ἄγνωστο εἶναι καὶ τὸ πότε ἀκριβῶς δημιουργήθηκε ὁ κεντρικὸς δρόμος, ἡ σημερινὴ πλακόστρωτη μέση (ὁδός), ποὺ διατρέχει τὴν κωμόπολη καὶ ὀνομάζεται πλατύστενο καὶ καντιρίμι· ἀπὸ ἐδῶ ξεκινοῦν καὶ καταλήγουν στὸν ὀχυρωμένο βράχο, στὸ Κάστρο, ὅλα τὰ σκεπαστὰ δρομάκια τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ ἐμπροστιάδες, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦν ἀκόμα τὴν παλιά τους στέγη ἀπὸ πλάκες, πετροδόκαρα καὶ ξύλινα δοκάρια. Μόνον ἀπὸ τὴν σύγκρισή τους μὲ παρόμοιες σκεπαστὲς κατασκευές σὲ ἄλλα φραγκοκρατούμενα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, κυρίως στὴν Τήνο, ὑποθέτομε ὅτι ἀνάγονται στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας.

Περὶσσότερα στοιχεῖα ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο εἶναι εὐδιάκριτα στὸ κτίριο τῆς Μονῆς, στὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς ἔγιναν κτιριακὲς ἐπεκτάσεις καὶ σημαντικὲς ἀλλαγές. Τὰ ὀξυκόρυφα τόξα στὴν εἴσοδο καὶ στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, καθαρὰ ἀντιβυζαντινὸ στοιχεῖο, μαρτυροῦν γιὰ τὴν δυτικὴ ἐπίδραση στὴν τέχνη τῶν ἀνώνυμων μαστόρων τοῦ νησιοῦ. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τίς γραπτὲς μαρτυρίες (πατριαρ-

252. Βλ. παραπ. σημ. 250.

253. Στοὺς ἄρχοντες τῆς Ἀστυπάλαιας, τοὺς γνωστοὺς Κουίρίνι, παραχωρήθηκε τὸ 1446. R.-J. Loenertz, Les Querini, comtes d'Astypalée et seigneurs d'Amorgos 1413-1446-1537, *Orientalia Christiana Periodica* 32, 1966, 372-393. Τοῦ ἰδίου,

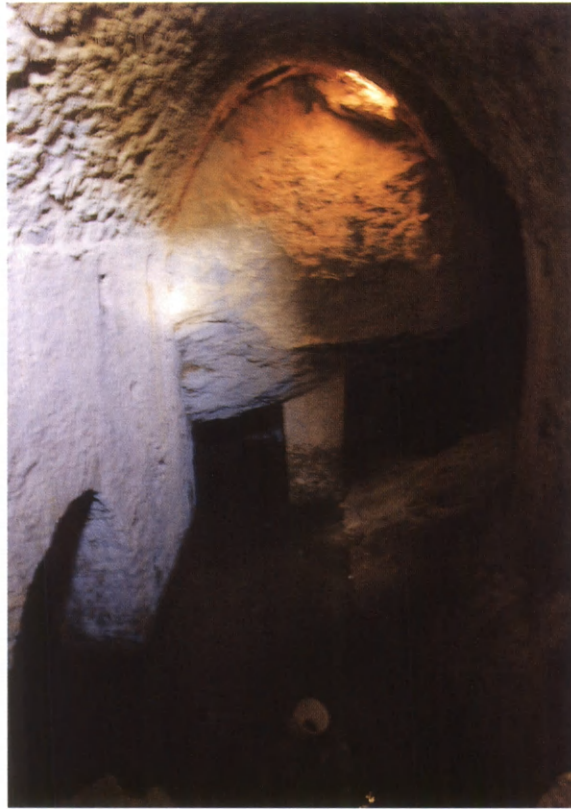
De quelques îles grecques et de leurs seigneurs vénitiens aux XIVe et XVe siècles, *Studi Veneziani* 14, 1972, 3-35.

254. Κουμανούδη 1999, 46 κέ.

255. Δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθεῖ ἀπὸ εἰδικούς καὶ παραμένουν ἄγνωστα στὴν βιβλιογραφία.

Είχ. 98α-β. Ο πύργος του Γαβρά στην Χώρα (τὸ κατῶι).

Είκ. 99. Ἡ καμαροσκεπὴς ὕδατοδεξαμενὴ στὸν Κάτω Λάκκο, στὴν Χώρα.

χικὰ σιγίλλια, κῶδιξ τοῦ Βρεβίου κ.ἄ.), ἡ ζωὴ στὴν Μονὴ συνεχίστηκε, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε πότε ἀκριβῶς περιῆλθαν στὴν ἄλλοτε πλούσια βιβλιοθήκη τῆς τὰ πολὺτιμα χειρόγραφα²⁵⁶, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 16ο αἰ., καθὼς καὶ ὀρισμένες φορητὲς εἰκόνες, ὅπως στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς οἱ λαμπρὲς δεσποτικὲς²⁵⁷ τοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Γλυκοφιλούσας, ἔργα τοῦ ὄψιμου 14ου αἰῶνα.

Τοιχογραφίες πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ. σώζονται καὶ στὸν ὀρθογώνιο νάρθηκα τοῦ μονόχωρου καμαροσκεπάστου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὴν περιοχὴ Κάψαλα²⁵⁸, ἄλλοτε σημαντικὸ Μετόχι²⁵⁹ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Χοροβιώτισσας.

256. Μαραγκοῦ 2002, 47 κέ.

257. Βοκοτόπουλος ὁ.π. (σημ. 244) 360-367, πίν. 1-5.

258. Ἡ θέση βρίσκεται ΝΑ. ἀπὸ τὴν Μονὴ καὶ εἶναι προσιτὴ ἀπὸ ἓναν στενὸ κατισκόδρομο. Τὰ Κάψαλα εἶναι γνωστὰ στὴν διεθνή βιβλιογραφία ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν κυκλαδικῶν

τάφων (Τσουντας 1898, 137), ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς τὰ φερώνυμα εἰδώλια, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (βλ. παραπ. σημ. 30). Βλ. ἐπίσης Λ. Μαραγκοῦ, Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα ὁ.π. (σημ. 39) σημ. 23-24.

259. Βογιατζίδης 1918, 9, 49-50.

Τουρκοκρατία (1537-1824)

Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, κυρίως ἀπὸ τὸν 17ο αἰ.²⁶⁰, παρὰ τὸν ἀντίκτυπο τῶν δύο Ἐνετοτουρκικῶν πολέμων (1664-1669 καὶ 1684-1697), τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές, καθὼς καὶ τὶς λεηλασίες ποὺ ἀναφέρουν οἱ γραπτὲς πηγὲς καὶ διέσωσε ἡ προφορικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ πολλὰ ἐνδείξεις ἢ Ἀμοργός, καὶ ἰδιαίτερος τὸ Κάστρο, ἡ Χώρα καὶ ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας, γνώρισαν ἡμέρες οἰκονομικῆς ἀκμῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀναγέννησης. Γιὰ τὴν εὐημερία τῆς Μονῆς κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. μαρτυροῦν τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια, ποὺ ἀναγνωρίζουν καὶ ἀνανεώνουν τὰ προνόμιά της, οἱ ἐπιγραφικὰ τεκμηριωμένες κτιριακὲς ἀνακαινίσεις, καθὼς καὶ τὰ σωζόμενα, ἀσφαλῶς χρονολογημένα κειμήλια²⁶¹, χειρόγραφα, σταχωμένα εὐαγγέλια ἀπὸ μοναστήρια τοῦ Πόντου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνεπίγραφα ἐκκλησιαστικὰ σκεύη, ἄμφια, εἰκόνες μὲ ἀργυρὰ ἢ μαλαματοκαπνισμένα καλύμματα, κουβούκλια ἐπιταφίων, κ.ἄ.

Πρόσθετες πληροφορίες ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ ὀρισμένες κατάγραφες ἐκκλησίες, ἄγνωστες ἀκόμα, ὅπως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὰ Κάφαλα²⁶², ὁ χῶρος τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ ὁποίου, ὅπως πιστοποιοῦν οἱ τοιχογραφίες μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴν Δευτέρα Παρουσία καὶ στηθαῖες μορφὲς προφητῶν, ἱεραρχῶν, ἀποστόλων κτλ., ἀνακαινίσθηκε στὸν ὄψιμο 17ο αἰ. Ἑμμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἄνθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὸν πρῶμο κιόλας 17ο αἰ. παρέχουν καὶ οἱ ἐπιγραφὲς ἀνακαινίσεων στὰ Μετόχια τῆς Μονῆς, ὅπως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βαρσαμίτη²⁶³, τοῦ Φωτοδότη Χριστοῦ στὴν Χώρα, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Αἰγιάλη, καθὼς καὶ σὲ ἐνοριακοὺς ναοὺς καὶ ιδιόκτητες ἐκκλησίες. Οἱ περισσότεροι ναοὶ μὲ ἐπιγραφὲς ἀνακαινίσεως στὰ περίτεχνα μαρμαρένια περίθωρα σώζονται στὴν Χώρα: ὁ δισυπόστατος ναὸς τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ τοῦ Βαΐοφόρου (1644), οἱ μονόχωρες ἐκκλησίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (1689), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὰ ριζὰ τοῦ Κάστρου στὰ Βορεινά – Μετόχι ἕως τὸ 1619 τῆς ὁμώνυμης μονῆς τῆς Πάτμου –, τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας (1767), κοντὰ στὴν Ἀπά-

260. Γενικὰ γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλο, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (Θεσσαλονίκη 1968) III 202-207, 382-471 (ἀναφορὲς στὴν Ἀμοργὸ βλ. σ. 151, 213, 236, 280, 416, 419, 502). Βλ. ἐπίσης *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἀθήνα 1975) ΙΑ', 32 κέ., 218 κέ. 221, 413-414.

261. Μαραγκοῦ 2002, 47 κέ., εἰκ. 38-48.

262. Τὸ ἐκκλησάκι, καθὼς καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ,

ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν *Διαθήκη τοῦ ἱερομονάχου καὶ καθηγουμένου Μακαρίου* (19 Αὐγούστου 1632), ἀνῆκε στὴν Μονή: Βογιατζίδης 1918, 50.

263. Μαραγκοῦ 2002, 29 εἰκ. 21. Μηλιαράκης 1884, 7, 11, 32, 35, 47. Τὸ σημαντικὸ κτιριακὸ συγκρότημα, μολοντί ἀποτυπώθηκε τὸ 1974 ἀπὸ τὸν Μ. Κορρέ, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ καὶ παραμένει οὐσιαστικὰ ἄγνωστο στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία.

νω Λόζα, κ.ἄ. Για τὴν εὐλάβεια καὶ τὴν εὐημερία τῶν κατοίκων τῆς Χώρας μαρτυροῦν καὶ τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, ἔργα ἐντοπίων ἐπώνυμων καὶ ἀνώνυμων τεχνιτῶν, τοιχογραφίες καὶ φορητὲς εἰκόνες, οἱ περισσότερες ἔργα ἀποδήμων Κρητῶν ζωγράφων, ἀλλὰ καὶ Σιφνίων καὶ Ἀμοργίνων ἀγιογράφων, ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης, ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀμόργειος, ὁ Μιχελῆς Νικόλαος, καὶ ἄλλοι, εὐτακτοὶ καὶ μιμητικοὶ μαθητὲς τῆς Κρητικῆς Σχολῆς²⁶⁴. Οἱ ἐνυπόγραφες καὶ καλύτερα διατηρημένες εἰκόνες βρίσκονται στὶς μεγάλες ἐκκλησίες τῆς Χώρας, στὴν Μητρόπολη, στὸ Μετόχι τοῦ Χριστοῦ, στοὺς Ἁγίους Πάντες, ἀλλὰ καὶ σὲ μικρότερους ιδιοκτητοὺς ναοὺς, ὅπως στὴν Ζωοδόχο Πηγῇ, στὴν Ἁγία Παρασκευή (εἰκ. 100). Στὴν

Εἰκ. 100. Ἐνεπίγραφο περίθυρο τοῦ 17ου αἰ. στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Χώρα.

264. Μ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)* (Ἀθήνα 1987) I 95-96, 120-122, 317-318, 325 καὶ Μ. Χατζηδάκης, *Εὐγενία Δρακοπούλου, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν*

Ἀλωση (Ἀθήνα 1997) II 197-198. Βλ. ἐπίσης προσεχῶς πρωτ. Θωμᾶ Συνοδινοῦ, *Σίφνιοι ἀγιογράφοι στὴν Ἀμοργό, στὸ Πρακτικὸν Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου 2002* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ἀνακαίνιση τῆς Μονῆς καὶ τῶν Μετοχιῶν τῆς, καθὼς καὶ τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν, ἀσφαλῶς συνείργησε οὐσιαστικὰ ἢ τεράστια ἀκίνητη περιουσία τῆς, τὰ Μετόχια καὶ οἱ πολυάριθμοι κτήσεις τῆς Μονῆς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἀμοργοῦ, ποὺ παρείχαν καὶ τὴν δυνατότητα ἐξαγορᾶς τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους πασάδες. Οἰκονομικὴ εὐμάρεια ὀρισμένων κατοίκων τοῦ Κάστρου, πιθανῶς ναυτικῶν, προδίδουν τὰ περίτεχνα κοσμημένα μαρμάρινα ἐνεπίγραφα περιθωρώματα οἰκιῶν, ὅπως στὸ παλαιὸ βενετσιάνικο ἀρχοντικό, τὸν πύργο τοῦ Γαβρᾶ, ποὺ στεγάζει τὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, στὶς οἰκίες τοῦ Π. Θεολογίτη (εἰκ. 101α-γ) καὶ τῆς οἰκογένειας Ρούσσου.

Γιὰ τὸ διοικητικὸ σύστημα καὶ τοὺς κοινοτικοὺς θεσμοὺς πληροφορίες παρέχει τὸ γνωστὸ Πρακτικὸ τοῦ ἔτους 1769 ποὺ δημοσίευσε ὁ Μηλιαράκης²⁶⁵· γιὰ τὴν παντελὴ ἀπουσία Τούρκων στὸ νησί μᾶς βεβαιώνει καὶ ὁ περιηγητὴς Friesement²⁶⁶, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀμοργὸ τὸ 1787. Ἀπὸ τοὺς ξένους ταξιδιωτὲς²⁶⁷, γεωγράφους, βοτανολόγους καὶ γεωλόγους, μαθαίνομε καὶ γιὰ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τῶν κατοικιῶν, τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὶς ἀσχολίες, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὴν ιδιότυπη ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν, καθὼς γιὰ τὰ τελούμενα στὸ Ἀγίασμα, στὸ ὕδρομαντεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βαρσαμίτη²⁶⁸.

Νεώτεροι χρόνοι

Ἄγνωστη εἶναι ἀκόμα στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία ἕως καὶ τὴν ἱδρύση τοῦ Δήμου Ἀμοργοῦ τὸ 1835, ἀφοῦ τὸ Βιβλίον τῆς Δημογεροντίας τοῦ 1834²⁶⁹ καὶ ἄλλα πολυσήμαντα ἔγγραφα²⁷⁰ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ εἰδικοὺς καὶ παραμένουν ἐπι-

265. Μηλιαράκης 1884, 66-67. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (Θεσσαλονίκη 1974) II 344-345. Ἐ. Κούγκου, *Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Ἀθήνα 1984) 71 σημ. 2-3, 140-141 καὶ 225-226.

266. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel* (Neuwied sur le Rhin 1789) 3-5.

267. Le Père R. Auger, *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel* (Paris 1969) 196-198. J. P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste. L'Archipel grec* (1700, βλ. ἔκδ. Maspero,

σειρὰ La Découverte St. Yerasimos, 1982) 211. Βλ. ἐπίσης Μηλιαράκη 1884, 75 κέ.

268. Α. Μηλιαράκης, *Τὸ ἐν Ἀμοργῷ Μαντεῖον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βαρσαμίτου, Νέα Ἑστία* ΙΣΤ' (ἀρ. 411), 1883, 717-721.

269. Φυλάσσεται στὴν πρωτεύουσα, στὴν Χώρα, στὸ ἄλλοτε κοινοτικὸ κατάστημα, σήμερα καὶ πάλιν Δημαρχεῖο Ἀμοργοῦ.

270. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Ἀμοργοῦ, ἀρκετὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ πολύτιμα χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα ἐκτὸς Ἀμοργοῦ σὲ χέρια ιδιωτῶν, ἀπογόνων ἐπιφανῶν Ἀμοργίνων διδασκάλων, καθηγητῶν, ἱερέων καὶ λογίων.

Εἰχ. 101α-γ. Ἐνεπίγραφο περίθυρο τοῦ 17ου αἰ., οἰκία Π. Θεολογίτου στὴν Χώρα.

Είχ. 102. Ίδρυτική επιγραφή του Σχολαρχείου Χώρας (1829).

στημονικά άνεκμετάλλευτα. Από την μονογραφία του Άντ. Μηλιαράκη, του πρωτοπόρου μελετητή της Ιστορικής Γεωγραφίας των Κυκλάδων νήσων, πάντα πολύτιμη και μοναδική έως σήμερα τεκμηριωμένη και αξιόπιστη ιστορία της Άμοργου έως το 1884, μαθαίνουμε ότι το 1822 ή Άμοργός έγινε έδρα Έπαρχείου του υπό σύστασιν νέου ελληνικού κράτους. Το επί Τουρκοκρατίας κοινοτικό σύστημα διοικήσεως έως την επίσημη ανακήρυξη της Άνεξαρτησίας το 1834 διαδέχθηκε ό θεσμός της Δημογεροντίας.

Για τον διακαή πόθο των Άμοργιανών να μάθουν τὰ παιδιά τους γράμματα, ζωντανή μαρτυρία αποτελεί ή επιγραφή (είχ. 102) στο κτίριο του σημερινού Γυμνασίου στην Χώρα, κοντά στο μετόχι του Φωτοδότη Χριστού. Χαραγμένη σε μία μαρμαρίνη, αρχαία επιτύμβια στήλη, θυμίζει πώς ή σχολή αύτη, ανηγέρθη διά δαπάνης της Ίερᾶς Μονῆς Χοζοβιωτίσεως το 1829, την 21ην Ίουνίου, προς χάριν της νεολαίας της Άμοργου. Το Σχολαρχείο Άμοργου, εϋγλωττο δείγμα της έγνοιας της Μονῆς για την παιδεία στο νησί, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πρώτα Έλληνικά σχολεία που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στην Έλλάδα πριν από την επίσημη ανακήρυξη της Άνεξαρτησίας της, και έως πρόσφατα ήταν καθοριστικός παράγων για την πνευματική και οικονομική ανάπτυξη του νησιού· εξέθρεψε γενιές μα-

Είκ. 103. Ο έλληνοδιδάσκαλος Έμμ. Ίωαννίδης.

θητῶν, ιερέων καὶ έλληνοδιδασκάλων, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπαιξαν σημαν-
 τικὸ ρόλο διδάσκοντας στὰ σχολεῖα τοῦ Μείζονος Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὴν Σύρο ἕως
 τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ὁδησσὸ καὶ τὴν Ρουμανία, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν
 Μανσούρα. Στὸ Σχολαρχεῖο Ἀμοργοῦ μαθήτευσε καὶ δίδασκε ὁ Ἀμοργῖνος σοφὸς
 έλληνοδιδάσκαλος Ἑμμανουήλ Ίωαννίδης (1823-1906) (εἰκ. 103), στὸν ὁποῖον,
 ὅπως εὖστοχα σημειώνει ὁ μεγάλος φίλος τῆς Ἀμοργοῦ Λῖνος Πολίτης, «ἡ τοπικὴ
 ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία ὀφείλουν πάρα πολλὰ»²⁷¹. Ὁ Έμμ. Ίωαννίδης ἀπὸ τὰ
 μαθητικά του κιόλας χρόνια γνώρισε εὐάριθμους Εὐρωπαίους έλληνιστές, οἱ
 ὁποῖοι ἐξ αἰτίας τῆς ἀναβίωσης τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἄρχισαν
 ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση νὰ ἐπισκέπτονται τὸ νησὶ ἀναζητῶντας ἀρχαῖα
 καὶ κυρίως ἐπιγραφές. Φαίνεται πὼς ἡ ἀναγνώριση τῶν ἐρειπίων τῶν ἀρχαίων πό-
 λεων τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὸν Λ. Ῥόσς, τὸ 1837, τὸν ἐπηρέασε βαθύτατα καὶ ἔκτοτε,
 κατὰ τὶς διηγήσεις, ἄρχισε νὰ «τριγυρίζει στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια». Ἀκολουθώντας τὸ
 παράδειγμα τῶν ξένων ἀρχαιολόγων, συγκέντρωσε καὶ κατέγραψε συστηματικὰ

271. Λ. Πολίτης, "Ἐκθεση γιὰ τὴν ἐργασία τα-
 ξινομήσεως καὶ κατατογογραφήσεως τῶν χειρο-

γράφων τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ 1
 κέ. (βλ. Ἑλληνικά 20, 1967, 486-487).

παντὸς εἵδους ὕλικά κατάλοιπα καὶ ἐπιγραφές, καθὼς καὶ μαρτυρίες τῶν γηραιότερων κατοίκων γιὰ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου, καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1851, μαθητὴς ὢν, δημοσίευσε σὲ ἔγκυρα περιοδικὰ πραγματεῖες²⁷² γιὰ τὴν πεφιλημένη πατρίδα γῆ. Ὡς ἄξιος μαθητὴς τοῦ Ἀ. Ραγκαβῆ, φρόντισε νὰ γνωστοποιήσῃ νέες ἐπιγραφές²⁷³ σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, καὶ ὡς σχολάρχης, διευθυντὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου τῆς Ἀμοργοῦ γύρω στὰ 1888-1890, κατήρτισε καὶ λεπτομερὴ κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς²⁷⁴. Δυστυχῶς ἡ μονογραφία του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, *Ἡ Ἀμοργιάς*, δὲν ὀλοκληρώθηκε· μόνον ὅσα χειρόγραφα του γλίτωσαν τὸν ἀφανισμό βρίσκονται στὴν Ἀθήνα²⁷⁵. Ἀλλὰ καὶ οἱ προσπάθειές του γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ Μουσείου τῆς Ἀμοργοῦ δὲν καρποφόρησαν καὶ ἡ περίφημη «Συλλογὴ Ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων Ἀρχαιοτήτων», ἕως τὸ 1979²⁷⁶, ἐθεωρεῖτο χαμένη. Σήμερα, ὅσα ἀντικείμενα τῆς ἀρχαιολογικῆς του συλλογῆς²⁷⁷ σώθηκαν ἀπὸ παντοίους κινδύνους, φυλάσσονται ἀπὸ τὸ 1985 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ καὶ πολλὰ ἐκτίθενται στὴν Αἴθουσα Ἑμμανουὴλ Ἰωαννίδη. Στὴν Χώρα, σώζονται τὸ σπίτι του μὲ τὴν πολύτομη καὶ πολύτιμη βιβλιοθήκη του, σήμερα οἰκία Ν. Βασσαράμβα, καθὼς καὶ ὁ μονόχωρος ναὸς τῆς οἰκογένειάς του, ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος, ὅπου βρίσκεται καὶ περίτεχνα σκαλισμένη ἐνεπίγραφη πλάκα μὲ τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ἐπίγραμμα ποὺ συνέθεσε ὁ ἴδιος γιὰ τὴν πεφιλημένη, πρόωρα χαμένη σύζυγό του Εἰρήνη (εἰκ. 104).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἵδρυση καὶ δεύτερου δήμου στὴν περιφέρεια Αἰγιάλης τὸ 1868, ἐλάχιστα γνωρίζομε γιὰ τὴν ζωὴ στὰ ἄλλα χωριὰ τῆς Ἀμοργοῦ κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Μόνον γιὰ τὸν σταδιακὸ ἐκπατρισμὸ πολλῶν κατοίκων κυρίως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ἀρχικὰ στὴν πρωτεύουσα τῶν Κυκλάδων, στὴν Σύρο, στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ ἀργότερα στὴν Ἀμερική, σώζονται ἱκανὲς πληροφορίες. Μολονότι ὁ ξενιτεμός, ἡ πανάρχαια ἐλληνικὴ συνήθεια εἰς ἀναζήτησιν ἐργασίας, τὸ μετοικίζεσθαι ἐπὶ τέχνη, ἦταν κοινὸ φαινόμενο σὲ ὅλα τὰ ἄγονα νησιά, οἱ ἐκπατρισθέντες Ἀμοργιανοὶ δὲν ἀρκέστηκαν ἀπλῶς στὴν ἀναζήτησιν καλύτερης μοίρας, ἀλλὰ φρόντιζαν καὶ ἀπὸ τὴν ξενιτιά νὰ βελτιώσουν τὶς συνθῆκες ζωῆς ἐκείνων ποὺ ἄφησαν πίσω στὸ νησί τους, ποὺ δὲν ξέχασαν ποτέ. Περίτρανη ἀπόδειξις ἀποτελεῖ

272. Ἐμμ. Ἰωαννίδης Ἀμοργῖνος, *Πανδώρα* 1852 (1853), 157-159.

273. *Πανδώρα* IX, 1859, 469 κέ.· XI, 1861, 431-432· XV, 1865, 449-452.

274. *Συλλογὴ Ἐμ. Ἰωαννίδη. Χειρόγραφα* 1858, 1876 (ὁ κατάλογος φυλάσσεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη· βλ. Πολίτη ὁ.π. (σημ. 271) 486).

275. Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία βρίσκονται τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὰ λαογραφικά του· βλ. Λ. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1985, 199-200.

276. Λ. Μαραγκοῦ, *Δωδώνη* Θ', 1981, 175 σημ. 3· βλ. καὶ παραπ. σημ. 103.

277. Μαραγκοῦ 1999, 10 κέ.

- ΕΙΡΗΝΗ, ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
 ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΒΛΑΒΙΑΝΗ,
 ΓΕΝΝΗΘΕΙΣΗ, ΜΕΝ ΕΝ ΑΜΟΡΓΩ, ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ, ΑΩΚΔ,
 ΝΥΜΦΕΥΘΕΙΣΗ, ΔΕ ΤΩ, ΑΩΝΕ,
 5 ΤΕΛΕΥΤΗΣΑΣΗ, ΔΕ ΤΗ, ΚΕ' ΣΕΠΤΕΜΒΡ. ΑΩΞ
 ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΙΠΟΥΣΗ, ΤΡΙΕΤΕΣ ΑΡΡΕΝ ΤΕΚΝΟΝ
 ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ, ΠΕΡΙΝΟΥΣΤΑΤΗ, ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΤΑΤΗ, ΓΥΝΑΙΚΙ
 Ο ΒΑΡΥΠΕΝΘΗΣ ΣΥΖΥΓΟΣ
 ΤΟΝ ΤΥΜΒΟΝ ΤΟΥΤΟΝ
 10 ΔΑΚΡΥΧΕΩΝ ΑΝΕΘΕΤΟ.
 ΦΕΥ ΤΗΣ ΧΗΡΕΙΑΣ! ΒΑΒΑΙ ΤΗΣ ΟΡΦΑΝΕΙΑΣ!
 ΟΪΑΣ ΜΕΝ Ο ΠΑΙΣ, ΟΪΑΣ Δ' Ο ΤΑΛΑΣ ΠΟΣΙΣ
 ΔΑΜΑΡΤΟΣ ΜΗΤΡΟΣ, ΤΗΝ ΓΕΝΕΑΝ ΤΙΜΩΣΗΣ
 ΕΝ ΧΗΤΕΙ, ΠΙΚΡᾶΣ ΛΟΙΠΟΝ ΠΕΙΡΩΝΤΑΙ ΔΎΑΣ.
 15 ΤΟ ΠΑΘΟΣ, ΒΑΘΟΣ ΑΠΕΡΑΝΤΟΝ ΟΔΥΝΗΣ!
 ΑΜΟΡΓΟΣ ΠΕΝΘΕΙ· ΔΗΜΟΤΑΙ ΣΥΝΘΡΗΝΟΥΣΙΝ·
 ΑΪ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗΝ! ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΑΝΤΗΧΟΥΣΙΝ,
 Η Δ' ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΟΛΠΟΙΣ ΚΑΘΕΥΔΕΙ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ
 ΕΝΤΑΥΘΑ ΣΥΝΑΝΑΠΑΥΟΝΤΑΙ ΤΑ ΟΣΤΑ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
 20 ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΚΙΟΥΡΑΝΝΗΣ, ΚΑΛῆΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΜΟΣΧΟΥΔΗΣ.

Εἰκ. 104. Ἐπιτάφια στήλη με ἐπίγραμμα ὑπὸ Ἑμ. Ἰωαννίδη (Ἅγιος Ἐλευθέριος Χώρας).

ἡ πρωτοβουλία ὀλίγων Ἀμοργίνων²⁷⁸, οἱ ὅποιοι φλεγόμενοι κυριολεκτικὰ ἀπὸ ἀγάπη καὶ «ἀναλογισθέντες τὴν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κακοδαιμονίαν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος..., ἐπιθυμοῦντες δὲ διακαῶς νὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασιν ταύτην...», τὸ 1901, ἱδρυσαν «Σωματεῖον, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Σύνδεσμος Ἀμοργίνων»²⁷⁹. Στοὺς ἐκπατρισθέντες συγκαταλέγεται ὁ ζωγράφος-ἁγιογράφος Κωνσταντῖνος Ἀρτέμης (1878-1972), ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους καὶ παραγωγικότερους ἐκπροσώπους τῆς Ναζαρηνῆς²⁸⁰, τρισδιάστατης, ἀντιβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς

278. Ἡ πρωτοβουλία ὀφείλεται στοὺς Ἰω. Κ. Πράσινο, καυσοξυλέμπορο, Ἀνδ. Κ. Φωστιέρη, ἐπιστάτη, Ἰω. Ν. Θεολογίτη, ἐργολάβο, καὶ Νικόλ. Α. Βλαβιανό, ἐλληνοδιδάσκαλο, οἱ ὅποιοι «ξεσήκωσαν» ὅλους τοὺς παροικοῦντες τότε στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιά.

279. Τὸ 2001 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ζωῆς τοῦ πάντα δραστήριου Σωματείου. Βλ.

Νικ. Ν. Πράσινο, «Σύνδεσμος Ἀμοργίνων», 100 χρόνια δράσεως καὶ προσφορᾶς (ἐκδ. τοῦ Συνδέσμου, Ἀθήνα 2002).

280. Δ. Παπαστάμος, Ἡ ἐπίδραση τῆς Ναζαρηνῆς σκέψης στὴν νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ: Κ. Φανέλλης, Λουδ. Θείρσιος, Σπ. Χατζηγιαννόπουλος, Κ. Ἀρτέμης (1972) 121-161.

ζωγραφικῆς. Ὁ Κ. Ἀρτέμης, μαθητὴς τοῦ Νικηφόρου Λύτρα (1893-1900), συνέχισε τὶς σπουδές του μὲ βασιλικὴ ὑποτροφία στὴν Αὐτοκρατορικὴ Ἀκαδημία Καλῶν Τεχνῶν τῆς Ἀγίας Πετρούπολης, κοντὰ στὸν καθηγητὴ Il'ja Efimovitch - Repin (1844-1930), καὶ ἀγιογράφησε ἀπὸ τὸ 1908 ἕως τὸ 1969 περισσότερους ἀπὸ πενήντα ναοὺς σὲ διάφορους τόπους τῆς Ἑλλάδας, κυρίως στὴν Ἀθήνα²⁸¹. Ἀρκετὲς φορητὲς εἰκόνες, σημαντικὰ δείγματα τῆς τέχνης τοῦ τελευταίου ἐκπροσώπου τῆς Ναζαρηνῆς ζωγραφικῆς, βρίσκονται καὶ στὴν γενέθλια γῆ τοῦ Κ. Ἀρτέμη, στὴν Μονὴ Χοζοβιωτίσσης, στὴν Χώρα, ὅπου πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια, στὴν Μητρόπολη καὶ στοὺς Ἁγίους Πάντες, στὰ Κατάπολα καὶ στὸ Βρούτση, στὸν τόπο καταγωγῆς τῆς οἰκογένειας Ἀρτέμη. Πράξη ὅμως ἐφηρμοσμένης φιλοπατρίας τοῦ Κ. Ἀρτέμη ἀποτελεῖ ἡ δωρεὰ πρὸς τὴν Μονὴ Χοζοβιωτίσσης τῆς κατοικίας του, τοῦ νεοκλασσικοῦ διατηρητέου ἀρχοντικοῦ στὴν Ἀθήνα, στὰ Ἐξάρχεια, «γιά νὰ κατοικοῦν τὰ ἀμοργιανὰ παιδιὰ ποὺ σπουδάζουν στὴν Ἀθήνα». Ἡ μαζικὴ ἔξοδος τῶν Ἀμοργιανῶν μετὰ ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο ἐπέφερε μείωση σημαντικὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἦταν σοβαρότατο πλήγμα γιὰ ὁλόκληρο τὸ νησί: ὅλα τὰ χωριὰ ἐρημώθηκαν, σπίτια καὶ σχολεῖα ἔκλεισαν καὶ ἡ γῆ ἀγρίεψε. Ἡ ἀνομβρία ποὺ ἀκολούθησε τὸν μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1956, ὅταν τὰ πηγάδια στέρεψαν γιατί τὰ νερὰ ξεβουῖστηκαν, συνέτεινε στὴν σταδιακὴ συρρίκνωση τῆς καλλιέργειας.

Τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ἡ ραγδαία τουριστικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἀμοργοῦ καὶ ἡ ὀδικὴ σύνδεση τῶν χωριῶν μὲ τὸν Λιμένα καὶ τὴν Χώρα, τὴν ἔδρα ὅλων τῶν δημοσίων Ὑπηρεσιῶν, ἀσφαλῶς συνέβαλαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὴν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν ὀλίγων πλέον μόνιμων κατοίκων τοῦ νησιοῦ. Ὅμως οὐδὲν καλὸν ἀμιγὲς κακοῦ. Ἡ ἐσωτερικὴ μετανάστευση τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν Χώρα καὶ τὰ ἄλλα παμπάλαια ὄρεινὰ χωριά, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς κατοικιές²⁸² καὶ τὶς ἄλλοτε ἀκμάζουσες συστάδες ἀγροκατοικιῶν²⁸³, ὅπως στὶς Λεῦκες, ἡ ἀθρόα μετεγκατάσταση στὰ δύο λιμάνια, συνέτεινε στὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς γῆς.

281. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα του ξεχωρίζει ὁ διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Πολυγώνου Ἀθηνῶν (1936-1948), Ἀρχιμ. Ἀνθίμου Ρούσση, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος (τῆς ὁδοῦ Μετσόβου Ἀθηνῶν), Ἱστορία καὶ Τέχνη. Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ἀρτέμην (Ἀθήνα 1972).

282. Κατοικιές ὀνομάζονται στὴν τοπικὴ γλῶσσα οἱ αὐτάρχεις ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις: Μαραγκοῦ 1990, 174 σημ. 65-66. Γ. Μπακαλάκης, Δύο παριανὲς ἐπιγραφές: IG XII 5, 215 καὶ

216, ΠΑΑ 64, 1989, 96 καὶ ἀνατύπωση στὸ Οἶνος Ἰσμαρικός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη (Θεσσαλονίκη 1990) 1244. Μαραγκοῦ 1994, 469 σημ. 13. Γιὰ τὴν ἀρχαία σημασία καὶ τὴν ἐλαφρῶς παρεφθαρμένη ἐπιβίωση τῆς λέξης κατοικία καὶ στὴν λεσβιακὴ διάλεκτο βλ. Ἰ. Κοντῆ, Λεσβιακὸ πολῦπτυχο. Ἀπὸ τὴν Ἱστορία, τὴν Τέχνη, τὴν Λογοτεχνία (Ἀθήνα 1973) 24.

283. Μηλιαράκης 1884, 11, 27.

Ἡ ἀνεξέλεγκτη καὶ ἀλόγιστη ἀνοικοδόμηση μετέτρεψε τὸν ἄλλοτε γραφικὸ Ὅρμο Αἰγιάλης μὲ τὰ ὀλίγα ταπεινὰ σπιτάκια καὶ τὰ εὐφορα περιβόλια, σὲ πυκνοκατοικημένο παραλιακὸ οἰκισμὸ μὲ πανύψηλα τσιμεντένια κτίρια καὶ τὰ ἄλλα συναφῆ τῶν πανομοιότυπων τουριστικῶν θερέτρων. Ἀλλὰ καὶ ὁ οἰκοδομικὸς ὀργασμὸς στὰ ὄρεινὰ χωριά, οἱ μετασκευὲς τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν καὶ ἡ ἀναρχὴ ἀνέγερση νέων, συχνὰ πολυτελῶν οἰκιῶν, καταστημάτων, κτλ., σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς σύγχρονης αἰσθητικῆς καὶ διακόσμησης, ἀλλοίωσαν σημαντικὰ τὴν ἀλλοτινὴ μορφὴ τους. Καὶ αὐτὰ βέβαια τὸ καλοκαίρι ἀσφυκτιοῦν, ἀλλὰ τὸν χειμῶνα σχεδὸν ἐρημῶνουν. Πρόσφατα ἄρχισε καὶ ἡ οἰκοπεδοποίηση τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων, ἀκόμα καὶ σὲ δύσβατες περιοχές. Εὐτυχῶς οἱ λιγοστοὶ ποὺ κατοικοῦν ἀκόμα στὸ νησὶ καὶ τὸν χειμῶνα, καθὼς καὶ οἱ ποικιλώνυμοι τοπικοὶ σύλλογοι προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν ἢ νὰ ἀναβιώσουν τὰ παλαιὰ ἔθιμα. Μερικὲς γωνιὲς ἀπείραχτες ἀπὸ τὶς συνήθειες νεοπλουτικὲς ἐπεμβάσεις συναντοῦμε ἀκόμα στὸν Ποταμὸ καὶ στὴν Λαγκάδα τῆς Αἰγιάλης, καθὼς καὶ στὰ χωριά τῆς Κάτω Μεριᾶς, ὅπως στὸ Βρούτση καὶ στὸ Χωριό (στὸ Βροντάδο). Μόνον ἡ Χώρα γλίτωσε κάπως ἀπὸ τὸν «ἐξωραϊσμὸ» καὶ τὴν ἀλόγιστη ἀνοικοδόμηση, ἐπειδὴ, παρὰ τὶς λυσσαλέες ἀντιδράσεις ὀρισμένων «προοδευτικῶν», εἶναι ὁ μοναδικὸς σὲ ὁλόκληρο τὸ νησὶ ἐλεγχόμενος, διατηρητέος οἰκισμὸς. Γι' αὐτὸ καὶ παρὰ τὰ νεότευκτα τσιμεντένια κουτιά, ἔργα αὐτόκλητων «μηχανικῶν» καὶ «ἀρχιτεκτόνων», μερικὰ σοβατισμένα μὲ «σαγρὲ» καὶ στολισμένα μὲ ξενόφερτα, κακοκαμωμένα τόξα, ποὺ ξεφύτρωσαν ὅταν, γιὰ μερικὰ χρόνια (1982-1991), διεκόπη ὁ ἀρχαιολογικὸς ἔλεγχος, παρὰ τὸ δάσος κεραιῶν τηλεόρασης καὶ ἡλιακῶν θερμοσιφώνων, παρὰ τὴν βάρβαρη ἀλλοίωση τῆς πλαστικότητος τῶν ὄγκων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν σπιτιῶν ἀπὸ τὶς θηριώδεις κολόνες τῆς ΔΕΗ καὶ τὰ κακοκρεμασμένα καλώδια τοῦ ΟΤΕ, ὁ ἔλεγχος τῶν οἰκοδομῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἔσωσε τὸν οἰκοδομικὸ ἱστὸ²⁸⁴ τῆς κωμόπολης ἀπὸ τὴν τέλεια ἀλλοίωση. Ἔτσι ἡ Χώρα, τουλάχιστον στὴν ἐξωτερικὴ της μορφή²⁸⁵, κράτησε ἐν πολλοῖς ζωντανὲς τὶς μνῆμες τῆς μακραίωνης ἱστορίας της, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Ἑνετοκρατίας, τῆς Τουρκοκρατίας, καθὼς καὶ τοῦ νεώτερου, ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ βίου. Χάθηκε ὅμως ἡ ἐσω-

284. Em. Colodny, *Chora d'Amorgos. Un village cycladien* (Publ. de l'Université de Provence 1992). Maria-Christina Georgalli, *From Rural Shelter to Chora's Town Dwellings: Morphological Evolution of Traditional Buildings and Settlements on Amorgos* (ἀδημ. διδ. διατρ. Univ. of California, Los Angeles 1996).

285. Λ. Μαραγκοῦ, Χώρα Ἀμοργοῦ. Σύντομο ὁδοιπορικὸ στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνο, στὸ *Κυκλάδες. Σύγχρονο εἰκαστικὸ ὁδοιπορικὸ* (ἐκδ. Ἀέναν, Διεθνὲς Κέντρο Εἰκαστικῶν Τεχνῶν, Ἀθήνα 1996) 37-48.

τερικὴ διαρρύθμιση²⁸⁶ τῶν σπιτιῶν καὶ ἡ παλιὰ οἰκοσκευὴ²⁸⁷, τὰ κρεββάτια μὲ τὰ ξυλόγλυπτα πλαίσια γιὰ τὸ «σπερβέρι» καὶ οἱ «σκάντζες» γιὰ τὰ γυαλικά καὶ τὰ «καστρινὰ» πιατικά, οἱ κασσέλες, «τὰ μπάρια», οἱ πάγκοι καὶ τὰ «παραπάγκια», ὁ ἀργαλειός, κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κάστρο, τὸ λαλοῦν σύμβολο τῆς Χώρας, ποὺ ἀντιστέκεται ἀκόμα στοὺς κεραυνοὺς καὶ στὴν ἀδιαφορία τῶν ἀρμοδίων νὰ τὸ συντηρήσουν, νὰ τὸ προστατέψουν ἀπὸ τὴν ἀπειλούμενη ἀποκοπὴ βράχων, οἱ ἐσωτερικὲς πλατεῖες, ἡ Κάτω καὶ ἡ Ἀπάνω Λόζα, τὰ πλακοστρωμένα στενὰ δρομάκια μὲ τὰ λίθινα σκαλοπάτια ποὺ ἐπενδύουν τὴν φυσικὴ κλίση τοῦ ἀνώμαλου βράχου, ἐναρμονισμένα μὲ τὴν κλίμακα τοῦ τοπίου, διατηροῦν σχεδὸν ἀπαράλλακτη τὴν

Εἰκ. 105. Οἱ μύλοι στὴν Χώρα.

286. Μηλιαράκης 1884, 29 κέ. Chris Connell, *In the Bee-loud Glade* (Πελοποννησιακὸ Λαογραφικὸ Ἰδρυμα, Ναύπλιο 1980).

287. Τὰ ἀσπροκεντήματα, οἱ δαντέλλες, οἱ γιορτινὲς στολές, φορεσιές, μεταξωτά, ὑφαντά,

σπερβέρια, κεντητὰ σεντόνια, κλινοσκεπάσματα, κτλ. Βλ. σχετικὰ Λ. Μαραγκοῦ, Ἡ ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Παναμοργιανοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1975 (1976) 67 κέ.

παλαιὰ εἰκόνα τῆς ἀνώνυμης ἀρχιτεκτονικῆς τῶν λελογισμένων ὄγκων καὶ τῶν λι-
τῶν ἐπιφανειῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ πολυάριθμα ἐκκλησιάκια, τὰ δημοτι-
κὰ πηγάδια μὲ τοὺς ὑψηλοὺς πετρόκτιστους περιβόλους, λειτουργικοὺς καὶ ἀπό-
λυτα ἐναρμονισμένους μὲ τὸ βραχῶδες τοπίο, οἱ μύλοι (εἰκ. 105), ποὺ στέκονται
στὴν νότια ὑψηλὴ βραχοσειρά, χωρὶς πανιὰ καὶ ἀντένα, καὶ περιμένουν προστασία
ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη κατάρρευση, ὅλα διατηροῦν ἀκόμα ζωντανὴ τὴν μνήμη τοῦ
πρόσφατου παρελθόντος, ἐξίσου σημαντικὴ ὅσο καὶ κάθε ἄλλη παλαιότερη.

II. H MIN Ω A

Η ΜΙΝΩΑ

Τὸ ὄνομα

Τὸ ὄνομα *Μινώα*²⁸⁸, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῆς ἀρχαίας γραμματείας, εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένο στὸν ἀρχαῖο κόσμος, ἀπὸ τὴν Σικελία²⁸⁹ ἕως τὶς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἀραβίας. Στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀπαντᾶται ὡς ὄνομα πόλεως στὴν Κρήτη²⁹⁰, στὴν Πάρο²⁹¹, στὴν Σίφνο²⁹² καὶ στὴν Σάμο²⁹³.

Οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ συνέδεσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ὄνομα *Μινώα* μὲ τὸν μυθικὸ βασιλέα τῶν Κρητῶν Μίνωα²⁹⁴, τὸν θρυλικὸ θαλασσοκράτορα²⁹⁵ τῶν πρωτοϊστορικῶν χρόνων, τῆς ὀψιμης 2ης π.Χ. χιλιετίας. Οἱ γραπτὲς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν ἀποτέλεσαν σημαντικὸ ἔρεισμα στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ τὶς θεωρίες ὀρισμένων ἐρευνητῶν περὶ μινωικῶν ἀποικιῶν καὶ ἐμπορικῶν σταθμῶν (ἐμπορείων). Ξεχωριστὴ σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου (1ος π.Χ. αἰ.), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι... *Μίνως... τῶν δὲ Κυκλάδων νήσων τὰς πλείους κατῴκισεν... διόπερ ἐν ταῖς νήσοις καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι Κρητῶν λιμένες καὶ Μινῶαι καλούμεναι* (ὁ Μίνως... ἐγκατέστησε κατοίκους στὰ περισσότερα νησιὰ τῶν Κυκλάδων..., γι' αὐτὸ καὶ στὰ νησιὰ καὶ στὴν (Μικρὰ) Ἀσία φέρουν τὴν ἐπωνυμία λιμένες Κρητῶν καὶ καλοῦνται Μινῶαι). Στὴν Ἀμοργό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λιγοστὲς μνεῖες τῆς ὁμώνυμης πόλεως σὲ μεταγενέστερες γραπτὲς πηγές²⁹⁶, ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. σὲ ἐπιγραφές (εἰκ. 38) καὶ στὰ

288. Γιὰ τὸ ὄνομα Μινώα γενικὰ βλ. RE XV 2 (1932), λ. *Minoa* στ. 1855-1859 (Fiehn). M. Faust, Der ägäische Ortsname Mino(i)a, *Zeitschr. für Vergleichende Sprachforschung* 83, 1969, 89 κέ. Βλ. ἐπίσης L. Grabsberger, *Studien zu den griechischen Ortsnamen* (Amsterdam 1969) 287. Γιὰ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ βλ. *Der Kleine Pauly* 5 (1975), λ. *Minoa*, στ. 1630.

289. G. Pugliese-Caratelli, *Tra Cadmo e Orfeo. Contributi alla storia civile e religiosa dei Greci d'Occidente* (Bologna 1990), κεφ. Minos e Cocalos, 43 κέ.

290. RE XV 2, λ. *Minoa* στ. 1858. D. J. Blackman, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1976), λ. *Marathi*.

291. RE XV 2, λ. *Minoa* στ. 1859.

292. Αὐτόθι στ. 1858, καὶ Λ. Μαργακοῦ, Σχέ-

σεις Σίφνου καὶ Ἀμοργοῦ, *Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998* (ἐκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2000) 403.

293. RE XV 2, λ. *Minoa* στ. 1855 κέ.

294. Γιὰ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες βλ. RE XV 2 λ. *Minos*, στ. 1890 κέ. (Fr. Poland).

295. Βλ. αὐτόθι στ. 1907 κέ. Βλ. ἐπίσης *Reallexikon für Vorgeschichte* VIII, 194-195, λ. *Minos* (G. Karo). Γενικὰ γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῆς θαλασσοκρατίας τοῦ Μίνωος βλ. *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality, Symposium 1982* (1984) καὶ τελευταῖα M. Wiener, *The Isles of Crete? The Minoan Thalassocracy Revisited*, στὸ D. A. Hardy (ἐπιμ. ἐκδ.), *Thera and the Aegean World*, III. I: *Archaeology* (London 1990) 128-161.

296. Βλ. παραπ. σημ. 288.

Εἰκ. 106. Χαλκὸ νόμισμα μετὴν κεφαλὴ τοῦ κισσοστεφοῦς Διονύσου· στὸν ὀπισθότυπο ἐπιγραφή Μ-Ι-ΝΩ, κἀνθαρὸς καὶ βότρυς, 3ος-2ος π.Χ. αἱ.

νομίσματα²⁹⁷ (εἰκ. 106) παραδίδονται τόσον τὸ ὄνομα τῆς πόλεως *Μινῶα*²⁹⁸ ὅσον καὶ τὸ ἐπίθετο *Μινωίτης*, ἄλλοτε ὡς δημοτικὸ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως, *Μινωίτης*, ὁ κατοικῶν ἐν Μινῶα, καὶ ἄλλοτε ὡς προσδιοριστικὸ ἐπίθετο τοῦ λατρευόμενου στὴν πόλιν θεοῦ Διονύσου²⁹⁹ (εἰκ. 107).

Διονύσῳ Μεινωίτη καὶ
τῇ γλυκυτάτῃ πατρίδι
καὶ Αὐτοκράτορι Καίσαρι
Μάρ. Αὐρ. Κομμόδῳ Ἀντω-
5 νείνῳ Σεβαστῷ Εὐσεβεῖ inde ab a.185 p. Chr. n.
Εὐτυχεῖ, Συντύχῃ Ἠγέ-
ου τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης
ἀποκατέστησεν, καθὼς
ὁ πατὴρ αὐτῆς Ἠγέας Ἀντι-
10 ὅχου στεφανηφορήσας ὑ-
πέσχετο. καθιερώθη ἐ-
πὶ ἄρχοντος Γ. Σεξτιλίου
Βερενικιανοῦ,
ἐπιμεληθέντος τῆς ἀναστάσεως
15 Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιγόνου
ἀνδρὸς τῆς Συντύχης.

(IG XII 7, 247)

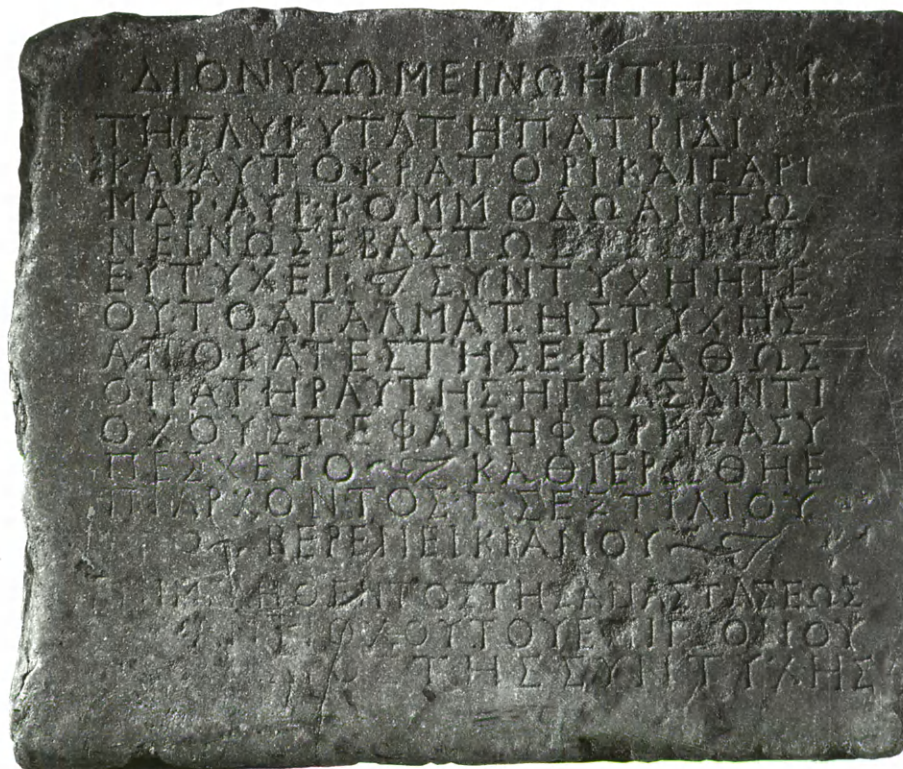
Ἔτσι, ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες στὶς γραπτὲς πηγὲς ὁμώνυμες πόλεις στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου, ἡ Μινῶα τῆς Ἀμοργοῦ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἕως σήμερα πόλις τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἡ ὁποία ἔχει ταυτιστεῖ³⁰⁰ μετὰ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Προβληματικὴ ὅμως, ἐπισημονικὰ ἀτεκμηρίωτη λόγῳ παντελοῦς ἀπουσίας ἀρχαιολογικῶν ὑλικῶν μαρτυριῶν, παραμένει ἀκόμα ἡ σχέση τῆς Μινῶας Ἀμοργοῦ μετὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς 2ης π.Χ.

297. Λάμπρος 1870, ἀρ. 22. BMC 8. Λιάμπη 2002.

298. IG XII 7, σ. 50 κέ.

299. Αὐτόθι 247: ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 11.

300. Μαραγκοῦ ὁ.π. (σημ. 292) 405 κέ.

Εἰκ. 107. *Επιγραφή ἀναθηματική, 2ος μ.Χ. αἰ.

χιλιετίας στην Κρήτη καὶ με τὸν «μινωικὸ ἀποικισμό». Μοναδική σύνδεση με τὸν μινωικὸ κόσμο ἀποτελεῖ ἡ τοπικὴ παραμυθικὴ προφορικὴ παράδοση, ποὺ συσχετίζει τὰ ἀρχαῖα ἐρεῖπια στὸ ὄρος Μουντουλιὰ με «τὰ θερινὰ ἀνάκτορα, τὸν θρόνο καὶ τὸν τάφο τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα». Ἡ προφορικὴ παράδοση, ἀκόμα ζωντανή στην μνήμη τῶν γηραιότερων, τοποθετοῦσε τὰ θερινὰ ἀνάκτορα τοῦ βασιλιᾶ στὰ Παλάτια (εἰκ. 108), τὸν θρόνο του στὴν μεγάλη Δρακοσπηλιὰ καὶ τὸν τάφο του στὸ σπηλαιῶδες χάσμα ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς Μουντουλιᾶς³⁰¹. Κατὰ τὴν πλέον πρόσφατη³⁰² διήγηση «μόνον τὰ Παλάτια καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλιᾶ³⁰³ στέκονται ἀκόμα ὄρθια· ὁ θρόνος του ὅμως δὲν φαίνεται πιά, γιατί ἡ σπηλιὰ καταπλακώθηκε με τὸν μεγάλο σεισμό τοῦ 1956». Φαίνεται πὼς οἱ εὐάριθμες σπηλιές στην βόρεια πλαγιὰ τοῦ βουνώδους λόφου στὴν βραχῶδη κορυφὴ τῆς Μουντουλιᾶς καὶ τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐρεῖπια στὴν νότια κλιτύ, ἐξῆψαν τὴν φαντασία τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς· ἔτσι, ὀνόμασαν τὸ πανύψηλο μνημειακὸ οἰκοδόμημα τῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων Παλάτια

301. Γιὰ τὶς παραμυθικὲς διηγήσεις σχετικὰ με τὴν τοπογραφία τοῦ βασιλείου τοῦ Μίνωα, βλ. ΠΑΕ 1984, 374 σημ. 49.

302. Ἰωάννης Ἐμμ. Δεσποτίδης (1982): ΠΑΕ 1983, 273 σημ. 5.

303. Βλ. παρακ. σ. 189 κέ.

Είκ. 108. «Τὰ Παλάτια» στὴν Μουντουλιά.

(είκ. 108), καὶ τὸ συνέδεσαν μὲ τὸν πολυθρύλητο Μίνωα. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ συνδέθηκε στὴν μνήμη τῶν μεταγενεστέρων τὸ ὄνομα τοῦ θρυλικοῦ βασιλιᾶ μὲ τὶς μετακινήσεις στὸ Αἰγαῖο³⁰⁴ καὶ τὴν πολλαπλῶς μαρτυρημένη, ἀλλὰ ἀκόμα ἀμελέτητη³⁰⁵, μυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση στὴν βόρεια ἀκτὴ τοῦ λιμένος, στὸ Ξυλοκερατίδι.

Ἡ ἔρευνα

Τὰ εἰσώγια τῆς ἀρχαίας πόλεως παρέμειναν παντελῶς ἄγνωστα ἕως τὸ 1837 ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸ νησί ὁ Λουδοβίκος Ῥόσς³⁰⁶, τέως ἑφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ κράτους. Ὁ Βαυαρὸς ἐλληνιστὴς δὲν ἀρκέστηκε μόνον στὴν ἀναζήτησι ἐπιγραφῶν καὶ στὸν ἐντοπισμὸ ἀρχαίων λειψάνων στὸν λιμένα τῶν Καταπόλων³⁰⁷, ἀλλὰ, ἀξιολογώντας τὶς προφορικὲς διηγήσεις, ὁδηγήθηκε ἀπὸ

304. Γενικὰ βλ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Οἱ Κυκλάδες κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ περίοδο. Ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀπουσία τους ἀπὸ τὸν Νηῶν Κατάλογο, AAA 21, 1988 (1993), 129-136.

305. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀναζήτησι τῆς ἀκριβοῦς ἐργαστηριακῆς προέλευσης τῆς κεραμικῆς ποὺ

βρέθηκε στοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους καὶ στὴν γύρω περιοχὴ, θὰ συμβάλει οὐσιαστικὰ καὶ στὴν διευκρίνισι τοῦ θέματος τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν σχέσεων τῶν νεοεγκατασταθέντων Μυκηναίων.

306. Βλ. σημ. 12 καὶ ΠΑΕ 1981, 303-307.

307. Βλ. παραχ. σ. 290 κέ.

τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς στὰ Παλάτια τοῦ Μίνωα, στὰ χωράφια τῆς Μουντουλιᾶς (εἰκ. 5), στὴν νότια κλιτὺ τοῦ βουνώδους λόφου ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸν λιμένα (εἰκ. 109-110). Στηριγμένος στὶς ἐπιγραφές καὶ στὰ κατὰ χώραν σωζόμενα ἐρείπια, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς ἐγκατάλειψης τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ ἐξ αἰτίας τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους δὲν εἶχαν ὅλα καλυφθεῖ μὲ χώματα, ἀναγνώρισε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὴν θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἀπὸ αὐτὴν, τὴν πρώτη καὶ μοναδική, ἀκριβέστατη περιγραφή τῶν τότε πολυάριθμων καὶ καλύτερα σωζομένων ὁρατῶν λειψάνων, ἀντλοῦμε πάντα πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς τοπογραφίας τῆς Μινώας, τὸν ἐντοπισμὸ ἢ τὴν ταύτιση τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων ποὺ καταστράφηκαν ἢ καταχώσθηκαν. Τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τῶν ἐρειπίων μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ῥόσς ἀπὸ τὴν λιθαγωγία, τὴν «ἀρπαγὴν» οἰκοδομικοῦ ὕλικου «πρὸς κτίσιν νέων οἰκήσεων», περιγράφει τὸ 1884 ὁ Ἄντ. Μηλιαράκης³⁰⁸.

Τὸ 1888 οἱ «ἀνασκαφές» τοῦ G. Deschamps πρὸς ἀναζήτησιν³⁰⁹ «ἀγαλμάτων τῶν ἀρχαίων χρόνων» (τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.) καὶ «ἐπιγραφῶν τῆς καλῆς ἐποχῆς» (τῶν κλασσικῶν χρόνων), συνείργησαν σημαντικὰ στὴν ὁλοκλήρωση τῆς καταστροφῆς τῶν ἀρχαίων κτιριακῶν καταλοίπων καὶ τῶν εὐμετακόμιστων οἰκοδομικῶν μελῶν. Μολονότι, ὅπως διαπιστώνομε ἀπὸ τὸ πολυσέλιδο ὁδοιπορικὸ τοῦ G. Deschamps³¹⁰ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν τρισέλιδη ἔκθεσή του³¹¹, οἱ ἀνασκαφές εἶχαν ἐρασιτεχνικὸ καὶ εὐρηματοθηρικὸ χαρακτήρα, στὰ «ἀπείραχτα χώματα» ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα³¹², σημαντικὲς ἐπιγραφές³¹³, γλυπτὰ³¹⁴, καὶ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα³¹⁵, σήμερα στὰ Μουσεῖα Ἑρμοῦπόλεως Σύρου³¹⁶, Ἐπιγραφικὸ καὶ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἀθηνῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ πάμπολλα προβλήματα³¹⁷ ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν παντελὴ ἔλλειψη στοιχειωδῶν ἐπιστημονικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς θέσεις ποὺ ἀνέσκαψε, τὶς συνθῆκες εὕρεσης κτλ., ἀνεπανόρθωτη εἶναι ἡ ζημιὰ ποὺ ἐπέφερε ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων. Τὰ «ἀνεσκαμμένα» ἐρείπια παρέμειναν ἀπὸ τὸ 1888 ἕως τὸ 1981 ἀφύλαχτα, ἐλεύθερα διὰ πᾶσαν χρῆσιν, θησαυροθηρικὲς ἔρευνες ἀρχαιολογούντων Ἀμοργιανῶν καὶ ἀρχαιοκαπήλων, πρόσφορα γιὰ ἀναμόχλευση καὶ μεταφορὰ τῶν κατεργασμένων λίθων στὶς γειτονικὲς ἀγροκα-

308. Μηλιαράκης 1884, 83.

309. Deschamps 1888, 324-327.

310. G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui* (1892), *Revue des deux mondes* 109, 1892, 157 κέ. («Six semaines dans l'île d'Amorgos»).

311. Deschamps 1888, 325-327.

312. ΠΑΕ 1981, 305-307.

313. IG XII 7, 235· 237· 241· 250-252· 261· 273·

279 (Μουσεῖο Σύρου).

314. L. Pollak, *AM* 21, 1896, 194 κέ.

315. Ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα, εἰδῶλια, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, λύχνοι κ.ἄ., ὅλα φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο Σύρου καὶ εἶναι ἀδημοσίευτα.

316. Pollak ὁ.π. 195.

317. ΠΑΕ 1981, 306.

Εἰκ. 109. Ἀεροφωτογραφία τῆς Μινώας (1999).

Εἰκ. 110. Ἡ Μινώα καὶ ὁ λιμὴν.

τοιχίες και στὰ κοντινὰ χωριά. Ὡστόσο, ἡ μοναδικὴ ἀπὸ τὶς θέσεις στὶς τρεῖς πόλεις στὶς ὁποῖες ἀνέσκαψε ὁ Deschamps ποὺ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λείψανα ἦταν στὴν Μουντουλιά «τὸ παλάτι (εἰκ. 108) καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλιᾶ» (εἰκ. 111). Ἡ μορφοπλαστικὴ φαντασία τῶν Ἀμοργιανῶν συσχέτισε τὴν παλαιά, βαθιὰ ριζωμένη προφορικὴ παράδοση γιὰ τὰ θερινὰ ἀνάκτορα τοῦ Μίνωα μὲ τὸ ἀκέφαλο ἄγαλμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1888 κοντὰ στὰ Παλάτια στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς (εἰκ. 111-112) καί, προφανῶς λόγῳ βάρους, ἀφέθηκε ἐπὶ ἓναν σχεδὸν αἰῶνα ξαπλωμένο στὸ χωράφι.

Ἀπὸ τὸ 1970, ἀκολουθώντας τὴν λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ Ῥόσς καὶ τὶς ἀναφορὲς τῶν Μηλιαράκη, Philippson³¹⁸ καὶ Jeanne Vanseveren³¹⁹, καθὼς καὶ τὶς πολυτιμὲς πληροφορίες τῶν γηραιῶν κατοίκων, μὲ ὁδηγὸ τὸν γνώστη τῆς περιοχῆς Μαν. Δεσποτίδη, τὸν πρῶτο καὶ τότε μοναδικὸ φύλακα τῶν Ἀρχαιοτήτων πάσης Ἀμοργοῦ καὶ νήσων, προσπάθησα νὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ καταγράψω³²⁰ ὅ,τι ἀρχαῖο εἶχε

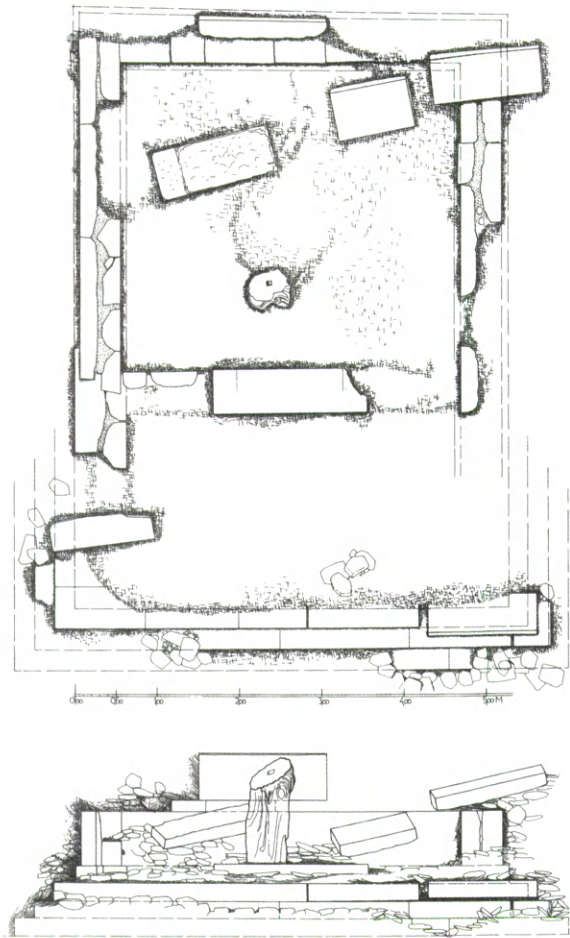
Εἰκ. 111. Ὁ ναὸς μὲ τὸ ἄγαλμα (1980).

318. Philippson ὁ.π. (σημ. 61) 98 κέ.

319. Vanseveren ὁ.π. (σημ. 61) 313.

320. Σχετικὰ βλ. Λ. Μαραγκοῦ, Κομμάτι ἀρχαίου ἀγάλματος στὴν Ἀμοργό, *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1979) 413 κέ. L.

Marangou, *Découvertes récentes à Amorgos, στὸ Les Cyclades* 1983, 121 κέ. Μαραγκοῦ 1990, 170 σημ. 52, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Μαραγκοῦ 1994, 474-476 σημ. 48-55.

Εἰκ. 112. Ὁ ναὸς μετὸ ἄγαλμα (ὑπὸ Μ. Κορρέ, 1975).

ἀπομείνει ὄχι μόνον στὰ χωράφια τῆς Μουντουλιᾶς ἀλλὰ καὶ στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι πρωταρχικὸς σκοπὸς τῶν ἐρευνῶν στὴν Ἀμοργὸ ἦταν ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὸ 1972, καὶ παραμένει ἕως σήμερα ἡ διάσωση ἀπὸ παντοίους κινδύνους ὅλων τῶν πολιτιστικῶν καταλοίπων τοῦ νησιοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ κύριο μέλημά μου δὲν ἦταν ἡ ἀνεύρεση ἐντυπωσιακῶν ἀρχαίων, ὅπως τὰ συνήθως ἀκέραια ταφικὰ κτερίσματα, ἀλλὰ ὁ ἐντοπισμὸς, ἡ καταγραφή, ἡ περισυλλογὴ τῶν διάσπαρτων στοὺς ἀγροὺς ἀρχαιοτήτων, ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τουλάχιστον τῶν σημαντικότερων μνημείων.

Τὸ 1974, χάρις στὴν ἀκριβὴ σχεδίαση τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν κτιριακῶν λειψάνων, τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τοῦ ἀγάλματος (εἰκ. 112) ἀπὸ τὸν φίλο ἀρχιτέκτονα Μαν. Κορρέ³²¹, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος μετὸ «petit monument» (τὸ μικρὸ οἰκοδόμημα) ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Deschamps³²².

321. ΠΑΕ 1981, πίν. ΙΖ.

322. Deschamps 1888, 324.

Από τὸ 1981 ἄρχισαν στὴν Μινώα οἱ συστηματικὲς ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Παρὰ τὶς ἀπερίγραπτες δυσκολίες, ἀπὸ τὴν μετάβαση στὴν δυσπρόσιτη³²³ Ἀμοργὸ ὡς καὶ τὴν δυσχερὴ πρόσβαση, μετὰ ἀπὸ πεζοπορία στὰ κατάξερα χωράφια τῆς ἀνυδρῆς καὶ ἄδεντρης Μουντουλιᾶς, τὶς ἐξαιρετικὰ σκληρὲς συνθῆκες ἐργασίας λόγῳ παντελοῦς ἐλλείψεως ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς³²⁴, ξεκινήσαμε, μὲ πενιχρὰ χρηματικὰ κονδύλια καὶ ἐλάχιστους ἀνειδίκευτους ἐργάτες καὶ φοιτητές, τὴν ἄχαρη προσπάθεια συστηματικῆς ἀνασκαφῆς σὲ ἀναμοχλευμένα ἐρεῖπια, στὰ «μπάζα» τοῦ Deschamps καὶ σὲ χώματα ἀνακατεμένα ἀπὸ τὴν μακραίωνα ἄροση καὶ τὶς θησαυροθηρικὲς λαθροσκαφές, χωρὶς τὴν προσδοκία ἐντυπωσιακῶν εὐρημάτων.

Μολονότι οἱ δύο πρῶτες ὀλιγοήμερες ἀνασκαφικὲς περίοδοι (1981-1982)³²⁵ ἀπέβλεψαν κυρίως στὴν μελέτη τῶν κτιριακῶν καταλοίπων ποὺ εἶχαν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Deschamps, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἐνθαρρυντικὰ γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν: σημαντικὰ κτιριακὰ λείψανα καὶ πάμπολλα κινητὰ εὐρήματα, οἰκοδομικὰ μέλη, ἐπιγραφές καί, κυρίως κεραμική, προσέθεσαν πληροφορίες γιὰ τὴν ἄγνωστη ἱστορία τῆς παλαιότερης κατοίκησης.

Απὸ τὸ 1983, παράλληλα μὲ τὴν περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφή, συνέχισα τὸ «ἀργὸ περπάτημα»³²⁶ στὰ χωράφια καὶ στοὺς βοσκότοπους, ἀπὸ τὰ χαμηλότερα ἄνδηρα ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ βουνώδους λόφου, καθὼς καὶ τὴν συστηματικὴν περισυλλογὴ ὀστράκων καὶ τὴν φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν λειψάνων. Τὸ σημαντικότερο ὄφελος ἀπὸ τὴν ἕως σήμερα συνεχιζόμενη συστηματικὴ περιήγηση μέσα στὰ ἀγκαθερὰ χωράφια μὲ τοὺς μισογκρεμισμένους ἀρχαίους καὶ νεώτερους τοίχους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τὴν περισυλλογὴ σημαντικῶν κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως ὁ κορμὸς τῆς ἀρχαϊκῆς κόρης³²⁷ (εἰκ. 126α-β), ἦταν ἡ ἐξοικείωση μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ τόπου, μὲ τὴν μορφολογία τοῦ χώρου, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν ἐρειπωμένων κτιρίων, μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τοιχοποιίας καὶ τὰ ὑλικά δομῆς, καὶ τὰ τελείως ἄγνωστα θέματα τῆς τοπογραφίας. Τὸ 1983 ἄρχισε ἡ σταδιακὴ ἀναγνώριση καὶ ἡ ταύτιση

323. Λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς Ἀμοργοῦ, πάντα στὴν ἄγωνα γραμμῇ, ἡ ἀκτοπλοικὴ σύνδεση μὲ τὸν Πειραιᾶ, ἀπὸ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου ἕως τὰ μέσα Ἰουλίου, ἦταν καὶ παραμένει ἕως σήμερα προβληματικὴ.

324. Στὸ νησί λείπουν ὄχι μόνον τὰ ἀναγκαῖα χρειώδη, γραφικὴ ὕλη, ἐργαλεῖα, κτλ., ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ τραπεζικὴ ἐξυπηρέτηση!

325. ΠΑΕ 1981, 303-323· ΠΑΕ 1982, 272-306.

326. Χρ. Καροῦζος, Ὁ ἐλληνικὸς τόπος καὶ ἡ ἐλληνικὴ τέχνη, *Νέα Ἑστία* 58, 1955, 405 (= ἀνατύπωση *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ τέχνη*² (1981) 8: «Δὲν ἀνήκει στίς εὐκόλες καὶ πρόχειρες ἀπολαύσεις ὁ ἐλληνικὸς τόπος μὲ τὰ μνημεῖα του. Χρειάζεται ἀργὸ περπάτημα, συγκέντρωση, σιγανὴ μελέτη».

327. ΠΑΕ 1984, 367 πίν. 195.

άγνωστων στὴν ἔρευνα σημαντικῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, ὅπως ἡ ὀχύρωση τῆς πόλεως, τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφή, ὁ οἰκισμὸς στὰ ἀνώτερα ἄνδρηρα, καθὼς καὶ τὰ ἀρχαιότερα ὑλικά κατάλοιπα τοῦ οἰκισμοῦ στὴν Κάτω πόλη, ὅπως ὁ ἀποθέτης τέφρας, ὁ περίβολος μὲ τὴν θυσία θεμελίων, καὶ ἄλλα (βλ. παρακ. σ. 182 κέ.). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἄχαρες, χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες διάλυσης τῶν ἄμορφων λιθοσωρῶν (εἰκ. 113α-β) καὶ τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων (εἰκ. 113γ, 209) στὴν Κάτω πόλη προέκυψαν νέες πληροφορίες, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὴν ἀναθεώρηση παλαιῶν διαπιστώσεων, ὅπως π.χ. ἡ ταύτιση τοῦ θεωρουμένου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Ῥόσς ὡς τμήμα τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους, μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου (βλ. παρακ. σ. 225 κέ.).

Μολονότι οἱ ἔρευνες οὐσιαστικὰ βρίσκονται ἐν ἐξελίξει, οἱ ὀλιγοήμερες – συνολικὰ δέκα – ἀνασκαφικὲς περίοδοι (1981-1991), καθὼς καὶ οἱ συνεχιζόμενοι ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί (1992-2001)³²⁸, ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τῶν ἐρειπίων. Ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν ὀλίγων ἀνεσκαμμένων οἰκοδομη-

α

Εἰκ. 113α. Μινῶα (1981), τὸ σταυλί.

³²⁸. Ἀπὸ τὸ 1991 οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἀνεστάλησαν προσωρινά (ΠΑΕ 1991, 281-282)· κατὰ τὴν διάρκεια ὅμως τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ

σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης ἦλθαν στὸ φῶς νέες σημαντικὲς πληροφορίες: Ἔργον 1992-2001, καὶ Λ. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1992-1999.

β

γ

Εἰκ. 113β-γ. Μινῶα (1981). β. Λιθοσωροί. γ. Μισογκρεμισμένοι χωραφότοιχοι.

μάτων καὶ ὀρισμένων κατηγοριῶν ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα κινητὰ εὐρήματα³²⁹, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν κτιριακῶν καταλοίπων, εἶναι δυνατὴ ἢ ἐν μέρει ἀνασύνθεση³³⁰ τῆς ἱστορίας τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου καὶ τῆς πόλεως.

329. Ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα ἄρθρα, ὁλοκληρώθηκαν τρεῖς διδακτορικὲς διατριβές: σχετικὰ βλ. Βιβλιογραφία τῆς Μινῶας, σ. 379-380.

330. Πρώτη προσπάθεια συνοπτικῆς παρουσίας τῆς ἱστορίας τῆς Μινῶας βάσει τῶν ἔως τὸ 1989 ἀρχαιολογικῶν δεδομένων βλ. Α. Μαργακοῦ, Ἡ Μινῶα τῆς Ἀμοργοῦ, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

1989, 9-14. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν ἔως τὸ 2001 βλ. L. Marangou, Minoan on Amorgos, στὸ BAR S1031, *Studies in Classical Archaeology I, Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece* (Maria Stamatopoulou - Marina Yeroulanou, ἐπιμ. ἐκδ., Oxford 2002) 295-316, εἰκ. 1-12, πίν. 79-82.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΙΝΩΑΣ

Προϊστορική εποχή

Ἡ πρωιμότερη κατοίκηση στὴν Μινώα, ὅπως ἀπέδειξαν τὰ ἀνασκαφικά (εἰκ. 6-7, 114) καὶ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ἀνάγεται στὴν ὀψιμη 5η π.Χ. χιλιετία, τὴν λεγόμενη Ὑστερη Νεολιθικὴ³³¹ περίοδο. Τὰ παλαιότερα δείγματα ζωῆς³³² βρέθηκαν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου μέσα στὸ ναόσχημο οἰκοδόμημα (εἰκ. 238) τοῦ μεταγενέστερου Ἱεροῦ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων (βλ. παρακ. σ. 258). Παρόμοια

Εἰκ. 114. *Πήλινο εἰδῶλιο, ὀψιμη 4η π.Χ. χιλιετία.

ἀντικείμενα βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόφου, κυρίως στὰ θεμέλια τῶν προμαχόνων³³³ τοῦ μεταγενέστερου τείχους τῆς πόλεως. Τὴν μόνιμη ἐγκατάσταση στὴν περιοχὴ τῆς Μινώας ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 5ης π.Χ. χιλιετίας πιστοποιοῦν λείψανα οἰκιῶν λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο στὴν ἀνατολικὴ κλιτὸ τοῦ λόφου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο ὀχυρωτικὸ τεῖχος³³⁴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ σὲ φυσικά, ἀκόμα ἀνεξερευνήτα, σπήλαια στὴν βόρεια πλαγιά.

Γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στὴν Μινώα κατὰ τὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὴν 3η π.Χ. χιλιετία, τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, προέκυψαν

331. Βλ. παραπ. σ. 7 σημ. 14-19.

332. Broodbank ὁ.π. (σημ. 14) 208 εἰκ. 62.

333. Βλ. παρακ. σ. 251 κέ.

334. ΠΑΕ 1993, 190-197.

Είκ. 115α-β. *Θραύσματα κυκλαδικῶν εἰδωλίων, 3η π.Χ. χιλιετία.

νέες πληροφορίες: θραύσματα μαρμαρίνων εἰδωλίων³³⁵ (εἰκ. 115α-β), ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀφειανὸ καὶ ὄστρακα ἀπὸ πῆλινα χρηστικὰ σκεύη, βρέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν νότια κλιτὺ τοῦ λόφου, ἐκεῖ ὅπου ἰδρύθηκε ἡ πόλις τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μολονότι ἡ Ἀμοργός, χάρις στὰ εὐρήματα τοῦ περασμένου αἰῶνα, κυρίως τὰ ταφικὰ κτερίσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ Χρ. Τσουντά³³⁶, συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ σημαντικότερα κέντρα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, στὴν Μινῶα ἕως τὸ 1989 δὲν εἶχαν εὐρεθεῖ ἀσφαλεῖς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἄν καὶ δὲν ἐντοπίστηκαν ἀκόμη κτιριακὰ κατάλοιπα τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας, τὰ διάσπαρτα κινητὰ εὐρήματα μαρτυροῦν γιὰ τὴν χρήση τοῦ χώρου καὶ προσθέτουν μιὰν ἀκόμη ἄγνωστη «θέση» στὸν τοπογραφικὸ χάρτη τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Γιὰ τὴν κατοίκηση κατὰ τὴν 2η π.Χ. χιλιετία, Μέση καὶ Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Δὲν γνωρίζομε ἐὰν καὶ γιὰ ποιоὺς λόγους μετατοπίστηκε ἢ ἐγκατελείφθη ὁ παλαιότερος οἰκισμός. Ἀξιοσημείωτη πάντως εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία μαρτυριῶν σχετικῶν μὲ τὸν μινωικὸ πολιτισμό: στὶς ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες τόσον στὴν ἀκρόπολη καὶ στὶς νότιες ὑπώρειες τοῦ λόφου τῆς Μουντουλιᾶς ὅσον καὶ στὸν λιμένα τῆς Μινῶας, δὲν βρέθηκε κανένα ἀπολύτως ἀντικείμενο κρητικῆς προέλευσης.

335. Μαργακοῦ 1990, 172-173.

336. Βλ. παραπ. σ. 10 σημ. 32.

Πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι

Τὰ νέα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀνασκαφικὰ καὶ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, συμπληρώνουν τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ στὴν Μινώα κατὰ τὴν λεγόμενη Πρωτογεωμετρικὴ καὶ Γεωμετρικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸ 1100 ἕως τὸ 700 περίπου π.Χ. Τὰ χρονολογήσιμα ἀντικείμενα, κυρίως ἡ κεραμικὴ³³⁷, ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀδιατάρακτα ἀρχαιολογικὰ στρώματα, καθὼς καὶ ἡ τοιχοποιία³³⁸ τῶν κτιριακῶν καταλοίπων ποὺ σώθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα τῆς πόλεως τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, πιστοποιοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν νεοϊδρυμένο οἰκισμό³³⁹. Τὰ ἀρχαιότερα θραύσματα πῆλινων ἀγγείων, σύμφωνα μὲ τὸ γενικὰ ἀποδεκτὸ σύστημα τυπολογικῆς καὶ ἐργαστηριακῆς κατάταξης τῆς κεραμικῆς, χρονολογοῦνται γύρω στὸν 10ο-9ο π.Χ. αἰ., τὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο, καὶ τὰ περισσότερα εἶναι προϊόντα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμεικοῦ. Ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγγείων ἐξαιρετικῆς ποιότητος τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ (εἰκ. 116,1), ἀβίαστα φέρνει στὸν νοῦ μας τὴν μνεία τῆς μεταγενέστερης γραπτῆς παράδοσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν Ἀθηναῖοι ἐγκατεστάθησαν στὶς Κυκλάδες καὶ στὴν Ἀμοργὸ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ναξίων. Μολονότι τὸ ζήτημα τῆς ἀκριβοῦς προέλευσης καὶ τῶν χρόνων τῆς ἐγκατάστασης τῶν Ἰώνων ἀποίκων³⁴⁰ στὴν Ἀμοργὸ δὲν ἔχει ἐπιλυθεῖ, ἀπὸ τὶς ὑλικὲς μαρτυρίες διαπιστώνονται στενὲς σχέσεις τῶν κατοίκων τῆς Μινώας κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴ, Γεωμετρικὴ καὶ Ὑπογεωμετρικὴ περίοδο ὅχι μόνον μὲ τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων, τὴν Νάξο (εἰκ. 116,2-4, 117,3, 118,1-6) καὶ τὴν Πάρο (εἰκ. 118,7), ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου Κῶ καὶ Σάμο (εἰκ. 117,1), τοὺς παρὰ τοὺς μικρασιατικοὺς οἰκισμοὺς, καθὼς καὶ μὲ τὴν Εὐβοία. Τὰ εἰσηγμένα πῆλινα σκεύη διαφόρων ἐργαστηρίων³⁴¹ (εἰκ. 116-118), καθὼς καὶ πολὺτιμα μετάλλινα ἀντικείμενα³⁴² (εἰκ. 119), μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὶς ἐμπορικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐπαφὲς τῶν κατοίκων τοῦ νεοϊδρυμένου οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν 10ο κιόλας π.Χ. αἰῶνα.

Γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, τὸν ὅψιμο 8ο π.Χ. αἰ., ἐπειδὴ γραπτὲς εἰδήσεις, σύγχρονες ἢ μεταγενέστερες, εἶναι ἀνύπαρκτες, γιὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ κοινωνι-

337. Μαραγκοῦ 1988, 80-94. Marangou 1992, 188 κέ. Στὴν ὑπὸ δημοσίευσιν διδ. διατρ. τοῦ Α. Blanas, *Geometrische Keramik aus Mino auf Amorgos* (Berlin 2002) ἐξετάζεται ἀναλυτικὰ ἡ ἕως τὸ 1990 εὐρεθεῖσα κεραμικὴ τῶν πρώιμων ιστορικῶν χρόνων (ἐργαστηριακὴ ἀπόδοση καὶ χρονολόγηση).

338. Βλ. παρακ. σ. 185 κέ.

339. Μαραγκοῦ 1988, 80-92 καὶ Marangou 1992, 194 κέ.

340. Γιὰ τὸν ἀποικισμό ἀπὸ τοὺς Ἴωνες βλ. Μ. Sakellariou, *La migration ionienne* (1958) 339. V. Boruchovic, *Klio* 70, 1988, 86 κέ.

341. Blanas ὁ.π. (σημ. 337).

342. Marangou 1992, 189 κέ., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

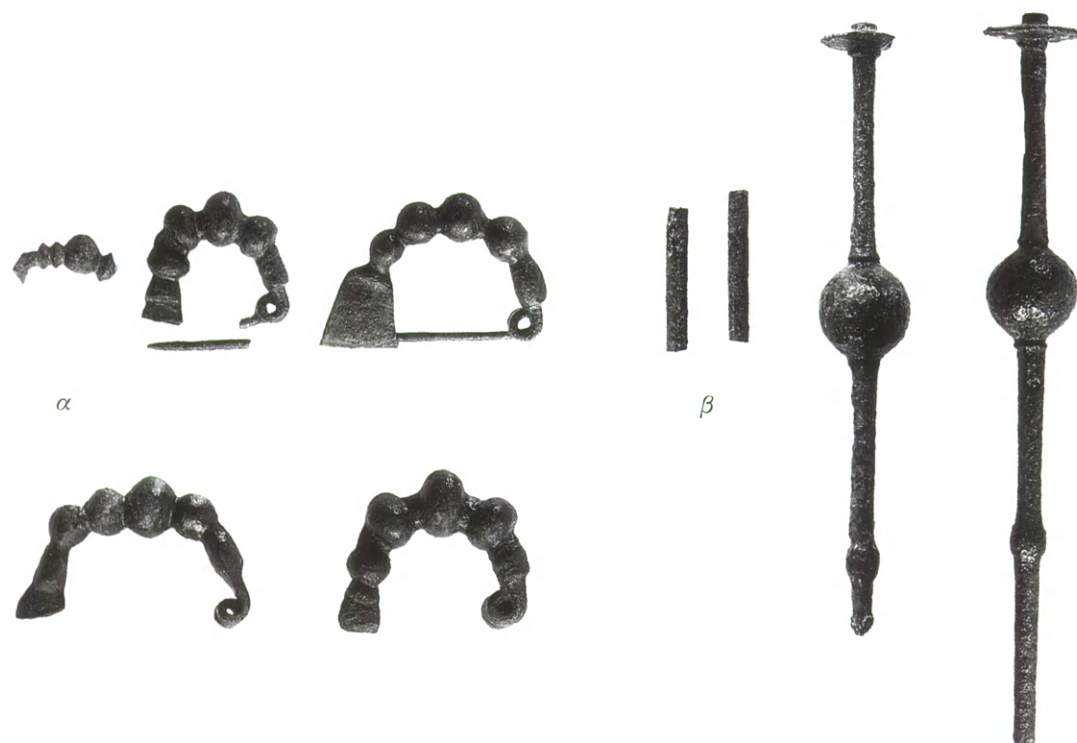
Εἰχ. 116. *Δείγματα γραπτῆς κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (10ος-9ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 117. *Δείγματα γραπτῆς κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, γεωμετρικῶν χρόνων (β' ἡμισυ 9ου-8ου π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 118. *Δείγματα γραπτῆς κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, ὕστερου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (ὄψιμος 8ος-πρώιμος 7ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 119. *Δείγματα χάλκινων κοσμημάτων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφή, 8ος π.Χ. αἰ. α. πόρπες, β. περόνες.

κοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου, καθὼς καὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῶν Κυκλαδιτῶν, καταφεύγομε καὶ πάλιν στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα.

Στὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ στὸν πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ., στοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς χρόνους, γιὰ ἄγνωστους ἀκόμα λόγους, ὁ οἰκισμὸς στὴν Μινῶα προστατεύεται μὲ ὑψηλὸ τεῖχος ἐνισχυμένο μὲ προμαχῶνες καὶ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης ἰδρύεται Ἱερὸ³⁴³.

Ἡ περιτείχιση ὁλόκληρου τοῦ οἰκοδομημένου καὶ τοῦ ἀδόμητου χώρου ἄλλαξε ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ πρῶτου οἰκιστικοῦ πυρήνα, στὸν ὁποῖον προσέδωσε τὴν μορφὴ ὀχυρωμένης πόλεως. Τὰ πολυάριθμα χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, καθὼς καὶ ὀρισμένες ἐπισκευές στὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ, πιστοποιοῦν ὅτι ὁ παλαιὸς οἰκισμὸς δὲν ἐγκατελείφθη³⁴⁴ στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, ὅπως ἄλλοι βραχύβιοι γεωμετρικοὶ τειχισμένοι οἰκισμοὶ στὶς Κυκλάδες καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ ἀποτέλεσε τὴν προδρομικὴ μορφὴ τῆς πόλεως τῆς Μινῶας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν μεταγενέ-

343. Marangou 1993, 11 κέ.· βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 254 κέ.

344. Μαραγκοῦ 1988, 85 κέ.

στερη γραπτή παράδοση, ιδρύθηκε στους πρώιμους αρχαίκους χρόνους από τους Σαμίους με αρχηγούς τὸν Σιμμία καὶ τὸν ἱαμβογράφο Σιμωνίδα, γνωστὸν ὡς Ἀμοργίνον³⁴⁵.

Ἀρχαϊκὴ περίοδος (7ος-6ος π.Χ. αἰ.)

Ἡ ἀξιοπιστία τῆς μοναδικῆς μνείας τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Μινώας ἀπὸ τοὺς Σαμίους στὴν Σούδα ἀμφισβητήθηκε³⁴⁶ ἀπὸ μερικοὺς σύγχρονους ἱστορικοὺς. Ἀσφαλῶς οἱ ἀντιφατικὲς πληροφορίες τῆς Σούδας γιὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐγκατάστασης τῶν Σαμίων στὴν Μινῶα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀποικίας. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ἐπικρατέστερη³⁴⁷ ἄποψη, ὁ σαμιακὸς ἀποικισμὸς ἀνάγεται στὰ χρόνια τοῦ Σιμωνίδα τοῦ Ἀμοργίνου³⁴⁸, στὸ β' ἡμισυ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Τὴν ἀκρίβεια τῆς γραπτῆς παράδοσης ἐνισχύουν γλωσσολογικὰ³⁴⁹ καὶ ἄλλα στοιχεῖα³⁵⁰, καὶ ἐν πολλοῖς ἐπιβεβαιώνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων, τὰ ὁποῖα συνεχῶς πολλαπλασιάζονται καὶ μαρτυροῦν γιὰ τὶς στενὲς πολιτιστικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις τῆς Μινώας μὲ τὴν Σάμο στοὺς πρώιμους κιόλας ἀρχαίκους χρόνους. Ἐπειδὴ μετὰ τῶν ἔως τώρα ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομημάτων μόνον ὀλίγα λείψανα τῶν ἀρχαίων χρόνων ἔχουν ἀναγνωριστεῖ, γι' αὐτὸ καὶ πάλιν οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν συνέχιση τῆς κατοίκησης ἀπὸ τὸν 7ο ἔως τὸν πρώιμο 5ο π.Χ. αἰ. στηρίζονται οὐσιαστικὰ σὲ μεμονωμένα κινητὰ εὐρήματα. Μολονότι τὰ περισσότερα εἶναι τυχαῖα, ἐπιφανειακὰ ἢ ἀστρωματογράφητα, παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Μινώας. Ξεχωριστὴ θέση μετὰ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἔχει ἡ κεραμικὴ³⁵¹: θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα γραπτὰ, προϊόντα διαφόρων ἐργαστηρίων (εἰκ. 120-121), ναξιακοῦ (εἰκ.

345. Βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 5. Στὴν Σούδα, τὸ λεξικὸ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰ., σημειώνεται ὅτι ὁ ἀποικισμὸς γέγονε δὲ καὶ αὐτὸς σ' καὶ υ' (= 490) ἔτη τῶν Τρωϊκῶν. Βλ. G. Rougemont, Amorgos colonie de Samos?, στὸ *Les Cyclades* 1983, 131, σημ. 15-16.

346. Κυρίως βλ. αὐτόθι 131-134, 237-238.

347. RE I 2 (1894), λ. Amorgos στ. 1875 (Hirschfeld). J. Delamarre, *IG XII 7*, σ. vii (Introductio). W. Ruppel, Zur Verfassung und Verwaltung der amorginischen Städte, *Klio* 21, 1927, 313-314. Α. Μαραγκοῦ, Κομμάτι ἀρχαίου ἀγάλματος στὴν Ἀμοργό, στὸ *Στήλη εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (1979) 418-419. L. Marangou, Découvertes récentes

à Amorgos, στὸ *Les Cyclades* 1983, 122-123. G. Shipley, *A History of Samos, 800-188 BC* (1987) 49-51. Νίγδελης 1990, 11 σημ. 1.

348. M. L. West, *Iambi et Elegi graeci II* (Oxford 1972) 96-112.

349. Jeffery ὁ.π. (σημ. 54) 293. Guarducci ὁ.π. (σημ. 54) 48.

350. Σχετικὰ βλ. L. Loukopoulou, *Contribution à l'étude de la Thrace Propontique durant la période archaïque* (*Μελετήματα* 9, 1989) 116.

351. Βλ. προσεχῶς Β. Δημητρίου, *Ἀρχαϊκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μινῶα Ἀμοργοῦ* (διδ. διατρ. Πανεπ. Ἰωαννίνων).

Εἰκ. 120. *Δείγματα γραπτῆς κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, ἀρχαίων χρόνων, ὄψιμος 7ος-6ος π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 121. *Δείγματα γραπτῆς κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὄψιμος 7ος-6ος π.Χ. αἰ.
Σχέδια Χριστίνας Λεβεντοπούλου.

Εἰκ. 122. *Δείγματα ανάγλυφης κεραμικῆς διαφόρων ἐργαστηρίων, ὕστερογεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων (7ος-6ος π.Χ. αἰ.).

120,1) σαμιακῶν, ροδιακῶν (εἰκ. 118,8), χιακῶν, καὶ μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων, ἀλλὰ καὶ ἀνάγλυφοι πίθοι³⁵² μὲ γραμμικά (εἰκ. 122,1-2) καὶ φυτικά κοσμήματα (εἰκ. 122,3), πλοχμούς (εἰκ. 122,4-5), ἀνθέμια (εἰκ. 122,6) καὶ μυθολογικά θέματα (εἰκ. 123,1-2), ἄλλοι εἰσηγμένοι ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια, καὶ ἄλλοι ἐγχώριας παραγωγῆς. Λιγοστὰ θραύσματα ἀναθηματικῶν ἀγγείων μελανόμορφου ρυθμοῦ

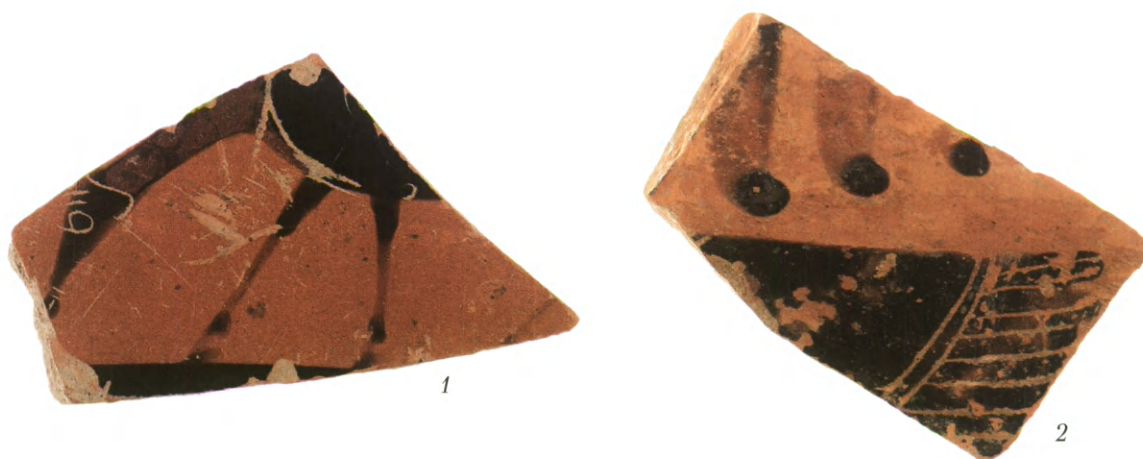
352. Λ. Μαραγκοῦ, Σχέσεις Σίφνου καὶ Ἀμοργοῦ (ὅ.π. σημ. 292) 407 κέ.

Εἰκ. 123. *Θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων με μυθολογικά θέματα.

(εἰκ. 124) ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνέχιση τῶν ἐπαφῶν τῶν Μινωιτῶν καὶ στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους μετὰ τὴν Ἀττική.

Πολύμορφες πληροφορίες ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν πόλη τῆς Μινώας καὶ στὴν μεῖζονα περιφέρειά της. Παρὰ τὴν ἀποσπασματική τους διατήρηση, ἡ ποιότητα καὶ τὸ σμίλεμα τοῦ μαρμάρου ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση διαφόρων ἐργαστηρίων, γνωστῶν ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα μαρμαρογλυπτικῆς τῶν Κυκλάδων, κυρίως τῆς Πάρου (εἰκ. 125-126), τῆς Σάμου (εἰκ. 127), καὶ τῆς Ἰωνίας (εἰκ. 128). Τὰ παλαιότερα χρονολογοῦνται στὰ χρόνια τῆς ὥριμης ἀρχαϊκῆς τέχνης, στὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα. Τὶς πολλαπλῶς μαρτυρημένες στενὲς ἐπαφὲς τῆς Μινώας μετὰ τὴν Σάμο στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἐπιβεβαιώνει ἡ πα-

Εἰκ. 124. *Θραύσματα ἀττικῶν ἀγγείων μελανόμορφου ρυθμοῦ.

Εἰκ. 125. *Κορμός κούρου. Ἄγαλμα ἐπιτάφιο ἢ ἀναθηματικό (540-530 π.Χ. περίπου), παριακοῦ ἐργαστηρίου.

Εἰκ. 126. *Κορμός κόρης. παριακοῦ ἐργαστηρίου (510-500 π.Χ.). Πιθανῶς εἰκονίζεται ἡ θεὰ Ἀρτεμις.

ρουσία τοῦ ἀγάλματος ἀνδρικής ἱματιοφόρου μορφῆς³⁵³ ἀπὸ τοπικὸ ἡμιμάρμαρο (εἰκ. 127)· ὁ ἐγχώριος λίθος δηλώνει ὅτι τὸ ἄγαλμα κατασκευάστηκε στὴν Ἀμοργό, πιθανῶς ἀπὸ Σάμιο γλύπτη μὲ ἔντονη ἐπίδραση τῆς τέχνης τῆς Μιλήτου. Παρόμοια ἀγάλματα ἱματιοφόρων συναντῶνται σὲ ἰωνικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στὴν Σάμο καὶ στὶς ἀποικίες της, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ τέχνη.

353. Βρέθηκε στὴν Ἀγία Εἰρήνη-Λεῦκες (περιφέρεια τῆς Μινώας): ΑΣΑ ἄρ. εὐρ. 218. Μα-ραγκοῦ ὁ.π. (σημ. 347) 413-420, πίν. 196-201. Marangou 1986, 126 πίν. 56,1. Fuchs-Floren ὁ.π.

(σημ. 69) 181 σημ. 5. H. Kyrieleis, Der Tänzer vom Kap Phoneas, *IstMitt* 46, 1996, 111 σημ. 2. Μα-ραγκοῦ 1999, ἄρ. κατ. 4.

Εἰκ. 127α-β. *Ανδρική μορφή με ποδήρη χιτώνα καὶ ἱμάτιο, σαμιακῆς τέχνης (640-530 π.Χ. περίπου). Ἀνάθημα σὲ Ἱερὸ ἢ ἐπιτάφιο ἄγαλμα.

Εἰκ. 128α-β. *Κεφαλὴ ἀγαλματίου, ἰωνικῆς τέχνης (540-530 π.Χ. περίπου). Ἀνάθημα σὲ Ἱερὸ.

Εἰσηγμένο πιθανῶς ἀπὸ κάποιο ἐργαστήριο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι τὸ κεφάλαι μαρμάρινου ἀγαλματίου (εἰκ. 128), ποὺ βρέθηκε τὸ 1987 στὴν Μινῶα, σὲ γέμισμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων³⁵⁴. ἡ κόμη καὶ τὰ εὖσαρκα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μετὰ τὴν εὐφρόσυνη ὄψη ποὺ προσδίδει τὸ μεϊδιάμα, θυμίζουν ἔργα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Μιλήτου.

Ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῆς παριανῆς μαρμαροτεχνίας τοῦ ὄψιμου βου

354. ΠΑΕ 1987, 260 πίν. 182γ-δ, καὶ Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 5.

π.Χ. αἰ. ἀποτελοῦν εὐάριθμα σπαράγματα μαρμαρίνων ἀγαλμάτων³⁵⁵ (εἰκ. 125-126). Στὸ τέλος περίπου τοῦ 6ου ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. χρονολογεῖται τὸ παλαιότερο (εἰκ. 129)³⁵⁶ ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα, ἀπὸ τὸν πρῶμο 5ο π.Χ. αἰ., στόλιζαν τὴν κορυφὴ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, ποὺ σταδιακὰ ἀντικατέστησαν τὰ ἐπιτάφια ἀγάλματα τῶν κούρων καὶ τῶν κορῶν.

Ἡ διαφορετικὴ ἐργαστηριακὴ προέλευση τῶν γλυπτῶν ἀσφαλῶς ὑποδηλώνει ὅχι μόνον τὶς ποικίλες αἰσθητικὲς προτιμήσεις καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῶν Μινωιτῶν στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἀλλὰ καὶ τὶς πολιτιστικὲς-καλλιτεχνικὲς καὶ ἐμπορικὲς σχέσεις, καὶ ἐνδεχομένως ἀπηχεῖ καὶ τὸν πολιτικὸ προσανατολισμὸ τῆς πόλεως.

Εἰκ. 129. *Ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἐπιτάφιας στήλης, σαμιακοῦ τύπου, παριακοῦ ἐργαστηρίου (500-490 π.Χ. περίπου).

355. Γενικὰ βλ. Marangou 1986, 126 κέ.· (εἰκ. 125): ἀπὸ τὴν Χώρα, ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 66. Fuchs-Floren ὅ.π. (σημ. 69) 181 σημ. 2· (εἰκ. 126): ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 305: Marangou 1986, 121-124, πίν. 52, 53.1, 54.3-4, Fuchs-Floren ὅ.π. 181 σημ. 6, καὶ Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 3.

356. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. K52, ἐπιφανειακὸ εὔρημα ἀπὸ τὰ Κατάπολα: Μαραγκοῦ 1986, 126 σημ.

65α, πίν. 51.1, Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 11. Πρόσφατα ἡ χρονολόγησις τῶν τυπολογικὰ συγγενῶν ἀνθεμίων ἀναθεωρήθηκε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸν Κ. Τσάκο: Κ. Tsakos, Die archaischen Gräber der Westnekropole von Samos und die Datierung der samischen Anthemienstelen, AA 2001, 451-466.

Κλασσική περίοδος (5ος-4ος π.Χ. αϊ.)

Ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἀκόμῃ ἐντοπιστεῖ κτιριακὰ λείψανα, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στὴν πόλιν κατὰ τοὺς πρώιμους κλασσικοὺς χρόνους συνάγονται μόνον ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅλα σχεδὸν τυχαῖα ἢ ἐπιφανειακά. Σημαντικὲς μαρτυρίες παρέχουν καὶ πάλιν τὰ σπαράγματα μαρμάρινων γλυπτῶν, ὅπως ἐπιτύμβιες στήλεις ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφον τὴν μορφήν τοῦ νεκροῦ (εἰκ. 130)³⁵⁷ καὶ περίτεχνα σκαλισμένη ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη, συχνὰ χωριστὰ δουλεμένη (εἰκ. 131)³⁵⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προέλευση τοῦ μαρμάρου, εὐκόλα ἀναγνωρίζονται καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δεξιόσυνης τῶν Παρίων στὸ σμίλημα τοῦ ξακουστοῦ παρίου λίθου. Ἔτσι, ὅχι μόνον ἐπιβεβαιώνεται ἡ γνωστὴ ἀκτινοβολία τῆς τέχνης τῶν Παρίων λιθοξόνων στὰ χρόνια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (480-450 π.Χ.), ἀλλὰ, μετὰξὺ ἄλλων, ἀντλοῦμε πληροφορίες καὶ γιὰ τὶς ἐπαφές καὶ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες ὁρισμένων εὐκατάστατων κατοίκων τῆς Μινώας.

Εἰκ. 130. *Θραῦσμα ἐπιτάφιας στήλης μὲ ἐπίστεψη ἀνθεμίου καὶ ἀνάγλυφον τὴν μορφήν τοῦ νεκροῦ νεκροῦ (470-460 π.Χ. περίπου).

Εἰκ. 131. *Ανθεμωτὴ ἐπίστεψη ἐπιτάφιας στήλης (470-460 π.Χ. περίπου).

357. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 13. Εὐρέθη στὴν Χώρα (μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας). H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs v. Chr.* 12. Beih. *IstMitt* (1975) 170 K3 πίν. 14,2. B. Fellmann, *Wandlungen, E. Homann-Wedeking gewidmet* (1975) 112 πίν. 26a. E. Walter-Karydi, *JdI* 91, 1976, 19 πίν. 52. Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποίνης, *Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα* (1979) 156-158 σημ. 619 καὶ σ. 192. Μαραγκοῦ 1986, 120-121 σημ. 8 (α) πίν. 49,1. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 12. Γιὰ τὴν ἀναχρονολό-

γηση τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν μὲ ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη βλ. Tsakos ὁ.π. 459 κέ.

358. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 109, ἐπιφανειακὸ εὐρημα τοῦ Ἐ. Ἰ. Δεσποτίδης στὴν Μινώα: Μαραγκοῦ 1986, 126-127 σημ. 65 (β), πίν. 51,2. Βλ. ἐπίσης Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 13. Εἰκ. 132: ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 39 (βρέθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντ. Γ. Μαῦρο στὴν Χώρα, στὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Πάντων). Μαραγκοῦ 1986, 126-127 σημ. 65 (β), πίν. 51,2 καὶ Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 16.

Γιὰ τὴν ζωὴ καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν στὴν Μινώα κατὰ τὸ β' ἡμῖσι τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἐλάχιστα γνωρίζομε. Τὴν συμμετοχὴ καὶ τῶν κατοικούντων ἐν Μινώα στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία διαπιστώνομε ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος Ἀμοργίων στὶς ἐπιγραφὰς τῆς Ἀττικῆς, στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους³⁵⁹ τοῦ 434/433 π.Χ., ἐνῶ ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώνουν ὀρισμένοι ἐρευνητές, ὅτι ἡ Ἀμοργὸς παρέμεινε ὑπὸ σαμιακὴν κυριαρχίαν ἕως τὸ 439 π.Χ., ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι κατέστειλαν τὴν ἐπανάστασιν τῶν ὀλιγαρχικῶν στὴν Σάμο, δὲν εἶναι ὁμόφωνα ἀποδεκτὴ. Καὶ γιὰ τὴν περίοδον αὐτὴν, ἀπὸ τὰ σωζόμενα εὐάριθμα θραύσματα³⁶⁰ μαρμαρίνων γλυπτῶν, ἄριστης τέχνης, διαπιστώνομε τόσον τὴν συνέχισιν τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπαφῶν τῶν Μινωιτῶν μὲ τὴν Πάρον (εἰκ. 132-133)³⁶¹ καὶ μὲ τὴν Ἰωνίαν, ὅσον καὶ τὴν οἰκονομικὴν εὐμάρεια ὀρισμένων ἰδιωτῶν (εἰκ. 134)³⁶².

Εἰκ. 132. *Μνημειακὸ ἀνθέμιο σὲ σχῆμα λύρας, σαμιακοῦ τύπου (470-460 π.Χ. περίπου).

359. Βλ. παραπ. σημ. 80.

360. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἤδη γνωστὰ μαρμάρινα γλυπτὰ, πολλὰ θραύσματα ποὺ συγκεντρώθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὴν διάλυσιν τῶν λιθοσωρῶν ἔχουν καταγραφεῖ, ἀλλὰ παραμένουν ἀδημοσίευτα.

361. Εἰκ. 133: ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 1, τυχαῖο εὔρημα

ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Χώρας: Μαραγκοῦ 1986, 126 σημ. 7 (β). Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 17.

362. Ἀρ. εὐρ. Κ9, τυχαῖο εὔρημα ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Μινώας, θέσιν Γυαλινᾶς: Μαραγκοῦ 1986, 127 σημ. 67, πίν. 55.1. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 19.

Εἰκ. 133. *Επιτάφια στήλη με ἱματιοφόρο παιδική μορφή καὶ μία πετροπέρδικα, ἔργο Παρίου γλύπτη (440 π.Χ. περίπου).

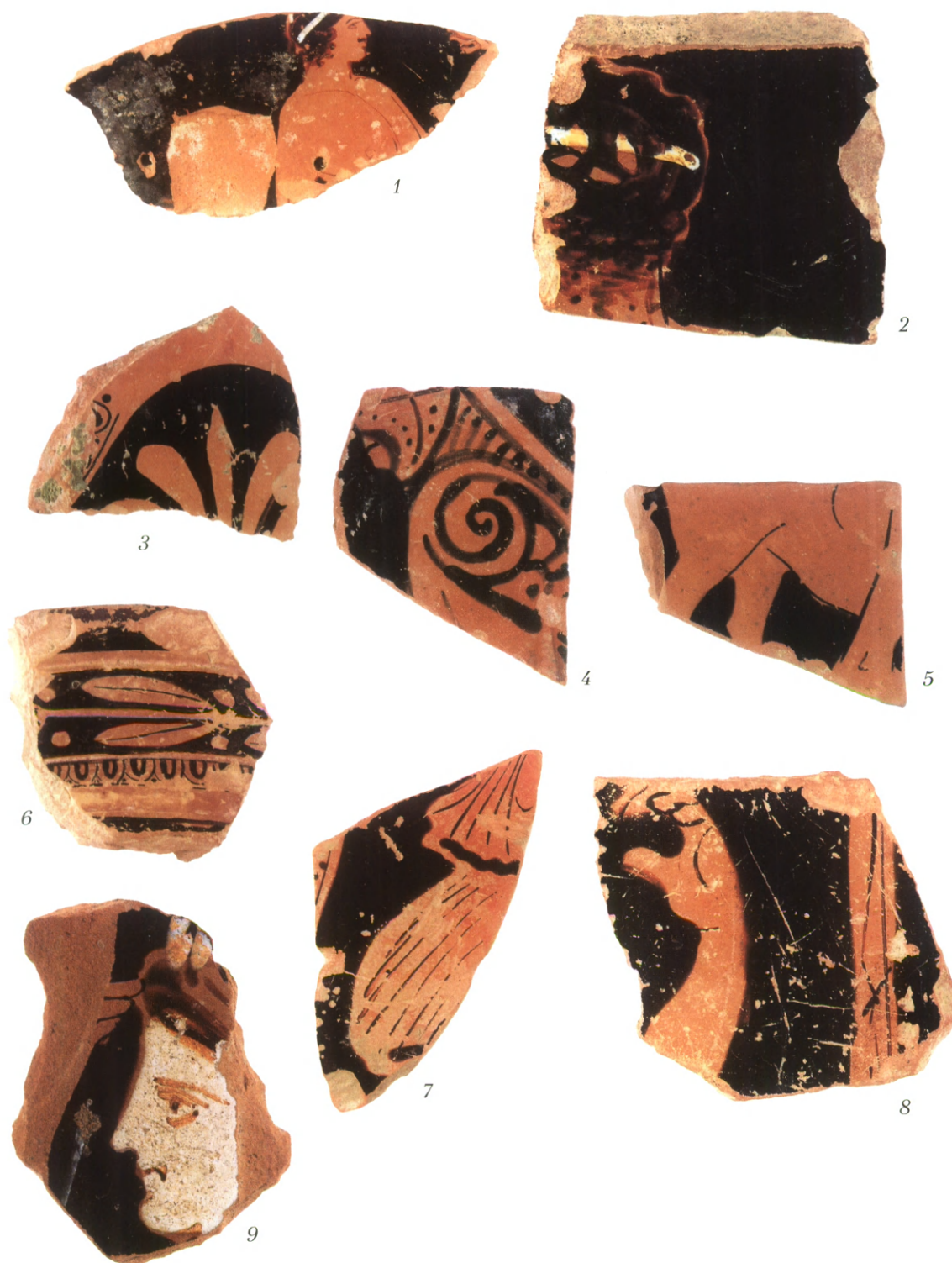
Εἰκ. 134. *Στήλη ἐπιτάφια. Ὁ ἱματιοφόρος νεκρὸς στηρίζεται σὲ βακτηρία καὶ κρατεῖ μετὰ τὰ δύο χέρια ἀντικείμενο δυσσερμηνευτο, πιθανῶς κράνος ἢ φρυγικὸ πῖλο. Ἔργο νησιωτικῆς-ἰωνικῆς τέχνης τῶν χρόνων τοῦ Παρθενῶνος (440-430 π.Χ.).

Ἀρκετὰ προϊόντα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπως θραύσματα λύχνων με στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα, καθὼς καὶ ἀγγείων ἐρυθρόμορφων (εἰκ. 135, 1-9) καὶ μελαμβαφῶν, ἃν καὶ τὰ περισσότερα ἀστρωματογράφητα, χρονολογοῦνται με βεβαιότητα στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰ., καὶ πιστοποιοῦν τὶς σχέσεις τῶν κατοίκων τῆς Μινώας μετὰ τὴν Ἀθήνα.

Στὸν 4ο π.Χ. αἰ., σύμφωνα μετὰ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, καὶ ἡ Μινώα τὸ 357 π.Χ. ἦταν μέλος τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως, τὰ κινητὰ εὐρήματα³⁶³ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, μολονότι ποικίλα καὶ πολυάριθμα, δὲν ἐξαρκοῦν γιὰ τὴν πλήρη ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς ζωῆς καὶ τῆς κατοίκησης.

363. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὸν σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῶν κλασσικῶν χρόνων, κυρίως κρατῆρες διαφόρων τύπων: σχετικὰ βλ. προσεχῶς Μ. Μανωλεδάκη, Ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα γλυπτὰ ἀναφέ-

ρω ἓνα παλαιό, τυχαῖο εὔρημα ἀπὸ τὰ Κατάπολα (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. K33), τὴν μαρμαρίνη κεφαλὴ ἀνδρικῆς μορφῆς, πιθανῶς ἀπὸ ταφικὸ μνημεῖο, ἄριστης ἐργασίας τῶν ὕστερων κλασσικῶν χρόνων (350 π.Χ. περίπου): Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 23.

Εἰκ. 135. *Δείγματα ἀττικῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἑλληνιστική περίοδος (323-31 π.Χ.)

Οἱ ἑλληνιστικοί³⁶⁴ χρόνοι, ἰδιαίτερος ὁ 3ος καὶ ὁ 2ος π.Χ. αἰ., εἶναι ἡ πληρέστερα τεκμηριωμένη καὶ καλύτερα γνωστὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως. Χάρις στὸν ἀκόμη ἀδαπάνητο θησαυρὸ τῶν ἐπιγραφῶν, ἥδη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν τὸ 1981, γνωρίζαμε τὴν πολιτικὴ ἱστορία³⁶⁵, τὶς συνεχεῖς ἐναλλαγές κυριαρχῶν, Μακεδόνων³⁶⁶, Πτολεμαίων³⁶⁷, Ροδίων³⁶⁸, τὸ πολίτευμα καὶ τὶς δημογραφικὲς ἀλλαγές ποὺ ἔφερε ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σαμίων³⁶⁹ (εἰκ. 38) γύρω στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν θρησκεία, τὰ Ἱερὰ καὶ τοὺς ναοὺς, τὶς ἐορτὲς καὶ τὶς πανηγύρεις, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὴν πόλιν.

Τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ θεάτρου ἥδη ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ παράλληλα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὰ θεατρικὰ δράματα, γιὰ τὴν παρουσίαν ξένων προσκεκλημένων, ὅπως ὁ κωμωδὸς Νικοφῶν ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ Μίλητον, ποὺ τὸν ἀνακήρυξαν «πρόξενον καὶ εὐεργέτην τοῦ δήμου» καὶ τοῦ ἔστησαν ἐνεπίγραφη πλάκα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Δηλίου³⁷⁰. Ἐπιγραφικὰ μαρτυροῦνται καὶ διάφοροι ἀγῶνες, ὅπως τῶν αὐλητῶν στὴν ἐνιαύσια ἐορτὴ τῶν ἑκατομβίων³⁷¹.

Ἀλλὰ καὶ τὰ χαλκὰ νομίσματα³⁷² ποὺ ἐξέδωσε ἡ πόλις ἀπὸ τὸν ὄψιμο 3ο π.Χ. αἰ. παρέχουν πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὴν πολλαπλὰ μαρτυρημένη λατρεία τοῦ Διονύσου³⁷³ (εἰκ. 107).

Μολονότι στὴν Μινῶα, ἐκτὸς τοῦ Γυμνασίου (βλ. παρακ. σ. 225 κέ.), δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ ἢ ταυτισθεῖ μὲ βεβαιότητα τὰ οἰκοδομήματα ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές, ἀπὸ τὰ ἥδη ἀνασκαφέντα τμήματα φαίνεται πῶς ἀπὸ τὸν ὄψιμο 4ο π.Χ. αἰ. ἡ πόλις γνωρίζει σημαντικὴ ἀκμὴ: τότε ἀρχίζει ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ οἰκιστικοῦ ἱστοῦ, κατασκευάζεται ἡ κεντρικὴ πύλη τῆς πόλεως καὶ ἰδρύεται τὸ μνημειακὸ

364. Γιὰ τὸν ὄρο καὶ τὰ χρονικὰ ὅρια βλ. παραπ. σημ. 96.

365. Νίγδελης 1990, 11-54, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

366. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου ποὺ ἀναφέρεται σὲ τρεῖς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Μινῶας: IG XII 7, 221· 222 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Α85/Μ1 καὶ Α85/Μ2) καὶ 223 (χαμένη), μὲ τὸν Ἀντίγονο Δώσωνα ἢ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ βλ. Burselis ὁ.π. (σημ. 105) 168 σημ. 195, Νίγδελη 1990, 14 σημ. 10, σ. 19 σημ. 27, σ. 24 σημ. 41, σ. 26 σημ. 49, σ. 40 σημ. 106, καὶ ἄλλοι. Βλ. ἐπίσης Reger ὁ.π. (σημ. 104) 48 σημ. 65, κυρίως σ. 55 κέ. σημ. 99 κέ. (δὲν ἀναφέρεται στὴν μονογραφία τοῦ Νίγδελη 1990).

367. Νίγδελης 1990, 13 κέ. Βλ. ἐπίσης Reger ὁ.π. 39, σημ. 21, 47. Βλ. ἐπίσης Marangou 1994, 371-381.

368. Νίγδελης 1990, 16, σημ. 17.

369. L. Robert καὶ G. Rougemont (βλ. παραπ. σημ. 107). Νίγδελης 1990. Reger ὁ.π. 57 σημ. 107.

370. IG XII 7, 226, 5 (χαμένη): βλ. Robert ὁ.π. (σημ. 107), καὶ Bull'Épigr. 1970, ἀρ. 147· βλ. ἐπίσης Rougemont ὁ.π. (σημ. 107).

371. IG XII 7, 221 (βλ. παραπ. σημ. 366).

372. Βλ. παραπ. σημ. 297.

373. Βλ. παρακ. σ. 258 κέ. καὶ Λιάμπη 2002.

κτίριο του Γυμνασίου (βλ. παρακ. σ. 225 κέ.). Τὴν διαπίστωση αὐτὴν ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὅποια συχνὰ ζωντανεύουν καὶ τὸν καθημερινὸ βίον τῶν κατοίκων.

Ἀπὸ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ ἄλλα μικροτεχνικὰ ἀντικείμενα ἐμμέσως μαθαίνομε γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις, τὶς πολιτιστικὲς-καλλιτεχνικὲς ἐπαφὲς τῆς πόλεως, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένη ἐξάρτησή της ἀπὸ τὶς διάφορες ἡγέτιδες δυνάμεις, ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους ἕως τοὺς Ρωμαίους.

Γιὰ τὴν συνέχιση καὶ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους τῶν στενῶν σχέσεων τῆς Μινώας μὲ τὴν Πάρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν³⁷⁴ τοῦ Παρίου λιθοξόου Πρωτογένους, υἱοῦ τοῦ Κάρπου (*Πρωτογένης Κάρπου Παρίου ἐπ[οίησε] ἢ ἐπ[οίει]*) στὴν βάση ἀγάλματος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., μαρτυροῦν πολλὰ θραύσματα γλυπτῶν³⁷⁵ καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅλα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, καθὼς καὶ ἀρκετὰ σπαράγματα ἐπιταφίων ἀναγλύφων ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Στὰ γλυπτὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀσφαλὲς κριτήριον τῆς προέλευσης τοῦ μαρμάρου, συχνὰ εἶναι εὐδιάκριτες οἱ τοπικὲς ἰδιαιτερότητες καὶ ἡ φυσιογνωμία τῶν νέων ἐργαστηρίων ποὺ ἀκμάζουν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ὅπως τῆς Ρόδου καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ροδιακῆς τέχνης ἀναγνωρίζονται σὲ ἀρκετὰ σπαράγματα ἢ ἀκέραια γλυπτὰ, ὅπως τὸ ἐράσμιον μαρμάρινον κεφαλάκι, πιθανῶς Ἀφροδίτης³⁷⁶ (εἰκ. 136), καὶ ὁ εὐμεγέθης βωμός (εἰκ. 137), ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν μετασκευὴ του σὲ προστομιαῖον πηγαδιοῦ, ὅχι μόνον σώζει ἀτόφιο τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμο, ταυροκεφαλὲς καὶ ἀνθοπλοκάμους, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς διατήρησε καὶ τὰ ἀρχαῖα χρώματα³⁷⁷.

Εὐάριθμα μαρμάρινα γλυπτὰ προδίδουν καὶ τὴν ἔντονη ἐπίδραση τῆς τέχνης τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὅπως τὸ περίτεχνα σκαλισμένο ἐπὶ κράνον βωμοῦ³⁷⁸ (εἰκ. 138α-β), ἓνα κεφαλάκι³⁷⁹ μὲ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ πιθανῶς τοῦ Πτολεμαίου Γ', κεφαλὲς καὶ ἀποτμήματα ἀγαλματίων τῆς κοσμηγᾶπτης Ἀφροδίτης³⁸⁰ (εἰκ. 139-140), καὶ ἄλλα.

374. Βρέθηκε στὰ Κατάπολα καὶ ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο Σύρου, ἀρ. εὐρ. 55: IG XII 7, 278. O. Rubensohn, *Parische Künstler*, JdI 35, 1935, 53, σημ. 3 καὶ 58. G. Lippold, *Handbuch der Archäologie* III 1, *Griechische Plastik* (1950) 382 σημ. 3. Μαραγκοῦ 1986, 126 σημ. 58.

375. Γιὰ τὴν παρουσία ἐπωνύμων γλυπτῶν στὴν Μινῶα μαρτυρεῖ καὶ τὸ θραῦσμα βάσης μαρμάρινου ἀγάλματος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Θεόφιλος ἐποίει, ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Deschamps στὴν Μι-

νώα: IG XII 7, 279 (Μουσεῖο Σύρου, ἀρ. εὐρ. 104).

376. Ἀρ. εὐρ. 64: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 24.

377. Ἀρ. εὐρ. K84: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ.

29. Γιὰ τὴν πολυχρωμία στὰ γλυπτὰ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων βλ. K. Yfantidis, *Die Polychromie der hellenistischen Plastik* (διδ. διατρ., Mainz 1984).

378. Hoepfner ὁ.π. (σημ. 213).

379. ΠΑΕ 1998, 186, πίν. 105α.

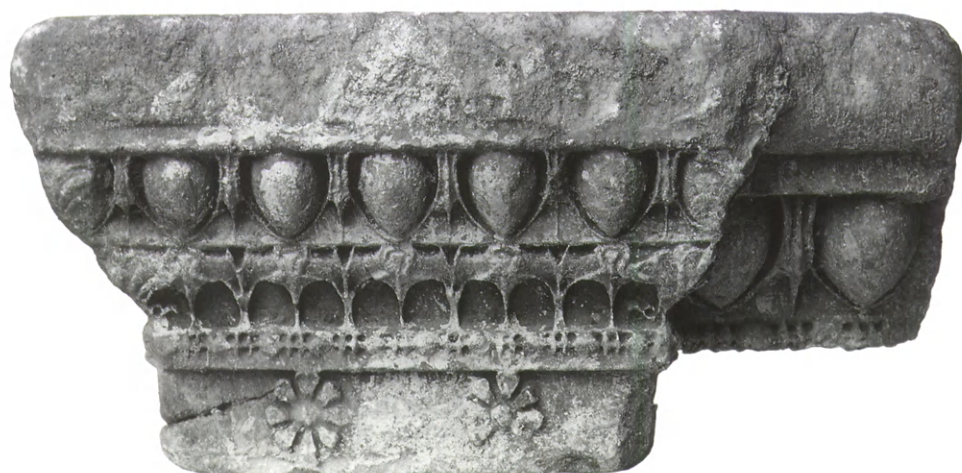
380. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1993, 203 σημ. 34, πίν. 120β· 1984, 328, πίν. 215α-β.

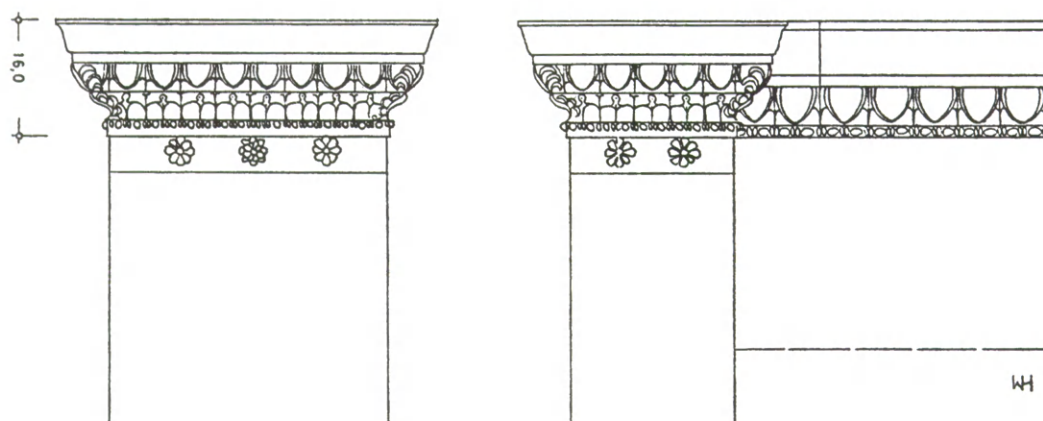
Εἰχ. 136. *Μαρμάρινο κεφαλάκι, ροδιακοῦ ἐργαστηρίου (3ος π.Χ. αἰ.).

Εἰχ. 137. *Μαρμάρινος βωμὸς ροδιακοῦ τύπου (2ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 138α. *Μαρμάρινο ἐπὶ κράνο βωμοῦ (3ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 138β. Σχέδιο τοῦ ἐπικράνου καὶ πρόταση ἀποκατάστασης τοῦ βωμοῦ ὑπὸ W. Hoerfner.

Ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια πιστεύω πὼς προέρχονται καὶ τὰ τρία χρυσὰ κοσμήματα³⁸¹ ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα στὴν πόλη τῆς Μινώας: τὸ κοσμημένο μὲ πολύτιμους λίθους περίαπτο εἰκονίζει τὴν Ἀφροδίτη μὲ τὸν Ἔρωτα³⁸² (εἰκ. 141α), ἀλλὰ τὰ ἐξατομικευμένα χαρακτηριστικά τῆς θεᾶς πιθανῶς ὑποδηλώνουν κάποια θεοποιημένη Πτολεμαία βασίλισσα. Τὴν ἀλεξανδρινὴ προέλευση τοῦ ἐνωτίου³⁸³ ποὺ

381. Λ. Μαραγκοῦ, Χρυσὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, Πρακτικά τοῦ Β΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θῆρα 31.8. - 3.9.1995, ΕΕΚΜ 17 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

382. ΠΑΕ 1994, 237, πίν. 237α-β.

383. ΠΑΕ 1990, 244-245, πίν. 154στ.

Εἰκ. 139. *Κεφαλή ἀγαλμα-
τίου Ἀφροδίτης (2ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 140α-β. *Κορμός ἀγαλματίου Ἀφροδίτης (2ος-1ος π.Χ. αἰ.).

ἀποδίδει τὸν ἀνατολικῆς προελεύσεως θεὸ Ἄττη (εἰκ. 141β), καθὼς καὶ τοῦ διάλι-
θου ἐξαρτήματος³⁸⁴ περιδεραίου (εἰκ. 141γ) στηρίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλαπλὰ
μαρτυρημένες³⁸⁵ σχέσεις τῆς Μινώας μὲ τὸ νέο πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο
τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, καὶ ὀρισμένα τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Μινῶα, ἀντικείμενα χρηστικὰ
ἢ ἀναθηματικά, ἀπὸ πολύτιμο ἢ εὐτελὲς ὕλικό, ἐλεφαντοστοῦν (εἰκ. 142α-β) ἢ

384. Βλ. προσεχῶς ΠΑΕ 2000.

385. Marangou 1994, 373 χέ.

α

β

γ

Εἰκ. 141α-γ. *Χρυσὰ κοσμήματα: α. Διάλιθο περίαπτο με τὴν Ἀφροδίτῃ καὶ τὸν Ἔρωτα (3ος π.Χ. αἰ.). β. Ἐνώτιο· εἰκονίζεται ὁ Ἄττης με φτερά καὶ φρυγικὴ ἐνδυμασία (3ος-2ος π.Χ. αἰ.). γ. Διάλιθο ἐξάρτημα περιδεραίου (3ος-2ος π.Χ. αἰ.).

α

β

γ

Εἰκ. 142α-γ. *Ελεφαντοστέινα καὶ ὀστέινα ἀντικείμενα ἐλληνιστικῶν χρόνων: α. Ἀνάγλυφη κεφαλὴ γυναικός. β-γ. Λαβὴ κα-τόπτρου (;).

όστουν³⁸⁶ (είκ. 142γ), ύαλο και ύαλόμαζα³⁸⁷, ἢ πηλὸ ἐφυσωμένο, ἢ μὲ ἐπίχρισμα λευκό, ὅπως οἱ γραπτὲς λάγυνοι (είκ. 143), ἀκόμα καὶ ἂν δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, θυμίζουν τὰ μικροτεχνικὰ ἔργα ποὺ βρίσκονται ἐν ἀφθονίᾳ στὴν πόλιν τὴν διδάσκαλον, τὴν πανελληνίαν κορυφὴν.

Ξεχωριστὴ ὅμως σημασία γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς εἰκόνας τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καθὼς καὶ τὴν διάγνωση ἐμπορικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐπαφῶν τῶν κατοίκων τῆς Μινώας στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἔχουν τὰ χιλιάδες πήλινα³⁸⁸ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή: τὰ διάφορα εἶδη οἰκοσκευῆς, ἄβαφα ἢ διακοσμημένα, ἀποθηκευτικά καὶ μαγειρικά, ἀμφορεῖς, χύτρες μὲ μαυρισμένο πυθμένα, ἀπτὸ

Εἰκ. 143. *Δείγματα ἀγγείων μὲ γραπτὴ διακόσμηση σὲ λευκόχρωμο ἐπίχρισμα.

386. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1982, 289-290, πίν. 190α (ὀστέινη περόνη)· 1987, 262, πίν. 186 (ὀστέινη ἀνάγλυφη κεφαλή, πιθανῶς Ἀφροδίτης) καὶ προσεχῶς ΠΑΕ 2000.

387. Π. Τριανταφυλλίδης, *Τὰ γυάλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ*. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ὑαλουργίας στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ περίοδο (διδ. διατρ. Παν. Ἰωαννίνων 1999).

388. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σύντομες ἀναφορὲς στὰ

ΠΑΕ (1981-1999), βλ. κυρίως τὰ ἄρθρα τῆς Β. Παππᾶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα ἐλληνιστικὰ ἀγγεῖα πόσεως (βλ. παραπ. σημ. 167), τὴν μονογραφία τῆς *Ανάγλυφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ*. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο (διδ. διατρ. Παν. Ἰωαννίνων 1996, ὑπὸ ἔκδοσιν), καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐρυθροβαφὴ κεραμικὴ (βλ. παρακ. σημ. 398 καὶ Βιβλιογραφία τῆς Μινώας, σ. 379-380).

δείγμα τῆς μακρόχρονης χρήσης τους (εἰκ. 144.1), ἰθμοειδή (εἰκ. 144.2), πύραυνοι (εἰκ. 145), δηλαδή μαγκάλια γιὰ τὸ μαγείρεμα καὶ τὴν θέρμανση, σταμνία, ἀμφορεῖς ποὺ τοποθετοῦσαν στὸ πηγάδι γιὰ νὰ διατηρεῖται τὸ κρασί δροσερό, ἐπιτραπέζια σκεύη, πινάκια, φιάλες καὶ ἀγγεῖα πόσεως (εἰκ. 146), λύχνοι (εἰκ. 147), σφονδύλια³⁸⁹ γιὰ τὸ γνέσιμο τοῦ μαλλινοῦ καὶ τοῦ λινανοῦ, ἀγνύθες³⁹⁰, ὑφαντικὰ βάρη (εἰκ. 150), ἀλλὰ καὶ εἰδώλια³⁹¹ (εἰκ. 148-149), ἀναθηματικά ἢ ἀπλῶς διακοσμητικά, εἰσηγμένα ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια ἢ καὶ ἐγχωρίας κατασκευῆς, ὅλα ἀποτελοῦν ἄμεσες, ὀλοζώντανες μαρτυρίες τῆς καλαισθησίας τῶν κατοικούντων ἐν Μινῶα.

Ἀπὸ τὶς ἔμμεσες πληροφορίες ποὺ παρέχουν τὰ ταπεινὰ πῆλινα ἀντικείμενα, συχνὰ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς κεραμικῆς³⁹² τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων διεπιστώθη καὶ στὴν Μινῶα ὁ ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν ἐξασθένηση τῆς ἐπιρροῆς καὶ ἀπὸ τὴν ὀριστική ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας τῶν Ἀθηναίων στὸ Αἰγαῖο στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὰ ἀθηναϊκῆς προελεύσεως μελαμβαφῆ ἐπιτραπέζια σκεύη, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα, πινάκια, κύλικες καὶ σκύφοι μὲ ἐμπέστα ἀνθέμια στὸν πυθμένα (εἰκ. 146.1), κάνθαροι κ.ἄ., καθὼς καὶ λύχνοι τροχήλατοι (εἰκ. 147.1), χρονολογούμενα μὲ σχετική ἀκρίβεια στὸν ὄψιμο 4ο καὶ στὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰ., ἀντικαθίστανται γύρω

Εἰκ. 144. 1-2. *Πῆλινα χρηστικά σκεύη: 1. χύτρα, 2. ἰθμοειδές (σουρωτήρι), ἐλληνιστικῶν χρόνων.

389. Βλ. προσεχῶς διδ. διατρ. Γ. Ἰ. Γαβαλά, *Σφονδύλια καὶ ἀγνύθες ἀπὸ τὴν Μινῶα Ἀμοργοῦ*.

390. Αὐτόθι.

391. Βλ. προσεχῶς, Μαρία Κ. Λεβεντοπού-

λου, *Πῆλινα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Μινῶα Ἀμοργοῦ*.

392. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 32, 1977, 343 κέ. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ Αἰγαῖο καὶ ὁ Ἑλληνιστικὸς κόσμος*, στὸ *Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο* (Μυτιλήνη 1994) 20 κέ., καὶ κυρίως Παππᾶ ὁ.π. σημ. 388.

Είχ. 145. *Δείγματα πηλίνων πυραύνων με ανάγλυφη διακόσμηση, έλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰχ. 146. *Δείγματα μελαμπαφούς
κεραμικῆς, ἀττικῶν ἐργαστηρίων,
(4ος-3ος π.Χ. αἰ.), με γραπτὴ ἢ ἐγχά-
ρακτη διακόσμηση.

Είχ. 147. *Δείγματα λύχνων διαφόρων ἐργαστηρίων, ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰκ. 148. *Δείγματα πηλίνων εἰδωλίων, ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰκ. 149, 1-3. *Δείγματα πηλίνων εἰδωλίων, ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰκ. 150. *Αγνύθες (ὕφαντικά βάρη): μολύβινα (1-3), πῆλινα (4-5).

στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ προϊόντα μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως τῆς Ἐφέσου, τῆς Μιλήτου, τῆς Περγάμου, ἀλλὰ καὶ τῆς Σάμου καὶ τῆς Δωδεκανήσου, ἀκόμα καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας.

Μὲ ἀκρίβεια χρονολογοῦνται στὸν 3ο καὶ κυρίως στὸν 2ο π.Χ. αἰ. τὰ μεγάλα δίσκωτα ἀγγεῖα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση καὶ τὴν μεταφορὰ ὑγρῶν καὶ στερεῶν, οἱ ἀμφορεῖς³⁹³ μὲ ἐνσφράγιστες ἐνεπίγραφες λαβές, εἰσηγμένοι ἀπὸ διάφορους τόπους, κυρίως ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ Κνίδο (εἰκ. 151.1-2), τὴν Ρόδο (εἰκ. 151.3-4) καὶ τὴν Κῶ.

Εἰκ. 151. *Ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων διαφόρων ἐργαστηρίων, ἐλληνιστικῶν χρόνων. 1-2: Κνίδου, 3-5: Ρόδου.

393. Βλ. προσεχῶς Δ. Κοκκώνη, Ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς πληροφορίες, τόσο γιὰ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο, ὅσον καὶ γιὰ τὸ τοπικὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς τῆς πόλεως τῆς Μινώας ἀπὸ τὸν ὄψιμο 3ο ἕως καὶ τὸν πρῶμο 1ο π.Χ. αἰ., ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ χιλιάδες ἀνάγλυφα θραύσματα λεπτῶν ἀγγείων πόσεως. Χάρης στὴν μακροχρόνια, ἐξαιρετικὰ κοπιώδη, συστηματικὴ μελέτη τῆς Βασιλικῆς Παππᾶ³⁹⁴, τῆς πεφιλημένης μαθήτριάς μου καὶ πιστῆς ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος στὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες τῆς Ἀμοργοῦ, σήμερα συναδέλφου στὸ Πανεπιστήμιο, προέκυψαν νέα στοιχεῖα καὶ ἀποσαφηνίστηκαν πολλὰ ἀκανθώδη θέματα. Τὰ μικρά, ταπεινά ἀγγεῖα μὲ ἀνάγλυφα φυτικὰ κοσμήματα (εἰκ. 152,1-4) καὶ ἔμβιες μορφές (εἰκ. 152,5-6), οἱ ὀνομαζόμενοι «μεγαρικοὶ σκύφοι»³⁹⁵, ποὺ ἀπαντῶνται σὲ ὅλον τὸν ἀρχαῖο κόσμον κατὰ τοὺς δύο τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες, ἐξ αἰτίας τοῦ μηχανικοῦ τρόπου κατασκευῆς τους ἀπὸ πήλινη μήτρα (εἰκ. 153,1-5) εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένα, καὶ θεωροῦνται φτηνὰ ὑποκατάστατα τῶν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν ἀγγείων πόσεως ποὺ στόλιζαν τὰ τραπέζια στὰ ξακουστὰ συμπόσια τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων. Ἐτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάγνωση³⁹⁶ τῆς προέλευσης τῶν εἰσηγμένων σκύφων ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια μικρασιατικῶν πόλεων, τῆς Ἐφέσου, τῆς Περγάμου, τῆς Μιλήτου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Σάμο³⁹⁷, τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Ἀττικὴ, ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀναγνώριση τῶν προϊόντων τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 153,1-2) ποὺ λειτουργοῦσε στὴν Μινῶα κατὰ τὸν 2ο καὶ 1ο π.Χ. αἰ. (βλ. παρακ. σ. 195).

Στὰ εἰσηγμένα ἐπιτραπέζια σκεύη τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. συγκαταλέγονται ἀνάγλυφες λάγυνοι (εἰκ. 153,6), φιάλες βαθιᾶς σάν σκύφοι, τοῦ λεγόμενου τύπου Κῶ-Κνίδου, καθὼς καὶ ἐρυθροβαφὴ³⁹⁸, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ γυαλιστερὸ ἐρυθρὸ γάνωμα (εἰκ. 154,2), προϊόντα τῆς Περγάμου, ὅπως πινάκια (εἰκ. 154,1), φιάλες κ.ἄ. Ἀπὸ τὸν πρῶμο ὅμως 1ο π.Χ. αἰ. πληθαίνουν τὰ εἰσηγμένα, ἐπίσης ἐρυθροβαφὴ σκεύη, τὰ λεγόμενα σαμιακά (εἰκ. 154,3-4), ποὺ μιμοῦνται ἀνεπιτυχῶς τὰ περγαμηνά.

Γιὰ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους μᾶς πληροφοροῦν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ οἱ χιλιάδες λύχνοι³⁹⁹, καμωμένοι ἀπὸ μῆτρες, τυπικὰ προϊόντα μαζικῆς παραγωγῆς, διαφόρων ἐργαστηρίων.

394. Βλ. παραπ. σημ. 388 καὶ Βιβλιογραφία τῆς Μινώας, σ. 379-380.

395. Βλ. διδ. διατρ. Παππᾶ ὅ.π. (σημ. 388).

396. Β. Παππᾶ, Ἐργαστήρια παραγωγῆς «μεγαρικῶν» σκύφων στὴν Ἀμοργό, *Δ' ἘπΣυνΕλλΚερ* (Μυτιλήνη 1994) 352-358, πίν. 259-264. Βλ. ἐπίσης ἀναλυτικὰ Παππᾶ ὅ.π. (σημ. 388), κυρίως τὰ κεφ. Ἐργαστήρια, καὶ Γενικὲς παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα.

397. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ μὲ τὰ ἱστορικὰ γε-

γονότα καὶ τοὺς πολλαπλὰ μαρτυρημένους δεσμούς τῆς Μινώας μὲ τὴν Σάμο βλ. Παππᾶ ὅ.π. καὶ Τσάκο ὅ.π. σημ. 392.

398. Β. Παππᾶ, Ἐρυθροβαφῆς κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Α' ἘπΣυνΕλλΚερ*, *Ιωάννινα* 1986, 97-108 (ἀνατύπωση Ρόδος 2000, 125-135)· βλ. ἐπίσης παρακ. σημ. 410.

399. Ἐκτὸς ἀπὸ σύντομες ἀναφορὲς στὰ ΠΑΕ, δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀκόμα συστηματικά.

1

2

3

4

Εικ. 152. *Δείγματα ανάγλυφων «μεγα-
ρικών» σκύφων, έλληνιστικών χρόνων.

5

6

1

2

4

3

5

Εἰκ. 153, 1-5. *Πήλινες μῆτρες «μεγα-
ρικῶν» σκύφων, ἐλληνιστικῶν χρόνων:
1-2, τοπικοῦ ἐργαστηρίου. 5. Σχέδιο Κα-
τερίνας Μαυραγάνη.

Εἰκ. 153, 6. *Λάγυνος ἀνάγλυφῃ
ἀπὸ μήτρα, 2ος π.Χ. αἰ.

1

2

3

4

Εἰκ. 154. *Δείγματα ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων, ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Άκόμα και ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἄωτα ληκύθια (εἰκ. 155), γνωστὰ ὡς μυροδοχεῖα, προϊόντα διαφόρων ἐργαστηρίων, μαθαίνομε γιὰ τὴν χρῆση τους καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἀφοῦ δὲν προέρχονται, ὅπως συνήθως, ἀπὸ τάφους, ἀλλὰ ὅλα βρέθηκαν στὴν πόλη, σὲ λατρευτικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα οἰκοδομήματα.

Τὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς στὴν πόλη συμπληρώνουν τὰ νομίσματα⁴⁰⁰ διαφόρων πόλεων, καθὼς καὶ πολλὰ καὶ διάφορα ἀντικείμενα, ὅπως ὀστέινα εἶδη καλλωπισμοῦ (εἰκ. 156,1), ἐργαλεῖα τῆς ἱατρικῆς τέχνης, μέταλλα νυστέρια, ὀστέινα κοχλιάρια καὶ ὠτογλυφίδες (εἰκ. 156,6). Ἄλλωστε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἓνα ψήφισμα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ὁ δῆμος ὁ Σαμίων τῶν ἐν Μινώα ἀπένειμε ἐξαιρετικὲς τιμὲς στὸν ἱατρὸν Οὐλιάδην, σάμιον, ἀγαθὸν προστάτην τῆς τῶν νοσούντων σωτηρίας⁴⁰¹.

Δὲν εἶναι ἥσσονος σημασίας γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ καθημερινοῦ βίου τὰ ποικίλα ταπεινὰ ἀντικείμενα, ὅπως σύνεργα ψαρικῆς (εἰκ. 157,2), μολύβδινη ἄγκυρα

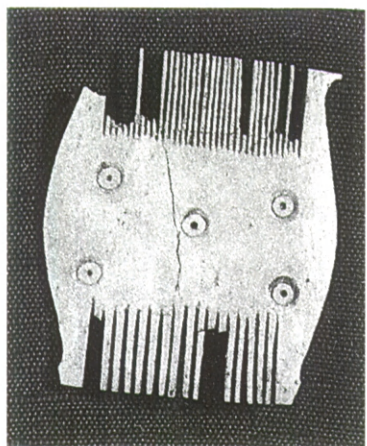

Εἰκ. 155. *Ἄωτα ληκύθια, «μυροδοχεῖα», ἐλληνιστικῶν χρόνων.

400. Ἐλπίζομε ὅτι θὰ προκύψουν σημαντικὲς πληροφορίες ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν τόσον σὲ ἀνασκαφικὲς τομεῖς ὅσον καὶ ἐπιφανειακά (βλ. σύντομες ἀνα-

φορὲς στὰ ΠΑΕ 1981-1998).

401. IG XII 7, 231 (χαμένη)· πρβ. καὶ IG XII, Suppl., 144: L. Robert, OMS I 563 σημ. 2 (= REG 46, 1933, 437 σημ.).

1

2

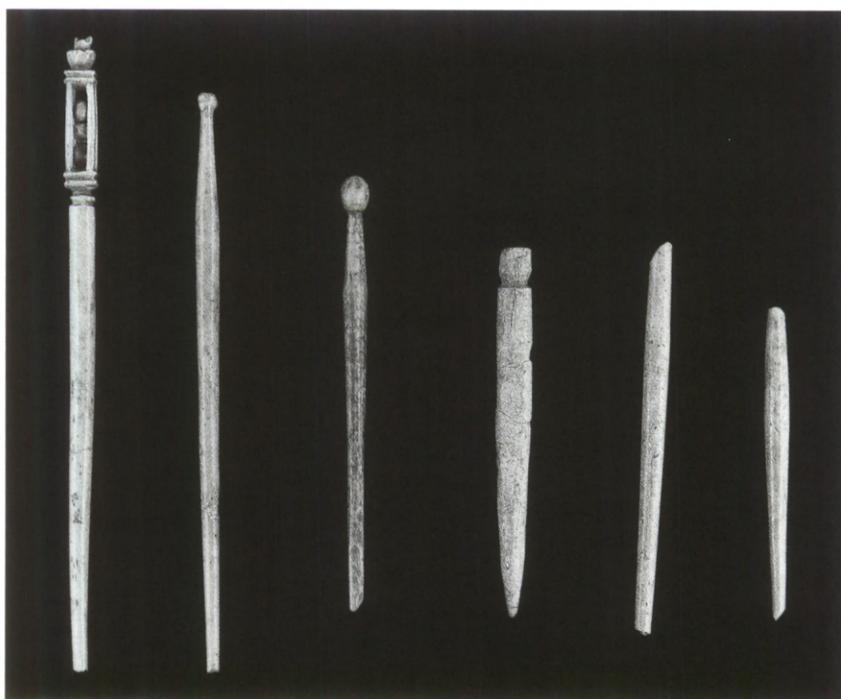
3

4

5

6

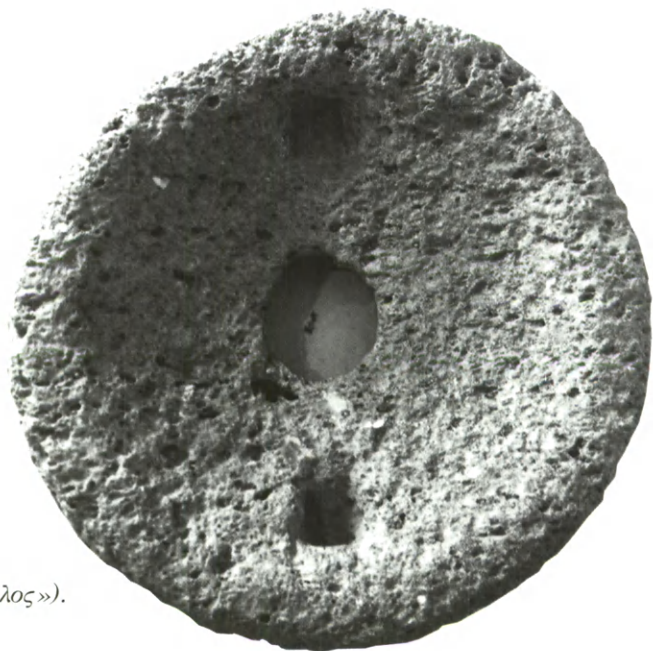
Εἰκ. 156. *Οστέινα ἀντικείμενα καλλωπισμοῦ (κτένι, ὠτογλυφίδες, κοχλῆα-ρια), ἐλληνιστικῶν χρόνων.

(είκ. 157,1), μυλόλιθοι (είκ. 158), τριπτῆρες καὶ τριβεῖα, ἰγδία, λεκάνες γιὰ τὸ ζύμωμα τοῦ ψωμιοῦ, λουτήρες, καθὼς καὶ ἄλλα δυσμετακίνητα, ὅπως πλάκες ἐλαστοτριβείου, κ.ἄ.

Στὶς ἀρχές τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., στὸ 88 π.Χ., ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο καὶ οἱ ἐλληνικὲς πόλεις στὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς κυριολεκτικὰ συγκλονίζονται ἀπὸ τοὺς μιθριδατικούς πολέμους, ὅταν ὁ μέγας ἐχθρὸς τῆς Ρώμης, ὁ βασιλιάς τοῦ Πόντου Μιθριδάτης, ὁ τελευταῖος ρομαντικὸς Ἑλληνας ἡγέτης, νοσταλγώντας τὴν χαμένη δόξα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐκμεταλλευόμενος τὸ ἀντιρρωμαϊκὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, προσπάθησε νὰ ἐλευθερώσει τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν καταπιεστική, κυρίως οἰκονομικὴ παρουσία τῶν Ρωμαίων. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀτυχὴ ἔκβαση τοῦ «ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγώνα» τοῦ Μιθριδάτη, τὴν σφαγὴ χιλιάδων Ρωμαίων πολιτῶν στὴν δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ὡς ἔμποροι, φαίνεται πὼς ἡ Ἀμοργὸς παραχωρήθηκε, πιθανῶς ἀπὸ τὸν Σύλλα τὸ 83 π.Χ., ἢ ἀπὸ τὸν Μάρκο Ἀντώνιο τὸ 42 π.Χ., στὴν Ρόδο, ὡς ἀντίδωρο τῆς φιλορρωμαϊκῆς τῆς στάσης⁴⁰².

Εἰκ. 157. 1. *Μεταλλικὴ ἄγκυρα. 2. *Αγκίστρι (σαλαγγιά).

Εἰκ. 158. *Μυλόλιθος («χερόμυλος»).

402. Νίγδελης 1990, 16, σημ. 17 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Ρωμαιοκρατία (1ος π.Χ.-4ος μ.Χ. αι.)

Ἡ παρουσία τῶν Ρωμαίων στὴν Μινώα εἶναι πολλαπλὰ μαρτυρημένη μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη δημιουργία τῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, τὸ 133 π.Χ. Οἱ ἐπιγραφές τοῦ ὄψιμου 2ου καὶ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. μᾶς πληροφοροῦν ὅτι, τουλάχιστον τυπικά, δὲν καταργεῖται τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, καὶ πῶς συνεχίζεται ἡ λειτουργία τῶν παλαιῶν θεσμῶν καὶ τῶν τοπικῶν ἐορτῶν, ὅπως τῶν Σαραπειῶν⁴⁰³ καὶ τῶν Μητρώων⁴⁰⁴, συνήθως μὲ τὴν οἰκονομικὴ συμβολὴ εὐπόρων πολιτῶν⁴⁰⁵, ποὺ ἀναλαμβάνουν ὀρισμένα ἀξιώματα, ὅπως τοῦ γυμνασιάρχου⁴⁰⁶ καὶ τοῦ ὑπογυμνασιάρχου, τοῦ ἱερέως τῆς θεᾶς Ρόδου, κ.ἄ.

Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), ὅπως διαπιστώνεται κυρίως⁴⁰⁷ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, δὲν ἀναστέλλεται ἡ ζωὴ στὴν Μινώα. Χρηστικὰ σκευὴ πήλινα, ἀλλὰ καὶ μικροτεχνικὰ ἀντικείμενα πολυτελείας, γυάλινα σκευή⁴⁰⁸ (εἰκ. 159), σφραγιδόλιθοι⁴⁰⁹ (εἰκ. 160), χάλκινα καὶ ἀσημένια δακτυλίδια καὶ σφενδόνες ἀπὸ ὑαλόμαζα, ὁστέινα ἀντικείμενα καλλωπισμοῦ, κτλ., μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνέχιση τῶν ἐπαφῶν μὲ τὶς περιοχὲς ὅπου ἄλλοτε ἀνθῆσαν τὰ βασίλεια τῶν Διαδόχων στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Αἴγυπτο, στὴν Συρία, κ.ἄ.

Στὸν πρώιμο 1ο μ.Χ. αἰ. χρονολογοῦνται πολλὰ κομμάτια ἀγγείων μὲ στιλπνὴ ἐρυθρὰ βαφή, ὅλα εἰσηγμένα ἀπὸ ἐργαστήρια τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Σάμου, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν μακρινὴ Ἰταλία. Μεταξὺ τῶν λιγοστῶν πήλινων σκευῶν πολυτελείας εἰσηγμένων ἀπὸ τὴν Δύση ξεχωρίζει ἓνα μοναδικὸ καλυκὸσχημο ἀγγεῖο⁴¹⁰ διακοσμημένο μὲ παράσταση Ἀφροδίτης, ἀνθοπλοκάμους καὶ ἐρωτιδεῖς

403. IG XII 7, 227, 16: L. Robert, *OMS* I 437 σημ. 2 (βρίσκεται ἐντοιχισμένη στὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων).

404. IG XII 7, 237, 64 (Μουσεῖο Σύρου ἀρ. εὐρ. 127).

405. Νίγδελης 1990, 43 κέ., μὲ βιβλιογραφία.

406. IG XII 7, 232 (Μουσεῖο Σύρου ἀρ. εὐρ. 94)· 233 (χαμένη)· 234 (τὴν ἐντόπισα τὸ 1978 στὸ Πέρα Ραχίδι, ἐντοιχισμένη κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ΝΑ. ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν Μινώα βλ. ΠΑΕ 1982, 172 πίν. 121. SEG XXXIII 696. Bull'Épigr. 1984, 312. D. Knoepfler, *Gnomon* 60, 1988, 227.

407. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν ἐπιγραφή στὸ Μουσεῖο Σύρου ἀρ. εὐρ. 88 (=IG XII 7, 268), καθὼς καὶ τὸ πορτραῖτο ἀπὸ τὴν Μινώα (Μουσεῖο Σύρου ἀρ. εὐρ. 110) ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Δροῦσο: C.

Vermeule, *Roman Art in Greece and Asia Minor* (1968) 188 εἰκ. 118. L. Fabbrini, *Il ritratto giovanile di Tiberio e la iconografia di Druso Maggiore*, *BdArte* Ser IV, 1964, 318 σημ. 145 εἰκ. 17-19· τῆς ιδίας, *Tre nuove attribuzioni per la iconografia di Druso Maggiore*, *BdArte* 1967, 68 σημ. 19 εἰκ. 32, 35· βλ. ἐπίσης Zsolt Kiss, *L'iconographie des princes Julio-Claudiens au temps d'Auguste et de Tibère*, *Travaux du Centre d'Archéol. Médit. de l'Académie Polonaise des Sciences* 17, 1975, 93 εἰκ. 279-280.

408. Τριανταφυλλίδης ὁ.π. (σημ. 387).

409. ΠΑΕ 1989, 284 πίν. 202δ-ε.

410. ΠΑΕ 1983, 323-327, πίν. 213. Β. Παππᾶ, Ἐρυθροβαφὲς ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *Φηγός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Σ. Δάκαρη* (Ἰωάννινα 1994) 423-433, εἰκ. 1-3.

Εἰκ. 159. *Δείγματα ὑαλίνων σκευῶν, ρωμαϊκῶν χρόνων.

Εἰκ. 160. *Σφραγιδόλιθοι,
πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων.

(εἰκ. 161). Ἡ μικρογραφικὴ ἀπόδοση τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὴν μορφή τοῦ ξακουστοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου τῆς Ἀναδυομένης⁴¹¹ ἀποτελεῖ μακρινὸν ἀπόηχο τῆς συνειδητῆς ἐπιστροφῆς στὰ δημιουργήματα τοῦ κλασσικοῦ παρελθόντος, ποὺ σημάδεψε τὴν ἐκλεκτικιστικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

Γιὰ τὸν 2ο καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν τὰ χαλκὰ νομίσματα⁴¹² τῶν *MINΩHTΩΝ* (εἰκ. 166,1-3), οἱ ἐπιγραφές⁴¹³ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ πολίτευμα, τὴν ἀνανέωση τῶν προνομίων ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας⁴¹⁴ στὴν πόλη, ποὺ ἦταν ἤδη ἀνακηρυγμένη ὡς *civitas libera* (ἐλεύθερη πολιτεία)⁴¹⁵, γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ δικαίωματος τοῦ Ρωμαίου πολίτη (*civitas romana*), τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἀπεσταλμένους⁴¹⁶, τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες⁴¹⁷, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συνέχιση τῆς παρουσίας τῶν Σαμίων⁴¹⁸ ἕως καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἀνίδρυση καὶ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση⁴¹⁹, τὰ ἐγκαίνια, μνημειακοῦ δημοσίου οἰκοδομήματος. Ὀνόματα ἐθνικὰ δηλώνουν τὴν ἔντονη παρουσία ξένων, ὅπως στὰ ἀναθήματα τοῦ Αὐρηλίου

411. Α. Μαραγκοῦ, Ὅστεινο ἀνάγλυφο Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, *Κέρνος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972) 84 κέ. S. Neumer-Pfau, *Studien zur Ikonographie und gesellschaftlichen Funktion hellenistischer Aphrodite-Statuen* (Bonn 1982) 201 κέ. *LIMC* II (1984) λ. *Aphrodite*, 54 κέ.

412. Λιάμπη 2002.

413. Νίγδελης 1990, 16-17 μὲ βιβλιογραφία.

414. *IG* XII 7, 242 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 5).

415. Βλ. R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber der freien Städten des griechischen Ostens* (διδ. διατρ. Παν. Ἀμβούργου, 1971) 219.

416. Σχετικὰ βλ. Νίγδελη 1990, 17 σημ. 22 μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

417. Βλ. κυρίως τὰ παραμυθητικὰ ψηφίσματα τοῦ 2ου καὶ 3ου μ.Χ. αἰ. ὅπως *IG* XII 7, 239-240: Robert ὁ.π. (σημ. 207). Νίγδελης 1990, 54 κέ. σημ. 157, καὶ σ. 62.

418. *IG* XII 7, 239: τέλος 2ου μ.Χ. αἰ. (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 5) καὶ 240 (207 μ.Χ., βρίσκεται στὴν ἐκκλησία τῆς Καταπολιανῆς).

419. *IG* XII 7, 262. Βλ. Νίγδελη 1990, 17 σημ. 22 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία) καὶ σ. 65 σημ. 200.

Εἰκ. 161. *Καλυκόσχημο ἀνάγλυφο ποτήριο, πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων (1ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 162. *Οἰνοχόη ἀπὸ τὸ φρέαρ, ρωμαϊκῶν χρόνων (2ος μ.Χ. αἰ.).

Κύρου ἀπὸ τὴν μακρινὴ Τρίπολη τῆς Συρίας⁴²⁰ (εἰκ. 163), τοῦ Προτεΐμου ἀπὸ τὴν Ἔφεσο⁴²¹ καὶ ἄλλα. Πιθανῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοῦ 2ου καὶ 3ου μ.Χ. αἰ., τιμητικὰ ψηφίσματα, βάσεις καὶ κορμοὶ εἰκονιστικῶν ἀνδριάντων Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, θραύσματα μαρμαρίνων ἡμιανδριάντων καὶ ἀγαλμάτων⁴²², καθὼς καὶ σαρκοφάγων⁴²³ (εἰκ. 164) ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια, κυρίως μικρασιατικά, ἐπιτάφια ἐνεπιγράφα ἀνάγλυφα⁴²⁴, νεκρόδειπνα κ.ἄ., προέρχονται ἀπὸ τὸν Λιμέννα⁴²⁵.

420. IG XII 7, 257 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 228).

421. Αὐτόθι 252 (Μουσεῖο Σύρου, ἀρ. εὐρ. 118).

422. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. K44: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 33. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα τῶν ἀδημοσίεωτων ἡμιανδριάντων ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ βλ. τελευταῖα Γ. Ι. Δεσπίνη, Ἡμιανδριάς, ἡμιάγαλμα, *Τὸ Μουσεῖο* 1, 2000, 51 κέ., 52 σημ. 7 καὶ 13,

μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

423. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 114 καὶ K8: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 35 καὶ 37.

424. IG XII 7, 288 σήμερα στὴν ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 35. Βλ. παρακ. κεφ. IV. Ὁ Λιμήν, σ. 289 κέ.

425. Ὅλα καταγεγραμμένα, φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ καὶ περιμένουν συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ δημοσίευση.

Εἰκ. 163. *Ενεπί-
γραφη πλάκα βω-
μοῦ, ἀνάθημα στὴν
θεὰ Τύχη.

Ἀὐρήλιος Κῦρος
 Σύρος Τριπολίτης
 Ἄγαθῇ τῇ ἀγαθῇ Τύχῃ Τύχῃ
 Ἀμοργίων τὸν
 5 βωμὸν ἀνέθηκε.

(IG XII 7, 257)

Ἀλλὰ καὶ στὴν Μινώα, κυρίως στὴν Κάτω πόλη, πάμπολλες ὕλικές μαρτυρίες, πιστοποιοῦν τὴν συνέχιση τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀναρίθμητα κινητὰ εὐρήματα, μικροτεχνικὰ ἔργα καὶ σπαράγματα γλυπτῶν, βάσεις τιμητικῶν ἀνδριάντων ποὺ ἰδρύει ἡ φιλοσέβαστος *Μεινωητῶν βουλή*⁴²⁶, συνεχῶς διαπιστώνονται καὶ σημαντικὲς ἀλλαγές στὸν παλαιὸ οἰκοδομικὸ ἵστό τῆς πόλεως, κτιριακὲς μετασκευές καὶ ἐπισκευές, ἀκόμα καὶ ἀνέγερση νέων οἰκοδομημάτων, ὅπως ἡ μνημειακὴ δεξαμενὴ (βλ. παρακ. σ. 205-206, εἰκ. 194, 196, 197β).

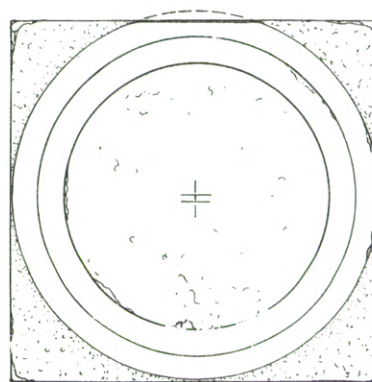
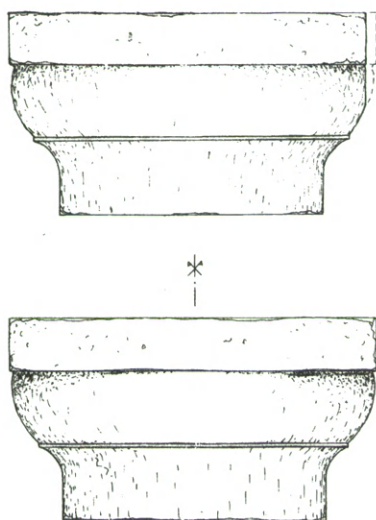
Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἀχρήστευση τῆς κεντρικῆς πύλης, φαίνεται πὼς μετατοπίστηκε ὅχι μόνον τὸ παλαιὸ ὁδικὸ δίκτυο, ἀλλὰ καὶ τὸ κέντρο τῆς πόλεως, πρὸς τὴν ΝΑ. κλιτύ, ΒΑ. τοῦ Γυμνασίου. Γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν πόλη καὶ στὸν Λιμένα κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατὰ χώραν κτιριακὰ κατάλοιπα, σημαντικὰ εἶναι καὶ πολλὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κιονόκρανα (εἰκ. 165) καὶ κορωνίδες⁴²⁷ διακοσμημένες μὲ ἀνάγλυφα κυμάτια, λέσβιου καὶ ἰωνικοῦ τύπου, καὶ ἀστραγάλους.

426. IG XII 7, 266 (χαμένη).

427. Ἐνδεικτικὰ βλ. Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 39-40. Πρβ. καὶ παραπ. σημ. 313.

Εἰκ. 164. *Απότμημα μαρμαρίνης σαρχοφάγου (2ος μ.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 165. Κιονόκρανο οἰκίας Ἰθυδίκης, ρωμαϊκῶν χρόνων (ὑπὸ Γ. Ἀντωνίου).

Άσφαλή μαρτυρία για την συνέχιση της ζωής στην Μινώα έως και τον πρώιμο 3ο μ.Χ. αί. αποτελούν τα χαλκά νομίσματα⁴²⁸ που έκοψε ή πόλις επί των αυτοκρατόρων Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.), και Έλαγαβάλου (218-222 μ.Χ.). Η έπιλογή των είκονογραφικῶν θεμάτων που χάραξαν στους όπισθότυπους, ό κάνθαρος, τὸ διαγνωστικό σύμβολο τοῦ Διονύσου, και οί θεϊκές μορφές της Ήρας (είκ. 166,1), τοῦ Απόλλωνος (είκ. 166,2) και της Άρτέμιδος (είκ. 166,3), έπιτρέπει την συναγωγή ποικίλων συμπερασμάτων, ὅπως για τις παλαιές θρησκευτικές και πολιτικές σχέσεις τῶν Μινωιτῶν με την Δῆλο και την Σάμο έως και τούς ὄψιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Είκ. 166. 1. Τὴν προτομή της αυτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμνας (211-217 μ.Χ.) συνοδεύει ἡ έπιγραφή ΜΙΝΟΗΤΩΝ και ἡ εἰκόνα της θεᾶς Ήρας.

166. 2. Στὸν όπισθότυπο εἰκονίζεται ὁ Απόλλων ὡς λυρωδός (ἐπὶ Ἰουλίᾳ Μαΐσας· 218-222 μ.Χ.).

166. 3. Στὸν έμπροσθότυπο προτομή της αυτοκράτειρας Ἰουλίας Παύλας (219-220 μ.Χ.)· στὸν όπισθότυπο ἡ Άρτεμις ὡς κυνηγέτις.

Ἡ αρχαία πόλις της Μινώας, μετὰ ἀπὸ 1400 περίπου χρόνια ἀδιάκοπης ζωής, σύμφωνα με ὅλες τις ἔως τώρα ἐνδείξεις ἐγκαταλείπεται ὀριστικά στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Τὸ ὄνομά της ξεχάστηκε και σιγὰ σιγὰ τὰ εῖρεπια μετετράπησαν σὲ σπόριμα χωράφια, προστατευμένα με πανύψηλους ξηρότοιχους κτισμένους με τούς λίθους τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων. Μόνον οί μνημεῖς παρέμειναν ζωντανές στὶς διηγήσεις τῶν γερόντων «για τούς θησαυροὺς πού 'ναι θαμμένοι βαθιὰ στὰ χωράφια, στὰ πηγάδια και στὶς στέρνες». Πράγματι, ἡ ἐχέμυθη γῆ της Μινώας, ὅσο κι ἂν ἀνασκάλεψαν και ἀνακάτεψαν τὰ χώματά της, ἔκρυβε και ἀκόμα φυλάει θησαυροὺς πολύτιμων πληροφοριῶν.

428. Βλ. παραπ. σημ. 318.

III. ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Ἡ πρόσβαση

Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλεως βρίσκονται στὴν νότια κλιτὸ τοῦ ὄρους Μουντουλιά, ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων (εἰκ. 167). Ὁ τόπος⁴²⁹ μὲ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἀνεσκαμμένα οἰκοδομικὰ λείψανα εἶναι προσιτὸς μὲ αὐτοκίνητο ἢ μετὰ ἀπὸ πορεία περίπου τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας.

Τὸ κεντρικὸ δρομάκι μὲ πετρόκτιστα σκαλιὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πολυτραγουδισμένη βρύση τῶν Καταπόλων καὶ ἀνηφορίζει περνώντας ἀνάμεσα σὲ μερικὰ παλιὰ σπίτια μέχρι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Νικόλα, ποὺ δυστυχῶς πρόσφατα «ἐξωραΐστηκε». Ἀπὸ ἐκεῖ, ἓνα στενὸ μονοπατάκι ὁδηγεῖ στὰ λίγα καλοκτισμένα σκαλιὰ, ποὺ

Εἰκ. 167. Τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων.

429. Εὐχαριστῶ τὸν ἐπίτιμο Ἑφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων, Ἀκαδημαϊκὸ Βασ. Πετράκο, ποὺ μὲ προφύλαξε ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ νεότευκτου καὶ κακοπαθημένου ὄρου «ἀρχαιολογικὸς χῶρος». Ἄλλωστε, ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῶν ἀφύλακτων

ἀρχαίων ἐρειπίων τῆς Μινώας δὲν ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὸ εἰδικὸ νοηματικὸ περιεχόμενον ποὺ ἀποδίδουν στίς λέξεις οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς καὶ οἱ διαχειριστὲς τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς.

κι αὐτὰ συνεχῶς φθείρονται καὶ δὲν ἐπισκευάζονται. Ὁ δρόμος στενεύει καὶ μὲ δυσκολία περνοῦμε ἀπέναντι στὴν Σπηλιὰ ἀπὸ τὸ μονοπατάκι ποὺ δημιουργήθηκε μέσα στὰ μπάζα ποὺ πέταξαν κατὰ τὴν διάνοιξη τοῦ χωματόδρομου. Δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν βραχοσπηλιά, ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἔτρεχε νερό, ξεκινοῦσε ἓνα σχετικά ἀπότομο, ἀλλὰ σύντομο μονοπάτι ποὺ ἔφθανε στὴν ΝΑ. πλαγιά τῆς Μουντουλιάς· χάθηκε ὅμως κι αὐτὸ ἀπὸ τὸ βδέλυγμα τῆς ἐγκατάλειψης. Σήμερα ὁ πεζοπόρος ἀπὸ τὴν Σπηλιὰ ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ τὸν χωματόδρομο, ποὺ ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια συνδέει ὀδικῶς τὴν ἀρχαία Μινῶα μὲ τὰ Κατάπολα.

Ὁ μόλις 3 χλμ. χωματόδρομος ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεφυράκι, πίσω ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, στὸν οἰκισμό Ραχίδι. Ἀπὸ τὸ γεφυράκι ἕως τὸ παμπάλαιο πηγάδι τοῦ Καραζᾶ εἶναι κακοστρωμένος μὲ τσιμέντο, γιατί περναῖ ἀνάμεσα στὰ σπίτια, σύρριζα σὲ ὀλάνθιστες αὐλὲς καὶ τοίχους περιβολιῶν. Ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ Καραζᾶ μὲ τὸ πολύτιμο νερό, ὁ χωματόδρομος στενεύει, ἀκολουθεῖ τὸ ποταμόσυρμα ἕως τὴν ἀπότομη στροφή, στὰ ριζὰ τοῦ λόφου, καὶ κάθε χειμῶνα γίνεται συνήθως ἀδιάβατος. Στὰ ἀριστερά, στὴν πλαγιά τοῦ σχετικά χαμηλοῦ λόφου, διακρίνονται ἀκόμα τὰ λείψανα εὐάριθμων κιβωτιόσχημων τάφων, λαξευμένων στὸν μαλακὸ σχιστόλιθο, ποὺ γλίτωσαν ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα· τὰ λιγοστὰ θραύσματα ἄβαφον ἀγγείων, ποὺ περισυλλέξαμε στὰ μπάζα, δείχνουν ὅτι οἱ τάφοι ἀνάγονται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Στὰ δεξιά, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἄλλοτε κατάφυτη ρεματιά, διατηρεῖται ἀκόμα σχεδὸν ἀναλλοίωτο τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Χριστοῦ, γνωστὸ ὡς Κάτω Χριστουλάκι, στολισμένο μὲ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη, κιονόκρανα καὶ στρεπτοὺς κιονίσκους.

Ἀπὸ τὴν Σπηλιὰ ἕως περίπου τὸ ὕψος τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἀγ. Γιώργη τοῦ Δροσανοῦ μέσα στὴν ρεματιά, ὁ χωματόδρομος ἀκολουθεῖ τὸ παλαιὸ λιθόστρωτο μονοπάτι, πού, ἂν καὶ καταχώσθηκε ἀπὸ τὰ μπάζα κατὰ τὴν διάνοιξη τοῦ δρόμου, σὲ πολλὰ σημεῖα ξεπροβάλλει. Ἀλλὰ καὶ τὸ τοπίο πληγώθηκε βάνουσα ἀπὸ τὴν πρόσφατη διεύρυνση τοῦ χωματόδρομου, πού, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδιαφορίας τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι προσπελάσιμος μόνον σὲ ἀγροτικά καὶ σὲ «ψηλὰ» αὐτοκίνητα.

Ἀνηφορίζοντας, δεξιά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σταυροῦ στὰ Μάρμαρα, καὶ αὐτὸ πρόσφατα ἐξωραϊσμένο σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς νέας αἰσθητικῆς, ὁ δρόμος ἀκολουθεῖ τὰ χνάρια τοῦ παλαιοῦ μονοπατιοῦ πρὸς τὴν Μουντουλιά.

Στὰ ἀριστερὰ στέκεται ἀκόμα ἡ ταπεινὴ κατοικία τοῦ Κωβαίου τοῦ Μουντουλιανοῦ, λαμπρὸ δεῖγμα τῆς παλαιᾶς μαστορικῆς τέχνης καὶ κυρίως τοῦ σεβασμοῦ τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Τὰ χαμηλὰ κτίσματα, τὸ σπίτι, ὁ φοῦρνος, τὸ πατητήρι, οἱ σταῦλοι, τὸ βουδόσπιτο, τὸ ἄλωνάκι, ὅλα εἶναι προσαρμοσμένα στὸ τοπίο. Ἀκόμα καὶ ἡ εὐρύτατη χρῆση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὰ παρακείμενα ἐρείπια τῆς Μινῶας προδίδει τὴν καλαισθησία τῶν μαστόρων.

Λίγα μέτρα μετά, στην χαμηλή ράχη του λόφου, αντικρίζουμε στα αριστερά τον ὄρμο Φοινικιές (εἰκ. 168), δεξιά τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Λιμένος, τὸ Ξυλοκερατίδι, καὶ ἔμπρός μας τὸν βουνώδη λόφο τῆς Μουντουλιᾶς μετὰ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Εἰκ. 168. Ὁ ὄρμος Φοινικιές.

Ἡ εἴσοδος στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια

Ἡ σημερινή εἴσοδος στὸν πρόχειρα περιφραγμένο χώρο μετὰ τὰ ἀνεσκαμμένα τμήματα τῆς πόλεως βρίσκεται στὸ παλαιὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὰ χωράφια καὶ στοὺς βοσκότοπους, στὴν κορυφή καὶ στὴν βόρεια πλαγιά τῆς Μουντουλιᾶς (εἰκ. 169). Ἀπὸ ὀρισμένες ἐνδείξεις, καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ λαξεύματα ποὺ διακρίνονται ποὺ καὶ ποῦ στὸν φυσικὸ βράχο, ὑποθέτομε πὼς ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τὸν κύριο ἀρχαῖο δρόμο σύνδεσης μετὰ τὸν λιμένα, τὰ Κατάπολα. Μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπιστεῖ μετὰ βεβαιότητα λείψανα τοῦ ἀρχαίου δρόμου, ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ βρέθηκαν, σύμφωνα μετὰ ἀσφαλεῖς πληροφορίες, στὸ χωράφι δεξιά ἀπὸ τὴν σημερινή εἴσοδο, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα τὸ

Εἰκ. 169. Γενική ἄποψη τῆς Μινώας (ἀεροφωτογραφία).

1999⁴³⁰, λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο στὴν νότια κλιτύ, λίγα μέτρα ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δρόμο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν θέση τῆς κεντρικῆς πύλης, πιστεύω ὅτι ἐδῶ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ κυριότερος δρόμος πρόσβασης στὴν ἀρχαία πόλη.

Ἀπὸ τὴν εἴσοδο βλέπομε τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια στὰ χαμηλότερα ἄνδηρα, στὴν νοτιοανατολικὴ καὶ στὴν νότια πλαγιά, καθὼς καὶ τὰ ἄσκαφα ἀκόμα ὑψηλότερα ἄνδηρα στὴν νότια κλιτύ. Ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια δεσπόζουν τὰ Παλάτια, ἡ δεξαμενὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 108), τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 210-212), οἱ ἰσχυροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι μὲ τὰ ἀνεσκαμμένα κτίρια (εἰκ. 228), καθὼς καὶ μέρος τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου μὲ τὴν κεντρικὴ πύλη (εἰκ. 173).

430. Ἔργον 1999, 74 εἰκ. 68 καὶ ΠΑΕ 1999 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

Ἡ ἐνημέρωση τοῦ ἐπισκέπτη

Στὴν πρόχειρα διαμορφωμένη εἴσοδο τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου βρίσκονται δύο πινακίδες⁴³¹ μὲ τοπογραφικὰ διαγράμματα, παραστατικὰ σχέδια, ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα τῶν ἀριθμημένων οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ σύντομο κείμενο σὲ ἐλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα. Στὴν πινακίδα ἀρ. 1, τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα συνοδεύει σκαρίφημα τῆς ἱστορίας τῆς κατοίκησης καὶ τῆς πόλεως, ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα, καθὼς καὶ ἀναφορὰ ὅλων τῶν φορέων καὶ τῶν ιδιωτῶν ποὺ ἐνίσχυσαν οἰκονομικὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες ἀπὸ τὸ 1981 ἕως σήμερα. Τὴν θέσι τῆς πινακίδας ἀρ. 2 (εἰκ. 170) στὴν εἴσοδο τοῦ ἐπισκέψιμου χώρου, μὲ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. ἕως τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., ὑπαγόρευσε ἡ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐρείπια τοῦ Γυμνασίου μὲ τὸ ἀποχωρήτηριον, τὴν ρωμαϊκὴν δεξαμενὴν καὶ τὰ ἀνασκαπτόμενα οἰκοδομήματα στὴν ΝΑ. κλιτὺ (βλ. παρακ. σ. 238 κέ.). Ἐδῶ, τὸ τοπογραφικὸ σχέδιον μὲ τὰ ὑπομνηματισμένα ἐπισκέψιμα οἰκοδομήματα, συμπληρώνουν παραστατικὰ σχέδια τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου καὶ τῆς δεξαμενῆς.

Περιήγηση στὴν ἀρχαία πόλιν καὶ στὴν ἀκρόπολιν. Προτεινόμενη πορεία

Ἡ νότια κλιτὺς μὲ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, καθὼς καὶ ἡ βόρεια ἄγρια καὶ βραχύδης πλαγία, παρέμειναν ἀλώβητες, τελείως ἀνέγγιχτες ἀπὸ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις. Τὸ τοπίο διατηρεῖ ἀκόμα τὴν φυσιογνωμία του, καὶ ἡ θέα ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ εἶναι πράγματι ἰδιαίτερου κάλλους καὶ προσελκύει πολλοὺς πεζοπόρους φυσιολάτρες καὶ ἄλλους, ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν Μινῶα γιὰ νὰ φωτογραφήσουν ἀπὸ ψηλὰ τὸ λιμάνι καὶ τὸ ἡλιοβασίλεμα. Προτείνουμε στοὺς ἐπισκέπτες, πρὸς διευκόλυνσίν τους καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων τοίχων, νὰ ἀκολουθήσουν τὰ ἐκτὸς τοῦ περιφραγμένου χώρου μονοπατάκια [1], [2], [3] καὶ [4] (εἰκ. 171).

431. Οἱ πινακίδες (ἀρ. 1-4), μεγάλου σχήματος (1×0.70 μ.) ἔγιναν τὸ 1999 χάρις στὴν εὐγενὴ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ». Τὰ σχέδια ἐξεπόνησε ὁ ἀρχιτέκτων Γ. Ἀντωνίου. Γιὰ τὴν σύνθεση, τὴν ἐκτύπωση, τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἡλεκτρονικὴ ἀπόδοση τῶν

πινακίδων σὲ CD-ROM σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Στ. Δασκαλάκη. Ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση ὀφείλεται στὴν ἀρχαιολόγο Εὐγ. Γιαννούλη, δρ. Φιλ. (Στὴν διάθεση τῶν ἐπισκεπτῶν ὑπάρχουν φωτοαντίγραφα τοῦ τοπογραφικοῦ, τῶν παραστατικῶν σχεδίων καὶ τῶν κειμένων.)

[1] Ἡ πρόσβαση στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, στὴν ἀκρόπολη, ἀπὸ τὴν Κάτω πόλη, ὅπως συμβατικὰ ὀνομάσαμε τὰ χαμηλότερα ἄνδηρα, εἶναι προσωρινὰ ἐφικτὴ ἀπὸ τὸ παμπάλαιο μονοπάτι στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά, ποὺ ξεκινᾷ δεξιὰ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο καὶ σημαδεύεται μὲ βέλη.

Στὴν στροφὴ τοῦ μονοπατιοῦ πρὸς τὴν ἀκρόπολη, δεξιὰ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, ἔχει τοποθετηθεῖ ἐνημερωτικὴ πινακίδα γιὰ τὴν τειχισμένη ἀκρόπολη μὲ τοπογραφικὸ διάγραμμα, σύντομο κείμενο καὶ ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὰ ἀριθμημένα (ἀρ. 7α-12) οἰκοδομικὰ λείψανα. (Ἀντίγραφο τῆς πινακίδας ὑπάρχει καὶ στὴν βορειοανατολικὴ πυλίδα τοῦ τείχους.)

Ἐλεύθερη εἶναι ἡ πρόσβαση στὸ τεῖχος, στοὺς προμαχώνες καὶ στὸν οἰκισμό· μόνον τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ εἶναι περιφραγμένο γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὰ κατσίκια καὶ ὀρισμένους κακοήθεις ἐπισκέπτες.

[2] Γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη στὴν Κάτω πόλη, ὁ ἐπισκέπτης μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει ἓνα ἄλλο μονοπατάκι ποὺ ἀνοίξαμε μέσα στὰ ἄσκαφα, ἀγκαθερὰ χωράφια τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιᾶς: ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἄνδηρο στὴν κορυφὴ μὲ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα, κατηγοροῦν πρὸς τὰ χαμηλότερα ἄνδηρα, πρὸς τὸν περιφραγμένο χῶρο μὲ τὰ ἀνεσκαμμένα οἰκοδομήματα (ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ναός, πύλη, ταφικὸς περίβολος) καὶ φθάνει στὴν μνημειακὴ δεξαμενὴ, στὸ σημεῖο ἀνάβασης πρὸς τὴν ἀκρόπολη.

[3] Ἡ ἐπίσκεψη στὸ τεῖχος ποὺ βρίσκεται στὴν νότια, νοτιοδυτικὴ καὶ βόρεια κλιτὺ εἶναι ἐφικτὴ ἀπὸ τὴν Κάτω πόλη: ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ὁ ἐπισκέπτης, ἀκολουθώντας τὰ βέλη ποὺ ὁδηγοῦν πρὸς τὴν κεντρικὴ πύλη, ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἰδεῖ ἀπὸ τὴν χαμηλὴ περίφραξη τὸν ΝΑ. προμαχῶνα, τὸν ὀχυρωτικὸ-ἀναλημματικὸ τοῖχο, καθὼς καὶ μεγάλο μέρος τοῦ τείχους στὴν νότια πλαγιά. Τὸ μονοπατάκι, σχεδὸν παράλληλο πρὸς τὴν περίμετρο τοῦ τείχους, ὁδηγεῖ πρὸς Δ., στὸν δύσβατο, κατωφερὴ βοσκότοπο στὴν ΒΔ. κλιτὺ τοῦ λόφου, ὅπου τὸ ἀρχαῖο τεῖχος (μῆκ. 700 μ.), μὲ τοὺς ἀμυντικοὺς πύργους, σώζεται καὶ σὲ ἱκανὸ ὕψος καὶ φθάνει χαμηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι (εἰκ. 171, 250). Τὸ ὀρθοκατέβατο μονοπάτι, ἡ αἰπεία ἀτραπὸς, ποὺ ξεκινᾷ ΒΔ. ἀπὸ τὴν δυτικὴ πύλη ἐπιτρέπει στὸν ἀνθεκτικὸ ἐπισκέπτη ὅχι μόνον νὰ ἰδεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν μνημειακὴ τοιχοποιία τοῦ ἀμυντικοῦ ὀχυρωτικοῦ τείχους (εἰκ. 251-252) ἀλλὰ νὰ ἀπολαύσει καὶ τὴν ἀναπεπταμένη θέα πρὸς τὸν ὄρμο Φοινικιές, στὰ ΝΔ., καὶ κυρίως τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων, τὴν ἀρχαία Ἀρκεσίνη στὰ Δ., καὶ τὰ γύρω νησιά, τὶς Μικρὲς Κυκλάδες, Κέρο, Κουφονήσια, Σχινοῦσα καὶ Ἀρακλειὰ (Ἡράκλεια), τὴν Νάξο καὶ τὴν Ἴο, τὶς Μάκκαρες καὶ τὴν Δονοῦσα.

[4] Τὰ νεοαποκαλυφθέντα κτιριακὰ λείψανα ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς τοῦ 2001 ἐπέβαλαν τὴν δημιουργία ἐνὸς ἀκόμα μονοπατιοῦ, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν δυτικὴ πύλη καὶ βαίνει πρὸς Β., σχεδὸν παράλληλα πρὸς τὴν Β. πλευρὰ τοῦ φυσικοῦ ὀχυροῦ λόφου, τῆς ἀκρόπολης, φθάνει ἕως τὸ στενὸ πλάτωμα ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ συναντᾷ τὸ μονοπάτι [1] ποὺ ὁδηγεῖ στὴν Κάτω πόλη.

Ἐπίσκεψη στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς

Τὰ ἀνεσκαμμένα τμήματα τῆς πόλεως εἶναι ἀκόμα σχετικὰ ὀλίγα (εἰκ. 172). Ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων μὲ καθαρισμοὺς ἢ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, γιὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους λόγους οἰκονομικῆς καὶ τεχνικῆς φύσεως, δὲν ἦταν δυνατὴ. Οἱ ἐξαιρετικὰ σκληρὲς συνθῆκες ἐργασίας στὴν κατάξερη γῆ, φριγμένη ἀπὸ τὸν ἀνελέητο ἥλιο καὶ τοὺς ἀέρηδες, ἡ βασανιστικὴ ἔλλειψη νεροῦ, ἡ ἀναγκαστικὴ πεζοπορία ἀπὸ τὸ 1981 ἕως καὶ τὸ 1990, ἡ ἔλλειψη ἐργατῶν, ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, οἱ χρονοβόρες ἐργασίες διάλυσης τῶν λιθοσωρῶν καὶ μεταφορᾶς τῶν λίθων, κυρίως ὅμως ἡ φροντίδα γιὰ τὴν διάσωση ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν πληροφοριῶν, ἡ τεκμηρίωση καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, ἡ ἐκπόνηση τοπογραφικοῦ διαγράμματος τοῦ τεράστιου καὶ δύσβατου χώρου, καθὼς καὶ ἡ ἀκοίμητη ἔγνοια γιὰ τὴν ἄμεση συντήρηση ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη φθορά, ἐπέβαλαν ἀργοὺς ρυθμοὺς στὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα. Καθοριστικὸς ὅμως καὶ ἀπολύτως ἀνασταλτικὸς παράγων γιὰ τὴν ἐπιλογὴ χώρων ἀνασκαφῆς ἦταν καὶ παραμένει ἡ κυριότης τῶν ἀγρῶν, ποὺ πρόσφατα, μόλις τὸ 2000 (ΦΕΚ 633/Β/15-5-2000), μετὰ ἀπὸ εἴκοσι ἔτη παρακλήσεων καὶ αἰτήσεων πρὸς τοὺς ἀρμοδίους, κηρύχθηκαν ἀρχαιολογικὸς χώρος: Ὅλα ὅμως ἀνεξαιρέτως τὰ χωράφια καὶ οἱ βοσκότοποι ἐντὸς τῶν ὁποίων διενεργοῦνται οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες καὶ οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ εἶναι ιδιόκτητα καὶ ἀκόμη ἀναπαλλοτρίωτα!

Εἰκ. 172. Τοπογραφικὸ Κάτω πόλης (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Μαρμάρινη πύλη
2. Βαθμιδωτὸς δρόμος (ὁδὸς M1)
3. Τοίχος με θεμελίων: περίβολος τοῦ λατρευτικοῦ χώρου
4. «Ἀποθέτης τέφρας»
- 4α. Ναὸς ἐλληνιστικῶν χρόνων
5. Β.Δ. ἐργαστηριακὸ συγκρότημα
- 5α. Κεραμεικὸς κλίβανος καὶ φρέαρ
- 5β. Ἀγωγὸς
6. Ταφικὸς περίβολος
- 6α-β. Νεκρικὴ πυρὰ τοῦ πολεμιστῆ καὶ ὁ ἐγχυτρισμὸς τοῦ νηπίου
- 6γ. Τάφος καύσεως γυναικὸς
- 6δ. 7. Λείψανα οἰκιῶν
- 7α. Οἰκίες στὴν ΝΔ. κλιτὺ
- 7β. Κτιριακὸ συγκρότημα στὴν δυτικὴ πύλη
8. Τὸ τεῖχος τῆς πόλεως
- 8α. Ὁχυρωτικὸς περίβολος
9. Βορειοανατολικὴ πυλίδα
- 9α. Δυτικὴ πύλη
10. Βορειοανατολικὸς πύργος - προμαχῶν
- 10α. Νοτιοανατολικὸς πύργος - προμαχῶν
- 10β. Νότιος πύργος καὶ τραπεζιόσχημο ἀνάλημμα
- 10γ. Τριγωνικὸς πύργος
11. Τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ
12. Τὸ σφλαιῶδες χάσμα: ὁ «τάφος τοῦ Μίνωος»
13. Κτιριακὰ κατάλοιπα ἐργαστηρίου καὶ φρέαρ
- 13α. Κεραμεικοὶ κλίβανοι
14. Τὸ Γυμνάσιο
- 14α. Τὸ ἀποχωρητήριο τοῦ Γυμνασίου
15. Τὸ «Σαπαπίον»
- 15α. Ἀγωγὸς ὑδροδοτήσεως
16. Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης (λείψανα δημοσίων καὶ ιδιω-
τικῶν οἰκοδομημάτων)
18. Ἡ μνημειακὴ δεξαμενὴ «Τὰ Παλάτια»

Η ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπισκέψιμα κτιριακὰ λείψανα βρίσκονται στὰ χαμηλότερα ἄνδρα τοῦ λόφου, στὴν Κάτω πόλη (εἰκ. 169, 172). Ἡ συνεχὴς αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκεπτῶν, πολλῶν ξένων πεζοπόρων καὶ ὀλίγων Ἑλλήνων, συνήθως ἐποχουμένων, ἐπέβαλε τὴν δημιουργία στενῶν διαδρόμων μέσα στὸν ἀνεσκαμμένο χώρο γιὰ τὴν προστασία τῶν τοίχων καὶ τοῦ εὐθρυπτου φυσικοῦ βράχου. Τὴν προκαθορισμένη πορεία τῶν ἐπισκεπτῶν πρὸς τὰ κυριότερα μνημεῖα ὑποβοηθοῦν σχοινάκια δεμένα σὲ ξύλινα φορητὰ στηρίγματα.

Ἐπειδὴ τὰ ἀρχαιότερα ὁρατὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα βρίσκονται στὸν χώρο τοῦ ναοῦ, προτείνουμε νὰ ξεκινήσει ἡ ἐπίσκεψη, ὅπως καὶ στοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀπὸ τὴν μνημειακὴ πύλη (εἰκ. 172, 177), νότια ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἐνημερωτικὴ πινακίδα μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μινώας ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 3ο π.Χ. αἰ., ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα καὶ παραστατικὰ σχέδια. Καὶ ἐδῶ, γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ ἀποσπασθούμενος λαξευμένος φυσικὸς βράχος ποὺ ὁδηγεῖ στὴν πύλη, τοποθετήσαμε ἐπάνω στὸν ἀρχαῖο δρόμο ξύλινη φορητὴ κλίμακα βαμμένη στὸ χρῶμα τοῦ σχιστόλιθου, μὲ τὶς βαθμίδες γεμισμένες μὲ ποταμίσι αἶμμο καὶ κοσκινισμένο χῶμα.

Στὸν φυσικὸ βράχο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ξύλινη κλίμακα, πλησίον τῆς μνημειακῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς, νότια ἀπὸ τὸ μαρμάρινο κατώφλι τῆς πύλης, σώζονται ὀρισμένα λείψανα ἀπὸ τὴν παλαιότερη καὶ νεώτερη χρῆση τοῦ δρόμου, ὅπως οἱ τρεῖς λαξευμένοι ἀναβαθμοὶ⁴³² γεωμετρικῶν χρόνων, ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση ἐνέπιγραφων ἐπιταφίων στηλῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἓνα βάθρο τιμητικοῦ μνημείου τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων⁴³³ (εἰκ. 173, 177β). Στὰ δεξιὰ βρίσκεται ὁ παρόδιος, βαθιὰ λαξευμένος στὸν βράχο, πλακοσκεπὴς ἀγωγός⁴³⁴ (εἰκ. 173α, 177β) καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (εἰκ. 176).

Κατὰ τὴν περιήγηση θὰ σταθοῦμε κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀριθμοὶ 1-18, χαραγμένοι σὲ τοπικοὺς λίθους (εἰκ. 171 καὶ 172).

Ἡ μαρμάρινη πύλη (1)

Βρίσκεται⁴³⁵ στὴν βόρεια ἀπόληξη τοῦ Ν. ὀχυρωτικοῦ πύργου (εἰκ. 173-176) καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (εἰκ. 176-177). Στὴν θέ-

432. ΠΑΕ 1996, 285, 289, 292, εἰκ. 6-7, πίν. 128α.

433. ΠΑΕ 1993, 198, εἰκ. 5, πίν. 116β.

434. ΠΑΕ 1996, 289, 292-296, εἰκ. 6-7, πίν. 128, 131-134.

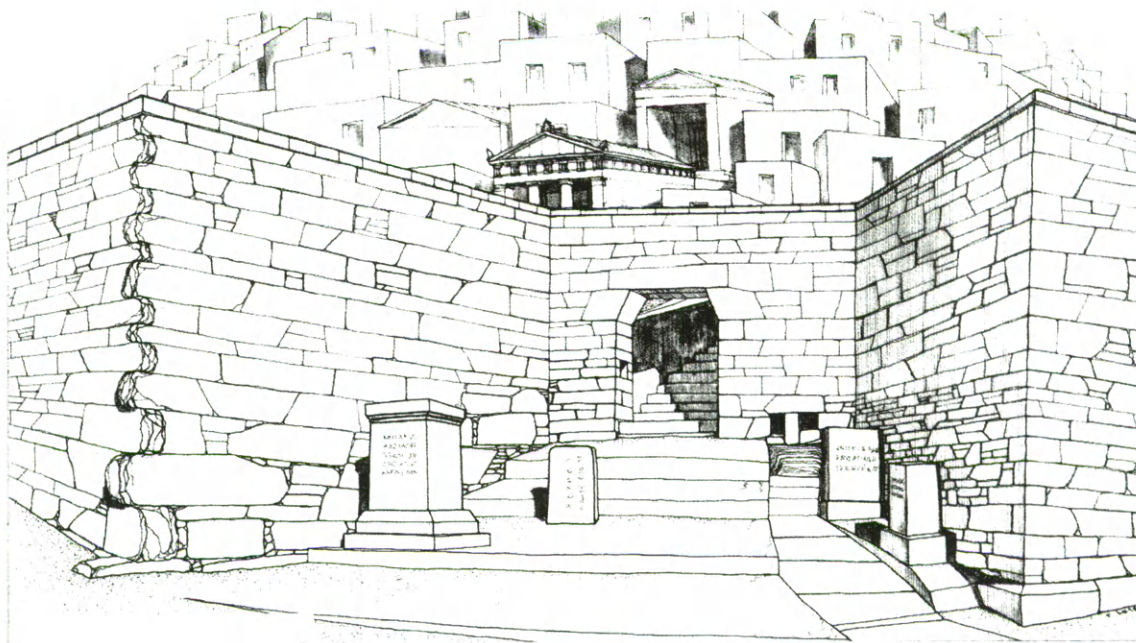
435. Ἔργον 1996, 84-88, εἰκ. 72-74. ΠΑΕ 1996, 288, εἰκ. 7, πίν. 128, 130, 131α, 132β. Ἔργον 1999, 69 εἰκ. 65.

Εἰκ. 173α-β. Ἡ μαρμαρίνη πύλη (γενικὴ ἄποψη ἀπὸ Ν.).

ση τους σώζονται τὸ μονόλιθο κατώφλι, ὁ λίθινος διπλὸς ἀγωγὸς καὶ οἱ λιθόκτιστες παραστάδες (εἰκ. 173). Στὸ μαρμάρινο κατώφλι (εἰκ. 175α) διατηροῦνται οἱ στροφεῖς τῆς δίφυλλης θύρας καὶ στὸν δυτικὸ σταθμὸ⁴³⁶ τῆς πύλης, στὴν ἀριστερὴ παραστάδα (εἰκ. 173β), σώζεται ἡ λιθόκτιστη θήκη⁴³⁷ (εἰκ. 175) γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ μοχλοῦ ἀσφαλείας, τῆς ἀμπάρας⁴³⁸, ποὺ ἔκλεινε τὴν βαριὰ θύρα.

Ἡ κατασκευὴ τῆς μαρμαρίνης πύλης⁴³⁹ χρονολογεῖται σύμφωνα καὶ μὲ τὴν μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους, στὸν ὄψιμο 4ο ἢ πρῶιμο 3ο π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὶς λαξευμένες ὁμῶς βαθμίδες, ποὺ βλέπομε νότια καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ μαρμάρινο κατώφλι, διαπιστώνομε πὼς ὁ παλαιὸς βαθμιδωτὸς δρόμος δὲν καταργήθηκε μὲ τὴν νέα, μνημειακὴ διαμόρφωση τῆς πύλης (εἰκ. 176). Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ χρῆση τοῦ παλαιοῦ δρόμου διεκόπη ὀριστικὰ γύρω στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. ἢ στὸν πρῶιμο 1ο μ.Χ. αἰ., ὅταν ἀχρηστεύτηκαν ἡ κεντρικὴ πύλη καὶ ὁ παρόδιος πλακοσκεπὴς ἀγωγός⁴⁴⁰ (εἰκ. 176, 208α, γ).

Εἰκ. 174. Προοπτικὸ σχέδιο ἀναπαράστασης τῆς πύλης (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

436. Γιὰ τὸν ὄρο σταθμὸς θύρας βλ. Ἀ. Ὁρλάνδο, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1959-1960) II 41-42, σημ. 1, 106 καὶ 187.

437. Βλ. ΠΑΕ 1991, πίν. 187α. Γιὰ τὸν ὄρο

θήκη βλ. Ὁρλάνδο ὁ.π. 331 σημ. 1 καὶ σ. 352.

438. Αὐτόθι 19 σημ. 4 καὶ 130 σημ. 1-2.

439. ΠΑΕ 1996, 294.

440. Βλ. παραπ. σημ. 434.

Εικ. 175α. Ἡ μαρμαρίνη πύλη
(λεπτομέρεια).

Εικ. 175β. Ἡ κτιστὴ θήκη γιὰ τὸν
μοχλὸ ἀσφαλείας τῆς πύλης.

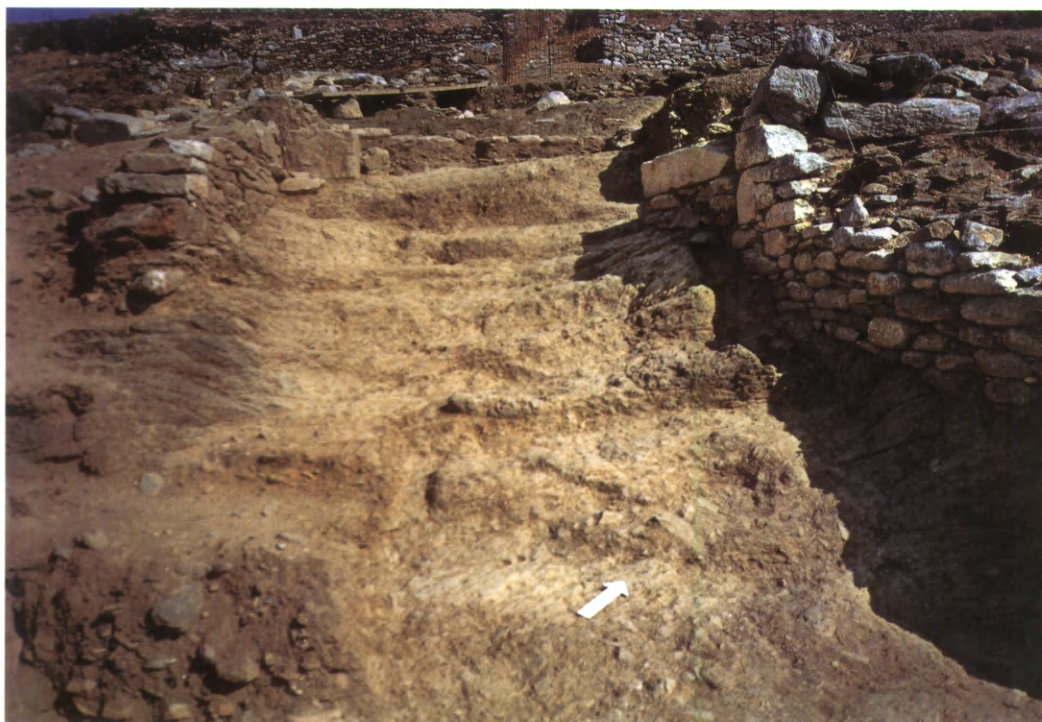
Εἰκ. 176. Λεπτομέρεια τῆς πύλης.

Ὁ βαθμιδωτὸς δρόμος (2)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα⁴⁴¹ ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν πύλη, κάτω ἀπὸ νεώτερους χωραφότοιχους καὶ ἀναμοχλευμένα οἰκοδομικὰ λείψανα τῶν ὀψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀποκάλυψε τὴν πρὸς Βορρᾶν συνέχεια τοῦ βαθμιδωτοῦ δρόμου ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μαρμάρινο κατώφλι τῆς θύρας. Σὲ καλὴ κατάσταση διατηροῦνται ἔξι ἀναβαθμοὶ λαξευμένοι στὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 177α-β), καθὼς καὶ τὸ πλατύσκαλο στὴν ἀνώτερη βαθμίδα, μῆκ. 2.80 μ. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δρόμου, ποὺ συμβατικὰ ὀνομάστηκε «ὁδὸς M1», ἀποτελοῦν στενὸς ἀγωγός, λαξευμένος στὸν βράχο, καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παρακείμενου ταφικοῦ περιβόλου⁴⁴². Τὸ σωζόμενο τμῆμα τοῖχου στὰ δυτικὰ σχετίζεται μὲ κάποια οἰκοδομικὴ φάση διαμόρφωσης τῆς βαθμιδωτῆς ὁδοῦ, καὶ πιθανῶς ἀνάγεται στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους. Ἡ ἀρχικὴ ὁμῶς λάξευση τοῦ πλατύσκαλου, τῶν ἀναβαθμῶν καὶ τοῦ παρόδιου ἀγωγοῦ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, κυρίως τὰ εὐρήματα ποὺ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο, χρονολογοῦνται στὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο (10ος-9ος π.Χ. αἰ.).

441. ΠΑΕ 1995, 230 σημ. 12· 1996, 288 εἰκ. 7 καὶ πίν. 128α, 129α· 1997, 186-187, εἰκ. 1 (ὁ νοτιότερος ἀναβαθμὸς ἔχει μῆκ. 1.60 μ.).

442. ΠΑΕ 1993, 204 κέ· 1994, 238· 1995, 232-234.

Εἰκ. 177α. Ἡ βαθμιδωτὴ ὁδὸς M1.

Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφή, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση καὶ ἡ μελέτη δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, δὲν γνωρίζομε μὲ βεβαιότητα οὔτε τὴν ἀκριβῆ μορφή τοῦ χώρου βορείως τοῦ πλατύσκαλου, οὔτε τὸν τρόπο σύνδεσης τοῦ δρόμου μὲ τοὺς παρακείμενους χώρους καὶ μὲ τὰ ἀνώτερα ἄνδρα.

Γιὰ νὰ προστατεύσομε ἀπὸ τὴν φθορὰ τὶς πανάρχαιες βαθμίδες τοῦ δρόμου, ποὺ ἦταν ἐν χρήσει μιὰν ὀλόκληρη χιλιετία, ἀπὸ τὸν 10ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., τοποθετήσαμε δυτικὰ ἀπὸ τὸ μαρμάρινο κατώφλι τῆς θύρας μιὰ φορητὴ ξύλινη κλίμακα πρόσβασης στὸ ἄνδρo τοῦ ναοῦ.

Τὸ ἄνδρo τοῦ ναοῦ

Ἐδῶ, ἂν καὶ ὁ ἐπισκέπτης ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὸν ναὸ μὲ τοὺς μαρμάρινους ἀναβαθμούς (εἰκ. 178, 183β, 184), ἀξίζει νὰ σταθεῖ καὶ σὲ μερικὰ ταπεινὰ οἰκοδομικὰ κατὰλοιπα ποὺ ἀσφαλῶς συνδέονται μὲ τὸν πρῶτο οἰκιστικὸ πυρῆνα τῆς πόλεως. Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ συνεχὴς κατοίκηση στὴν ἴδια θέσῃ ἀπὸ τὸν 10ο π.Χ. ἕως καὶ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. δὲν ἐπέτρεψε τὴν πλήρη διάσωση κτιριακῶν λειψάνων τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (10ος-9ος π.Χ. αἰ.). Ὡστόσο, παρὰ τὶς συνεχεῖς μετασκευές τῶν κτιρίων καὶ τοῦ χώρου στὴν ἀρχαιότητα, παρὰ τὴν θησαυροθηρικὴ ἀνασκαφή τοῦ G. Deschamps καὶ τὶς συνεχεῖς ἀναμοχλεύσεις, ἔχουν διασωθεῖ στὴν

Εἰκ. 177β. Ἡ πόλη καὶ ἡ βαθμιδωτὴ ὁδὸς M1 (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

ἀρχική τους θέση ίκανὰ τεκμήρια ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐγκατάσταση, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι θεατά⁴⁴³. Ἀνάμεσα στὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα λείψανα σημαντική θέση ἔχουν ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου μὲ τὴν θυσία θεμελίων (3), καὶ ὁ ἀποθέτης τέφρας (4), νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν ναό (4α).

Ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου μὲ τὴν θυσία θεμελίων (3)

Κάτω ἀπὸ ἓναν ὑψηλὸ ἀναλημματικὸ χωραφότοιχο, ποὺ ἦταν κτισμένος μὲ ἀρχαῖες πέτρες, σώθηκαν ὀρισμένα τμήματα ἀρχαίου τοίχου⁴⁴⁴ (εἰκ. 178, 179α-β), τὰ ὅποια, ὅπως ἔδειξαν τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἀνάγονται στοὺς πρώιμους ἱστορικούς χρόνους. Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις στὸν 10ο-9ο π.Χ. αἰ. στηρίζεται κυρίως στὴν ἀνέυρεση θραυσμάτων πέντε ἀγγείων (σκύφοι, ἀμφορεὺς ἢ ὑδρία, οἰνοχόη) (εἰκ. 180,1-2) μὲ ὅστὰ πτηνῶν καὶ μικρῶν ζώων, ξυλάνθρακες, τέφρα, ἓνα πῆλινο σφονδύλι (εἰκ. 180,3) καὶ χάλκινα κοσμήματα⁴⁴⁵ (εἰκ. 180,4-6). Τὰ ἀγγεῖα ἦταν σπασμένα καὶ τοποθετημένα ἀνάμεσα σὲ λίθους θεμελιωμένους ἀπευθείας στὸν φυσικὸ βράχο, σύρριζα στὸν εὐμεγέθη βραχόλιθο. Ἡ θέση (εἰκ. 179) καὶ τὸ εἶδος τῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων, ἀσφαλῶς σχετίζονται μὲ τὸ πολλαπλῶς μαρτυρημένο τελετουργικὸ θεμελίωσης μὲ ἔμπυρη θυσία⁴⁴⁶, ποὺ ἀπαντᾶται συνήθως σὲ λατρευτικούς χώρους.

Ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἄλλων οἰκοδομικῶν λειψάνων πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων κάτω ἀπὸ μεταγενέστερα κτίσματα, κυρίως τοῦ ἀποθέτη τέφρας (4), ἐπέτρεψε τὴν ἀσφαλῆ ταύτιση αὐτοῦ τοῦ τοίχου μὲ τὴν θυσία θεμελίων μὲ τὸν

443. Γιὰ λόγους προστασίας ἐκαλύφθησαν μὲ χῶμα τὰ ἀποκαλυφθέντα κατάλοιπα τοίχων δυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν ναό (ΠΑΕ 1983, 317-320, πίν. 207-210, 211α· 1984, 354-361, παρὲνθ. πίν. Θ', πίν. 186-192· 1985, 177-182, εἰκ. 1-2, πίν. 88-91· 1986, 218-223, εἰκ. 2, πίν. 88β· 1987, 165-167, πίν. 114β-117· 1989, 267-273, εἰκ. 1, πίν. 189-193α· 1990, 237-239, πίν. 140-149· 1991, 287-292, πίν. 181-184· 1992, 187).

444. ΠΑΕ 1985, 180 σημ. 12, πίν. 89-91. Marangou 1992, 191 εἰκ. 6-7. ΠΑΕ 1995, 230, πίν. 106-107· 1996, 288 εἰκ. 7 καὶ πίν. 128α. 129α· 1997, 186-187 εἰκ. 1.

445. ΠΑΕ 1985, 180 σημ. 12, πίν. 89-91.

446. Γιὰ τὶς φιλολογικὰς μαρτυρίες βλ. G. Hock, *Griechische Weihegebräuche* (1905), κυρίως

57 κέ. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* (1967) 132 κέ., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. W. Burkert, *Homo necans. Interpretation altgriechischer Opferriten und Mythen* (1972) 8 κέ. B. Wells, στὸ R. Hägg - N. Marinatos - G. C. Nordquist (ἐπιμ. ἐκδ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens* (1986), *ActaAth.* 38, 1988, 259 κέ. R. Müller, *Griechische Gründungsdeposita und Bauopfer* (διδ. διατρ. Saarbrücken 1988). Πρβ. ἐπίσης U. Sinn, *AM* 100, 1985, 129 κέ., B. Λαμπρινουδάκη, *AE* 1992, 201 κέ. καὶ Mazarakis-Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)* (SIMA CXXI, Jonsö 1997) 284.

Είχ. 178. Γενική
ἄποψη τοῦ ναοῦ
μέ τόν περίβολο.

Είχ. 179. α. Ὁ τοῖχος τοῦ περι-
βόλου μέ τήν θυσία θεμελίων.
β. Λεπτομέρεια τῆς θυσίας θε-
μελίων.

Εἰκ. 180. *Αντικείμενα ἀπὸ τὴν θυσία θεμελίων (9ος π.Χ. αἰ.).

περίβολο λατρευτικού χώρου, τοῦ ὁποῖου ὅχι μόνον ἀποτελεῖ τὸ νότιο ὄριο ἀλλὰ καὶ τὸν «ἀποτέμνει»⁴⁴⁷ ἀπὸ τὰ παρακείμενα κτίρια.

Ὁ ἀποθέτης τέφρας (4)

Βορείως τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου μὲ τὴν θυσία θεμελίων διετηρήθη ἀνέπαφος ἀποθέτης τέφρας⁴⁴⁸, κάτω ἀπὸ ἓνα κατεστραμμένο οἰκοδόμημα τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου σώζεται κτίσμα ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 181α), ὅλα ὁρατὰ μέσα ἀπὸ τὸ προστατευτικὸ στέγαστρο.

Στὶς παρειᾶς τοῦ ἀποθέτη (εἰκ. 181β), κυρίως στὴν βόρεια καὶ στὴν δυτικὴ πλευρά, χάρις στὴν προσεκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτη Δημήτρη Κοκκῶνη, διεσώθη καὶ εἶναι ἐμφανῆς ἡ διαδοχὴ τῶν στρώσεων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους. Ἔτσι, στὸ κτίσμα μὲ κονίαμα στοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο βλέπομε τὸ ἀνώτερο ἀρχαιολογικὸ στρώμα μὲ τὰ κατάλοιπα τοῦ τελευταίου ἐπιπέδου ζωῆς στοὺς ὀψιμοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁴⁴⁹. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα, ἡ σύσταση, ἡ ὕψος, τὸ χρῶμα τῶν χωμάτων, τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό, καὶ κυρίως τὰ κινητὰ εὐρήματα, εἶναι διαφορετικὰ καὶ πιστοποιοῦν πῶς πρόκειται γιὰ παλαιότερα κτιριακὰ κατάλοιπα τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, πιθανῶς σύγχρονα μὲ τὸν παρακείμενο ναό. Στὶς παρειᾶς καὶ κυρίως στὸν βαθμιδωτὸ ἀνασκαφικὸ μάρτυρα εἶναι ἐμφανῆς ὅτι τὸ στρώμα μὲ τὰ κατάλοιπα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων «πατάει» σὲ πλάκες σχιστολίθου, καστανέρυθρα χρώματα καὶ ἀνοιχτόχρωμη τέφρα γεμάτη ὄστρακα ἀγγείων τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν στρώση διακρίνεται παχὺ στρώμα μὲ λωρίδες καθαρῆς τέφρας (εἰκ. 181β) καὶ κατὰ τόπους προεξέχοντα θραύσματα ἀγγείων.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἕως βάθος 5.50 μ., διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ εὐμεγέθη λάκκο, ἐν μέρει λαξευμένο⁴⁵⁰ στὸν φυσικὸ βράχο, γεμάτο μὲ τέφρα,

447. Σχετικὰ βλ. B. Bergquist, *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function* (Lund 1967) καὶ Chr. Sourvinou-Inwood, *Early Sanctuaries, The Eighth Century and Ritual Space*, στὸ N. Marinatos - R. Hägg (ἐπιμ. ἐκδ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (1994) 1 κέ.

448. ΠΑΕ 1985, 179 κέ.: 1988, 165-167· 1989, 270. Ἔργον 1991, 98-99. Marangou 1992, 191 σημ. 17.

449. Ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὰ κινητὰ εὐρήματα: ΠΑΕ 1985, 360.

450. Ὅπως ἔδειξε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ

ἔρευνα (ΠΑΕ 1989, 272-273, πίν. 189), δυτικὰ ἀπὸ τὸν λάκκο τοῦ ἀποθέτη ὑπάρχει βαθὺ τεχνητὸ λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἀνῆκε σὲ ὕδατοδεξαμενὴ καὶ σχετίζεται μὲ τὸν λαξευτὸ ἀγωγὸ ὕδροδοτῆσεως ποὺ βρίσκειτὶς στὸ ἀνώτερο ἀνδρῶν μὲ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (εἰκ. 189-191). Στὸ λάξευμα ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ ἀποθέτη, σήμερὰ καλυμμένο μὲ χῶμα, βρέθηκε κεραμικὴ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 9ου π.Χ. αἰ., ἀψευδὴς μαρτυρία γιὰ τὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου.

Εἰκ. 181α-β. Ὁ «ἀποθήκη τέφρας» κάτω ἀπὸ μεταγενέστερα κτίσματα. α. Γενικὴ ἄποψη. β. Τὸ στρώμα τέφρας (10ος-7ος π.Χ. αἰ.), μερικὴ ἄποψη.

τρίμματα ξυλανθράκων, μερικά θαλάσσια βότσαλα και ὀργανικά κατάλοιπα, ὅπως πολλά θαλάσσια ὄστρεα, ὅστὰ ζώων, λέπια καὶ σπονδύλους ἰχθύων, λιγοστὰ μετὰλλινα ἀντικείμενα καὶ σιδηρόμαζες, καθὼς καὶ πάμπολλα θραύσματα πῆλινων ἀγγείων (εἰκ. 182,1-6). Τὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα, ἀνήκουν σὲ διάφορες κατηγορίες σκευῶν καὶ ἀγγείων: λιγοστὰ προέρχονται ἀπὸ μεγάλα χειροποίητα ἀποθηκευτικά σκεύη, πολλὰ ἀπὸ ἄβαφα χειροποίητα ἀγγεῖα, καὶ πάμπολλα ἀπὸ ἀγγεῖα μικρά, ἀνοιχτοῦ σχήματος – κύπελλα (σκύφοι) καὶ ποτήρια –, ὅλα τροχήλατα⁴⁵¹, μὲ προσεγμένο γάνωμα ἢ γραπτὴ διακόσμηση. Ὅλα βρέθηκαν σπασμένα μέσα στὴν τέφρα καὶ μόνον ἐλάχιστα, κυρίως τὰ ἄβαφα χειροποίητα σκεύη, ἔχουν ἵχνη φωτιᾶς. Παρόμοια ἀγγεῖα πόσεως εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ, ἀπὸ τὶς Κυκλάδες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Νάξο, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀνατολικοῖωνικὰ ἐργαστήρια, κυρίως τῆς Σάμου. Ἔτσι, βάσει τῆς διαστρωμάτωσης τῆς χρονολογήσιμης κεραμικῆς, εἶναι δυνατὴ ἢ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τῆς ἀπόθεσης ἢ ἀπόρριψης τῆς τέφρας ἀπὸ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς⁴⁵² ἕως τοὺς ὀψιμοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν πρῶμο 9ο ἕως καὶ τὸν πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ.

Ἡ τέφρα μὲ τὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ τὰ ὀργανικά κατάλοιπα, κυρίως τὰ ὅστὰ ζώων⁴⁵³, καθὼς καὶ τὰ θαλάσσια ὄστρεα⁴⁵⁴, ὑποδηλώνουν πὼς πρόκειται γιὰ λείψανα ἐμπύρων θυσιῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ λιθόκτιστος ξηρότοιχος ποὺ περιβάλλει τὸν λάκκο ἀπόρριψης ἢ ἀπόθεσης τῶν καταλοίπων ἀπὸ ἔμπυρες θυσίεις, προδίδει τὴν ἔγνοια γιὰ τὴν προστασία του. Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τῆς κεραμικῆς, γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. διεκόπησαν οἱ τελετουργικὲς πράξεις καὶ ὁ λάκκος καλύφθηκε μὲ σχιστόπλακες· ἔτσι, σφραγίστηκε ἕνας πολύτιμος καὶ πολυσήμαντος ἀλλὰ συνάμα καὶ αἰνιγματικὸς φορέας πληροφοριῶν γιὰ τὴν ζωὴ στὸν πρῶμο οἰκισμὸ τῆς Μινώας.

Ἀναπάντητα παραμένουν ἀκόμα πολλὰ ἐρωτήματα, ὅπως ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ βωμοῦ, κτιστοῦ ὑπέργειου ἢ κατάγειου, ὅπου ἐτελοῦντο οἱ ἔμπυρες θυσίεις, ἐὰν ᾗταν πλησίον ἢ μακρὰν τοῦ λάκκου ἀπόρριψης τῆς τέφρας, ἐὰν σχετίζεται μὲ λατρεῖα ὀλυμπίου ἢ χθονίου θεοῦ⁴⁵⁵, μὲ λατρεῖαν τῶν νεκρῶν ἢ μὲ τελετουργικὰ γεύ-

451. Γιὰ τὴν ἐργαστηριακὴ ἀπόδοση καὶ τὴν χρονολόγησις τῆς τροχήλατης κεραμικῆς βλ. Blanas ὁ.π. (σημ. 337).

452. Τὰ παλαιότερα ἀγγεῖα βρέθηκαν στὰ βαθύτερα στρώματα: ΠΑΕ 1996, 191.

453. Δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμα οἱ ἀναλύσεις ὅλων τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων.

454. Γιὰ τὸν ἀναθηματικὸ χαρακτήρα τῶν θαλασσίων ὀστρέων βλ. U. Kron, AA 1992, 631-632.

455. K. Meuli, *Griechische Opfergebräuche, Gesammelte Schriften* (1975) 925, καὶ τελευταῖα βλ. R. Schlesier, *Kulte, Mythen und Gelehrte. Anthropologie der Antike seit 1800* (1993) 21 κέ.

Εἰκ. 182. *Δείγματα ἀγγείων γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ στρώμα τέφρας.

ματα. Τὰ παρακείμενα σύγχρονα οἰκοδομικὰ λείψανα⁴⁵⁶ καὶ ἡ βαθμιδωτὴ ὁδὸς (2), καθὼς καὶ ὁ ταφικὸς περίβολος (6), ἀσφαλῶς προκαλοῦν τὴν φαντασίαν μας νὰ κατασκευάσει ἐλκυστικὰς ὑποθέσεις καὶ θεωρίες, ἐπιστημονικὰ ὅμως ἀτεκμηρίωτες, ἐφόσον δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ κυρίως ἡ συστηματικὴ μελέτη ὅχι μόνον ὅλων τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀποθέτη ἀλλὰ καὶ τῶν παρακειμένων κτιριακῶν καταλοίπων⁴⁵⁷.

456. Δὲν γνωρίζομε ἀκόμα τὴν σχέση μετὰ τὸν ἀποθέτη τοῦ εὐμεγέθους ὀρθογωνίου κτίσματος, λείψανα τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν σύρριζα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ΝΑ. καὶ ΒΑ. τοῦ ἀποθέτη: ΠΑΕ 1986, 222-223· πρβ. καὶ ΠΑΕ 1985, 178, εἰκ. 1. Βλ. ἐπίσης Marangou 1992, 190 εἰκ. 5 καὶ Ma-

zarakis-Ainian ὁ.π. (σημ. 446) 247 καὶ 330, εἰκ. 351.

457. Βλ. σημ. 444 καὶ ΠΑΕ 1988, 164-165. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων ΒΑ. τοῦ ἀποθέτη, στὴν θέσιν ὅπου στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια κτίστηκε ὁ ναός, βλ. Μαργακοῦ 1988, 89.

Ὁ ναός (4α)

Ἀνάμεσα σὲ ἀρχαιότερα καὶ νεώτερα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα δεσπόζει ὁ δωρικοῦ ρυθμοῦ μαρμάρινος ναὸς⁴⁵⁸ μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα⁴⁵⁹ στὸν σηκὸ (εἰκ. 178, 183α-β, 184). Ἡ ἀκέφαλη ἐνδεδυμένη ἀνδρική μορφή (εἰκ. 185), ἔργο πιθανῶς μι-κρᾶσιατικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ πρώιμου 2ου π.Χ. αἰ.⁴⁶⁰, σύμφωνα μὲ πολλὰς ἐνδεί-ξεις πιθανῶς εἰκονίζει τὸν θεὸ Ἀπόλλωνα.

Τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς διερευνητικὰς τομὲς στὸν πρόναο καὶ στὸν σηκὸ⁴⁶¹ τεκμηριώνουν τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρό-νους, πιθανῶς στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., καὶ παράλληλα μαρτυροῦν γιὰ τὴν ζωὴ στὸν χώρο κατὰ τὴν γεωμετρικὴ περίοδο. Στὸς ἐλληνιστι-κοὺς χρόνους χρονολογοῦνται τὸ σωζόμενο βοτσαλωτὸ δάπεδο στὸν σηκὸ (εἰκ. 186) καὶ τὰ λείψανα ἐπιτοίχιων κονιαμάτων⁴⁶².

Ἀπὸ τὴν εὐρεία χρήση λιθοπλίνθων καὶ ἄλλων οἰκοδομικῶν μελῶν σὲ μεταγε-νέστερες⁴⁶³ κατασκευὲς συμπεραίνομε ὅτι ἡ διάλυση τοῦ ναοῦ ἀνάγεται στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς - πρώιμους χριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ συστηματικὴ ὁμως λι-θαγωγία ἄρχισε οὐσιαστικὰ μετὰ ἀπὸ τὸ 1888, ὅταν, μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ G. Deschamps, ἀποκαλύφθηκαν οἱ μορφοδουλεμένες πέτρες τῆς κρηπίδας καὶ τοῦ στερεοβάτη. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὰς καὶ ἐπιφανειακὰς ἔρευνες πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ στὰ γύρω χωράφια συγκεντρώσαμε καὶ μεταφέραμε στὸν χώρο τοῦ ναοῦ εὐάριθ-μα οἰκοδομικὰ μέλη. Πρόσφατα ἄρχισε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Ἀντωνίου καὶ ἡ συστηματικὴ⁴⁶⁴ ἀποτύπωση τῶν πολυάριθμων ἐντοιχισμένων οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ ἐντοπίσαμε σὲ ἀλώνια καὶ ξερολιθιές, σὲ σπίτια καὶ σὲ σταύλους κυρίως στὶς

458. ΠΑΕ 1981, 309 κέ. καὶ 1988, 161 κέ.

459. ΠΑΕ 1981, πίν. 216. A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus. Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik* (Antiquitates 5, 1993) ἀρ. κατ. I, 21, σ. 40 σημ. 142, σ. 47 σημ. 168, σ. 48 σημ. 170, σ. 53, 226 σημ. 883-884, σ. 250-251. Ὁ D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus* (27. Ergh. JdI, Berlin 1992) 137 (παραπέμπει μόνον στὸ Ἔργον 1981, καὶ ὅχι στὰ νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα), χρονολογεῖ τὸ ἄγαλμα βάσει τῆς πτυχολογίας τοῦ ἐνδύματος στὸν 1ο π.Χ. αἰ. (aufgrund der Gewandarbeit ist das Frgt. im 1. Jh. v. Chr. anzu-

setzen) καὶ θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ εἰκονιστικὸ ἀνδριάντα ὑψηλὰ ἱσταμένου κοινοῦ θνητοῦ· τὴν ὑπόθεση ὁρθὰ ἀνασκευάζει βάσει καὶ τῶν ἀνα-σκαφικῶν δεδομένων ὁ D. Damaskos, *Untersuchungen zu hellenistischen Kultstatuen* (Stuttgart 1999) 300 σημ. 216.

460. Ἡ Lewerentz ὁ.π. 47-48, 251 τὸ χρονο-λογεῖ γύρω στὸ 100 π.Χ.

461. ΠΑΕ 1989, 267 κέ.· 1990, 237 κέ.

462. Συντηρήθηκαν τὸ 1995: βλ. ΠΑΕ 1995, 226 πίν. 105.

463. ΠΑΕ 1986, 285 πίν. 129β.

464. ΠΑΕ 1998, 169, 172-180, εἰκ. 6-17.

Εἰκ. 183α-β. Ὁ ναὸς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. α. Τὸ 1981. β. Τὸ 1982.

Εἰχ. 184. Ὁ ναὸς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰκ. 185. Τὸ ἀκέφαλο ἄγαλμα στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ (2ος π.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 186. Τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο.

γειτονικές κατοικίες στὰ Μάρμαρα, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Ραχίδι Καταπόλων.

Ἐλπίζομε ὅτι ἡ συνέχιση τῆς μελέτης καὶ τῶν συστηματικῶν ἐρευνῶν, μελλοντικὰ θὰ ἐπιτρέψει τὴν πλήρη ἀνασύσταση τῆς πραγματικῆς εἰκόνας τοῦ ἀρχαίου ναοῦ.

Ὁ χώρος Δ. τοῦ ναοῦ (N-Δ1 καὶ Δ1)

Ἄγνωστος παραμένει ὁ ἀκριβὴς προσορισμὸς τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναό, ποὺ ὀνομάστηκε συμβατικὰ N-Δ1, καθὼς καὶ τοῦ παρακειμένου κτίσματος Δ1.

N-Δ1. Οἱ ὑψηλὲς ἐπιχώσεις στὸν χώρο N-Δ1 (εἰκ. 187), λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους, οἱ ἀνασκαφικὰ⁴⁶⁵ διαπιστωμένες μετασκευὲς στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, καθὼς καὶ οἱ ἀναμοχλεύσεις, κυρίως μετὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ G. Deschamps, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀποσαφήνιση τῆς εἰκόνας σὲ καμία χρονικὴ φάση. Τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς, ἐν πολλοῖς, διαταραγμένες στρώσεις χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ περίοδο ἕως καὶ τὴν Ρωμαιοκρατία, στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, καὶ προφανῶς μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνεχὴ χρήση, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸν ναό καὶ τὰ ἄλλα ὅμορα, βορείως καὶ δυτικὰ παρακείμενα οἰκοδομήματα. Ἡ παρουσία τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο «θρανίου» στὴν δυτικὴ πλευρὰ πιθανῶς ἀνάγεται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ σχετίζεται μὲ τὴν πρωιμότερη κατοίκηση.

Κτίσμα Δ1. Ἄγνωστη εἶναι καὶ ἡ χρήση τοῦ μονόχωρου οἰκοδομήματος Δ1⁴⁶⁶ (εἰκ. 188) μὲ τὸ λαξευμένο στὸν βράχο καὶ κτιστό «θρανίο» στὴν βόρεια πλευρά. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεπιστώθη ἡ παλαιότερη χρήση του στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ ἡ μετασκευὴ στὴν σημερινή του μορφή κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, πιθανῶς στὰ χρόνια ποὺ κτίστηκε ὁ ναός.

Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν ναό, μετὰ τὸν περιβόλου (3) τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τοῦ ὑψηλοῦ τραπεζιόσχημου ἀναλημματικοῦ-ὀχυρωτικοῦ τοίχου (εἰκ. 247-248), εἶναι ἀκόμα ἄγνωστη, γιὰτὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικά. Ἐδῶ οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὴν διάλυση τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων καὶ τῶν λιθοσωρῶν, σὲ ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ὅπως διαμορφώθη-

465. ΠΑΕ 1982, 283 κέ. Τὴν κατασκευὴ τοῦ τοιχαρίου (1996) στὴν βόρεια πλευρά, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἀποδίδει τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ χώρου, ὑπάγоруσε ἡ ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς κατολισθή-

σεις τοῦ συνεχῶς ἀποσαθρούμενου φυσικοῦ βράχου.

466. Αὐτόθι 316 κέ. πίν. 187α· ΠΑΕ 1983, πίν. 211α· 1986, 223 κέ.

Εἰχ. 187. Ὁ χώρος δυτικὰ τοῦ ναοῦ (N-Δ1).

Εἰχ. 188. Τὸ πτῖσμα Δ1.

κε στὰ ἑλληνιστικά χρόνια, καὶ σὲ δοκιμαστικὲς τομὲς δυτικὰ ἀπὸ τὸν νότιο πύργο ἢ προμαχώνα. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἄνδρηρο νοτίως τοῦ περιβόλου ὁ ἐπισκέπτης βλέπει τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου τοῦ ὀχυρωτικοῦ ἀναλήματος, ποὺ συνδέεται στὰ δυτικὰ μὲ τὸ προϋπάρχον ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια τεῖχος τῆς πόλεως.

Προχωρώντας πρὸς τὰ δυτικὰ στὸ ἐπίσης ἄσκαφο χωράφι, βλέπομε στὰ ἀριστερὰ τμῆμα τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ τείχους⁴⁶⁷ καὶ ἕναν ἡμιανεσκαμμένο κεραμικὸ κλίβανο⁴⁶⁸, λαξευμένο στὸν ἐπικλινῇ φυσικὸ βράχο ἐκτὸς τοῦ τείχους.

Βόρεια ἀπὸ τὸ τεῖχος, τρεῖς πρόχειρα κτισμένες βαθμίδες ὁδηγοῦν στὸ ἀνώτερο ἄνδρηρο μὲ τὸ Βορειοδυτικὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (5).

Τὸ ΒΔ. ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (5)

Καὶ ἐδῶ, παρὰ τὴν συνεχῆ χρήση καὶ τὶς ἀλλεπάλληλες μετασκευὲς τῶν χώρων⁴⁶⁹, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, τὴν τοιχοποιία καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀναγνωρίστηκαν μὲ βεβαιότητα τόσον ὁ ἐργαστηριακὸς χαρακτήρας, ὅσον καὶ οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο καὶ λιθόκτιστων χώρων (εἰκ. 189-191).

Ἀπὸ τὶς πήλινες μῆτρες, τὰ καλούπια γιὰ τὴν κατασκευὴ μεγαρικῶν σκύφων (εἰκ. 153.3), τὰ θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα ἀτελοῦς ὀπτήσεως, κακοφημένα ἢ παραμορφωμένα, τὰ κομμάτια κατεργασμένου ἄψητου ἢ ὀξειδωμένου πηλοῦ, τοὺς λίθινους τριπτήρες καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα τοῦ ἀγγειοπλάστη, διαπιστώνεται μὲ βεβαιότητα ὅτι τὰ κατὰ χώραν σωζόμενα λείψανα, ὁ κεραμικὸς κλίβανος καὶ τὰ φρεάτια, οἱ λάκκοι (εἰκ. 189-190), προορίζονταν γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ πηλοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων⁴⁷⁰.

Τὴν χρήση δύο τουλάχιστον χώρων ὡς ἐργαστηρίου κατασκευῆς ἀγγείων πιστοποιοῦν τὰ φρεάτια, διαφόρων σχημάτων, βάθους καὶ μεγέθους, ὁ ἀγωγὸς προσαγωγῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων (5α) (εἰκ. 191), τὸ μεγάλων διαστάσεων φρέαρ (μέγ. διάμ. 4.90 μ. καὶ μέγ. βάθ. 5.20 μ.) καὶ κυρίως ὁ κλίβανος (5β) (εἰκ. 189δ, 190) γιὰ τὸ ψήσιμο τῶν ἀγγείων, ὅλα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο-δάπεδο.

467. ΠΑΕ 1990, 268-269· 1995, 227 σημ. 8 καὶ προσεχῶς 2000.

468. ΠΑΕ 1998, 182-185, εἰκ. 18, πίν. 98β, 99.

469. ΠΑΕ 1982, 286-304, παρένθ. πίν. Η', πίν. 187-197α· 1983, 321-328, παρένθ. πίν. ΙΔ',

πίν. 211β-215· 1984, 361-366, παρένθ. πίν. Ι', πίν. 193-194· 1986, 225-226, πίν. 91. Βλ. ἐπίσης

ΠΑΕ 1997, 184 καὶ 1998, 165, 168-169, 181-185.

470. Βλ. παραπ. σ. 149 καὶ σημ. 395-396 καὶ 398.

α

β

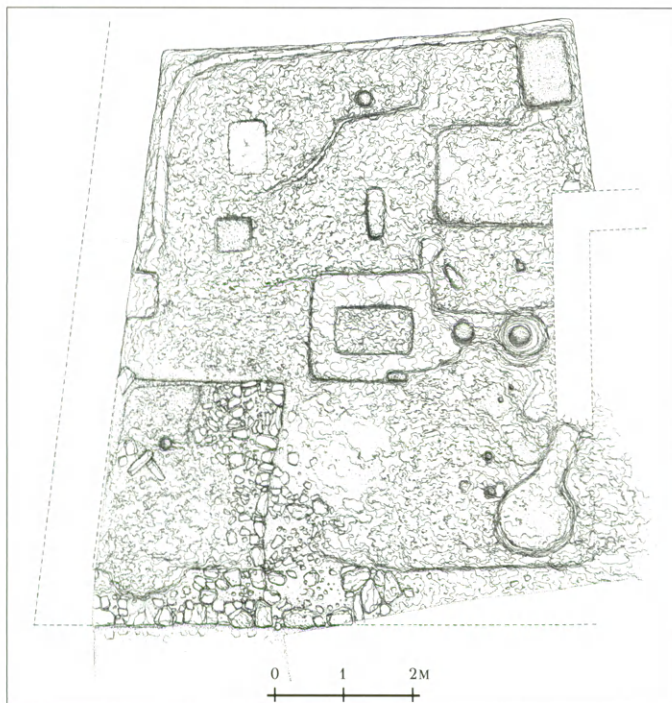

γ

Εἰκ. 189α-γ. Τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα ΒΔ. τοῦ ναοῦ: α. Τὸ 1981, γενικὴ ἄποψη. β-γ. Τὸ 1985.

Εἰκ. 189δ. Ὁ κεραμεικὸς κλίβανος
μὲ τὸ στόμιο πυροδοτήσεως.

Εἰκ. 190. Τὸ ἐργαστήριον κατασκευῆς
καὶ ὀπτήσεως πηλίνων ἀγγείων (ὑπὸ Γ.
Ἀντωνίου).

Εἰκ. 191. Ὁ λάξευμένος στὸν βράχο ἀγωγὸς Β. καὶ ΒΔ. τοῦ ἐργαστηρίου.

Ὅρισμένα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ἰδιαιτέρως ὅμως ἡ παρατακτικὴ διάταξη καὶ ὁ τρόπος λάξευσης τῶν τριῶν πλευρῶν τῶν χώρων στὸ ἐπικλινὲς βραχῶδες ἔδαφος, καθὼς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κλιβάνου, χρονολογοῦν τὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ ἐργαστηρίου στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους (9ος-8ος π.Χ. αἰ.)⁴⁷¹.

471. Μαραγκοῦ 1988, 88-90.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα διεπιστώθη ὅτι ὁ ἀγωγός, τὸ ἐργαστήριον κατασκευῆς ἀγγείων, τὸ φρέαρ καὶ ὁ κεραμεικὸς κλίβανος ἦταν ἐν χρήσει ἕως καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἀλλάξαν ριζικὰ τόσον ὁ οἰκιστικὸς ἵστος τῆς πόλεως ὅσον καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ χρῆσις τῶν οἰκοδομημάτων. Τότε, γύρω στὸν ὄψιμο 1ο μ.Χ. αἰ., καταχώσθησαν ὁ κλίβανος καὶ τὰ φρεάτια, ὁ φυσικὸς βράχος-δάπεδο ἐπιχρίστηκε μὲ κονίαμα, κτίσθηκαν πρόχειρα διαχωριστικὰ τοιχάρια καὶ τὸ μεγάλο φρέαρ μετετράπη σὲ λάκκο ἀπορριμμάτων.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ φρέαρ ἐπιβεβαίωσε τὶς διηγήσεις τῶν γερόντων «γιά τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἔναι θαμμένοι μέσ(α σ)τὴ στέρνα», ἀφοῦ βρέθηκαν χιλιάδες ἀντικείμενα, ὅλα πολύτιμοι θησαυροὶ πληροφοριῶν: ἑκατοντάδες κομμάτια ἀπὸ συνήθη πῆλινα χρηστικὰ σκεύη, ἀποθηκευτικά, μαγειρικά καὶ ἐπιτραπέζια, πᾶμπολλα θραύσματα ἀγγείων πόσεως, μεγαρικῶν σκύφων, μῆτρες, κατάλοιπα τοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἐργαλεῖα τοῦ ἀγγειοπλάστη, στηρίγματα τοῦ κλιβάνου, καὶ ἄλλα (βλ. παραπ. σ. 149).

Στὰ εἰσηγμένα ἀντικείμενα συγκαταλέγονται λύχνοι ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια, νομίσματα καὶ σταθμῖα, πῆλινα εἰδώλια (εἰκ. 148-149), ὕφαντικὰ βάρη, δακτυλίοι ἀπὸ ὑαλόμαζα, πολλὰ κομμάτια ἀγγείων μὲ στιλπνὸ ἐρυθρὸ γάνωμα τοῦ πρώιμου 1ου μ.Χ. αἰ. ἀπὸ ἐργαστήρια τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Σάμου, ἀκόμα καὶ τῆς μακρινῆς Ἰταλίας (εἰκ. 161).

Μολονότι γιὰ πολλοὺς λόγους δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ ὑπερκείμενα κτίσματα, βόρεια καὶ δυτικὰ τοῦ ἐργαστηρίου κεραμικῆς, πολύμορφες ἐνδείξεις στηρίζουν τὴν ὑπόθεσιν γιὰ τὴν ἐργαστηριακὴ τους χρῆσις⁴⁷² στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Ἐπειδὴ ἡ ἐπίσκεψις στὰ ἄσκαφα καὶ ἀνεσκαμμένα τμήματα, ἀνατολικά καὶ βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, γιὰ τεχνικοὺς λόγους δὲν εἶναι ἐφικτὴ, ἀκολουθώντας τὸν ἴδιον διάδρομο ἐπιστρέφομε στὸ ἄνδρo τοῦ ναοῦ, ἀπ' ὅπου μὲ δύο ξύλινες βαθμίδες περνοῦμε στὸ ἄνδρo τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

472. Τριανταφυλλίδης ὁ.π. (σημ. 387).

Τὸ ἄνδηρο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς

Ἐδῶ, τὰ ὁρατὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα (εἰκ. 194) ἀνήκουν στὶς κυριότερες χρονικὲς φάσεις τῆς ζωῆς τῆς πόλεως. Συνυπάρχουν τὰ παλαιότερα μὲ τὰ νεώτερα, ὅπως ὁ βαθμιδωτὸς δρόμος (2) καὶ ὁ ταφικὸς περίβολος (6) τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων μὲ τὴν μαρμαρίνη πύλη (1) καὶ τὸ Γυμνάσιο (14) τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, καὶ τὴν δεξαμενὴ (18) τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ μερικὰ κτίσματα τῶν ὀψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 172).

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι πάντα δυνατὴ ἡ περιήγηση ἀπὸ τὰ παλαιότερα στὰ νεώτερα λείψανα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα, προχωροῦμε ἀκολουθώντας τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους προκαθορισμένη πορεία. Τὰ ἄνευ ἀριθμοῦ οἰκοδομικὰ λείψανα ἀνατολικά καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν ἐλληνιστικὸ ναὸ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, ἀρχαῖες καὶ νεώτερες.

Μερικὰ ταπεινὰ κτίσματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ διαχωριστικὸ χωραφότοιχο, ἐπάνω στὸν λαξευμένο βράχο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ⁴⁷³, φαίνεται πὼς ἐπέζησαν ἕως τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης τῆς πόλεως. Μολονότι δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ, τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς καὶ ἡ πρόχειρη κατασκευὴ τους πιστοποιοῦν τὴν χρονολόγησή τους στὸν ὄψιμο 3ο ἢ πρῶμο 4ο μ.Χ. αἰ.

Σὲ παλαιότερες οἰκοδομικὲς φάσεις φαίνεται πὼς ἀνάγονται τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα στὸ ὑψηλότερο ἄνδηρο, ὅλα ἡμιανεσκαμμένα:

Στὴν κατηφορικὴ πλαγιά, βορειοανατολικά ἀπὸ τὸν ναό, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἓνα μονόχωρο, μακρόστενο κτίσμα⁴⁷⁴ (εἰκ. 192), ἀκόμα ἀνεξερεύνητο· ἀπὸ τὴν τοιχοποιία χρονολογεῖται στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ πιθανῶς πρόκειται γιὰ κατάστημα.

Βόρεια ἀπὸ τὸν ναὸ σώζεται ἓνα διμερὲς ναόσχημο οἰκοδόμημα μὲ κτιστὸ θρανίο⁴⁷⁵ (εἰκ. 193) στὴν βόρεια πλευρὰ καὶ κονίαμα στοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο, πιθανῶς ὀψιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀρχαίικὴ ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὸν δυτικὸ πλευρικὸ τοῖχο καὶ ἄλλοι λίθοι ἐπιμελῶς δουλεμένοι, στὴν κατασκευὴ του χρησιμοποίησαν παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὕλικό.

473. ΠΑΕ 1981, πίν. 207β, 208α, 210β, 213· 1984, 350-354, εἰκ. 1· 1998, 165, σημ. 7.

475. ΠΑΕ 1981, 320-322, εἰκ. 8, πίν. 226β, 227α, 228· 1982, 293, εἰκ. 10· 1997, 184-185, πίν.

474. Ἔργον 1997, εἰκ. 62. ΠΑΕ 1997, 185, πίν. 105β.

Εἰκ. 192. Μονόχωρο κτίσμα ΒΑ. τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 193. Ναόσχημο κτίσμα Β. τοῦ ναοῦ (Β1-Β2).

Ἐδῶ, στὸν χώρο Β. ἀπὸ τὸν ναό, ὁ ἐπισκέπτης ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἰδεῖ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ ναοῦ ἀπὸ ψηλά (εἰκ. 193), τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο καὶ κυρίως τὴν πίσω ὄψη τῶν τοίχων, βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ, τὴν εὐθυντηρία καὶ τοὺς ὀρθοστάτες. Ἐπὶ πλέον, βλέπει τὰ ἐγκαταλελειμμένα ἀγκυθερὰ χωράφια, ποὺ βρίσκονται στὰ ὑψηλότερα ἄνθηρα, βόρεια καὶ ἀνατολικά, ἐκτὸς τοῦ περιφραγμένου ἀνεσκαμμένου ἢ ἐπιφανειακὰ καθαρισμένου χώρου, μὲ τοὺς ὑψηλοὺς μισογκρεμισμένους χωραφότοιχους, καὶ κρατοῦν τὴν εἰκόνα τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τὸ 1981.

Ἀκολουθώντας τὸν ἴδιο στενὸ διάδρομο, ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ ὁ ἀρχαῖος δρόμος πρόσβασης, κατηφορίζομε πρὸς τὸ ἄνθηρο τῆς δεξαμενῆς, ἀπ' ὅπου φαίνονται ἀπὸ ψηλά ὁ ἀρχαῖος βαθμιδωτὸς δρόμος (2) καὶ ἡ μνημειακὴ πύλη (1).

Ἡ ἀποθήκη, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς (εἰκ. 194), κτίστηκε τὸ 1989 μὲ πέτρες ἀπὸ τοὺς παρακείμενους λιθωσωροὺς⁴⁷⁶ καὶ στεγάστηκε μὲ τὴν παλιὰ πατροπαράδοτη τέχνη ἀπὸ τὸν φύλακα Μ. Δεσποτίδη, ἕναν ἀπὸ τοὺς

Εἰκ. 194. Λιθωσωροὶ Δ. τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς (1989).

476. ΠΑΕ 1990, πίν. 171.

τελευταίους μάστορες τοῦ νησιοῦ, γιὰ νὰ φυλάξομε προσωρινὰ τὰ δυσμετακίνητα ἀντικείμενα, λίθινα γλυπτά, ἐπιγραφές καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Μολονότι τὸ κτίσμα εἶναι ἐξυπηρετικὸ καὶ δὲν παραβλάπτει τὴν αἰσθητικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διάλυσή του γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

Ἐνας στενὸς διάδρομος κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἀποθήκης καὶ τοῦ ὑψηλοῦ χωραφότοιχου ὁδηγεῖ στὸν χώρο τοῦ φρέατος.

Ὁ χώρος τοῦ φρέατος Δ. τῆς δεξαμενῆς (13)

Βρίσκεται δυτικὰ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς καὶ βόρεια ἀπὸ τὴν ἀποθήκη (εἰκ. 195α-β). Ἐδῶ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τόννων λίθων, ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ κτιριακὰ⁴⁷⁷ λείψανα χρονολογούμενα σὲ οἰκοδομικὲς φάσεις παλαιότερες ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημειακοῦ κτίσματος τῆς δεξαμενῆς. Τὰ κινητὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ὀψιμοὺς γεωμετρικοὺς καὶ τοὺς ἀρχαίκοὺς χρόνους ἕως καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., ἐνῶ στὰ οἰκοδομικὰ κατὰλοιπα ἀναγνωρίζομε, κατὰ τόπους, στὴν τοιχοποιία καὶ κυρίως στὰ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο, σημάδια τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Στὴν ἴδια περίοδο φαίνεται ὅτι ἀνάγεται καὶ ἡ λάξευση τοῦ εὐμεγέθους φρέατος, τὸ ὁποῖον, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή⁴⁷⁸, ἀχρηστεύτηκε ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων. Τὰ ἑκατοντάδες κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ φρέαρ, τὰ περισσότερα πῆλινα χρηστικὰ σκεύη (εἰκ. 162) ὀψιμων ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν καθημερινὸ βίον. Γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ φάση στοὺς ἀρχαίκοὺς χρόνους μαρτυροῦν τὰ χρονολογήσιμα γραπτὰ ἀγγεῖα⁴⁷⁹ οἱ κτιριακὲς μετατροπὲς στὸν χώρο πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς εἶναι ἐμφανεῖς καὶ στὴν τοιχοποιία, κυρίως στὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ πανύψηλου τοίχου.

Ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ φρέατος, ὁ ἐπισκέπτης βλέπει τὴν δυτικὴ, ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἰσχυροῦ, καλοκτισμένου δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς, ποὺ σώζει ἀκόμα ὀρισμένες ἀπὸ τὶς βαθμίδες ἀνάβασης στὴν καμαρωτὴ στέγη. Τὸ κατώτερο μέρος τοῦ τοίχου στὸ μεσαῖο καὶ στὸ νότιο τμῆμα δὲν ἔχει ἀκόμα ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς μετασκευὲς καὶ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο διάδρομο ἐπιστρέφομε στὸν χώρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀποθήκη, ἀπ' ὅπου, στὰ ἀριστερὰ βλέπομε καὶ μέρος τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τῆς δεξαμενῆς.

477. ΠΑΕ 1992, 195-197· 1993, 204, πίν. 120α, 121· 1994, 238· 1996, 279, εἰκ. 4. ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ συντηρήθηκε (ΠΑΕ 1996, 279) καὶ γεμίζει πάλιν νερό.

478. Βλ. παραπ. σημ. 477. Τὸ φρέαρ μετὰ 479. ΠΑΕ 1996, 301, σημ. 47, πίν. 143α-γ.

Εἰκ. 195α-β. Ὁ χώρος τοῦ φρεάτος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

Ἡ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ (Τὰ Παλάτια) (18)

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πανύψηλο δυτικὸ τοῖχο (εἰκ. 194, 195α, 196) ποὺ δεσπόζει ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, σώζεται ἀκόμα μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ καμάρα, κατακρημνισμένο στὸ χαμηλότερο ἄνδηρο μέσα στὸ οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 197α). Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ καὶ οἱ ἀπολήξεις τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχουν ὑποστῇ σημαντικὲς φθορὲς ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση κατεργασμένων λίθων, κονιάματος καὶ κυρίως τῶν πωρολίθων ἀπὸ τὴν γένεση τῆς καμάρας τῆς στέγης (εἰκ. 197). Οἱ πωρόλιθοι⁴⁸⁰ ἦταν καὶ εἶναι περιζήτητοι, γιὰτὶ ἄλλοτε τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὡς πυρότουβλα στοὺς ψωμόφουρνους, καὶ σήμερα στὰ τζάκια τῶν νεόδμητων «ἐπαύλεων». Ὁ εὐμεγέθης ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ κτιρίου εἶναι ἀκόμα ἄσκαφος· μόνον στὶς γωνίες, ΒΔ. καὶ ΝΔ., ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὰ ὅρια τῶν τοίχων, βόρειου καὶ νότιου⁴⁸¹, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ χωραφότοιχο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτιρίου, ὅπως ἔδειξαν πρόσφατοι ἐπιφανειακοὶ⁴⁸² καθαρισμοί, βρίσκεται σὲ εὐρὺ δρόμο (πλ. 4.20 μ.), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου, ὁδηγοῦσε στὸ πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 172).

Εἰκ. 196. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς δεξαμενῆς.

480. Στὴν τοπικὴ γλῶσσα ὀνομάζονται «μηλόπετρες», προφανῶς λόγῳ τοῦ τόπου προέλευσης, τὸ νησὶ τῆς Μήλου. Εὐκόλα ἀναγνωρίζονται ἀκόμα, λόγῳ τῆς ἐπιμελημένης ἐργασίας, οἱ «μηλόπετρες» ἀπὸ τὰ Παλάτια στοὺς μισογκρεμισμένους φούρνους στὶς γειτονικὲς κατοικί-

κιὲς στὰ Μάρμαρα, στὴν Ἀγία Μαρίνα, στὶς Λεῦκες, καὶ ἄλλου.

481. Ὁρατὸς σὲ μῆκ. 3.10 μ. καὶ πᾶχ. 0.86-0.90 μ.

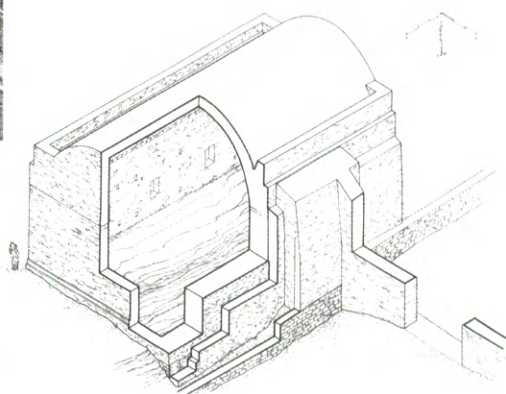
482. Ἔργον 1999, 69, εἰκ. 67. ΠΑΕ 1999, ὑπὸ ἐκτύπωσιν.

Ἐπειδὴ τὸ μνημειακὸ κτίριο τῆς δεξαμενῆς δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικά, ἀναπάντητα παραμένουν πολλὰ σημαντικὰ ἐρωτήματα, ὅπως ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ μορφή, ὁ τρόπος καὶ ὁ τόπος προσαγωγῆς καὶ παροχέτευσης τοῦ νεροῦ κτλ. Πιθανῶς κτίστηκε στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., καὶ ἀποτελεῖ λαμπρὸ δείγμα τῆς συνέχισης τῆς ζωῆς στὴν ἀνυδρὴ Μινῶα κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ. Δὲν γνωρίζομε βέβαια ὥς πότε ἦταν ἐν χρήσει, πότε ἔπεσε ἡ καμαρωτὴ στέγη, πότε καὶ ἀπὸ ποιά αἰτία (σεισμὸς;) κατακρημνίστηκε τὸ βαρὺ κομμάτι τοῦ τόξου μέσα στὸ Γυμνάσιο (εἰκ. 197α).

Ἀπὸ τὸ ἀνδρὸ τῆς δεξαμενῆς ὁ ἐπισκέπτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ Γυμνασίου (14) καὶ τὸν οἰκίσκο τοῦ ἀποχωρητηρίου (14α), βλέπει καὶ τὸ ἀνατολικό, τὸ βόρειο καὶ ἐν μέρει τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (6), ὁ ὁποῖος, γιὰ λόγους προστασίας, πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι προσπελάσιμος, ἀλλὰ θεατὸς μόνον ἀπὸ τοὺς διαδρόμους.

Εἰκ. 197α. Τμήμα τῆς κατακρημνισμένης καμάρας τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

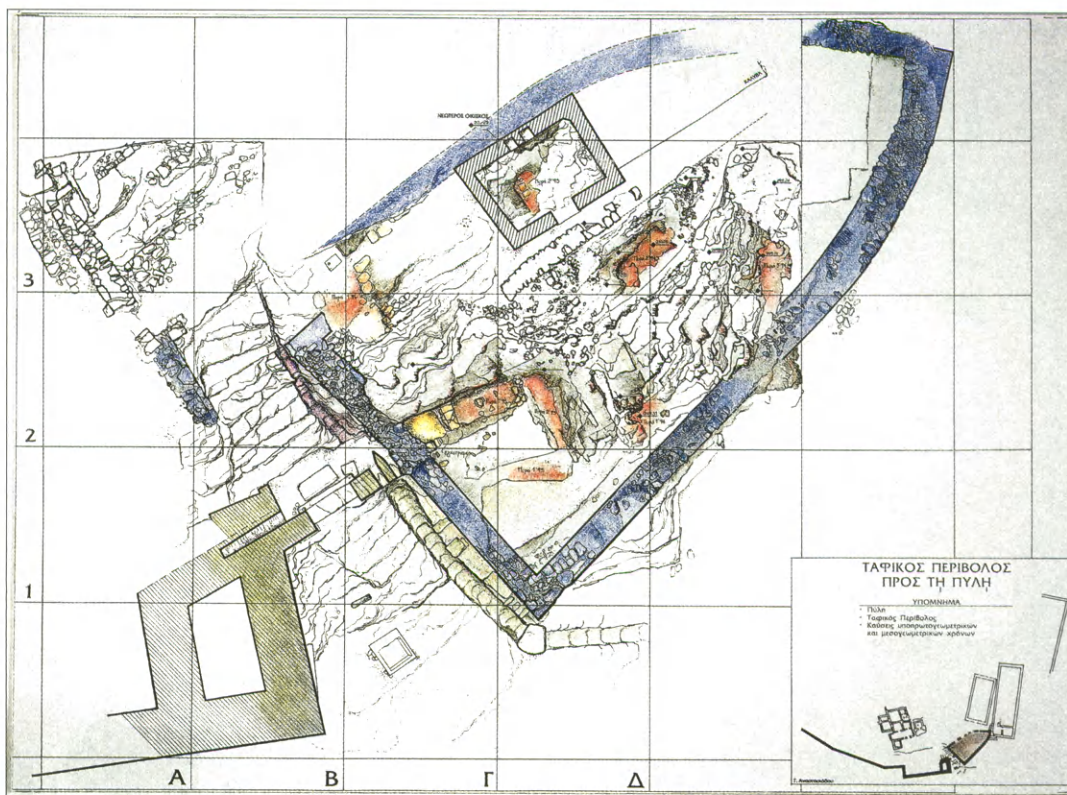
Εἰκ. 197β. Σχέδιο ἀναπαράστασης τῆς δεξαμενῆς (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

Ὁ ταφικὸς περίβολος (6)

Ὁ ταφικὸς περίβολος⁴⁸³ (εἰκ. 198) ἔχει ξεχωριστὴ θέση μεταξύ τῶν ὀλίγων ἕως σήμερα ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων. Βρίσκεται στὸν ἐπικλινῆ χῶρο ἀνατολικά ἀπὸ τὴν μνημειακὴ πύλη (1) καὶ τὴν λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο κλίμακα (2), νότια-νοτιοδυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸν μοναδικὸ στεγασμένο χῶρο, τὸ σταυλάκι τῶν κατσικιῶν, καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸν περίβολο μὲ τὴν θυσία θεμελίων (3) καὶ τὸν ἀποθέτη τέφρας (4).

Τὰ λείψανα τῶν τάφων, δώδεκα τουλάχιστον πυρῶν ἀπὸ τὴν καύση τῶν νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (6α), καθὼς καὶ μία ταφὴ βρέφους μέσα σὲ ἀμφορέα (6β), διεσώθησαν κυριολεκτικὰ ὡς ἐκ θαύματος στὸν γυμνὸ, κατωφερὲ καὶ βραχῶδη χῶρο.

Ὁ ἐπισκέπτης βλέπει μόνον τὶς θέσεις τῶν τάφων, τὰ λαξεύματα στὸν εὐθρόπτο φυσικὸ βράχο, ἐπιμήκους ἢ ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, καθὼς καὶ τὸ ἐρυθρῶδες χρῶμα τοῦ πυρακτωμένου φαιόχρωμου σχιστόλιθου. Ὅλα τὰ ὀργανικὰ κατάλοι-

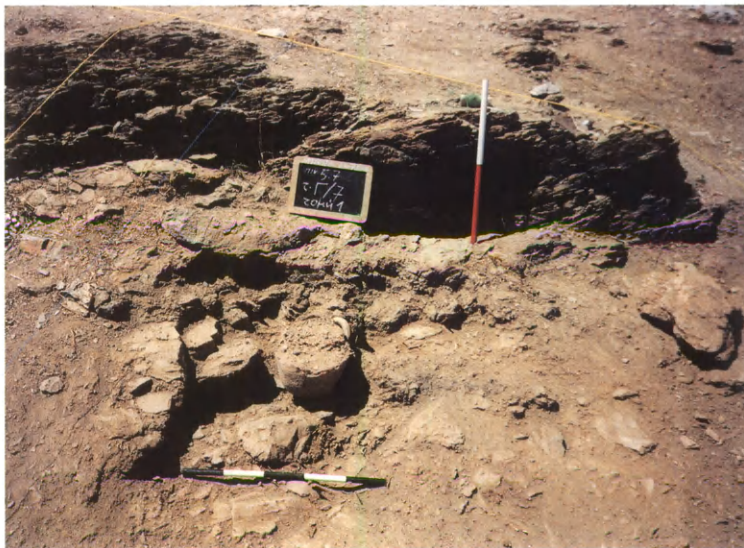
Εἰκ. 198. Ὁ ταφικὸς περίβολος (ὕπὸ Π. Ἀναστασιάδου).

483. ΠΑΕ 1987, 265, πίν. 187γ. Ἔργον 1993-1999, ΠΑΕ 1993-1999, κυρίως ΠΑΕ 1993, 204

κέ., καὶ τελευταία Μαραγκοῦ 2001, 205-222, εἰκ. 4-34.

πα, όπως ήμικαυστα οστά, ξυλάνθρακες, τέφρα κτλ., καθώς και τὰ μισοκαμένα πήλινα αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα, μετά από την ανασκαφή μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο, συντηρήθηκαν και τὰ περισσότερα εκτίθενται στην Αρχαιολογική Συλλογή. Στην συμπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων ἀποβλέπει ἡ ἀκολουθοῦσα συνοπτική, εἰκονογραφημένη περιγραφή τῶν τάφων, τῆς πυρᾶς καύσεως⁴⁸⁴, καθώς και τοῦ τελετουργικοῦ, τῆς διαδικασίας μετά ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς καύσεως.

Ἀπὸ τοὺς δύο καλύτερα σωζόμενους τάφους καύσεως διαπιστώνεται ὅτι οἱ εἰδικὰ λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο, συνήθως ἀβαθεῖς, κοιλότητες ἐχρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν καύση και γιὰ τὸν τάφο τοῦ νεκροῦ. Γιὰ τὴν καύση τοποθετοῦσαν τοὺς νεκροὺς ἐπάνω σὲ ἐσχάρα ξύλων μέσα σὲ λάξευμα και μετά ἀπὸ τὴν ἀπόσβεση τῆς πυρᾶς καύσεως τοῦ νεκροῦ, εἴτε συνέλεξαν τὰ μισοκαμένα οστά και τὰ ἔβαζαν σὲ ὀστεοδόχο αγγεῖο και διεμόρφωναν τὸν τάφο, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ τάφου τοῦ πολεμιστῆ (6α, εἰκ. 199-200), εἴτε τὰ ἄφηναν κατὰ χώραν και περιέβαλλαν μὲ τοιχάρια τὸν χώρο τῆς πυρᾶς καύσεως, ὅπως στὸν τάφο γυναικός (6β, εἰκ. 203α-β).

Εἰκ. 199α. Ὁ λαξευμένος τάφος και λείψανα τῆς πυρᾶς καύσεως τοῦ πολεμιστῆ.

484. Ἐπειδὴ τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀνεύρεση τάφων σὲ συστηματικὲς ἢ σωστικὲς ἀνασκαφές στὸν ἐλλαδικὸ και στὸν νησιωτικὸν χώρον ἔχει αὐξηθεῖ ραγδαῖα και στίς σχετικὲς δημοσιεύσεις, καθὼς και στίς εὐάριθμες μελέτες θεωρητικοῦ χαρακτήρα, οἱ ὅροι *ταφή* και *τάφος*, *πυρά*, *ταφική* ἢ *νεκρική* *πυρά*, *ταφές* *καύσεως*, *πρωτογενεῖς* ἢ *δευτερογενεῖς* *πυρές* ἢ *καύσεις*, κ.ἄ., δὲν ἀντιστοιχοῦν πάντα στὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων, ἀκολουθῶ, κατὰ τὸ δυνατόν,

τοὺς ὅρους και τίς ἐννοιολογικὰς και γλωσσικὰς ἀκριβεῖς περιγραφές τοῦ Μ. Ἀνδρόνικου, ὅπως ἀποδίδονται στὰ παλαιά, ἀλλὰ πάντοτε βασικά ἄρθρα του: Ἑλληνικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα, ΑΔ 17, 1961-1962 (1963), Α, 152-210, κυρίως 152-153, και 180 κέ. Τοῦ ἰδίου, Ὀμηρικὰ και μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, Ἑλληνικὰ 17, 1962, 40-64, και Ὀμηρικὰ και μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς. Δευτερολογία, ΕΕΦΣΑΠΘ 10, 1963, 249-291 (πρβ. Μαραγκοῦ 2001, 205 σημ. 25).

β

Εικ. 199β-γ. *Τὸ ἀγγεῖο μετὰ τὰ ὀστὰ καὶ τὰ ὄπλα τοῦ πολεμιστῆ.

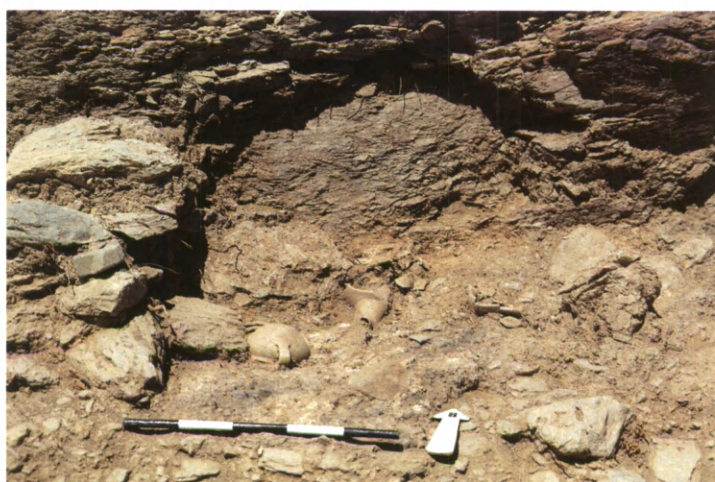

γ

δ

Εικ. 199δ. *Τὰ ὄπλα τοῦ πολεμιστῆ.

α

γ

β

Εικ. 200. α. *Θραύσματα οἰνοχόης καὶ κυαθίου στὴν πυρὰ τοῦ πολεμιστῆ. β. Ἡ γραπτὴ οἰνοχόη καὶ γ. Τὸ κυάθιο μετὰ ἀπὸ τὴν συγκόλληση.

Εἰκ. 201-202. *Οἰνοχόες ἀπὸ τῆς πυρῆς.

Ὁ τάφος τοῦ πολεμιστῆ (6α)

Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ σταυλί, σὲ ἐλάχιστη ἐπίχωση, νότια ἀπὸ τὸν ὁρατὸ λαξευμένο βράχο (μῆκ. 3.90 μ.), σῶθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση ἓνα ἄβαφο, δίωτο πιθοειδὲς ἀγγεῖο (εἰκ. 199α-β), τοποθετημένο ὀρθίῳ καὶ στερεωμένο μὲ λίθους· περιεῖχε μισοκαμένα ὀστά, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν προσεκτικὰ τοποθετημένα καμένα σιδερένια ἀμυντικὰ ὅπλα⁴⁸⁵ (εἰκ. 199δ): αἰχμὴ δόρατος μὲ κυλινδρικό αὐλὸ γιὰ τὴν προσήλωση ξύλινης λαβῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας σώζονται οἱ μικροὶ ἥλοι, καθὼς καὶ δύο λάμες ἐγχειριδίων. Ἀπὸ τὰ πυρακτωμένα χρώματα, τὴν ὑπόλευκη τέφρα, τὰ καμένα ὀστρακα καὶ ὀστά, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῶν μεγάλων κομματιῶν ξυλανθράκων⁴⁸⁶, συνάγεται ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε

485. ΠΑΕ 1993, πίν. 123, 3. Πρβ. καὶ B. von Freytag gen. Loeringhoff, *AM* 89, 1974, 21. Γιὰ τὴν πολλαπλῶς μαρτυρημένη κτέριση ἀνδρικῶν τάφων μὲ ὅπλα βλ. K. Kübler, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. V: 1. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts* (Berlin 1954) 197 κέ. A. Strömberg, *Male or Female? A methodological study of grave gifts as sex-indicators in Iron Age burials from Athens* (SIMA-Pocket Book 105, 1993) 81-82. Chr. Sourvinou-Inwood, *Male and female, public and private, ancient and modern*, στὸ E. D. Reeder (ἐπιμ. ἐκδ.), *Pandora* (London 1995) 111-119. A. Braeuning,

Untersuchungen zur Darstellung und Ausstattung des Kriegers im Grabbrauch Griechenlands zwischen dem 10. und 8. Jht. v. Chr., *Internationale Archäologie* 15, 1995, 26 κέ. N. Κούρου, *Ἀνασκαφὲς Νάξου, Τὸ νότιο νεκροταφεῖο τῆς Νάξου κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ περίοδο* (Ἀθῆναι 1999) 174 καὶ τελευταῖα Μαραγκοῦ 2001, 209 σημ. 30.

486. Βρέθηκαν σὲ στρώση πάχ. 0.06 μ. Γιὰ τὴν ἀσφαλὴ διάγνωση τοῦ εἶδους τοῦ ξύλου ἀναμένονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργαστηριακῆς ἀνάλυσης.

τοποθετηθεῖ ἐπάνω σὲ ξύλινη ἐσχάρα, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὑπῆρχαν στρωμένοι μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι. Ἡ ξύλινη ἐσχάρα θὰ πρέπει νὰ εἶχε στερεωθεῖ στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμῆμα σὲ ἓνα εἶδος ἐγκοπῆς, σὰν πατούρα (πλάτ. 0.12 μ.), ἐν μέρει λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 199α, 200α) καὶ ἐν μέρει κτιστῆς μὲ μικροὺς λίθους, ἐνῶ τὶς ἄλλες πλευρὲς σχηματίζαν κτιστὰ τοιχάρια. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς πυρᾶς, στὰ κατάλοιπα τῆς τέφρας, βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα καμένα (εἰκ. 200α), τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν καὶ σχηματίστηκε οἰνοχόη, γραπτὴ μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο (εἰκ. 200β). Ἡ οἰνοχόη⁴⁸⁷, ὅπως δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα, πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόσβεση τῆς πυρᾶς, μετὰ ἀπὸ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ. Ἄλλωστε καὶ τὰ συνευρήματα τοῦ κατακερματισμένου καὶ μισοκαμένου ἀγγείου, ξυλάνθρακες καὶ τέφρα, στηρίζουν αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, ποὺ φέρνει ἀβίαστα στὸν νοῦ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφή: *πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσαν αἴθοπι οἶνω, ὅσσον ἐπὶ φλόξ ἦλθε, βαθεῖα δὲ κάππεσε τέφρη*⁴⁸⁸.

Ἀνεστραμμένο στὴν στρώση τῆς καθαυτῆς πυρᾶς ἦταν ἓνα κυάθιο μόνωτο, ἀκόσμητο, μὲ δύο μαστοειδῆ ἐξάρματα ἢ ἀποφύσεις⁴⁸⁹ (εἰκ. 200γ), γεμάτο μὲ μιὰ λευκόχρωμη μάζα⁴⁹⁰. Στὸ βόρειο ὄριο ἢ στρώση τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων τῆς πυρᾶς ἦταν καλυμμένη μὲ λίθους ἀκανόνιστου σχήματος καὶ χρώματα ἀνάμεικτα μὲ λιγοστὰ τρίμματα ξυλάνθρακων, ὄστρακα, ὀλίγα ὀστὰ ζώων καὶ ἀπότμημα λεπίδας ὀφειανοῦ.

Τάφος καύσεως γυναικός (6β)

Στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ σταυλιοῦ⁴⁹¹ (εἰκ. 113α) σώθηκε, κάτω ἀπὸ νεώτερο χωροφότοιχο, μπάζα παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ στρώσεις ρωμαϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρό-

487. Διάσπαρτα βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ εὐάριθμες οἰνοχόες (εἰκ. 201-202). Γιὰ τὴν ταφικὴ χρῆση τῆς οἰνοχόης βλ. τελευταῖα J. N. Coldstream, *Drinking and eating in Euboean Pithekoussai*, στὸ M. Bats - B. D'Agostino (ἐπιμ. ἐκδ.), *Euboica. L'Euboea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Coll. CJB 16, Aion ArchStAnt - Quaderno 12, 1998, 303 σημ. 3, 4, 12, καὶ σποράδην. Οἱ δειγματοληπτικοὶ χαρακτήρα «στατιστικὲς» διαπιστώσεις τῆς Strömberg ὁ.π. (σημ. 485) 103 δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα στὴν πραγματικότητα. Βλ. τελευταῖα Κούρου ὁ.π. (σημ. 485) 179 σημ. 573.

488. Ψ 250 κέ. Βλ. Μ. Ἀνδρόνικο, *ΕΕΦΣΑΙΠΘ* 10, 1963, 260 καὶ Μ. Andronikos, *Totenkult, Archaeologia Homerica III* (Göttingen 1968) W 29 σημ. 174-175.

489. Γιὰ τὴν σημασία τῶν «ἀποφύσεων» βλ. Κούρου ὁ.π. 61 σημ. 206-208, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

490. Ἡ σύσταση τῆς μάζας παραμένει ἄγνωστη, γιὰτὶ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξετασθεῖ ἐργαστηριακά.

491. ΠΑΕ 1997, 188-189, πίν. 106β, 107-108· 1998, 186-187, καὶ Μαραγκοῦ 2001, 211-213, εἰκ. 14-22.

νων, τάφος (είκ. 203α-β), εὐμεγέθης (2×1.63 μ.), ὁρατὸς ἀπὸ τὸ ἄνδρηρο τῆς δεξαμενῆς. Μολονότι οἱ μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις στὸν χῶρο ἀλλοίωσαν τελείως τὴν ἀρχικὴ ἐξωτερικὴ μορφή του, βρέθηκε ἀνέπαφος, μὲ πολυάριθμα κτερίσματα⁴⁹². Ἡ διαστρωμάτωση τῶν σωζομένων καταλοίπων παρέχει ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὰ μετὰ τὴν καὶσιν τελούμενα. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὴν εἰκόνα τοῦ τάφου μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς καύσεως καὶ τὴν ἀπόσβεση τῆς πυρᾶς, ἡ ὁποία, ἐφόσον δὲν διαπιστώθηκαν λείψανα ὑποδοχῆς ξύλινης ἐσχάρας, φαίνεται πὼς ἔγινε ἀπευθείας⁴⁹³ ἐπάνω στὸν στρωμένο μὲ πλακοειδεῖς λίθους ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο. Ἡ ἐπενέργεια τῆς φωτιᾶς εἶναι ἀκόμη ἐμφανὴς στὸν πυρακτωμένο ριζιμιὸ βράχο στὶς παρυφές τοῦ ἐξισωτικοῦ γεμίσματος, καθὼς καὶ στοὺς λίθους ποὺ κάλυψαν τὴν πυρά. Μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς καύσεως καὶ τὴν ἀπόσβεση τῆς πυρᾶς, περιέβαλαν τὰ ὑπολείμματα μὲ τέσσερα κτιστὰ τοιχάρια (είκ. 203). Ἐπειδὴ οἱ ἀκανονίστου σχήματος λίθοι, ποὺ βρέθηκαν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν στρώση τῶν καταλοίπων τῆς καύσεως, σώζουν ἵχνη αἰθάλης, ὑποθέτω ὅτι συνείργησαν καὶ αὐτοὶ στὴν ὀριστικὴ κατὰσβεση τῆς πυρᾶς. Ὅλα τὰ ὀργανικὰ ὑπολείμματα, ὅστ᾽, τέφρα, καθὼς καὶ τὰ κτερίσματα, τὰ κάλυψαν μὲ χῶμα καὶ λίθους⁴⁹⁴. Τὰ τοιχάρια, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὰ θραύσματα ξυλάνθρακων καὶ ὀστράκων ἀπὸ καμένα ἀγγεῖα, ἀκόμη ὁρατὰ στὶς ἐσωτερικὲς παρειές, κυρίως στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ τάφου, θεμελιώθηκαν στὶς παρυφές, στὴν ἐσχατιὴν τῆς πυρᾶς, ἐπάνω σὲ ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ σὲ θραύσματα ἀγγείων. Ἀνακατεμένα μὲ τὰ ὅστ᾽, τοὺς ξυλάνθρακες καὶ τὴν τέφρα βρέθηκαν πυρῆνες μυρσίνης καὶ σταφυλῶν, καθὼς καὶ μεγάλος⁴⁹⁵ ἀριθμὸς κτερισμάτων, μισοκαμένα πῆλινα ἀγγεῖα⁴⁹⁶, τουλάχιστον δεκαεπτὰ, τὰ περισσότερα σκεύη πόσεως, σκύφοι⁴⁹⁷ μόνωτοι μὲ γραπτὴ καὶ ἐγχά-

492. Γιὰ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενον τῆς ὁμηρικῆς λέξης κτερίζω, καθὼς καὶ τῶν ὁμορρίζων καὶ τῶν παραγῶγων τῆς βλ. Andronikos ὁ.π. (σημ. 488) W 27 σημ. 159.

493. Ἐνδεχομένως ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση τῶν ξυλάνθρακων θὰ ἀποσαφηνίσει τὸ ζήτημα.

494. Ἀνάλογα παραδείγματα κτιστῶν τάφων καύσεως ἀπαντῶνται στὴν Νάξο (Κούρου ὁ.π. 168. Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1985, 145 πίν. 55α), στὴν ἀρχαία Θήρα (Ν. Ζαφειρόπουλος, ΠΑΕ 1969, 193), καὶ ἄλλοῦ, κυρίως στὴν Ἀττικὴ: Κούρου ὁ.π. (σημ. 485) 169 σημ. 340 μὲ βιβλιογραφία.

495. Γιὰ τοὺς πλούσια κτερισμένους τάφους γυναικῶν βλ. Μ. Xagorari, *Untersuchungen zu früh-*

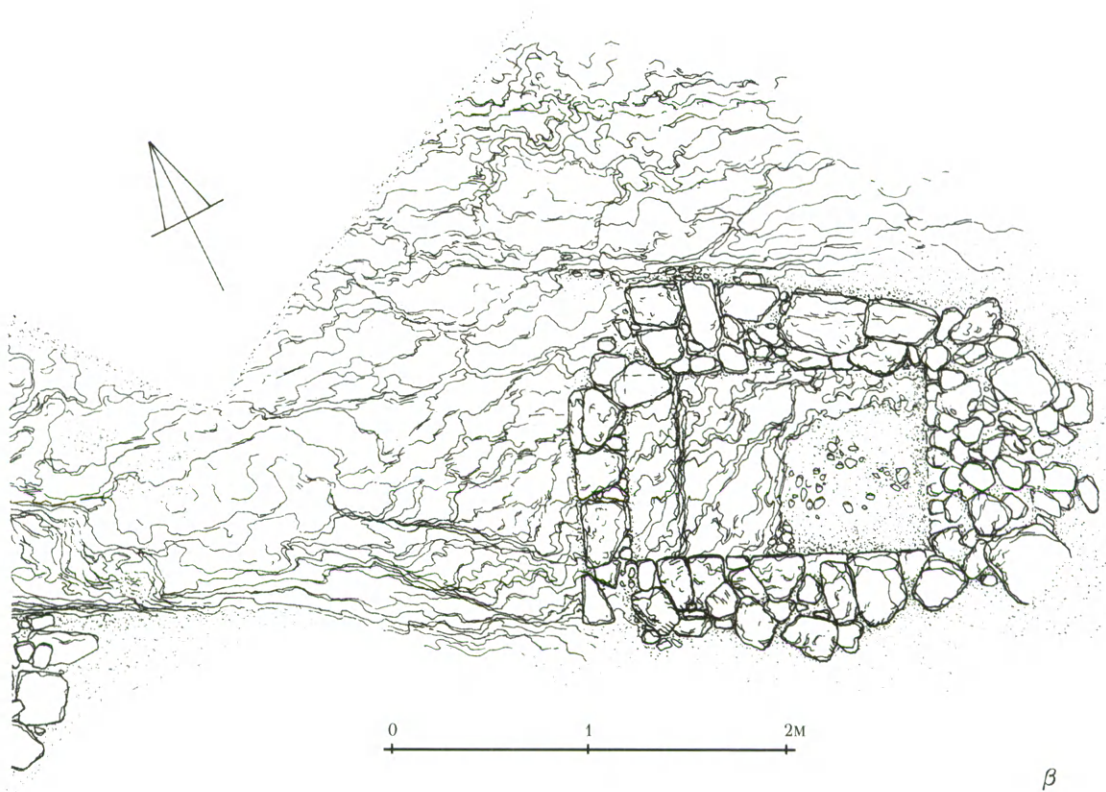
griechischen Grabsitten. Figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euboeas des 10. bis 7. Jhts v. Chr. (Mainz 1996) 64-66 καὶ Κούρου ὁ.π. 177.

496. ΠΑΕ 1997, πίν. 108β καὶ 109α-β· 1998, 187, εἰκ. 105β-γ, 106-107.

497. Strömberg ὁ.π. (σημ. 485) 83. Γιὰ τὴν κτέριση τῶν νεκρῶν μὲ ὅμοια ἢ πολλαπλὰ ἀγγεῖα βλ. Xagorari ὁ.π. 65. C. Woolfitt, *The Custom of Cremation in Early Iron Age Greece. A Study of the Cremation Burials at the Sites of Perati, Lefkandi and Athens* (διδ. διατρ. Queen's University, Kingston, Ontario 1992) 104 καὶ τελευταῖα Κούρου ὁ.π. 176-177 σημ. 584.

α

β

Εἰκ. 203α-β. Ὁ πλούσια κτερισμένος τάφος καύσεως γυναικός, 8ος π.Χ. αἰ. (σχέδιο Ἑ. Γιαννικαπάνη).

ρακτη διακόσμηση (εἰκ. 204,14), ἀλλὰ καὶ μιὰ οἰνοχόη (εἰκ. 204,2), ἄβαφη μὲ ἐγγάρρακτη διακόσμηση στὴν λαβή, ἓνα μικκύλο, προφανῶς ἐλαιοδόχο ἢ μυροδόχο μόνωτο ληκύθιο⁴⁹⁸ (εἰκ. 204,3), ἓνα πήλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι⁴⁹⁹, καθὼς καὶ ὑπολείμματα καμένων χάλκινων κοσμημάτων. Ἀπὸ τὸ πήλινο σφονδύλι⁵⁰⁰ (εἰκ. 204,5) καὶ τὰ κοσμήματα (πόρπη, περόνες, κ.ἄ.), ποὺ συνήθως συνοδεύουν γυναικεῖς⁵⁰¹ στὴν τελευταία τους κατοικία, συνάγεται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα τὸ φύλο⁵⁰² τῆς νεκρῆς.

Ὁ ἐγχυτρισμὸς τοῦ νηπίου (6β)

Ὁ τάφος μέσα στὸν ὁποῖον ἦταν ὁ ἀμφορεύς⁵⁰³ (εἰκ. 205), βρίσκεται δυτικὰ ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ πολεμιστῆ. Ὁ εὐμεγέθης, γραπτὸς ἀμφορεύς, ἀπρόσμενα ἄριστα διατηρημένος (εἰκ. 206,1), ἦταν ἐπιμελῶς τοποθετημένος μέσα σὲ τεχνητὸ λάξευμα τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ τὸ στόμιο πρὸς Ἀ., ἐπάνω σὲ στρώση ἀποπελεκημάτων σχιστολίθου καὶ στερεωμένος μὲ λίθους ἀκανόνιστους, διαφόρων διαστάσεων⁵⁰⁴. Γιὰ νὰ τοποθετήσουν τὸ νεκρὸ καταστόλιστο νήπιο μέσα στὸ ἀγγεῖο⁵⁰⁵, πρὶν ἀπὸ τὸν ἐγχυτρισμό, ἔκοψαν προσεκτικὰ τὸν ἀμφορέα στὴν ζώνη τοῦ λαιμοῦ. Μέσα στὸ ἀγγεῖο βρέθηκαν τὸ κρανίον, τὰ πρόσθια δόντια, σπόνδυλοι καὶ πλευρικὰ ὀστά, κοσμήματα, καθὼς καὶ λιγοστὰ κτερίσματα (εἰκ. 206), τρία ἀκέραια πήλινα ἀγγεῖα, μία οἰνοχοῖσκη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ ἀπλὴ γραμμικὴ διακόσμηση (εἰκ. 206,2), ἓνας δίωτος σκύφος γραπτὸς (εἰκ. 206,3) μὲ κατάλοιπα λευκόχρωμης μάζας⁵⁰⁶ καὶ ἓνα ἀκόσμητο ληκύθιο, προσεκτικὰ τοποθετημένο μέσα στὸν σκύφο

498. Strömberg ὁ.π. 103.

499. ΠΑΕ 1997, 188, σημ. 25, πίν. 108γ.

500. Πρβ. Α. Cambitoglou et al., *Zagora 2, Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros* (1988) 110, 228-229 καὶ Α. Καμπίτογλου, *Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀνδρου, Ὁδηγὸς τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς γεωμετρικῆς πόλης στὴ Ζαγορά* (Ἀθήνα 1991) 74-75.

501. K. Kübler, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. V: 1. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts* (Berlin 1954) 23 κέ.

502. Strömberg ὁ.π. (σημ. 485) 33 καὶ 93 (οἱ διαπιστώσεις τῆς οὐσιαστικῆς στηρίζονται σὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, καὶ κυρίως στὶς παρατηρήσεις τοῦ K. Kübler.

503. ΠΑΕ 1993, 206 κέ. πίν. 125-126. Μαργακοῦ 2001, 214-215, εἰκ. 23-28.

504. Δυτικὰ τοῦ ἀμφορέως ἦταν τοποθετημένες τρεῖς ἀνεστραμμένες βάσεις ἀκόσμητων ἀγγείων μὲ χονδρὰ τοιχώματα, ὅπως τὰ ἀποτμήματα (pars pro toto) ποὺ συναντοῦμε στὶς πυρὲς καύσεως τῶν νεκρῶν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους: πρβ. Γ. Μυλωνᾶ, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος Α-Γ* (Ἀθήνα 1975) Α 97-99· Β 259· Γ πίν. 229α, 230, 231, 235α, 248α.

505. Γιὰ ταφὲς νηπίων καὶ παιδιῶν βλ. Xagorari ὁ.π. (σημ. 495) 67 σημ. 17-19 μὲ βιβλιογραφία.

506. Παρόμοια, ἄγνωστης ἀκόμα σύστασης, λευκόχρωμη μάζα βρέθηκε ἐπικολημένη καὶ στὶς οἰνοχόες τῶν πυρῶν: βλ. παραπ. σημ. 490.

Εικ. 204. *Κτερίσματα από την πυρά της γυναίκος. Πήλινα αγγεία, σφονδύλι.

Είκ. 205α-β. α. Ὁ τάφος τοῦ νηπίου, 8ος π.Χ. αἰ. β. Ὁ *ἀμφορεὺς τῆς ταφῆς (τοῦ ἐγγυτρισμοῦ) τοῦ νηπίου κατὰ χώραν.

Είχ. 206. Ο *άμφορεύς, τὰ *κτερίσματα (2-4) καὶ τὰ *κοσμήματα (5) τοῦ νηπίου.

(είκ. 205β, 206,4). Τὸ νήπιο ἦταν στολισμένο μὲ περιδέραιο ἀπὸ ἑνδεκα λιλιπού-
τειες ψήφους φαγεντινῆς καὶ χάλκινα κοσμήματα (είκ. 206,5), δακτύλιο, φέλιο,
ἐνώτια, καθὼς καὶ μία μικρὴ ἀκέραιη τοξόσχημη πόρπη, προφανῶς γιὰ νὰ συγ-
κρατεῖ τὸ ἔνδυμα, ὅλα ἀσφαλεῖς μαρτυρίες τοῦ φύλου του. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, γιὰ
τὴν διάγνωση τοῦ φύλου τοῦ νεκροῦ νηπίου, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὶς προαναφερ-
θεῖσες πυρὲς καύσεως, ἐφόσον δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθεῖ τὰ ὁστά, στηριζόμαστε
ἀναγκαστικὰ μόνον στὴν μαρτυρία τῶν κοσμημάτων.

Ἡ σήμανση τῶν τάφων

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ πολεμιστῆ (6α) καὶ τοῦ νηπίου (6β), ποὺ καὶ σή-
μερα ξεχωρίζουν γιὰτὶ βρίσκονται νότια ἀπὸ τὸν σχετικὰ ὑψηλὸ λαξευμένο βράχο,
ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν ἄλλων, πυκνὰ διατεταγμένων – τουλάχιστον δέκα –
τάφων καύσεως⁵⁰⁷ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνασύσταση τῆς ἀρχικῆς ἐξωτερικῆς τους μορ-
φῆς, τοῦ τρόπου δηλαδὴ ποὺ ἐσήμαιναν τοὺς τάφους⁵⁰⁸. Ἐλλείπει λοιπὸν ἀπτῶν
στοιχείων, ἀναγκαστικὰ καταφεύγομε σὲ συγκρίσεις, συσχετισμοὺς καὶ ὑποθέ-
σεις. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας, ἡ παντελὴς ἀπουσία πληροφοριῶν
γιὰ τὴν μορφή τῶν τάφων, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τῶν νεκροταφείων καὶ
τῶν τριῶν πόλεων στὴν Ἀμοργό⁵⁰⁹, δυσχεραίνει σημαντικὰ τὴν ἀπάντηση. Οὕτε
ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ μὲ τὰ δημοσιευμένα παραδείγματα τάφων καύσεων⁵¹⁰

507. Παρὰ τὴν παντελὴ ἀπουσία ἐπίχωσης (πάχ. 0.01-0.08 μ.), ἀναγνωρίστηκαν ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν λαξευμένων ἐγκοπῶν, τὸ συχνὰ πυ-
ρακτωμένο ἐρυθρωπὸ χρῶμα τοῦ βράχου καὶ τὰ διασκορπισμένα χαρακτηριστικὰ κινητὰ εὐρή-
ματα: Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1993, 206· 1995, 232-234, εἰκ. 4· 1996, 296, πίν. 38β.

508. Σχετικὰ βλ. Andronikos ὁ.π. (σημ. 488) W 32 (μὲ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὶς πρωτό-
τυπες δημοσιεύσεις τοῦ Κεραμεικοῦ). Βλ. ἐπί-
σης Κούρου ὁ.π. (σημ. 485) 170 σημ. 543.

509. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ πρώτη συστη-
ματικὴ ἀνασκαφὴ τάφων στὴν Ἀμοργὸ ἄρχισε
στὴν Μινώα τὸ 1993. Γνωστὰ εἶναι μόνον ἐλάχι-
στα ἀπορραφισμένα ταφικὰ κτερίσματα πρωτο-
γεωμετρικῶν χρόνων, προϊόν λαθροσκαφῶν (βλ.
παραπ. σημ. 50). Ἄγνωστη εἶναι καὶ ἡ ἀκριβὴς
θέση εὕρεσης ὅλων σχεδὸν τῶν ἐπιτάφιων μνη-
μείων – κοῦροι, στῆλες, ἀνάγλυφα, ἀγάλματα,

ἐπιγραφές –, ἀρχαϊκῶν, κλασσικῶν καὶ ἑλληνι-
στικῶν χρόνων, ὅλα τυχαῖα εὐρήματα, συνήθως
σὲ δεύτερη καὶ τρίτη χρήσιμη: Marangou 1986,
119-128. Γιὰ τὸν πρόσφατο ἐντοπισμὸ τοῦ νε-
κροταφείου τῆς Μινώας βλ. Ἔργον 1999, 74-75,
εἰκ. 68 καὶ ΠΑΕ 1999 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

510. Ἐσκεμμένα ἀποφεύγω τὴν χρῆση τοῦ
μεταφρασμένου ξενόγλωσσου ὅρου πρωτογενῆς
(πυρὰ ἢ καύση) (primary cremation), ποὺ ἔχει
πλέον καθιερωθεῖ ὡς τεχνικὸς ὅρος στὴν ἑλλη-
νόγλωσση βιβλιογραφία: Ν. Σταμπολίδης, Ἐλεύ-
θερνα. Ἀντίποινα (Ἡράκλειο 1996) 105, καὶ τε-
λευταῖα Κούρου ὁ.π. (σημ. 485) 166 κέ. Προ-
βληματικὴ θεωρῶ καὶ τὴν συνεχῆ χρῆση τῶν
αὐτολεξεῖ μεταφρασμένων λέξεων function: λει-
τουργία καὶ λειτουργοῦν («ἡ λειτουργία τῶν
ἀγγείων», «τὰ ἀγγεῖα λειτουργοῦν» ἢ «πρακτι-
κὲς» (ταφικὲς), καὶ ἄλλα, πρβ. Μαργαχοῦ 2001,
208 σημ. 25. Δὲν ἀναφέρομαι καὶ στὰ πορίσματα

ἀπὸ τὶς Κυκλάδες⁵¹¹ καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ γειτονικὰ νησιά, ὅπως ἡ Νάξος⁵¹², συνάγονται ἀσφαλεῖς πληροφορίες. Οἱ ἐλάχιστες, σκόρπιες ἐνδείξεις ποὺ σώθηκαν στὴν Μινῶα ἐπιτρέπουν μόνον τὴν διατύπωση ὀρισμένων ἀληθοφανῶν ὑποθέσεων: Οἱ ἀκατέργαστοι ἢ ἀδρὰ λαξευμένοι λίθοι ποὺ ἦταν συσσωρευμένοι⁵¹³ ἢ μετακτισμένοι στοὺς χωραφότοιχους γύρω ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν τάφων, ἐνδεχομένως προέρχονται ἀπὸ τοὺς σωροὺς λίθων, μὲ τοὺς ὁποίους ἐσήμαιναν τοὺς τάφους καύσεως, ὅπως στὴν θεσσαλικὴ Ἄλο⁵¹⁴. Ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα θραύσματα ἐπιμήκων ἀργῶν λίθων ἢ ἡμικατεργασμένων στηλῶν⁵¹⁵ ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς καὶ τὶς ξερολιθιᾶς πιθανῶς συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν σημάτων τῶν τάφων. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ χρῆση μεγάλων ἀγγείων, ὅπως μαρτυροῦν εὐάριθμα θραύσματα γραπτῶν κρατῆρων⁵¹⁶ καὶ ἀμφορέων, καθὼς καὶ ἀνάγλυφων πίθων, ποὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα καὶ στὶς ἐπιχώσεις κυρίως στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χωραφιοῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ λιγοστὰ θραύσματα ἀστρωματογράφητων γραπτῶν ἀττικῶν κρατῆρων ποὺ ἦταν διάσπαρτα στὸν ἀγρό, δὲν φέρουν λείψανα πυρακτώσεως ἢ αἰθάλης.

Ἡ χρονολόγηση τῶν τάφων

Ἡ χρονολόγηση τῶν τάφων οὐσιαστικὰ στηρίζεται στὴν σχετικὰ ἀξιόπιστη μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν μετάλλινων ἀντικειμέ-

τῶν θεωρητικῶν μελετῶν τῶν I. Morris, *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-state* (Cambridge 1987) καὶ J. Whitley, *Style and Society in Dark Age Greece. The changing face of a pre-literate society (1100-700 BC)* (Cambridge 1991), γιατί, τουλάχιστον στὴν παρούσα φάση τῶν ἐρευνῶν στὴν Μινῶα, δὲν προσφέρουν νέα στοιχεῖα. Ἄλλωστε συμμερίζομαι ἀπολύτως τὶς τεκμηριωμένες ἀπόψεις τοῦ J. Papadopoulos, *To Kill a Cemetery: The Athenian Kerameikos and the Early Iron Age in the Aegean*, *JMA* 6/2, 1993, 175-206 (ἱστορία τῆς ἔρευνας, πλήρης βιβλιογραφία, παρατηρήσεις κτλ.).

511. Andronikos ὅ.π. (σημ. 488). Γιὰ τὰ νεώτερα εὐρήματα βλ. Σταμπολίδη ὅ.π. 105 μὲ βιβλιογραφία καὶ Κούρου ὅ.π. (σημ. 485) 170 σημ. 546.

512. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες μελέτες, ὅπως V. Lambrinoudakis, *Veneration of Ancestors in Geometric Naxos*, στὸ *Early Greek Cult Practice. Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, June 26-29, 1986* (R. Hägg - N. Marinatos - G. Nordquist, ἐπιμ. ἐκδ., Stockholm 1988) 235-

246 (μὲ βιβλιογραφία) καὶ τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Κούρου ὅ.π. (σημ. 485) οἱ πληροφορίες συνάγονται κυρίως ἀπὸ τὶς συνοπτικὲς εἰδήσεις στὰ Χρονικὰ τοῦ ΑΔ καὶ ἀπὸ τὶς σύντομες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ. Σχετικὰ βλ. Ν. Σταμπολίδη ὅ.π. (σημ. 510) 105.

513. Ἀμέτρητοι λίθοι, κατεργασμένοι καὶ ἀκατέργαστοι, καθὼς καὶ χαλίκια βρέθηκαν στὶς ἄκρες τοῦ χωραφιοῦ, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὴν ἐντονη κλίση τοῦ βραχῶδους ἐδάφους ἀπὸ Β. πρὸς Ν., φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν τελείως ἀγεώργητο.

514. Γιὰ τοὺς τάφους τῆς Ἄλου (καὶ ὄχι «τῆς Ἄλω», ὅπως ἐσφαλμένα μεταγράφεται σὲ πρόσφατα ἐλληνόγλωσσα δημοσιεύματα), βλ. A. Wace - H. Thompson, *Excavations at Halos*, *BSA* 18, 1911-1912, 1-8 καὶ Μ. Ἀνδρόνικο, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 10, 1963, 288 σημ. 111.

515. Πρβ. *τύμβω τε στήλῃ τε*: βλ. Andronikos ὅ.π. (σημ. 488) W 32 χέ.

516. Γιὰ τὴν σήμανση τῶν τάφων μὲ ἀγγεῖα βλ. Κούρου ὅ.π. (σημ. 485) 171 σημ. 556.

νων, ἐπειδὴ τὸ ἀττικῆς⁵¹⁷ προελεύσεως ἔθιμο τῶν τάφων καύσεως τῶν νεκρῶν ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς Κυκλάδες⁵¹⁸ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων (10ος-8ος αἰ.), ἐλλείπει συγκεκριμένων στοιχείων, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀσφαλὲς χρονολογικὸ κριτήριον.

Οἱ παλαιότεροι τάφοι, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπικρατέστερο σχῆμα χρονολόγησης τῆς κεραμικῆς⁵¹⁹, ἀνάγονται στὸν ὄψιμο 10ο ἢ στὸν πρώιμο 9ο π.Χ. αἰ., καὶ φαίνεται πὼς εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν λαξευμένη στὸν βράχο βαθμιδωτὴ ὁδὸ (2), μὲ τὰ λείψανα ΝΔ. τοῦ ναοῦ, τὸν περίβολο μὲ τὴν θυρία θεμελίων (3), τὸν ἀποθέτη τέφρας (4), κ.ἄ. Οἱ νεώτεροι χρονολογοῦνται γύρω στὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., στὰ χρόνια τῆς κατασκευῆς τῆς τεχνητῆς⁵²⁰ ὁχύρωσης τῆς πόλεως, ὁπότε, σύμφωνα μὲ τὶς ἕως τώρα ἐνδείξεις, διακόπτεται ὀριστικὰ ἡ ταφικὴ χρῆση τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε προστατεύεται μὲ λιθόκτιστο περίβολο (6γ) (εἰκ. 207-208).

Εἰκ. 207. Ὁ κτιστὸς περίβολος τοῦ χώρου τῶν τάφων, ΝΑ. τμήμα.

517. Γιὰ τὸ θέμα τῆς προέλευσης τοῦ ἔθιμου βλ. Andronikos ὁ.π. μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

518. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ταφικοῦ ἔθιμου στὶς

Κυκλάδες ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ βλ. τελευταῖα Κούρου ὁ.π. 165 σημ. 518-521 καὶ σ. 178 σημ. 590.

519. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*² (1979).

520. Βλ. παραχ. σημ. 601.

Ὁ περίβολος (6γ)

Τὰ λείψανα τῶν τοίχων ποὺ περιβάλλουν τὸν ταφικὸ χῶρο ἀποδεικνύουν τὴν ἔγνοια τῶν ἐν Μινῳα κατοικούντων γιὰ τὴν προστασία τῶν προγονικῶν τάφων καί, συνάμα, προδίδουν τὴν σπουδαιότητά τους μέσα στὸν οἰκιστικὸ ἴστο τῆς πόλεως.

Ἀπὸ τὰ ὁρατὰ λείψανα τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου⁵²¹ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐρεΐδονται τὸ ἀποχωρητήριο (14α) καὶ ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ Γυμνασίου⁵²² (εἰκ. 207), καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις, διαπιστώνομε ὅτι ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ περιβόλου ἀνάγεται στοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς ἢ στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους, στὴν περίοδο δηλαδὴ τῶν σημαντικῶν ἀλλαγῶν τοῦ παλαιοῦ οἰκιστικοῦ πυρήνα. Ἡ σύνδεση βέβαια τῆς ἀνίδρυσης τοῦ ταφικοῦ περιβόλου μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τείχους, τὴν ἴδρυση τοῦ Ἱεροῦ στὴν ἀκρόπολη ἢ μὲ τὶς πολιτικὲς ἀλλαγὰς κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ., ὅπως ὁ πολλαπλὰ μαρτυρημένος ἀποικισμὸς τῶν Σαμίων, παραμένει ἀκόμα μιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση.

Προβληματικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ περιβόλου στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, κυρίως τοῦ σχετικὰ καλὰ σωζόμενου δυτικοῦ⁵²³ (εἰκ. 208), ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς πύλης (1) καὶ τοῦ λαξευμένου παρόδιου ἀγωγοῦ ἀπορροῆς τῶν ὑδάτων (εἰκ. 177β, 208). Δὲν γνωρίζομε μὲ βεβαιότητα ἐὰν κατασκευάστηκε στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, ἢ ἐὰν μετασκευάστηκε ἢ ἐπιδιορθώθηκε τὸν ὄψιμο 4ο π.Χ. αἰ., ὅταν προσετέθη ἡ μαρμάρινη μνημειακὴ πύλη (1). Μόνον ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν ἀρχαίων πεσμένων⁵²⁴ λίθων ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ χωραφότοιχο, συνάγεται ὅτι ἦταν ὑψηλός, καὶ ἐνδεχομένως ἀπέβλεπε καὶ στὴν προστασία τοῦ χώρου τῶν τάφων καὶ ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ παρακείμενου ἀγωγοῦ.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν μορφή καὶ τὴν χρῆσις τοῦ ταφικοῦ περιβόλου εἶναι ἡ ἀποκάλυψη στὸ βόρειον τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν βαθμιδωτὴ ὁδὸ M1 (2), καταλοίπων πυλίδας (πλάτ. ἀνοίγματος 1.25 μ.): ὁρατὴ εἶναι ἡ μαρμάρινη βάση μὲ ἑγγλυφο κυκλικὸ βαθοῦλωμα⁵²⁵, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν

521. Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῆς κεραμικῆς καὶ τῆς τοιχοποιίας ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δ. συνέχεια τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου τῶν ὄψιμων γεωμετρικῶν χρόνων· πρβ. Μαραγκοῦ 2001, 218-219.

522. ΠΑΕ 1995, 233, εἰκ. 4· 1996, 297 κέ., εἰκ. 140, 141α.

523. ΠΑΕ 1996, 296 εἰκ. 6-7, πίν. 131β, 132β καὶ 137.

524. Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα διαπιστώνεται ἡ χρονολόγησις τῆς κατάρρευσός του στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

525. ΠΑΕ 1996, 297, πίν. 138β.

Εἰχ. 208α-γ. Ὁ τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, Δ. τμήμα.

βάση τῆς νότιας⁵²⁶ παραστάδος με τὸν στροφέα τῆς θύρας⁵²⁷. Ἡ ἀκριβὴς ὁμως χρονολόγηση τῆς πυλίδας πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατή, ἐπειδὴ οἱ ἔρευνες δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἡ εἰκόνα στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου εἶναι ἀκόμα ἀσαφής.

Οὔτε καὶ τὸ σχῆμα τοῦ περιβόλου εἶναι γνωστὸ με ἀπόλυτη βεβαιότητα. Τὸ προτεινόμενο στὴν σχεδιαστικὴ ἀπόδοση (εἰκ. 198) τριγωνικὸ σχῆμα στηρίζεται στὴν ἀποκάλυψη τῶν δύο γωνιῶν (ΒΑ. καὶ ΝΔ.) καὶ σὲ τυπολογικὲς συγκρίσεις με ἄλλους, σύγχρονους ταφικοὺς περιβόλους⁵²⁸.

Ἀναπάντητα παραμένουν ἀκόμα καὶ τὰ εὐλόγα ἐρωτήματα γιὰ τὴν θέση τῶν κατοικιῶν τῶν εὐπόρων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κτερίσματα, καθὼς καὶ γιὰ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ νεκρικὴ πομπὴ κατὰ τὴν ἐκφορὰ, τὴν μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ στὸν ταφικὸ χῶρο.

Ὡστόσο, παρὰ τὰ εὐάριθμα ἀκόμη ἀδιευκρίνιστα ζητήματα, ἱκανὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὸ πολυσήμαντον τοῦ ἐντὸς τῆς πόλεως ταφικοῦ περιβόλου. Ἐτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νέες, ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν παλαιότερων κατοίκων τῆς Μινώας, ποὺ γεφυρώνουν ἓνα μεγάλο κενὸ τῶν γνώσεών μας, ἡ θέση τῶν τάφων ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ κυρίως τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότητα τῶν κτερισμάτων, πιστοποιοῦν πὼς δὲν πρόκειται γιὰ τάφους κοινῶν θνητῶν. Τὰ ἐναπομείναντα μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ὅπλα καὶ κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ πηλινὰ ἀγγεῖα γιὰ τὶς χορὲς ἢ γιὰ τὴν ἀπόσβεση τῶν πυρῶν, καθὼς καὶ ὁ ἀμφορεὺς τοῦ τάφου τοῦ νηπίου, μαρτυροῦν γιὰ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν νεκρῶν. Εἶναι λοιπὸν θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρόκειται γιὰ οἰκογενειακοὺς τάφους, ποὺ σχετίζονται με τὰ διακεκριμένα, τὰ ἀριστοκρατικὰ γέννη⁵²⁹ τῶν παλαιότερων κατοίκων, ἴσως καὶ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν τοῦ οἰκισμοῦ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴν ἐνισχύει σημαντικὰ ἡ κατοπινὴ ἱστορία τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν διακοπὴ τῆς ταφικῆς χρήσης: ὁ προστατευτικὸς περίβολος, δεῖγμα σεβασμοῦ τῶν μεταγενεστέρων κατοίκων τῆς πόλεως, τῶν ὀψιγόνων, γιὰ τοὺς τάφους τῶν εὐγε-

526. ΠΑΕ 1997, 105α καὶ 106α· ὁ στροφέας τῆς θύρας τῆς δεύτερης, βόρειας, παραστάδας τῆς πυλίδας, σώζεται λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο.

527. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν καταλοίπων πρὸς Β. τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν, νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πυλίδα πρόσβασης ἢ γιὰ «ἄβατον», ὅπως στὴν Ἑρέτρια:

Cl. Bérard, *L'Hérôon à la porte d'ouest. Eretria III* (1970) 56 σημ. 1 καὶ 59 κέ.

528. Πρβ. αὐτόθι.

529. Σχετικὰ βλ. S. C. Humphreys, *Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditional?*, *AJA* 100, 1980, 96-126 με πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Xagorari ὁ.π. (σημ. 495) 67-69.

νών προγόνων και ή περίβλεπτη θέση του ακριβῶς δίπλα ἀπὸ τὴν μνημειακὴ πύλη⁵³⁰ καὶ σύρριζα στὸ νότιο τμήμα τοῦ Γυμνασίου, τὸ ὁποῖον, ὅπως ἀναφέρεται σὲ μεταγενέστερη ἐπιγραφή⁵³¹, ἦταν κτισμένο ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ τῆς πόλεως. Τὴν ἄρρηκτη σχέση τοῦ πατρώου τύμβου μὲ τὸ Γυμνάσιο καὶ τὴν σημασία του ἕως καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐπιβεβαιώνει ἡ πρόσφατη ἀποκάλυψη τμήματος τοῦ δρόμου⁵³² ποὺ ὁδηγεῖ στὸ πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου, καὶ βρίσκεται σύρριζα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου καὶ νότια ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

Μολονότι δὲν βρέθηκαν ἀκόμα λείψανα δραστηριότητας τῶν ὀψιγόνων, λατρείας ἢ ἀπόδοσης τιμῶν στοὺς νεκρούς, ὅπως βόθρος προσφορῶν ἢ κατάλοιπα ἐναγισμῶν⁵³³, οἱ διασωθεῖσες ὑλικὲς μαρτυρίες καὶ οἱ πληροφορίες τῆς ἀρχαίας γραμματείας ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε τὸν πρὸς τῇ πύλῃ ταφικὸ περίβολο ὡς ἓνα εἶδος *Ἱεροῦ τῶν κεκμηκότων*⁵³⁴. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν παντελὴ ἀπουσία οἰκοδομικῶν λειψάνων, ὁ χῶρος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου προφανῶς στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἔμεινε ἀνέγγιχτος ἀπὸ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις. Πιθανῶς ἦταν καλυμμένος μὲ χῶμα, καί, ὡς ἔρμα *τυμβόχωστον καὶ σῆμα τηλεφανές*, ὁρατὸ ἀπὸ μακριά, δέσποζε πάντα στὸν ἐπιφανέστατον τόπον τοῦ Γυμνασίου.

530. Γιὰ τὴν σχέση τῶν πυλῶν μὲ οἰκογενειακοὺς τάφους στὴν Ἀττικὴ βλ. Ἄ. Π. Ματθαίου, *Ἡρία: αἱ πύλαι Ἀθηνῶν*, *Ἡόρος* 1, 1983, 7-16.

531. *IG* XII 7, 235, 23. Σήμερα στὸ Μουσεῖο Σύρου, ἀρ. εὐρ. 57: βρέθηκε τὸ 1888 ἀπὸ τὸν Deschamps στὴν Μινῶα, ἄγνωστον ποῦ.

532. *Έργον* 1999, 69, εἰκ. 67, 4β καὶ *ΠΑΕ* 1999 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

533. Γιὰ ὑλικὰ κατάλοιπα ἀπὸ «πράξεις λατρείας τῶν νεκρῶν» στὴν γειτονικὴ Νάξο καὶ ἄλλου, βλ. Lambrinoudakis ὅ.π. (σημ. 512), μὲ βιβλιογραφία. Γενικὰ βλ. Σταμπολίδη ὅ.π. (σημ. 510) 196 μὲ βιβλιογραφία.

534. Χρ. Καροῦζος, *Ἀριστόδικος* (Ἀθήνα 1961) 33 μὲ τὶς ἀναφορὰς ὅλων τῶν γραπτῶν πηγῶν.

Τὸ Γυμνάσιο (14)

Τὸ ἐντυπωσιακὸ οἰκοδόμημα ἦταν ἕως τὸ 1984⁵³⁵ εὐφορο χωράφι, προστατευμένο ἀπὸ ὑψηλὰς ξερολιθιὰς, θεμελιωμένες ἐπάνω στοὺς ἀρχαίους τοίχους (εἰκ. 209), κτισμένες μὲ ἀρχαίους κατεργασμένους λίθους. Λόγω τῆς ἰσχυρῆς κυφωτῆς τοιχοδομίας τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας, ποὺ διακρινόταν κάτω ἀπὸ τὸν χωραφότοιχο, ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι, ἀκολουθώντας τὴν περιγραφή τοῦ Λ. Ῥόσς, θεωροῦσαν ὅτι ἀνῆκε στὸ τεῖχος τῆς πόλεως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ διάλυση τῶν χωραφότοιχων (εἰκ. 209α-β) καὶ κυρίως ἡ ἀποκάλυψη, τὸ 1986⁵³⁶, τοῦ οἰκίσκου τοῦ ἀποχωρητηρίου (14α) (εἰκ. 216) καὶ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν λυμάτων (εἰκ. 216), ὁδήγησαν στὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὸ ἀναφερόμενο στὶς ἐπιγραφὰς⁵³⁷ Γυμνάσιο τῆς πόλεως.

Παρὰ τὶς οἰκοδομικὰς περιπέτειες, τὶς μετασκευὰς στοὺς ρωμαίικους χρόνους, τὶς φυσικὰς καταστροφές, τὴν λιθαγωγία καὶ τὶς συνεχεῖς ἀλλοιώσεις στὰ νεώτερα χρόνια, διεσώθησαν ἡ ἀρχικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, καθὼς καὶ πάμπολλα οἰκοδομικὰ μέλη τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, γιὰ πολλοὺς λόγους, κυρίως ὅμως γιὰτὶ καὶ ἐδῶ οἱ χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίαι⁵³⁸ ἀπέβλεψαν στὴν διάσωση τῶν ἀρχαίων τοίχων ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων χωραφότοιχων, καθὼς καὶ στὴν συγκέντρωση τῶν διάσπαρτων οἰκοδομικῶν μελῶν. Πολλοὶ εὐμεγέθεις κατεργασμένοι λίθοι, κυρίως ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ποὺ εἶχαν ἤδη χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν θεμελίωση τῶν ἀναλημματικῶν καὶ διαχωριστικῶν χωραφότοιχων, σήμερα εἶναι ὁρατοὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ κτιρίου. Τὰ σκόρπια καὶ τὰ ἐντοιχισμένα στὶς ξερολιθιὰς οἰκοδομικὰ μέλη μεταφέρθηκαν προσωρινὰ στὸ ἄκρο τοῦ χωραφιοῦ, δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ κατεργασμένοι λίθοι διαφόρων διαστάσεων ποὺ βλέπομε κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὶς ὑψηλὰς ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ καὶ ἀφῆθησαν κατὰ χώραν (εἰκ. 210 καὶ 211), ἐπειδὴ πιθανότατα εἶναι σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως, καὶ ἐνδεχομένως θὰ δώσουν πληροφορίες γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὴν χρονολόγηση τῆς πτώσεως, ἢ τὴν ταύτιση καὶ τὴν συναρμογή τους. Ἄλλωστε, ἡ

535. ΠΑΕ 1984, 367, σημ. 39, πίν. 196α· 1986, 226-231, εἰκ. 3-4, πίν. 92-96· 1987, 262 κέ., πίν. 174-186· 1993, 190-191, εἰκ. 1-3· 1995, 235 κέ., εἰκ. 5-10.

536. ΠΑΕ 1986, 226-231, εἰκ. 3-4, πίν. 92-96. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1987, 262 κέ., πίν. 174-186·

1993, 190-191, εἰκ. 1-3 καὶ 1995, 235 κέ., εἰκ. 5-10.

537. IG XII 7, 235· 254. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1981, 315-316, πίν. 218.

538. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1987, 265· 1988, 174, εἰκ. 123.

Εἰκ. 209α-β. Τὸ Γυμνάσιο τὸ 1985.

Εἰχ. 210α-β. Τὸ Γυμνάσιο. α. Γενικὴ ἄποψη. β. Ἀποψη ἀπὸ Ἀ.

τεχνική κατεργασία, οί άκμές και οί έπιφάνειες θραύσεως τών λίθων δείχνουν ότι πολλά κομμάτια συνανήκουν και συγκολλώνται· γι' αυτό και έλπίζομε ότι, μετά από την συγκέντρωση όλων τών οίκοδομικών μελών και την ολοκλήρωση τής άνασκαφής στον έσωτερικό χώρο του Γυμνασίου, θα καταστεί δυνατή ή συναρμογή και ή έπανατοποθέτηση τών περισσοτέρων στην άρχική τους θέση, ώστε να αποκατασταθεί τουλάχιστον ό έπιμήκης άνατολικός τοίχος.

Έως τώρα έχουν αποκαλυφθεί, πλήρως ή έν μέρει, οί όψεις τών τριών τοίχων του οίκοδομήματος, του άνατολικού (είκ. 210α-β, 211, 212), του βόρειου (είκ. 213-

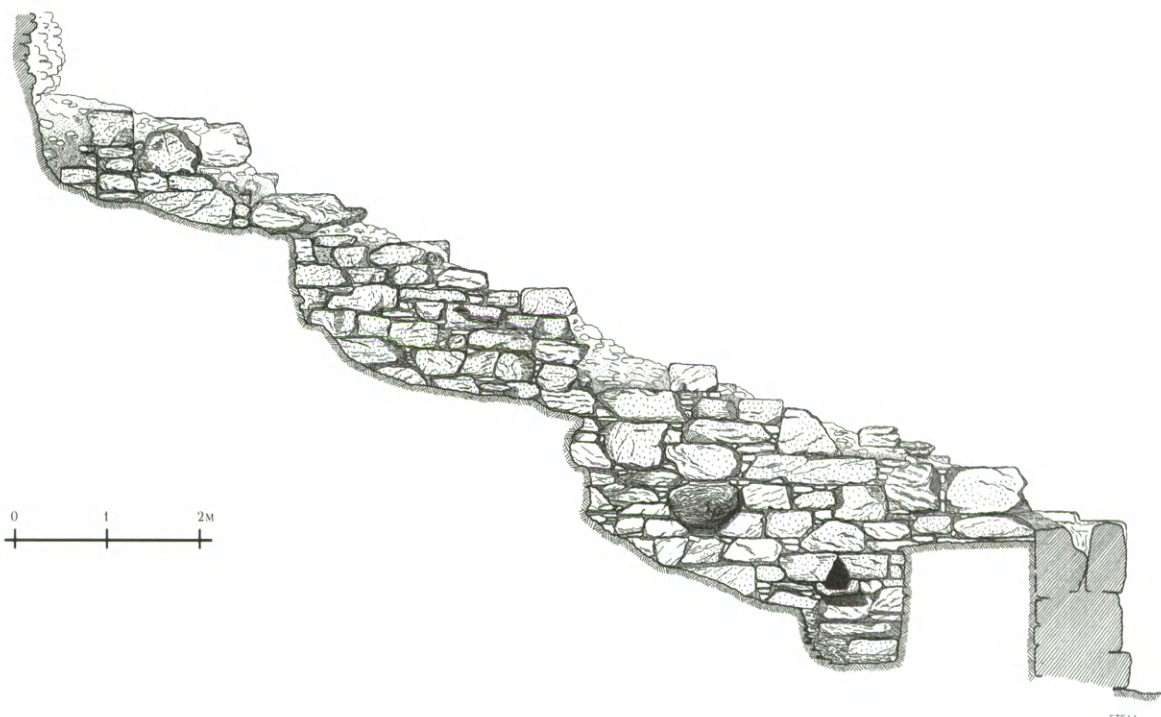
Είκ. 211. Τό Γυμνάσιο, άποψη του άνατολικού τοίχου και στρώση πεσμένων λίθων.

Είκ. 212. Ο άνατολικός τοίχος του Γυμνασίου, όρθοφωτογράφηση.

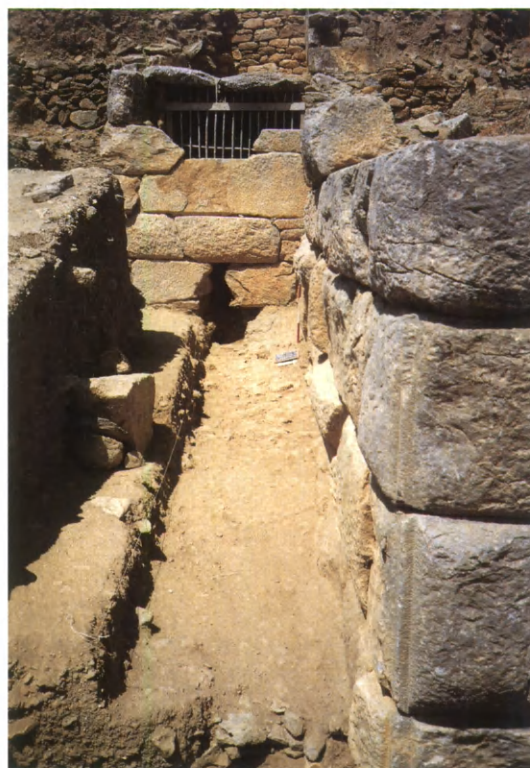
Εἰκ. 213. Τὸ Γυμνάσιο, ἄποψη τοῦ βόρειου τοίχου.

Εἰκ. 214. Σχέδιο ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ βόρειου τοίχου (ὑπὸ Στ. Κόκκορη).

Εἰκ. 215. Τὸ ἀποχωρητήριον τοῦ Γυμνασίου (1985).

Εἰκ. 216. Ἀποψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Εἰκ. 217. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Γυμνασίου, ὀρθοφωτογράφηση.

214) καὶ τοῦ νότιου (εἰκ. 215-216). Μόνον ἡ εἰκόνα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνισθεῖ ἐξ αἰτίας τοῦ ὑψηλοῦ καὶ ἰσχυροῦ χωραφότοιχου, τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ χώρου καὶ κυρίως λόγῳ τοῦ κατακρημνισμένου τμήματος τῆς καμάρας (εἰκ. 197α) τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημειακὰ οἰκοδομήματα στὴν πόλη τοπικὸ, λευκὸ δολομιτικὸ μάρμαρο, ἀπὸ τὸ γειτονικὸ λατομεῖο στὰ Μάρμαρα (βλ. παρακ. σ. 280). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ σημερινὸ γκριζογάλαζο χρῶμα ἔχουν μόνον ὅσοι λίθοι ἦταν ἐπιφανειακῶς ὄρατοί, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐκτεθειμένοι στὸν ἥλιο, ἐνῶ ὅσοι ἦταν χωμένοι μέσα στὴν γῆ κρατοῦν ἀκόμα τὸ λευκὸ χρῶμα ποὺ ἔχουν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξόρυξη.

Ἡ τοιχοδομία κατὰ τὸ λεγόμενο ψευδοϊσόδομο⁵³⁹ κυφωτὸ σύστημα καὶ ἡ φροντισμένη λάξευση τῶν ὀρθογωνικῶν ὁδηγῶν ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ.⁵⁴⁰ ἕως καὶ τοὺς ὄψιμους ἐλληνιστικούς χρόνους⁵⁴¹. Τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησι τοῦ Γυμνασίου στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. στηρίζουν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν θεμελίων⁵⁴² στὴν ΝΑ. γωνία.

Ἡ πρόσβαση στὰ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένα τμήματα τοῦ οἰκοδομήματος, βόρειο καὶ νότιο, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ. Στὸ βόρειο τμήμα, ὁ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένος χώρος εἶναι καλυμμένος μὲ χῶμα καὶ προστατευμένος μὲ τοιχάριο, ἐπειδὴ οἱ πέντε εὐμεγέθεις πίθοι (εἰκ. 218) ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου⁵⁴³ μεταφέρθηκαν στὸ ἐργαστήριό τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ συντήρηση

Εἰκ. 218. Τὸ ἐλαιοθέσιον, ὁ πίθεὼν τοῦ Γυμνασίου στὸ βόρειο τμήμα.

539. Th. Marksteiner, *REA* 96, 1994, 299 κέ. μὲ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία, καὶ Konecny ὅ.π. (σημ. 179) 64-65.

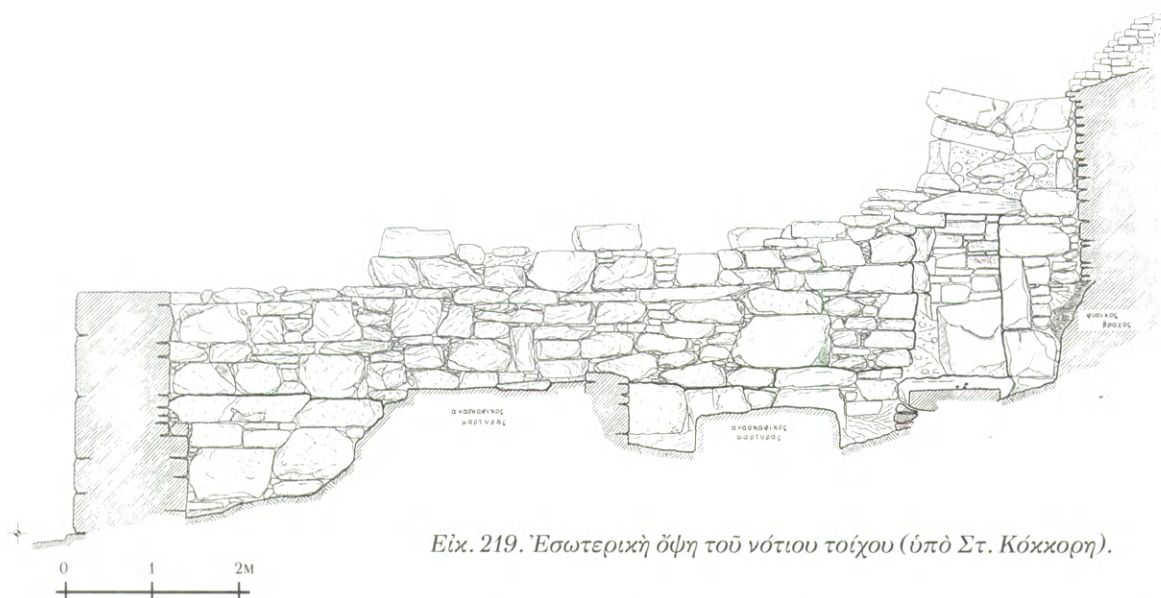
540. Πρβ. τὰ τυπολογικὰ καὶ μορφολογικὰ συγγενῇ ὀχυρὰ οἰκοδομήματα στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Βοιωτία: Konecny ὅ.π. 79-80, σημ. 79-81 μὲ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία. Πρόσφατα, ὁ Β. Πετράκος, *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998). Ι. Τοπογραφία* (Ἀθῆναι 1999) 78, μὲ πειστικὰ

ἐπιχειρήματα καὶ κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει ἀνασκαφικῶν ἐρεισμάτων χρονολογεῖ τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος «τὸ ἀργότερο στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.».

541. Βλ. σχετικὰ Ἀ. Ὁρλάνδο, *Υλικά δομῆς* II 223 κέ. Konecny ὅ.π. (σημ. 179) 62 κέ., μὲ ἀναφορὲς στὰ μνημεῖα καὶ στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

542. *ΠΑΕ* 1986, 231.

543. *ΠΑΕ* 1991, 300-301, πίν. 195, 197β.

Εἰκ. 219. Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου (ὕπὸ Στ. Κόκκορη).

καὶ κατασκευὴ πιστῶν ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα προσεχῶς θὰ τοποθετηθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἡ χρῆση τῶν πίθων γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἐλαίου ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὸν πιθεῶνα, τὸ ἐλαιοθέσιον τοῦ Γυμνασίου.

Ἐπειδὴ ὅμως στὰ ἀξιοθέατα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς πόλεως συγκαταλέγεται τὸ ἀποχωρητήριον (14α) τοῦ Γυμνασίου, ποὺ βρίσκεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος, τοποθετήθηκε προσωρινά, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στὶς πεσμένες λιθοπλίνθους, ξύλινη κλίμακα πρόσβασης στὸν ἄσκαφο χώρο. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ὕψηλὸ ἄνδρρο τοῦ χωραφιοῦ, ὁ ἐπισκέπτης βλέπει ἀπὸ κοντὰ τὸ σχεδὸν κρεμάμενο τόξο τῆς δεξαμενῆς στὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου, καὶ κυρίως τὸ πλήρως ἀνεσκαμμένο νότιο τμήμα, τὴν θύρα καὶ τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ οἰκίσκου τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Τὸ ἀποχωρητήριον (14α)

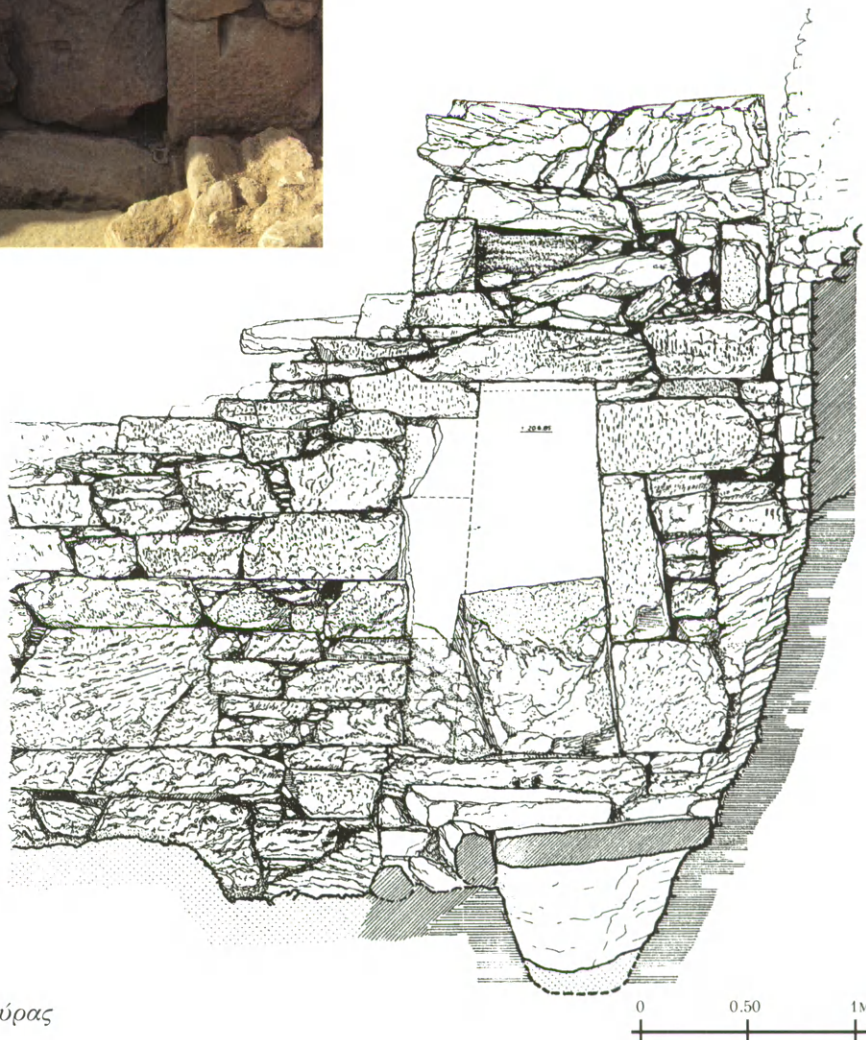
Ὁ ἐντυπωσιακῆς διατήρησης οἰκίσκος στὴν νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν ἕως τὸ 1986⁵⁴⁴ ἓνα ὑπόγειο κτίσμα (εἰκ. 215) στὰ ἀνατολικά τοῦ μοναδικοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὰ χωράφια καὶ στοὺς βοσκότοπους τῆς Μουντουλιᾶς, καθὼς καὶ στὰ τότε ὀλίγα ἀνεσκαμμένα τμήματα τῆς Μινώας. Τό «παράξενο ὑπόγειο οἶκημα προβλημάτισε πολὺ» (one curious subterranean building puzzled us too much) τὸν J. Th. Bent⁵⁴⁵ κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Μινώα τὸ 1885. Ὅταν, μετὰ ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, ἄρχισαν οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί (1986), ἦταν

544. ΠΑΕ 1986, 226 κέ. πίν. 92α-β.

545. Bent 1885, 494. ΠΑΕ 1986, 226-229 σημ. 46-47.

Εἰκ. 220α. Ἡ εἵσοδος τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Εἰκ. 220β. Σχέδιο τῆς θύρας
(ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

προσπελάσιμο μόνον από τὸ ἄνοιγμα στὴν ἀνατολική πλευρά καὶ χρησίμευε πάντα ὡς χειμερινὸ καταφύγιο, πρὸς προστασίαν ἀπὸ τὴν βροχή. Ἡ «δεύτερη θύρα πρόσβασης» (..approached by two doors), ποὺ ἀναφέρει ὁ J. Th. Bent, βρέθηκε κατὰ χωσμένη κάτω ἀπὸ τὸν διαλυμένο χωραφότοιχο καὶ ὄγκους χωμάτων.

Ἡ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου βρίσκεται στὸν σχετικὰ καλὰ διατηρημένο βόρειο τοῖχο τοῦ οἰκίσκου (εἰκ. 220α-β), «περασὰ» μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου. Κατὰ χώραν σώζονται οἱ παραστάδες, τὸ ἀνώφλι καὶ τὸ κατώφλι τῆς ὑψηλῆς (ὑψ. 1.70 μ.) καὶ στενῆς θύρας (πλ. 0.52 μ.). Στὸ κατώφλι διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ὁπὴ μὲ μολυβδοχόηση γιὰ τὸν στροφέα τῆς μονοφυλλῆς θύρας.

Στὸν μικρῶν διαστάσεων (2.10×1.60 μ.) ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ οἰκίσκου (εἰκ. 221α), στοὺς τοίχους δυτικὸ καὶ νότιο, σώζονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση, σὲ μικρὸ ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο, δύο μαρμαρόπλακες⁵⁴⁶ μὲ ἡμικυκλικὲς ἀφοδευτήριες ὀπές σὲ κάθε πλάκα (εἰκ. 221α-β). Ἄν καὶ λείπουν οἱ ὀρθιες πλάκες ποὺ σχημάτιζαν τὴν ὄψη τῶν θρανίων μὲ τοὺς θώκους, ἀπὸ τὸν κατὰ χώραν σωζόμενο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο κατεργασμένο λίθο, ἐπάνω στὸν ὁποῖον πατοῦσαν οἱ κατακόρυφες πλάκες, εἶναι δυνατὴ ἡ ἀσφαλῆς ἀποκατάσταση τῆς ὄψεως τῶν θρανίων τοῦ ἀποπάτου⁵⁴⁷ (εἰκ. 222). Στὸ δάπεδο διατηρεῖται ἀκόμα ἡ εὐμεγέθης (σωζ. διαστ. 1.80×1.50 μ.), μονοκόμματη μαρμαρόπετρα, σπασμένη στὰ ἄκρα, νότιο καὶ ἀνατολικό. Κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου καὶ ἀπὸ τὶς ἡμικυκλικὲς ἀφοδευτήριες ὀπές τῶν θρανίων εἶναι ὁρατὲς ἀπὸ δύο ὀπές σὲ κάθε πλευρά, δυτικὴ καὶ νότια, λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο.

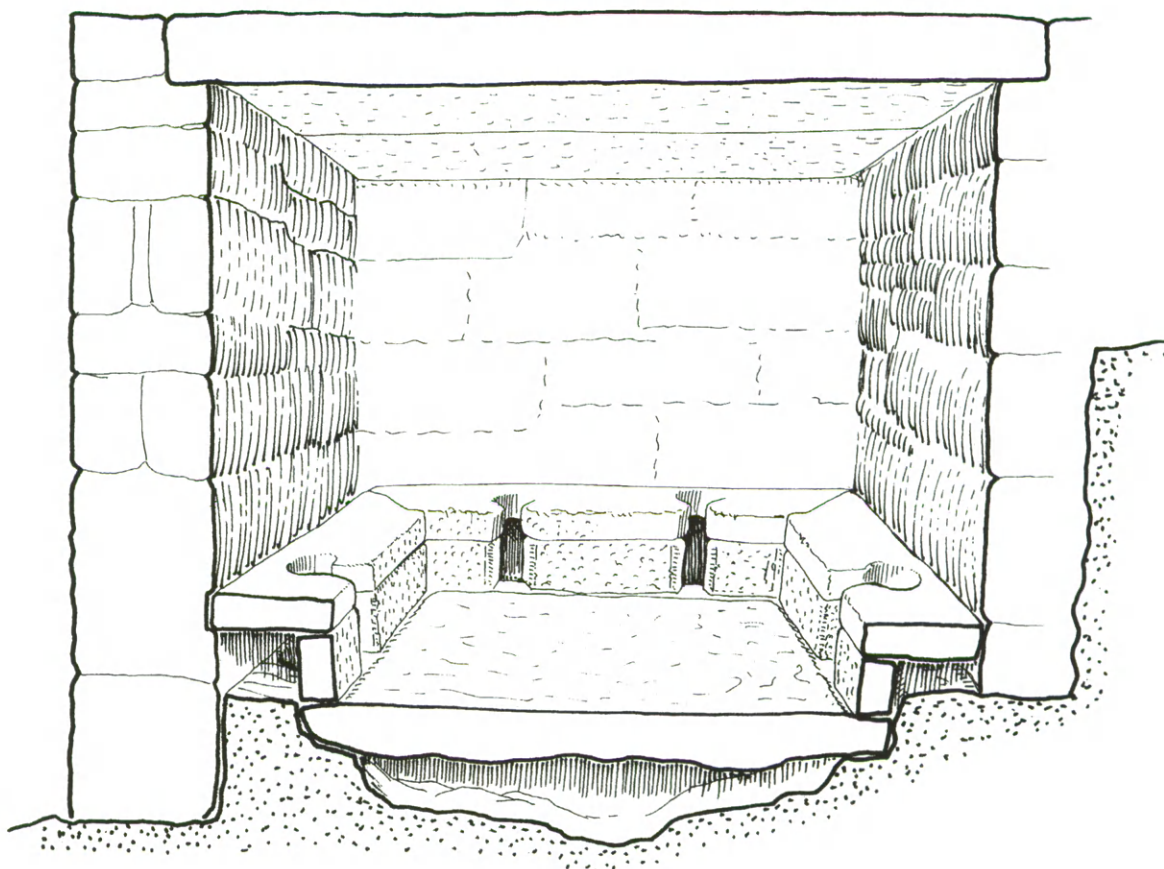
546. Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ τῆς στέγης ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν γλαφυρὴ καὶ ἐν μέρει ἀκριβῆ περιγραφὴ, ἀλλὰ τελείως ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τοῦ J. Th. Bent: «over the doors were two deep recesses and on two sides of this chamber were two stone benches raised about a foot and a half from the floor, and in those benches were round holes open at the outer edge, which looked as if they had been intended for holding those large amphorae». Γιὰ τὴν διαρρύθμιση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀποχωρητήρια βλ. Ἀ. Ὁρλάνδο, ΠΑΑ 15, 1940, 251 κέ. Γιὰ τὰ ἀποχωρητήρια στὰ Γυμνάσια βλ. ΠΑΕ 1986, 229 σημ. 48, καὶ τελευταῖα R. Neudecker, *Die Pracht der Latrine. Zum*

Wandel öffentlicher Bedürfnisanlagen in der kaiserlichen Stadt (Studien zur antiken Stadt I, München 1994, Bayerische Akademie der Wissenschaften, ἐκδ. P. Zanker) 14 κέ., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία· βλ. καὶ τὴν σύντομη βιβλιοπαρουσίαση τοῦ D. Willers, *MusHelv* 52, 1995, 188.

547. Γιὰ τὴν ἀρχαία ὁρολογία ἀπόπατος, ἀποχωρητήριον, κοπρών, κτλ., βλ. Ἀ. Ὁρλάνδο - Ἱ. Ν. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (Ἀθῆναι 1986) λ. ἀπόπατος (πηγές, βιβλιογραφία). Γιὰ τοὺς ἀποπάτους στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια βλ. τελευταῖα G. E. Thüry, *Müll und Marmorsäulen. Siedlungshygiene in der römischen Antike* (2001).

Εἰχ. 221α-β. Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Εἰχ. 222. Σχέδιο Μ. Κορρέ.

Εἰκ. 223. Κονιάματα ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου, οἱ λαξευμένες ὀπές ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸ φρεάτιο ἀποχετεύσεως, καθὼς καὶ μὲ τὸν πλακοσκεπὴ ἀγωγὸ διπλῆς λειτουργίας, συλλογῆς καὶ ἀπαγωγῆς τοῦ ὕδατος, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο στὸν χῶρο κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Γυμνασίου⁵⁴⁸.

Οἱ δύο τυφλοὶ τοῖχοι, δυτικὸς καὶ νότιος, διατηροῦνται σὲ ἄριστη κατάσταση, ἐνῶ στὸν ἀνατολικὸ λείπουν οἱ ἀνώτεροι δόμοι μέχρι τὴν στέγη (κλείσαμε προσωρινὰ μὲ καλαμωτὴ τὸ κενὸ τοῦ τοίχου, εἰκ. 221α). Στὸν διάκοσμο⁵⁴⁹ τῶν τοίχων τοῦ ἐσωτερικοῦ χῶρου τοῦ ἀποπάτου προφανῶς ἀνήκουν τὰ πολυάριθμα θραύσματα κονιαμάτων (εἰκ. 223) μὲ ἐπίχρισμα ἐρυθρὸ, κίτρινο, πράσινο καὶ ὑπόλευκο, ποὺ

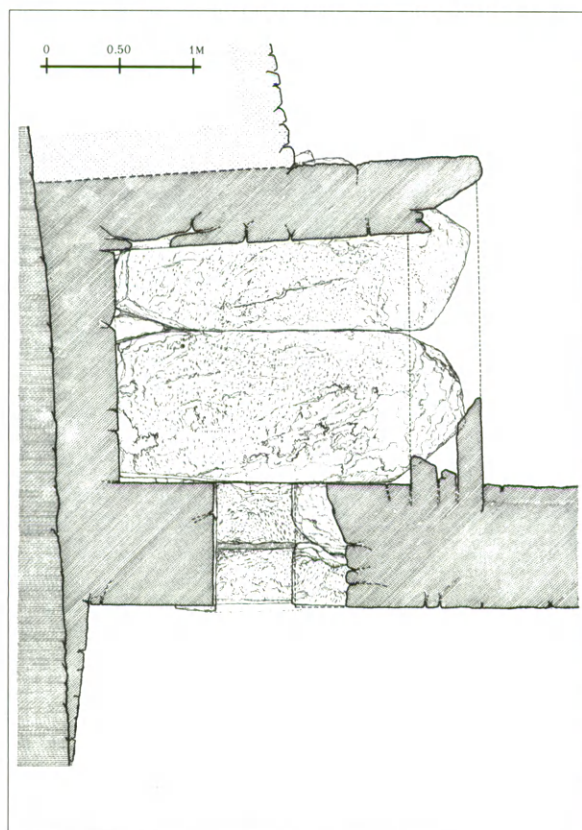
548. Γιὰ τὸ ὑδραυλικὸ σύστημα συλλογῆς τῶν ὑδάτων τοῦ δαπέδου ἀπὸ τὸν παρακείμενο χῶρο καὶ προσαγωγῆς ὕδατος στὸν ἀπόπατο βλ. ἀναλυτικὰ ΠΑΕ 1990, 245 κέ.

549. Ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ Neudecker ὅ.π.

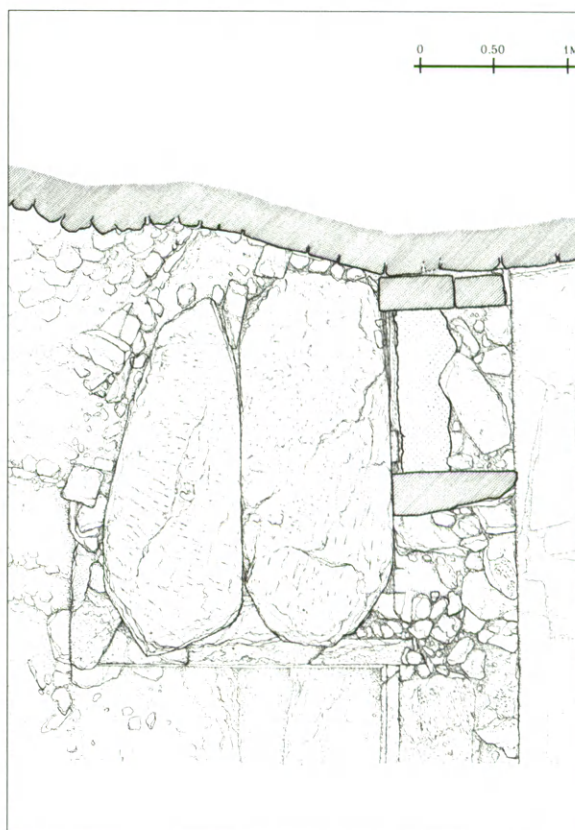
(σημ. 546) 14 σημ. 35, πὼς στὸ ἀποχωρητήριό τῆς Μινώας, «οἱ τοῖχοι στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο ἦταν χωρὶς ἐπένδυση ἢ διακόσμηση» (Die groben Wände hingegen tragen keine Spuren einer Verkleidung oder Dekoration).

α

β

γ

Εἰκ. 224α-γ. Ἡ στέγη τοῦ ἀποχωρητηρίου. β-γ. Σχέδια Γ. Ἀντωνίου.

βρέθηκαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ οἰκίσκου, κυρίως στὶς ἐπιχώσεις τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀγωγοῦ τῶν λυμάτων⁵⁵⁰.

Ἄριστη εἶναι ἡ κατάσταση διατήρησης τῆς στέγης, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονοκόμματα πλάκες (εἰκ. 224α-γ), οἱ ὁποῖες ἐδράζονται ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στοὺς πλευρικοὺς τοίχους, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό. Στὴν βόρεια πλάκα τῆς στέγης, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, εἶναι λαξευμένη ἀβαθής, ὀρθογώνια θυρίδα (διαστ. 0.20×0.27 μ., βάθ. 0.06 μ.) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ξύλινου (;) κινητοῦ πίνακος γιὰ τὸν ἀερισμὸ ἢ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου εἶναι κτισμένος μὲ τὸ ἴδιο μάρμαρο, ὅπως καὶ τὸ Γυμνάσιο. Ὅμοια ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ μορφή τῆς τοιχοποιίας, κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο κυρωτὸ σύστημα. Ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἐμπλέκονται οἱ λίθοι στὴν ἐξωτερικὴ παρειά, στὸ σημεῖο ἀρμογῆς τῶν τοίχων, τοῦ νότιου τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου (εἰκ. 217), διαπιστώνεται ὅτι κατασκευάστηκαν συγχρόνως, γύρω στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἀκολουθώντας τὸ μονοπάτι [1] πρὸς τὴν ἀκρόπολη (βλ. παραπ. σ. 172) δεξιὰ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, ὁ ἐπισκέπτης βλέπει ἀπὸ ψηλὰ ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὰ χαμηλότερα ἄνδхра. Ἐπειδὴ καὶ ἐδῶ ἡ ἀνασκαφὴ βρίσκεται ἐν ἐξελίξει καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἐπίσκεψη στὸν περιφραγμένο χῶρο, θὰ περιγραφοῦν συνοπτικὰ τὰ σημαντικότερα κτιριακὰ κατάλοιπα.

Χῶρος «Θεάτρου»: «Σαραπεῖον» (15-15α), Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης (16)

Ἡ θέση στὴν ἀπότομη κατηφορικὴ πλαγιά Β., ΒΑ. καὶ ΝΑ. ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο (εἰκ. 225), ἡ τοιχοδομία καὶ οἱ διαστάσεις τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν ἀναλημματικῶν τοίχων βορείως τοῦ Γυμνασίου, καὶ κυρίως οἱ ἐπιγραφικῆς⁵⁵¹ μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θεάτρου, ὁδήγησαν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν πρώτων ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν τὸ 1988, στὴν συμβατικὴ ὀνομασία «χῶρος Θεάτρου»⁵⁵². Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς γειτνίασεως μὲ τὸ Γυμνάσιο, καθὼς καὶ ἄλλων μαρτυριῶν, ὅπως τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων, θεωρήσαμε ὅτι τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀνήκουν σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς

550. ΠΑΕ 1988, 170. Γιὰ τὸν βόθρο ἀπορροῆς τῶν λυμάτων βλ. ΠΑΕ 1989, 276.

551. IG XII 7, 221, 16 (βλ. παραπ. σημ. 366)· 228, 8 (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο)· 237, 42 (βλ. παραπ. σημ. 404).

552. Γιὰ τοὺς καθαρισμοὺς βλ. ΠΑΕ 1988, 174-175, πίν. 124α καὶ 125.

ἐπιγραφές, ὅπως ἡ Ἀγορά⁵⁵³, τὸ Ἀρχεῖον⁵⁵⁴, τὸ Βουλευτήριον⁵⁵⁵, τὸ Θέατρον⁵⁵⁶, τὴν θέσιν τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζομε ἀκόμη μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ἀταύτιστα παραμένουν ἀκόμα τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές οἰκοδομήματα λατρευτικοῦ χαρακτήρα, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος⁵⁵⁷, τὰ Ἱερὰ τοῦ Ἀπόλλωνος Δηλίου⁵⁵⁸, τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου⁵⁵⁹, τοῦ Διονύσου⁵⁶⁰, τῆς Μητρὸς Θεῶν⁵⁶¹, τοῦ Ἑρμοῦ⁵⁶²,

Εἰκ. 225. Γενικὴ ἄποψη τῆς ΝΑ. κλιτύος (Β., ΒΑ. καὶ ΝΑ. τοῦ Γυμνασίου).

553. IG XII 7, 241, 18 (βλ. παραπ. σημ. 313).

554. IG XII 7, 240, 33 (βλ. παραπ. σημ. 417).

555. IG XII 7, 228, 17. Τὸ Βουλευτήριον ἀναφέρεται μαζί μὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου, ἐν τοῖς ἐπιφανεστάτοις τόποις.

556. Βλ. παραπ. σημ. 551.

557. IG XII 7, 220 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 65) καὶ 238 (ἄλλοτε στὰ Κατάπολα, χαμένη;).

558. IG XII 7, 221-226 (βλ. παρακ. σ. 294 σημ. 652).

559. Αὐτόθι 246 (ἄλλοτε στὴν Καταπολιανή, σήμερα χαμένη;).

560. Αὐτόθι 228, 17 (τὸ Ἱερὸν)· 231, 35-36 ὅπου ἀναφέρονται τὰ Διονύσια καὶ τῷ θεῷ (βρίσκονται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν), καὶ 247, 1 (βλ. παραπ. σ. 106 σημ. 299 καὶ εἰκ. 107).

561. Αὐτόθι 237 (Μουσεῖο Σύρου).

562. Αὐτόθι 250· 251· 252 (Μουσεῖο Σύρου).

τῶν Αἰγυπτίων θεῶν⁵⁶³, τῶν συννάων καὶ συνβώμων⁵⁶⁴ Ἀνούβιδος, Ἴσιδος καὶ Σαράπιος⁵⁶⁵, καὶ ἄλλα⁵⁶⁶.

Στὴν ὑποθετικὴ ταύτιση τῶν ἡμιανεσκαμμένων στὸν χῶρο τοῦ «Θεάτρου» οἰκοδομικῶν λειψάνων μὲ τὸ Σαραπεῖον⁵⁶⁷, ὁδήγησαν οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες (εἰκ. 226), ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ κτίσματος (εἰκ. 227α), ὁ κρυπτὸς ὀχετὸς καὶ ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν ἄριστα σωζόμενο ἀγωγὸ ὑδροδοτήσεως⁵⁶⁸ (εἰκ. 227β), καθὼς καὶ ὀρισμένα κινητὰ εὐρήματα. Πρόσφατα ὅμως (1999-2000) ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ⁵⁶⁹ τῶν πρὸ δεκαετίας ἐντοπισθέντων κτιριακῶν λειψάνων καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν προστασία τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση ἔφεραν στὸ φῶς νέα σημαντικὰ στοιχεῖα. Τὰ νεοαποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα, ὅχι μόνον ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τῶν ἐρειπίων στὴν ΝΑ. κλιτὶ τοῦ λόφου (εἰκ. 228-231), ἀλλὰ προσέθεσαν καὶ νέες πληροφορίες γιὰ τὸν οἰκοδομικὸ ἴστο τῆς πόλεως τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ ὁδήγησαν στὴν ἐπανεξέταση τῶν παλαιότερων ὑποθέσεων. Πρὸς τὸ παρόν, ἐφόσον ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε σὲ κανέναν ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς χώρους – μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασία τοῦ ὅρου –, καὶ οἱ ἐργασίες οὐσιαστικὰ περιορίστηκαν στὴν προσεκτικὴ, ὅσον ἦταν δυνατόν κατὰ στρώσεις, ἀπομάκρυνση λίθων κυλισμένων ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἄνδηρα, ἀφαίρεση ἐπιχώσεων (εἰκ. 228-230α) καὶ χαλαρῶν χωμάτων, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναγάγομε συμπεράσματα, ἔστω καὶ προσωρινοῦ χαρακτήρα.

Μολονότι τὰ ὅρια τῶν περισσότερων χώρων τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος διαγράφονται εὐκρινῶς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τοῖχοι ἱκανοῦ ὕψους (μέγ. σωζ. 2.60 μ.) (εἰκ. 230α-δ) καὶ στρώσεις πεσμένων, εὐμεγέθων λίθων (εἰκ. 230α), μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐάριθμα οἰκοδομικὰ μέλη – κατώφλια (εἰκ. 229α-β), ἐπιστύλια, παραστάδες, κιονόκρανα⁵⁷⁰ (εἰκ. 165) –, καθὼς καὶ βαθμίδες μνημειακῆς μαρμάρινης κλίμακος, ἀσαφὴ παραμένουν ἀκόμα τόσο ἡ συνολικὴ

563. Marangou 1994, 373 σημ. 20, σ. 374.

564. IG XII 7, 255 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 76)· βλ. ἐπίσης Marangou 1994, 374 σημ. 31, εἰκ. 1.

565. IG XII 7, 227: ἀναφέρεται τὸ Ἱερὸν τοῦ Σαράπιος (βλ. παραπ. σημ. 403).

566. Βλ. IG XII 7, σ. 140-142 indices VI (Res sacrae) 1-4.

567. ΠΑΕ 1989, 281 κέ.: 1990, 250-257, πίν. 161-164· 1991, 301-304, πίν. 198-199.

568. ΠΑΕ 1988, 176, εἰκ. 6· 1990, 250-257· 1991, 304.

569. Ἔργον 1999, εἰκ. 67, 71-72, σ. 75-76· 2000, εἰκ. 96-98, σ. 87· βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1999, (ὕπὸ ἐκτύπωσιν) καὶ προσεχῶς 2000.

570. Ἔργον 1999, 72, εἰκ. 72· 2000, 87, εἰκ. 97· βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1999 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν) καὶ προσεχῶς 2000.

εικόνα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ὅσον καὶ οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς τῶν κτισμάτων.

Ἀπὸ τὰ ἔως τώρα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ δύο μνημειακὰ οἰκοδομήματα, κτισμένα βαθμιδωτὰ στὴν κατωφερὴ κλιτὸ τοῦ λόφου. Ἡ διαφορετικὴ τοιχοποιία πιστοποιεῖ τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Σὲ παλαιότερη φάση, προφανῶς ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀνήκουν οἱ φροντισμένης τοιχοδομίας μνημειακοὶ ἐξωτερικοὶ πλευρικοὶ τοῖχοι (δυτικὸς καὶ βόρειος) (εἰκ. 227α-β), καθὼς καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς. Σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση ἀναγόνται οἱ ἀνακατασκευὲς μὲ χρῆση παλαιότερου οἰκοδομικοῦ ὕλικου καὶ ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ἐμφανὲς ὅχι μόνον στὶς μετασκευὲς ἀλλὰ καὶ στὶς προσθήκες ὁρισμένων τοίχων. Γιὰ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησι τῆς νεώτερης οἰκοδομικῆς φάσης τῶν μετασκευῶν σημαντικὸ ἔρεισμα ἀποτελεῖ ἡ ἀνεύρεση ἐπιγραφῆς⁵⁷¹ ἐντοιχισμένης στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ

Εἰκ. 226. *Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Μινῶα.

καὶ [Ἀρ]ε[τ]ῶ Κλέωνος
Σαράπιδι, Ἰσιδι, Ἀνούβιδι
θεοῖς συννάοις
καὶ συνβώμοις χαριστήριον.
(IG XII 7, 255).

571. Ἐργον 1999, 75, εἰκ. 70 (ὅπου ἐσφαλμένα ἀναγράφεται Ἰουδίκης ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ἰθυδίκης): βλ. ΠΑΕ 1999 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

Εἰκ. 227. α. Τό «Σαραπεῖον» στό ΒΑ. τμήμα. β. Ὁ πλακοσκεπῆς ἄγωγός.

Εἰκ. 228. Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυοδίκης. Μερική ἄποψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Είχ. 229α-β. Συγκρότημα οίκιας Ἰουδαϊκῆς. Στρώσεις πεσμένων λίθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

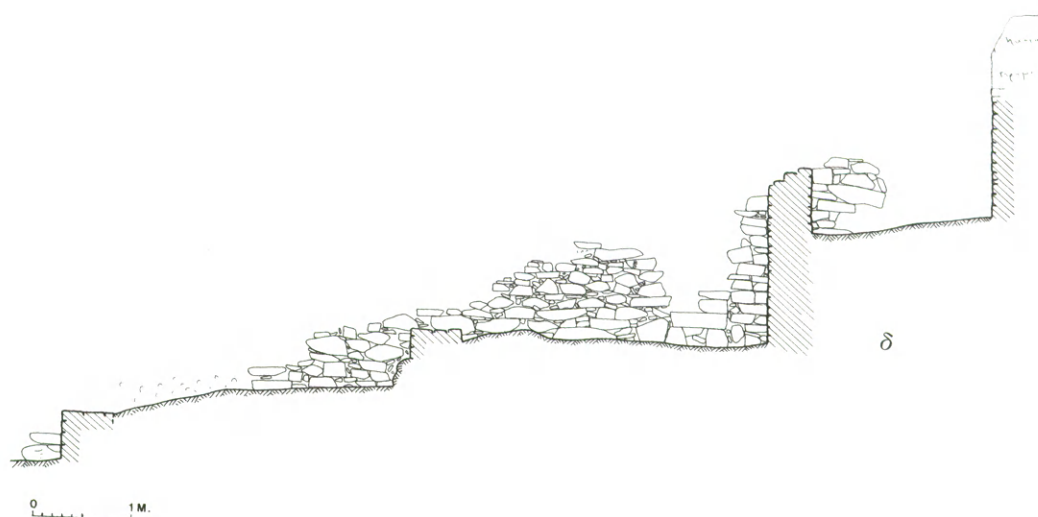
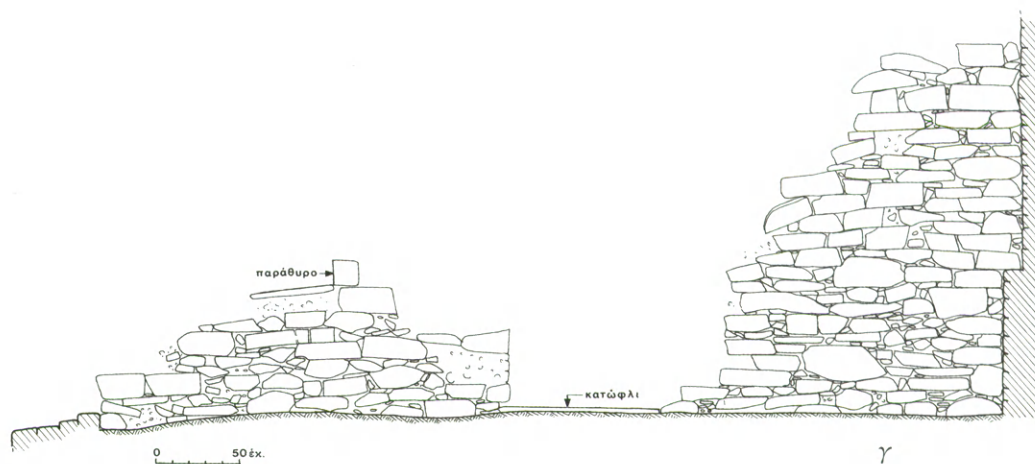
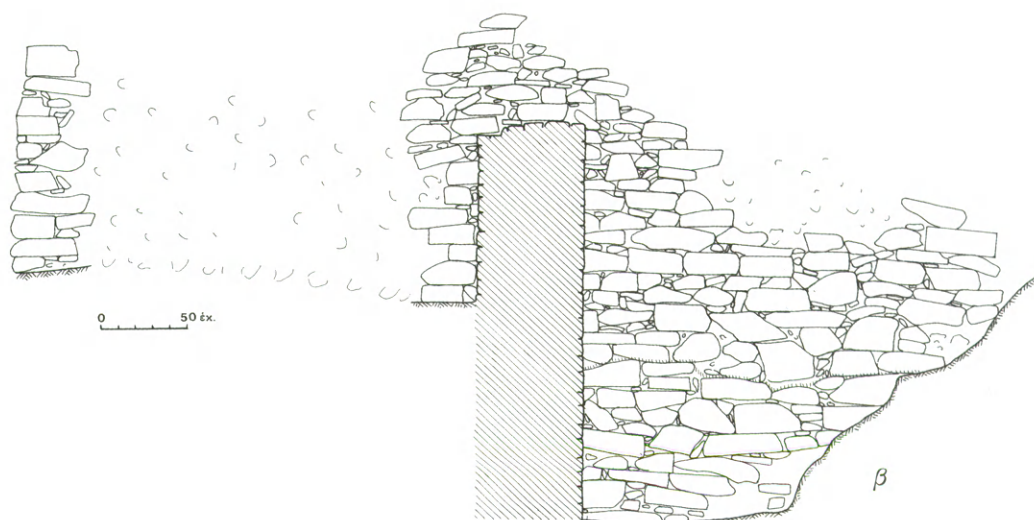

Είκ. 230α. Συγκρότημα οίκιας 'Ιθυδίκης. Ὁ τοίχος με τὴν ἐπιγραφή.

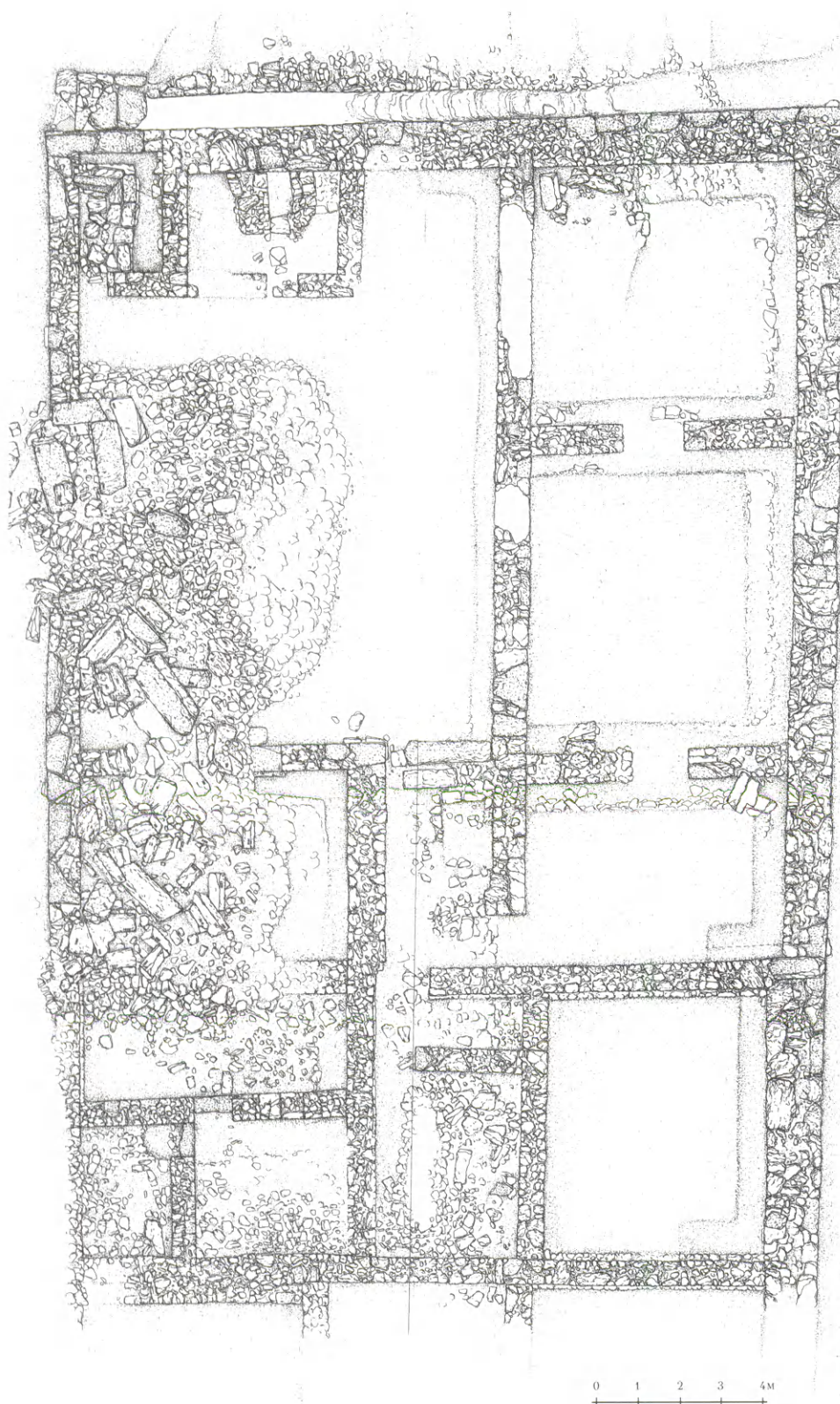
βόρειου μνημειακοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 230). Ἡ ἐκ τριῶν στίχων ἐπιγραφὴ "Ὀρος | οἰκίης | 'Ιθυδίκης χρονολογεῖται στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (3ος-2ος π.Χ. αἰ.), καὶ ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς χρονολογικὸ ὄριο (*terminus post quem*) γιὰ τὴν χρονολογικὴ ἔνταξη καὶ τῶν ἄλλων παρόμοιας τοιχοδομίας κατασκευῶν.

Ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν δύο μνημειακῶν οἰκοδομημάτων ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ μετὰ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ διαθέτομε γιὰ τὴν διάγνωση τοῦ προορισμοῦ, τῆς λειτουργίας καὶ τῶν δύο κτιρίων τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος κατὰ τὴν παλαιότερη φάση εἶναι ἀκόμη ἀνεπαρκή. Ἡ ὑποθετικὴ ταύτιση τῆς παλαιότερης μορφῆς τοῦ βορείου κτιρίου μετὰ τὸ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο Σαραπεῖον, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ νέα στοιχεῖα, ἀφοῦ δὲν προχωρήσαμε σὲ περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Καὶ ἐδῶ ὅμως εἶχαμε διαπιστώσει μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ σοβαρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης τοῦ χώρου.

Μολονότι ἡ ἔρευνα εὐρίσκεται ἐν ἐξελίξει, ἡ διάρθρωση τῶν χώρων τῶν ἕως σήμερα ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομημάτων ποὺ συμβατικὰ ὀνομάσαμε «κτιριακὸ συγκρότημα 'Ιθυδίκης», ὅπως ἐναργέστατα ἀποδίδει τὸ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου (εἰκ. 231), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση περὶ πολυτελῶν οἰκιῶν, τουλάχιστον σὲ μία ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ συγκροτήματος.

Εικ. 230β-δ. Όψεις τοίχων από τὸ συγκρότημα οἰκίας Ἰουδίκης (ὑπὸ Ἰ. Διαμαντόπουλου).

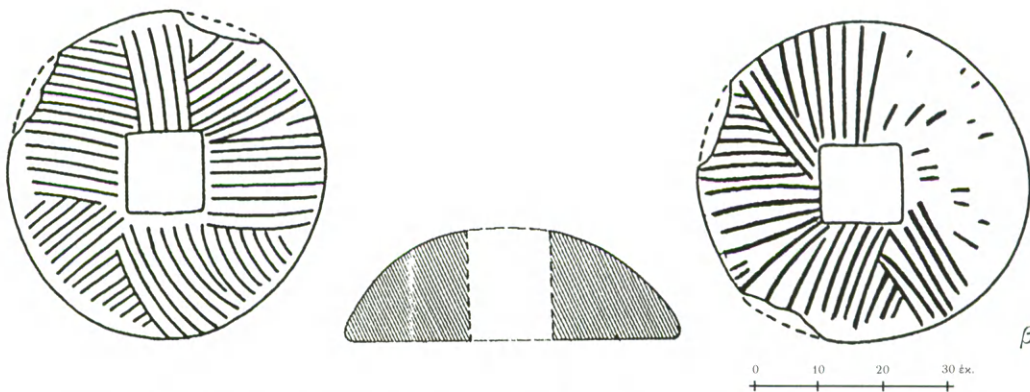

Εἰχ. 231. Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυοδίκης (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

Τὰ πολυάριθμα καὶ ποικίλα, χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, μολονότι τὰ περισσότερα ἀστρωματογράφητα, ἀποτελοῦν πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὸν 2ο-3ο μ.Χ. αἰ., τὴν ἀλλαγὴ χρήσης ὀρισμένων χώρων, ὅπως ὁ περίτεχνα δουλεμένος, ἄριστης διατήρησης μαρμάρινος κύλινδρος⁵⁷² (εἰκ. 232α-β), πιθανότατα ἐλαιοτριβείου, ἐλάχιστα ὅμως συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων χρονολόγησης καὶ χρήσης τῶν χώρων. Ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση, τὶς διαφορὲς οἰκοδομικὰς φάσεις, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὸν προορισμὸ τῶν κτισμάτων, τὰ αἷτια τῆς κατάρρευσης καὶ τοὺς τελευταίους χρόνους ζωῆς, ἐλπίζομε πὼς θὰ προκύψουν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου.

α

β

Εἰκ. 232α-β. Κύλινδρος ἐλαιοτριβείου. α. Κατὰ χώραν. β. Σχέδιο Ἰ. Διαμαντόπουλου.

572. ΠΑΕ 1999 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν) καὶ προσεχῶς 2000.

Πορεία πρὸς τὴν ἀκρόπολη

Ἀκολουθώντας τὰ βέλη ποὺ βρίσκονται στὸ μονοπάτι [1] φθάνομε στὸ ἄνδηρο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ἀπὸ ὅπου βλέπομε τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ πανύψηλου δυτικοῦ καὶ τὰ θεμέλια τοῦ βόρειου τοίχου, καθὼς καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Γυμνασίου. Οἱ ἀκανόνιστου σχήματος λάκκοι δυτικὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Γυμνασίου εἶναι ἀπομεινάρια τῶν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς (1981) προσπαθειῶν ἀναζήτησης θησαυρῶν στὰ Παλάτια, στὰ «θερινὰ ἀνάκτορα τοῦ Μίνωα».

Ἀνάμεσα στὰ «ἄχρηστα» ἀντικείμενα ποὺ ἄφησαν οἱ λαθροσκαφεῖς μέσα σὲ ἄμορφους σωροὺς⁵⁷³ λίθων καὶ ἀνακατεμένων χωμάτων, συγκαταλέγονται καὶ κομμάτια ἀπὸ πήλινα χρηστικά σκεύη, θραῦσμα μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου⁵⁷⁴ (εἰκ. 115α) ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανό, ὅλα μαρτυρίες ζωῆς στὸν χῶρο κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία.

Στὸ ἄνδηρο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, στὴν ἀρχὴ τοῦ στενοῦ κατσικόδρομου, ποὺ κάθε καλοκαίρι καθαρίζομε ἀπὸ πέτρες καὶ «ἡλιοκαεῖς ἀκάνθας», γιὰ νὰ γίνεῖ βατὸ μονοπάτι, ὑπάρχει ἐνημερωτικὴ πινακίδα (ἀρ. 3) γιὰ τὴν ἀκρόπολη (βλ. παραπ. σ. 172).

Ἀνηφορίζοντας στὴν ἄσκαφη πλαγιά, ὁ ἐπισκέπτης βλέπει δεξιὰ στὴν βραχώδη κατηφορικὴ πλαγιά τὰ ἀνεσκαμμένα τμήματα στὰ χαμηλότερα ἄνδηρα, καθὼς καὶ ὀρισμένα, ἀνεξερεύνητα ἀκόμη, οἰκοδομικὰ λείψανα⁵⁷⁵. Στὰ ἀριστερά, σιγὰ σιγὰ προβάλλει ἕνας ὑψηλὸς χωραφότοιχος, μακρὺς καὶ ὀρθοκατέβατος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο τοῦ ριζιμιοῦ βράχου καὶ σημαδεύει ὁλόκληρὴ τὴν ἄδεντρη πλαγιά (εἰκ. 233).

Στὸ τέρμα τοῦ μονοπατιοῦ ἀντικρίζομε τὸν κλειστὸ πεταλόσχημο Λιμένα καὶ τὸν κάμπο τῶν Καταπόλων, καθὼς καὶ ὅλην τὴν βόρεια κλιτὸ τοῦ βουνώδους λόφου: ἀπότομα βράχια, δύσβατες σπηλιές, φυσικὰ ὀρύγματα καὶ χάσματα, ἀλλὰ καὶ τεχνητὰ λαξεύματα, λιγοστὰ αὐτοφυή, ποῦ καὶ ποῦ χαμηλοί, μισοχαλασμένοι χωραφότοιχοι καὶ ξερολιθιᾶς συνθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀλώβητου καὶ ἀκόμα ἀδόμητου τόπου. Μολονότι αὐτὴ εἰδικὰ ἢ ἀνεμοδαρμένη περιοχὴ, ἢ βόρεια πλαγιά καὶ ἢ ἀνατολικὴ κλιτύς, δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ, τὰ ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ὅμως τὰ κτιριακὰ λείψανα στὰ λιγοστὰ πλατώματα, λατομημένοι καὶ λαξευμένοι βράχοι, τμήματα ὀχυρωτικοῦ⁵⁷⁶ τοίχου στὸ φρύδι τοῦ ἀνισοπλατοῦς ἀνδῆρου (εἰκ. 255), ἀκόμα καὶ οἱ παραμυθικὲς διηγῆσεις, ὅλα μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ κιόλας ἐποχὴ⁵⁷⁷.

573. ΠΑΕ 1990, 268, πίν. 172α-β.

576. Ἔργον 2001, 71 εἰκ. 63.

574. ΠΑΕ 1990, 268 σημ. 90 καὶ Μαραγκοῦ 1990, 159 κέ.

577. Μαραγκοῦ 1990, 160 κέ. (πρβ. καὶ σημ. 16-18).

575. ΠΑΕ 1989, 278-280, εἰκ. 2.

Ένα εύκολοβάδιστο ἀνηφορικό μονοπατάκι ὁδηγεῖ τὸν ἐπισκέπτη πρὸς τὴν τρουτσούλα (= τὴν κορυφή) τῆς Μουντουλιᾶς (εἰκ. 244) καὶ τὴν «Σπηλιὰ μὲ τὸν τάφο τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα⁵⁷⁸», ἀκολουθώντας τὰ χνάρια τοῦ παλίου δρόμου τῶν βοσκῶν, ποὺ κι αὐτὸς πατάει ἐπάνω σὲ μερικὰ ἀρχαῖα σκαλιὰ ἀπὸ «ψαρόπετρες» (σχιστόλιθο), πιθανῶς λείψανα τῆς ἀρχαίας ἀτραποῦ⁵⁷⁹. Ἀνεβαίνοντας, στὰ ἀριστερὰ βλέπομε βράχους γυμνοὺς, μερικοὺς μὲ φροντισμένα λαξεύματα, ὀρθογώνια ἢ καμπυλόγραμμα, καί, ὅπου ἔχει λίγο χῶμα ἀσφοντήλους (ἀσφόδελους) καὶ κρεμμύδες, ἀλλὰ καὶ πάμπολλα κομματάκια ἀγγείων καὶ ὀφειανῶν, ὅ,τι ξέθαψαν οἱ χειμωνιάτικες βροχὲς καὶ τὰ κατσίκια φάχνοντας γιὰ τροφή.

Γιὰ τὴν πλαγιὰ στὰ νοτιοανατολικά τοῦ ὑψηλοῦ χωραφότοιχου, διαθέτομε ἀρκετὲς πληροφορίες. Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ⁵⁸⁰ σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα, σὲ ἀγκάλες βράχων ποὺ κρατοῦσαν ἀκόμα λίγο χῶμα, ἔδωσαν στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοίκηση ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Λίθου ἢ καὶ τὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Τὸ μονοπατάκι καταλήγει μπροστὰ στὸν ὑψηλὸ χωραφότοιχο, ἐκεῖ ὅπου ἕως τὸ 1983 ἦταν ἡ ἐμπασά (τὸ ἄνοιγμα) πρόσβασης στὸν βοσκότοπο καὶ σήμερα βρίσκεται ἡ ἀρχαία πυλὶδα. Ἐδῶ ὑπάρχει ἐνημερωτικὴ πινακίδα (ἀρ. 3) μὲ τοπογραφικὸ διάγραμμα, λεπτομερὴ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀλ. Γούναρη, σύντομο κείμενο καὶ ἐπεξηγηματικὸ υπόμνημα τῶν ἐπισκέψιμων, ἀριθμημένων οἰκοδομικῶν λειψάνων (7α-12), μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἐπισκέπτης ἔχει ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφή: στὰ ἀριστερὰ βλέπει τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους (8) καὶ τὸν ΝΑ. πύργο (10α), στὰ δεξιὰ τὸν ΒΑ. πύργο (10), στὸ μέσον τὴν πυλίδα (9) καὶ στὸ βᾶθος τὸ Ἱερό (12).

578. ΠΑΕ 1984, 374.

579. Αὐτόθι 369 σημ. 42.

580. ΠΑΕ 1992, 189· 1993, 190-197, πίν. 114β καὶ 115α.

Η ΤΕΙΧΙΣΜΕΝΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Ὁ ἀνατολικὸς ὀχυρωτικὸς τοῖχος (8)

Ὁ ὑψηλὸς χωραφότοιχος (μέγ. ὕψ. 3.20 μ. καὶ μήκ. 53 μ.) (εἰκ. 233-234), στὴν κατηφορικὴ ἀνατολικὴ πλαγιά, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἀνασκαφή⁵⁸¹, ἀνήκει στὴν τεχνητὴ ὀχύρωση τοῦ φυσικὰ ὀχυροῦ λόφου καὶ χρονολογεῖται γύρω στὸν ὕστερο 8ο ἢ στὸν πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ. Τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησὴ τοῦ στοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου στηρίζουν ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ θεμέλια τῶν δύο δοκιμαστικῶν τομῶν στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ὑψηλοῦ τοίχου, τὸ ὑλικό, ἡ τοιχοποιία καὶ ὁ διαφορισμὸς τῆς ἐξωτερικῆς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά. Ἡ χρῆση μεγάλων, ἀκανονίστου σχήματος λίθων, καὶ μικρῶν στὰ κενά, ἀπὸ ἐγχώριο σχιστόλιθο, χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, προσδίδει μνημειακότητα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειά, κτισμένη μὲ μικροὺς λίθους καὶ χαλίκια στὰ κενά, δίδει τὴν ἐντύπωση φροντισμένης τοιχοδομίας (εἰκ. 235). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ τὸ ἴδιο ὑλικὸ εἶναι κτισμένη τόσο ἡ πρὸς Β.⁵⁸² συνέχεια τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ὅσον καὶ ὁ πύργος-προμαχῶν (10α), ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση (1.60 μ.), βόρεια ἀπὸ τὴν πυλίδα (9).

Ἡ ΒΑ. πυλίδα (9)

Ἐχει μικρὸ ἄνοιγμα (πλ. 0.72 μ.) (εἰκ. 236α-γ) καὶ οἱ παραστάδες, οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι, εἶναι κτισμένοι μὲ καλοδουλεμένες μαρμαρόπετρες⁵⁸³, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή σὲ βάθος, συμπλέκονται μὲ τοὺς σχιστόλιθους τοῦ τείχους καὶ πιθανότατα ἀνάγονται στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ καὶ ὄχι σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευή.

Ὁ ΒΑ. προμαχῶν (10)

Δεξιὰ ἀπὸ τὴν πυλίδα σώζεται σχετικὰ καλὰ προμαχῶν ὀρθογώνιος, τετράγωνος⁵⁸⁴ (μήκ. πλευρῶν 3.30 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 2.40 μ.) (εἰκ. 236α-γ). Τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ἀποτελεῖ τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἀρκετὰ μέτρα (9.30 μ.) πρὸς Βορρᾶν ἕως τὸ φρύδι τοῦ ἀπότομου, ὑψηλοῦ κρημνοῦ, ποὺ ἐμποδίζει τὴν

581. ΠΑΕ 1983, 328-334, εἰκ. 7-8, πίν. 216-222· 1984, 375-380.

582. Ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς φυσικῆς ἀκρόπολης ἐνισχύεται καὶ μὲ τμήματα τοίχων κτισμένα στοὺς αὐχένες τῶν ὑψηλῶν, ἀπότομων βράχων:

ΠΑΕ 1984, 388 κέ. πίν. 303α.

583. ΠΑΕ 1983 Β, 329, πίν. 222β· 1984, 371 κέ.· 1990, 265-266, πίν. 169α.

584. ΠΑΕ 1984, 371· 1990, 266-267 σημ. 84-88· 1992, εἰκ. 2.

Είχ. 233. Τὸ τεῖχος στὴν ἀνατολική πλευρά.

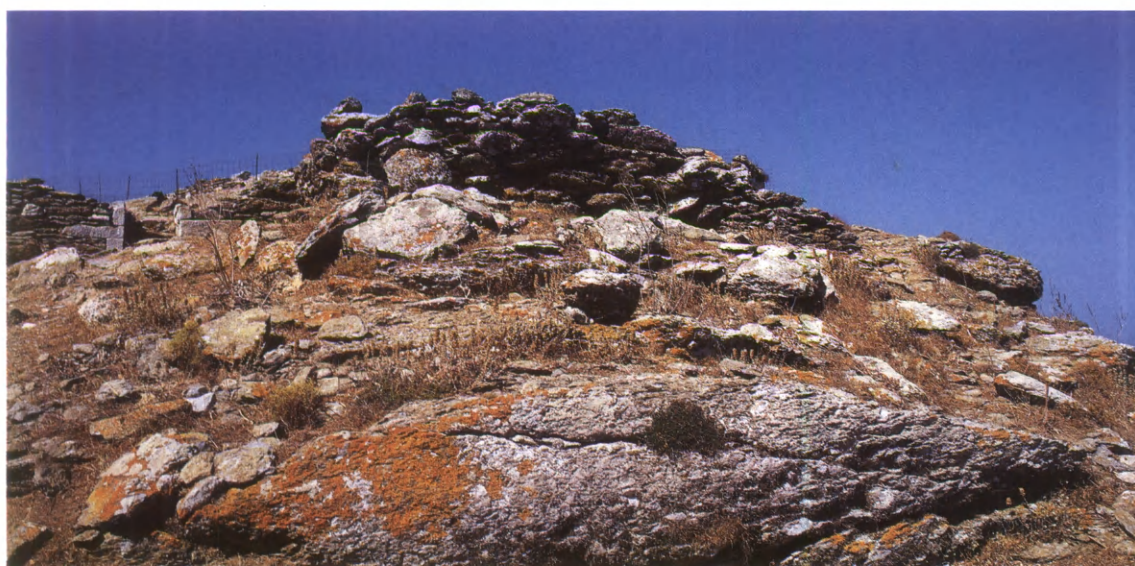
Είχ. 234. Ἡ ἀκρόπολη (ἀεροφωτογραφία).

Εἰκ. 235. Τὸ τεῖχος, ἐσωτερικὴ παρειὰ καὶ ἀντερεισματικὴ κλίμαξ.

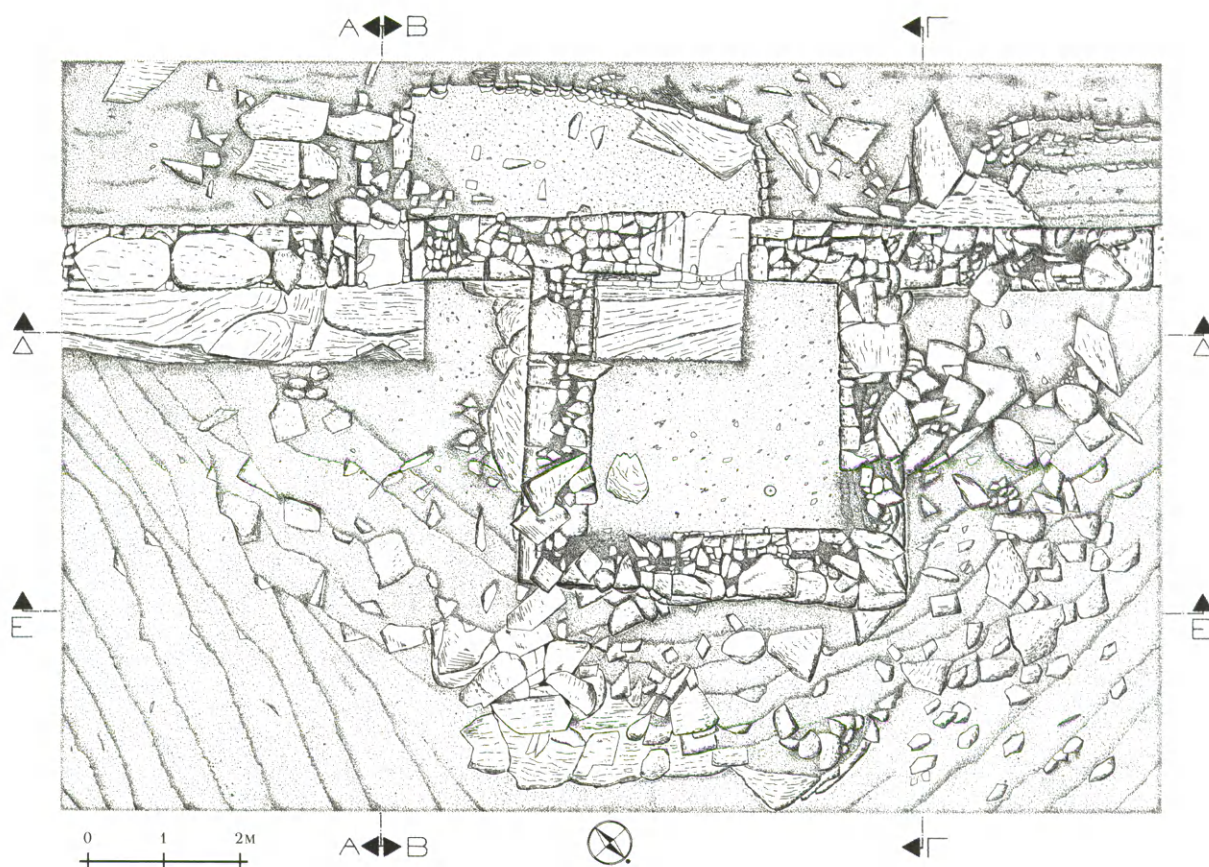

α

β

Εἰκ. 236α-β. Τὸ τεῖχος, ἡ πυλὶδα καὶ ὁ ΒΑ. προμαχών.

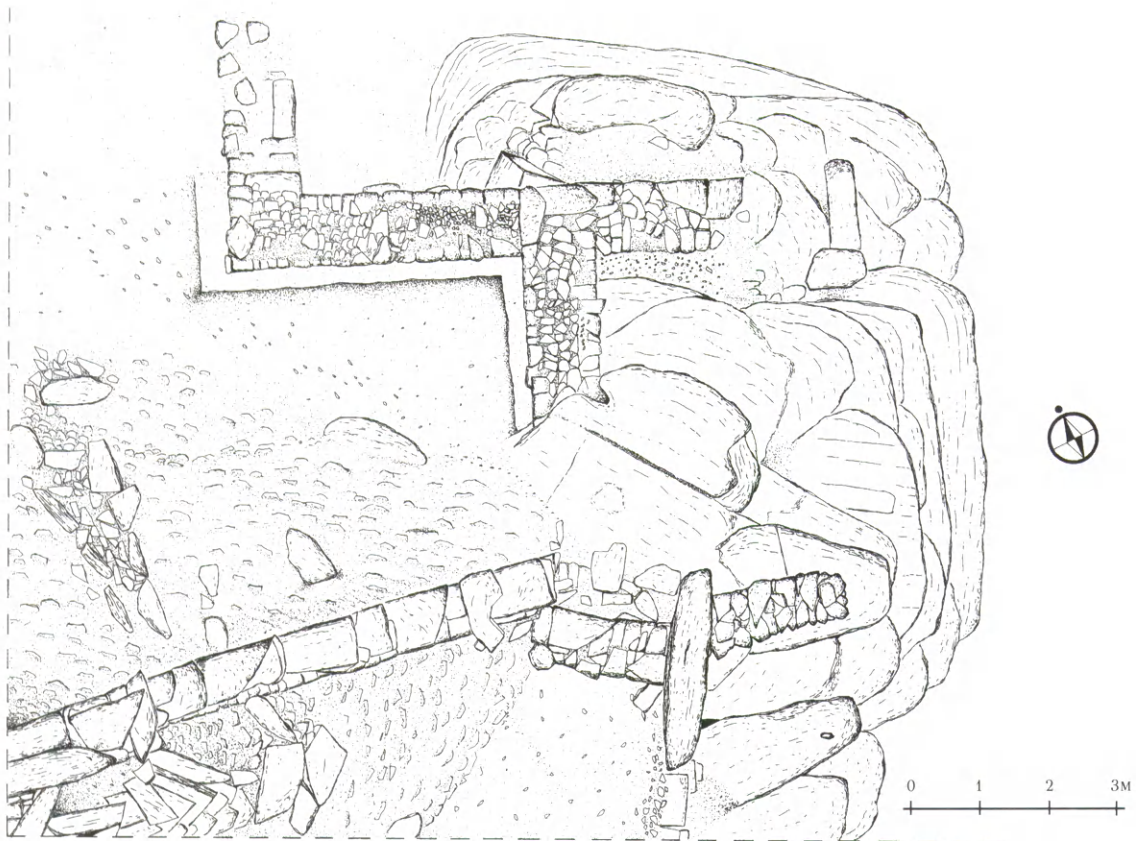

Εἰκ. 236γ. Ὁ ΒΑ. προμαχῶν (ὕπὸ Ἀ. Γούναρη).

πρόσβαση. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ βρίσκεται ἡ θύρα μὲ τὸ μονόλιθο κατώφλι (μῆκ. 0.80 μ.). Ἡ τοικοδομία, μικρὲς πέτρες ἀπὸ σχιστόλιθο, ἀκανονίστου σχήματος στὶς ἐσωτερικὲς παρειῆς καὶ μεγάλοι λίθοι στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη, τὸ πάχος τῶν πλευρῶν (0.80 μ.), καθὼς καὶ ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ θεμέλια τοῦ πύργου, πιστοποιοῦν πὼς κατασκευάστηκε συγχρόνως μὲ τὸ τεῖχος καὶ τὴν πυλίδα. Ἡ θέση τοῦ πύργου στὸ φρύδι τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τοῦ λιμένος καὶ τῶν ὁρμῶν στὴν βόρεια ἀκτὴ, καθὼς καὶ τῆς κοιλάδας τῶν Καταπόλων· ἐπὶ πλέον ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐνδοχώρα τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν πόλη τῆς Ἀρκεσίνης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ γύρω νησιά, τὴν Νάξο, τὴν Πάρο, τὴν Ἴο καὶ τὶς μικρὲς Κυκλάδες.

Ἀπὸ τὴν πυλίδα βλέπομε στὴν νότια ἀπόληξη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου τὰ λείψανα⁵⁸⁵ εὐμεγέθους πύργου-προμαχῶνος (10α). Ὁ ΝΑ. προμαχῶν (εἰκ. 234, 237),

585. ΠΑΕ 1992, 190 εἰκ. 1.

Εἰκ. 237. Ὁ ΝΑ. προμαχών (ὕπὸ Ἀ. Γούναρη).

ἐπίσης κτισμένος ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ἐλέγχει τὴν κοιλάδα τοῦ λιμένος, τοὺς χειρσαίους δρόμους πρόσβασης στὴν Μινῶα καὶ στὴν ἐνδοχώρα, καθὼς καὶ τὸν εὐλίμενο ὅρμο Φοινικιές (εἰκ. 168).

Ὅταν περάσουμε τὴν πυλίδα, στὰ ἀριστερά μας βρίσκεται ἡ ἀντερεισματικὴ κλιμαξ⁵⁸⁶ (εἰκ. 235), καὶ στὰ δεξιὰ ἡ δυτικὴ, θυραία πλευρὰ τοῦ ΒΑ. πύργου. Ἀπὸ ἐδῶ φαίνονται ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου καί, στὸν ἄσκαφο ἀκόμα χῶρο, οἱ διερευνητικὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς σύρριζα στὸ τεῖχος. Στὸν περιφραγμένο χῶρο βρίσκονται ἡ θρυλικὴ σπηλιὰ καὶ τὸ Ἱερό.

Τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης (11)

Ὁ ριζιμιδὸς βράχος στὴν τρουτσούλα, στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ βουνοῦ (ὑψ. 255 μ. ἀπὸ τὴν θάλασσα), ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν Σπηλιὰ, ἡ ὁποία, ὡς μεμύθευ-

586. ΠΑΕ 1983, 332, πίν. 221β· 1984, 378-380, εἰκ. 11, πίν. 198β.

ται, σύμφωνα με τις τοπικές διηγήσεις «κρύβγει τὸν τάφο τοῦ Μίνωα, συγκοινωνεῖ με τὴν μεγάλη σπηλιὰ με τὸν θρόνον του⁵⁸⁷ καὶ βγαίνει κάτω στὴν θάλασσα», ἐξῆψε τὴν φαντασία τῶν περιοίκων ποὺ ἐπεδόθησαν στὴν ἀναζήτηση θησαυρῶν⁵⁸⁸.

Ὡστόσο, παρὰ τὸ ἀνακάτεμα χωμάτων καὶ λίθων κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν τρου-τσούλα, παρὰ τὴν διατάραξη τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων ἀπὸ τὶς θησαυροθη-ρικές δραστηριότητες, διατηρήθηκαν πολλὰ σημεῖα ἀπείραχτα, καὶ πάμπολλα, μὴ ἐντυπωσιακὰ ἀντικείμενα, διέλαθον τῆς προσοχῆς τῶν λαθροσκαφῶν. Ἐτσι, ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε ἓνα σημαντικὸ κτιριακὸ συγκρότημα⁵⁸⁹, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχυρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο (εἰκ. 238α-β). Τὸν πυρήνα τοῦ ἀποτελεῖ ἓνας να-όσχημος⁵⁹⁰ στεγασμένος χώρος, ὁ «οἶκος» (K1), με «πρόδομο» ἀστέγαστο στὰ ἀνατολικά (KA1) καὶ δύο ὑπαίθρια πλευρικὰ διαμερίσματα στὴν βόρεια πλευρά (K2-K3). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἴκου σώζεται στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέση μονόλι-θο κατώφλι, καὶ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου κτιστὸ θρανίον⁵⁹¹. Πα-ρόμοια κτιστὰ θρανία ἀποκαλύφθηκαν καὶ στὸν πρόδομο καὶ στὸ βόρειο πρόσκτι-σμα (K2). Στὸν πρόδομο βρίσκεται κατὰ χώραν, στὸν ἄξονα τῆς βαθμιδωτῆς εἰσό-δου στὸν οἶκο, λίθινη τράπεζα προσφορῶν⁵⁹² σὲ σχῆμα βωμοῦ. Ἄγνωστος ὅμως εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ὁ τρόπος σύνδεσης με τὴν ΒΑ. πυλίδα, καθὼς καὶ τῆς πρό-σβασης στὸν χώρο τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ βαθμιδωτὰ λαξεύματα ποὺ διακρίνονται στὸν φυσικὸ βράχο, στὴν ΝΑ. πλευρά, ὀδηγοῦσαν στὸν χώρο με τὸ θρανίον καὶ τὴν λίθινη τράπεζα.

Τὴν χρονολόγηση καὶ τὸν λατρευτικὸ χαρακτήρα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήμα-τος τεκμηριώνουν τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ κυρίως τὰ κινητὰ εὐρήματα. Μολο-νότι τὰ παλαιότερα κινητὰ εὐρήματα (εἰκ. 6-7 καὶ 114) ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώμα-τα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 5ης ἕως τὶς ἀρχὲς τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας, ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῶν κτιριακῶν λειψάνων καὶ τοῦ περιβάλλοντος ἀνάγεται, σύμφωνα καὶ με τὴν συμμαρτυρία τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς, στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ποὺ κτίζονται τὸ τεῖχος καὶ ὁ πρὸς τῇ πύλῃ ΒΑ. πύργος-προμαχών.

Τὴν ταύτιση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος με Ἱερὸ πιστοποιοῦν τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, τέφρα, ξυλάνθρακες, ὅστὰ καὶ κέρατα ζώων, κ.ἄ., καθὼς καὶ τὸ εἶδος

587. ΠΑΕ 1984, 374 σημ. 49.

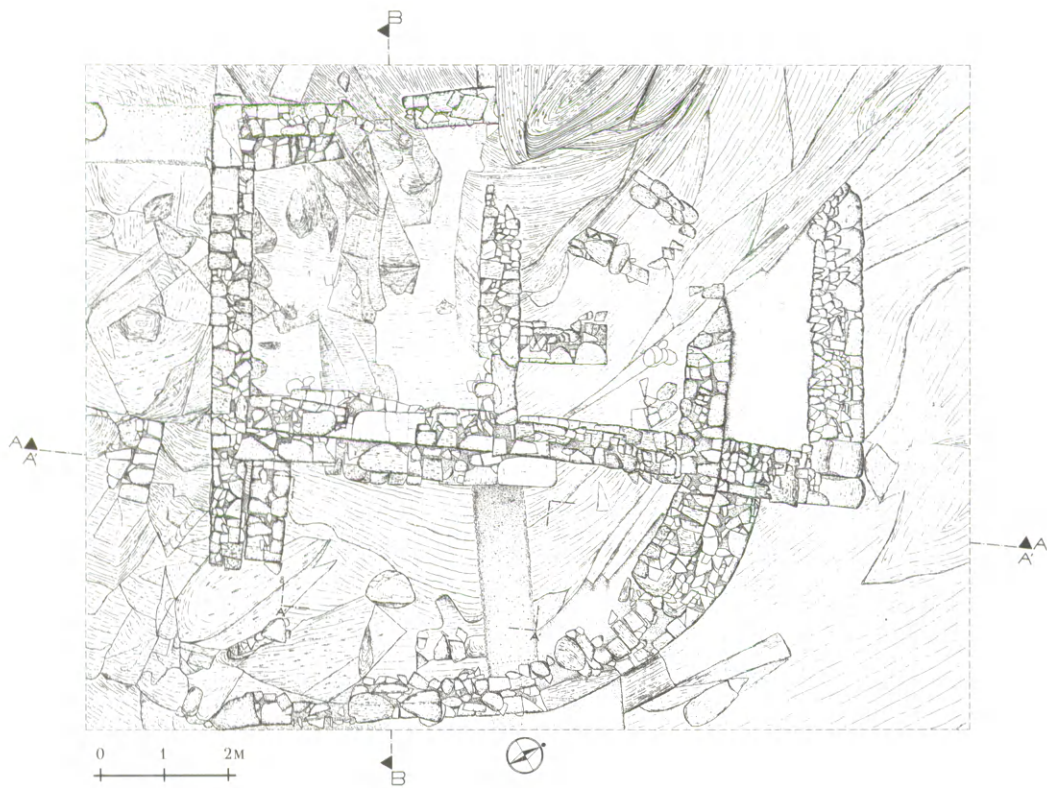
588. Αὐτόθι 374-375, σημ. 50.

589. Αὐτόθι 374-375· ΠΑΕ 1985, 182 κέ. Μαραγκοῦ 1988, 85-88, Marangou 1992, 197-205, Marangou 1993, 15-21, Mazarakis-Ainian ὅ.π. (σημ. 446) 195· τελευταῖα βλ. Marangou ὅ.π. (σημ. 330) 303-305, εἰκ. 4, πίν. 79B.

590. Marangou 1993, 16 κέ. (με τὴν παλαιό-τερη βιβλιογραφία), Mazarakis-Ainian ὅ.π.

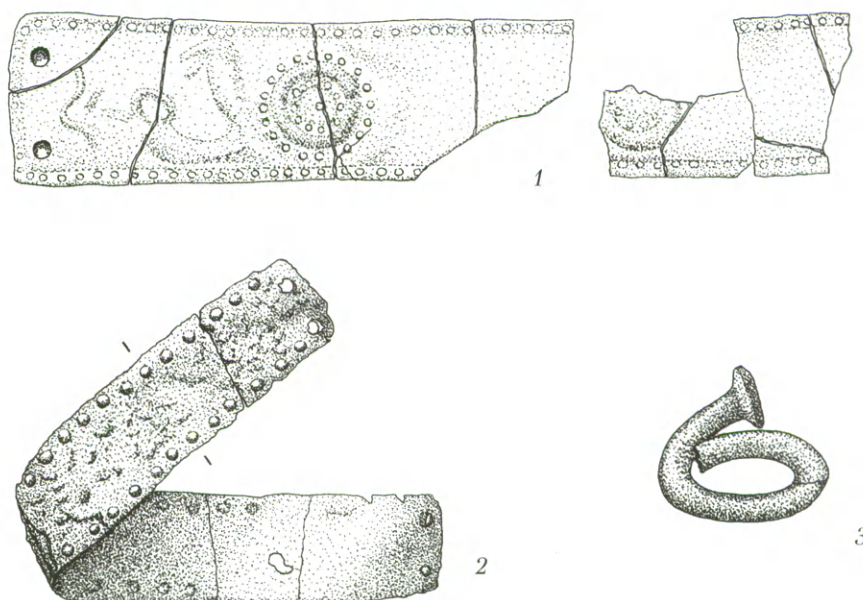
591. ΠΑΕ 1985, 184, εἰκ. 3. Mazarakis-Ainian ὅ.π.

592. ΠΑΕ 1985, 190 κέ. Marangou 1993, 17 κέ. σημ. 43 εἰκ. 5α. Βλ. ἐπίσης D. Gill, *Greek Cult Tables* (1991), με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εἰκ. 238α-β. Τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφή. β. Σχέδιο Ἀ. Γούναρη.

καὶ ἡ θέσις εὕρεσις τῶν ἄλλων ὑλικῶν μαρτυριῶν: πήλινα καὶ μετάλλινα ἀντικείμενα, χάλκινα ἐλάσματα (εἰκ. 239,1-2), ἐξαρτήματα ἀμφιέσεως, πόρπες, περόνες (εἰκ. 119), καὶ κοσμήματα, ἐνώτια (εἰκ. 239,3), δακτύλιοι, σφηκωτῆρες κόμης, κτλ.· ἐπίσης σιδηρὰ ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα, σαυρωτῆρες, ἐγχειρίδια, αἰχμὲς δοράτων, κ.ἄ. Ἀρκετὰ βρέθησαν στὸν στεγασμένο οἶκο πλησίον τοῦ κτιστοῦ θρανίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνήθως οἱ πιστοὶ τοποθετοῦσαν τὰ ἀναθήματα, τὶς προσφορὰς τοὺς στὴν λατρευόμενη θεότητα. Τὰ περισσότερα ὅμως ἀντικείμενα βρέθηκαν στοὺς ὑπαίθριους χώρους, στὸν πρόδομο, στὸ βόρειο πλευρικὸ κτίσμα, καθὼς καὶ ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, συχνὰ ἀνάμεικτα μὲ κατάλοιπα ἐμπύρων θυσιῶν, τέφρα, ξυλάνθρακες, ὅστὰ ζῶων, ὅστρεα κτλ. Τὰ λείψανα ἐμπύρων θυσιῶν ποὺ βρέθηκαν ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου χαρακτηρίζει ἡ διασπορὰ ὀστέων καὶ λατρευτικῶν σκευῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀνάμειξη ἀντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν. Ἡ μελέτη τῆς διαστρωμάτωσης τῶν εὐρημάτων ἔδειξε ὅτι ἡ διαταραχὴ τῶν χωμάτων δὲν ὀφείλεται μόνον σὲ νεώτερες ἐπεμβάσεις, λαθροσκαφές κτλ., ἀλλὰ ἀνάγεται στὰ χρόνια λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ. Φαίνεται πὼς ἡ μακραίωνη ἄσκηση ὑπαίθριας λατρείας μὲ τὴν προσφορὰ θυσιῶν στὸ ἴδιο χωρὸ, ἐπέβαλλε κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἱεροπραξιῶν καὶ τὴν διευθέτησιν τῶν πυρῶν καὶ τῶν καταλοίπων τῶν θυσιῶν⁵⁹³.

Εἰκ. 239. *Χάλκινα ἐλάσματα (1-2) καὶ *ἐνώτιο (3) ἀπὸ τὸ Ἱερό (ὑπὸ Θ. Κακαρούγκα).

593. ΠΑΕ 1990, 259 κέ. Βλ. ἐπίσης Marangou ὁ.π. (σημ. 330) 303-304.

Ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως πήλινα ἀντικείμενα, ἀγγεῖα καὶ χρηστικά σκεύη, εἰδώλια, λύχνοι, σφονδύλια, ἀγνύθες, κτλ., καθὼς καὶ ὀρισμένες οἰκοδομικὲς ἀλλαγές, διαπιστώνεται ὅτι τὸ κτιριακὸ συγκρότημα λειτουργεῖ ὡς Ἱερὸ συνεχῶς ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.

Ἡ ἀκριβὴς χρῆση ὅμως τοῦ χώρου στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι γνωστὴ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ἡ θέση βέβαια στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους, ὁ «λάκκος» στὸν «οἶκο» (εἰκ. 238) μὲ τὰ πήλινα ἀγγεῖα, τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ κυρίως τὸ πήλινο εἰδώλιο τῆς εἰκ. 114, καθὼς καὶ τὸ φυσικὸ ἔξαρμα τοῦ ριζιμοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος παρέμεινε θεατὸς καὶ ἀνέγγιχτος καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ἀποτελοῦν σοβαρὲς ἐνδείξεις, ἀλλὰ ὄχι ἀσφαλὴ τεκμήρια, γιὰ τὴν ἄσκηση λατρείας ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς κιόλας χρόνους.

Ἐξίσου ἀνεπαρκεῖς εἶναι καὶ οἱ ὕλικές μαρτυρίες, τὰ λιγοστὰ θραύσματα κεραμικῆς, γιὰ τὴν διάγνωση λατρείας στὸν χώρο κατὰ τὴν «προ-οἰκοδομικὴ» φάση στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος καὶ τοῦ τοίχου ποὺ τὸ περιβάλλει.

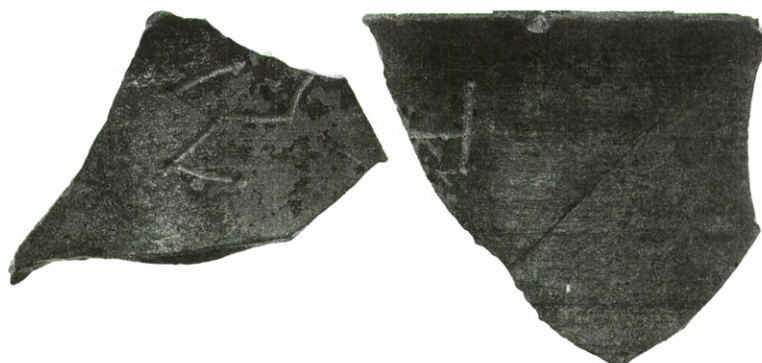
Προβληματικὴ παραμένει ἀκόμη καὶ ἡ ἀκριβὴς ταύτιση τῆς λατρευόμενης θεότητας ἀπὸ τοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς ἕως τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, τὸν 6ο π.Χ. αἰ. Οἱ προσφορὲς τῶν πιστῶν, τὰ ἀναθήματα, οἱ ἔμπυρες θυσίες καὶ οἱ τελετουργικὲς πράξεις, ἡ θέση τοῦ Ἱεροῦ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης, πλησίον τῆς πυλίδας καὶ τοῦ πύργου, καὶ κυρίως ἡ στενὴ οἰκοδομικὴ-λειτουργικὴ σχέση του μὲ τὴν σπηλιά (12), ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ μὲ λατεῖα χθονίας θεότητος ἢ ἥρωος, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ὁ εὐετηρικὸς χαρακτήρας τῶν τελετουργιῶν γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς καλλιέργειας τῶν δημητριακῶν. Ἡ σύνδεση βέβαια μὲ τὸν ὁμώνυμο μυθικὸ ἥρωα-κτίστη τῆς πόλεως τῆς Μινώας, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπλή, ἐλκυστικὴ ὑπόθεση.

Ἀντιθέτως, τὴν σύνδεση τῆς λατρευόμενης θεότητος μὲ τὸν Διόνυσον⁵⁹⁴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις κιόλας χρόνους, τὸν 6ο π.Χ. αἰ., στηρίζουν ὀρισμένα εὐρήματα, ὅπως τὰ ἀγγεῖα μὲ φαλλόμορφη προχοή⁵⁹⁵. Ἐνα θραῦσμα ἐνεπιγράφου ἀγγείου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (εἰκ. 240) καὶ εὐάριθμοι κἀνθαροι φαλλο-

594. ΠΑΕ 1985, 199, πίν. 101γ, Marangou 1992, 201 κέ., Marangou 1993, 22 κέ. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὶς μεταγενέστερες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν λατεῖα τοῦ Διονύσου στὴν πόλη τῆς Μινώας (βλ. παραπ. σημ. 560) δὲν σημαίνει «τὸν ἀσφαλὴ ἐντοπισμὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου Μινώιτη στοῦ Ἱεροῦ τῆς κορυφῆς», ὅπως συχνὰ ἀναγράφεται: βλ. γιὰ πα-

ράδειγμα Mazarakis-Ainian ὅ.π. (σημ. 446) 196-197: «Indeed it is now established that in the Hellenistic period Dionysos Minoitis, mentioned in later inscriptions, was worshipped here...», καὶ σ. 330.

595. ΠΑΕ 1986, 213, πίν. 90α· 1990, 261-262, πίν. 168α-β. Marangou 1992, 202-203, εἰκ. 19. Marangou 1993, 22 σημ. 74 εἰκ. 11.

Εἰκ. 240. *Ὅστρακο ἐνεπίγραφο ΔΙΟΝΥΣΩΙ.

φόροι (εἰκ. 241,1-3) ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου σπηλαιῶδες ὄρυγμα⁵⁹⁶ (εἰκ. 242), καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν τελετουργικῶν πράξεων, τεκμηριώνουν τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου ἕως καὶ τοὺς ὀψιμοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους· τότε, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῶν εὐρημάτων, κυρίως τῶν λύχνων (εἰκ. 243,1-3), ὁ Διόνυσος ἐξομοιώνεται μὲ τὸν αἰγυπτιακῆς προελεύσεως θεὸ Σάραπι⁵⁹⁷, ὁ ὁποῖος καὶ λατρεύεται στὸ Ἱερὸ ἕως τὸν πρῶμο 4ο μ.Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 241.1-3. *Κάνθαροι φαλλοφόροι ἀπὸ τὸ Ἱερὸ.

596. ΠΑΕ 1990, 261 κέ., πίν. 168α-β· 1991, 286-287· Marangou 1992, 203-205, εἰκ. 19-20· Marangou 1993, 23 σημ. 77-78, εἰκ. 10a-b. Γιὰ τὸ ἐνεπίγραφο ὄστρακο βλ. ΠΑΕ 1991, 287 σημ. 15,

πίν. 180 καὶ Marangou 1993, 22 σημ. 81-84.

597. Marangou 1993, 23 σημ. 85 καὶ Marangou 1994, 377-378.

Εἰκ. 242. Τὸ σπηλαιῶδες ὄρυγμα.

Εἰκ. 243.1-3. *Θραύσματα λύχων με θέματα «ἰσιακά».

Τὸ σπηλαιῶδες χάσμα (12)

Ἡ βραχοσκεπὴς σπηλιὰ βορείως τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 244) δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ σὲ βάθος⁵⁹⁸, καὶ γι' αὐτὸ δὲν γνωρίζομε ἐπακριβῶς τὸν τρόπο σύνδεσής της μὲ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀνεξερευνήτη εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ βραχώδης περιοχὴ ΒΔ. τοῦ Ἱεροῦ. Τὰ κατὰ τόπους ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ στὸν φυσικὸ βράχο λαξεύματα φαίνεται πῶς εἶναι κατάλοιπα δρόμων σύνδεσης τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὰ χαμηλότερα ἄνδηρα καὶ μὲ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου. Μόνον τὰ γυμνὰ σήμερα λαξευμένα βράχια στὰ δύο βαθμιδωτὰ ἄνδηρα στὴν κορυφὴ, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν λαξευμάτων, συνδέονται μὲ τὸν πρῶιμο οἰκισμὸ ποὺ βρίσκεται στὴν νότια κατηφορικὴ πλαγιά.

Εἰκ. 244. Τὸ σπηλαιῶδες χάσμα: «ὁ τάφος τοῦ Μίνως».

598. Ἔργον 2001, 66-67, εἰκ. 65.

Ὁ οἰκισμὸς στὴν ἀκρόπολη (7α)

Ἀθέατος ἀπὸ τὴν θάλασσα καὶ προστατευμένος ἀπὸ τοὺς βόρειους ἀνέμους, ὁ οἰκισμὸς⁵⁹⁹ ἐκτείνεται στὰ ἄνθηρα τῆς νότιας καὶ νοτιοδυτικῆς κλιτύος. Ὅπως διεπιστώθη ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ στὰ δύο ἀνώτερα ἄνθηρα καὶ τὴν ἀνασκαφὴ στὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχε λιγιστὸ χῶμα, τὰ κτίσματα, συνήθως εὐθύγραμμα, ὀρθογώνια, καὶ μικρῶν διαστάσεων, εἶναι καὶ ἐδῶ λαξευμένα στὶς τρεῖς πλευρὲς τοὺς στὸν φυσικὸ βράχο καὶ παρατακτικὰ διατεταγμένα. Στὸ εὐρύτερο ἄνθηρο ξεχωρίζει ἓνα καμπυλόγραμμο κτίσμα, ἀψιδωτό (εἰκ. 245α-β), σχῆμα χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων⁶⁰⁰. Τὰ ἐλάχιστα ἕως σήμερα ἀποκαλυφθέντα μεμονωμένα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργικότητα καὶ τὴν διάρθρωση τῶν χώρων, ὅπως ὁ λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο-δάπεδο ἀγωγός, οἱ βάσεις γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀποθηκευτικῶν πίθων, κ.ἄ., δὲν ἀρκοῦν γιὰ ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τοῦ οἰκισμοῦ. Μόνον ἡ μακραίωνη, συνεχὴς κατοίκηση ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ἕως καὶ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. πιστοποιεῖται, ὅπως καὶ στὴν Κάτω πόλῃ, ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα.

Ἡ συνέχιση τῆς περιήγησης μέσα στὰ ἄσκαφα, ἀγκαθερὰ χωράφια τῆς νοτιοδυτικῆς κλιτύος, γιὰ πολλοὺς λόγους πρὸς τὸ παρόν, δὲν ἐνδείκνυται. Γι' αὐτὸ καὶ προτείνουμε ὁ ἐπισκέπτης νὰ ἀκολουθήσει τὸ κατηφορικὸ μονοπάτι [2] ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἄνθηρο μὲ τὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα καὶ ὁδηγεῖ στὴν Κάτω πόλῃ, στὸν χῶρο βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴν δεξαμενὴ καὶ τὸ Γυμνάσιο, ἀπ' ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπίσκεψη τῶν ὁρατῶν καταλοίπων τοῦ τείχους ἀπὸ τὴν Κάτω πόλῃ ἕως τὴν βόρεια ἀπόληξη τοῦ δυτικοῦ σκέλους ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι [3].

Ἡ ὀχύρωση τῆς πόλεως (8α)

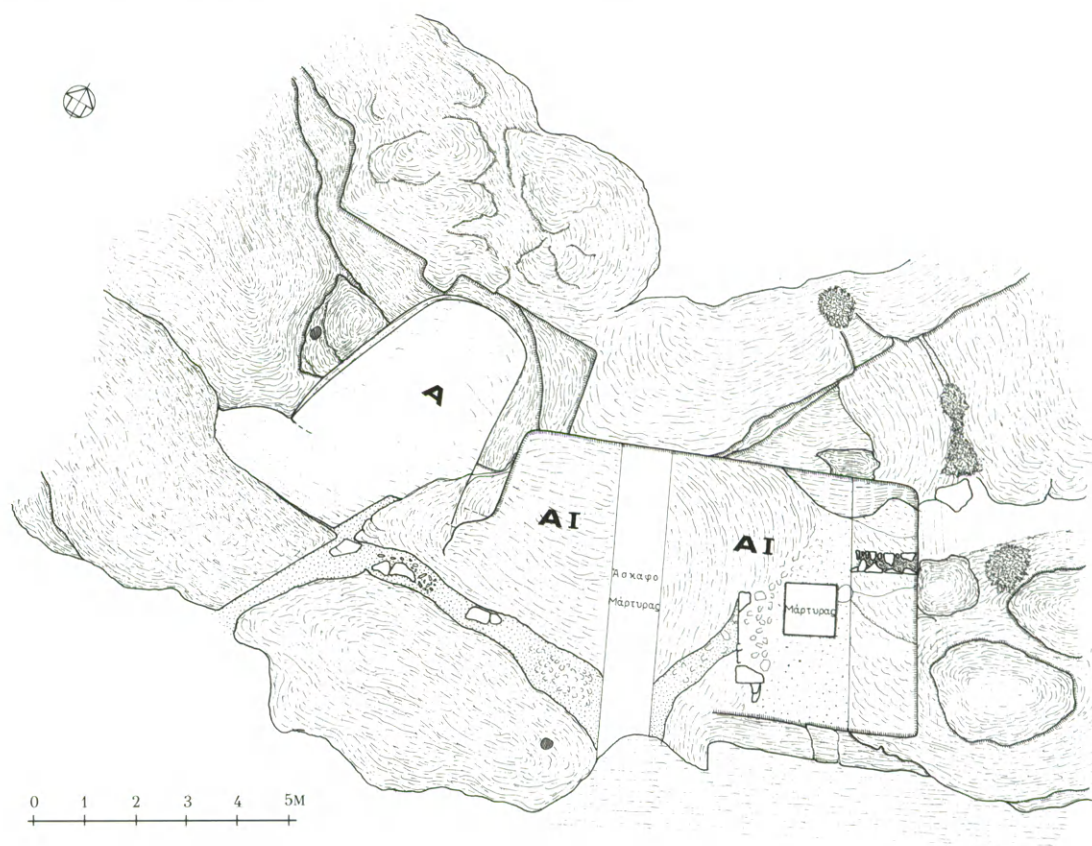
Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀκρόπολη, ὅπου τὸ ὀχυρωτικὸ τεῖχος (εἰκ. 233-234) παρέμεινε ὁρατὸ στὴν ἀνατολικὴ κυρίως κλιτὺ καὶ σχεδὸν ἀναλλοίωτο ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις, στὰ χαμηλότερα ἄνθηρα τῆς πόλεως στὴν νότια κλιτὺ, οἱ ἀλλαγὲς τοῦ οἰκοδομικοῦ ἱστοῦ καὶ ἡ ἐκτὸς τοῦ τείχους ἐπέκταση τῆς πόλεως κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἄλλαξαν σημαντικὰ, ἀχρήστευσαν ἢ ἐκάλυψαν ἀρκετὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου προστατευτικοῦ τοίχου. Στὸν ἀφανισμὸ ὅμως τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς περιμέτρου τοῦ τείχους συνείργησαν

599. ΠΑΕ 1984, 380 κέ.· 1985, 196-198, πίν.

97-98. Μαραγκοῦ 1988, 88 κέ. Marangou 1992, 205 κέ. Marangou 1993, 15 σημ. 32-36.

600. ΠΑΕ 1984, 381 κέ. Mazarakis-Ainian

ὁ.π. (σημ. 446) 256 εἰκ. 108.

Είχ. 245α-β. Τὸ ἀψιδωτό. α. Μερικὴ ἀποψη. β. Σχέδιο Ἰ. Διαμαντόπουλου.

καταλυτικά ή σταδιακή μετατροπή τῶν ἐρειπίων, μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριστική ἐγκατά-
λειψη τῆς Μινώας τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., σὲ σπόριμα χωράφια καὶ σὲ βοσκότοπους,
καθὼς καὶ ἡ χρῆση τῶν λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ διαχωριστικῶν καὶ ἀναλημμα-
τικῶν χωραφότοιχων.

Σήμερα, μετὰ ἀπὸ πολὺχρονες, ἐπίπονες καὶ ἐπίμονες προσπάθειες ἐντοπι-
σμοῦ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν ἀρχαίων τμημάτων, ἀναγνωρίζομε μὲ σχετική βε-
βαιότητα τὰ ἐλλείποντα τμήματα ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ἔγιναν ἢ δὲν ὀλοκλη-
ρώθηκαν οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, καὶ μπορούμε νὰ παρακολουθήσομε σχεδὸν
ὀλόκληρη τὴν περίμετρο τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου (εἰκ. 246). Ἔτσι, παρὰ τὴν ριζικὴ
ἀναμόρφωση τοῦ οἰκοδομικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλεως στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς
χρόνους, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπῆλθαν σημαντικὲς οἰκοδομικὲς ἀλλαγές, ὅπως
στὸ νοτιοανατολικὸ καὶ στὸ νότιο τμήμα, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή, διεσώθησαν
εὐάριθμα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα⁶⁰¹ ἀπὸ τὸ παλαιὸ τεῖχος τῶν ὄψιμων γεωμετρικῶν
χρόνων. Εὐγλωττο παράδειγμα ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ προϋπάρχοντος ὀχυρωτικοῦ
τοίχου γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Γυμνασίου, τὸ ὁποῖον οὐσιαστικὰ προσκολλήθηκε
στὸ τεῖχος: ἔτσι, ὅπως φαίνεται ἀκόμα κατὰ τόπους, στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀπο-
χωρητηρίου (εἰκ. 207) καὶ στὴν βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Γυμνασίου, ὁ παλαιὸς
ἰσχυρὸς ὀχυρωτικὸς τοῖχος ἀποτελεῖ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομή-
ματος.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν διαμόρφωση τῆς νότιας κεντρικῆς μνημειακῆς πύλης (1) διε-
τηρήθησαν περισσότερα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ὁρατὰ στὸν παρακείμενο ὀρθογώ-
νιο πύργο-προμαχῶνα (10γ) (εἰκ. 173 καὶ 247α). Σύμφωνα μὲ πολλὲς ἐνδείξεις, ἡ
ἀρχικὴ λάξευση τοῦ βαθμιδωτοῦ πύργου (εἰκ. 247β) στὸν φυσικὸ βράχο, καθὼς
καὶ ὁ κτιστὸς πυρήνας τοῦ τραπεζιόσχημου ἀναλημματικοῦ-ὀχυρωτικοῦ τοίχου⁶⁰²
(εἰκ. 247γ, 248), ἀνάγονται σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση, στοὺς ὄψιμους γεω-
μετρικοὺς χρόνους. Στὴν ἴδια περίοδο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἐξω-
τερικῆς ὄψης, ἀνήκει καὶ τὸ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένο τμήμα (εἰκ. 247γ), δυτικὰ ἀπὸ
τὴν τραπεζιόσχημη κατασκευή.

Ἡ πρὸς Δυσμᾶς ὁμως συνέχεια τοῦ νότιου τμήματος τῆς παλαιᾶς τεχνητῆς
ὀχύρωσης στὴν Κάτω πόλη μὲ δυσκολία ἀναγνωρίζεται στὸν παρακείμενο, ἄσκα-

601. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν πρόσφατη ἐπι-
βεβαίωση (Ἔργον 2000, 83 κέ., εἰκ. 91-95) τῆς
παλαιᾶς ὑπόθεσης, ὅτι τὸ μικρὸ κομμάτι τοίχου
(ΠΑΕ 1987, 259 πίν. 179α, τομὴ ΤΕ) ποὺ εἶχε
ἀποκαλυφθεῖ στὴν δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ βόρειου
τοίχου τοῦ Γυμνασίου ἀνήκει στὸν προϋπάρ-

χοντα ὀχυρωτικὸ τοῖχο. Τὸ νεοαποκαλυφθὲν
τμήμα (μῆκ. 7.60 μ., πᾶχ. 1 μ. καὶ ὁρατὸ ὕψ.
0.75 μ.) εἶναι κτισμένο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ
τὸ ἴδιο ὕλικό, μὲ σχιστόλιθους.

602. ΠΑΕ 1990, 239-242, πίν. 150, 152· 1991,
292-294, πίν. 185-188· 1995, 231 εἰκ. 2.

Εἰκ. 247α. Ὁ νότιος προμαχὼν καὶ τὸ τραπεζιόσχημο ἀνάλημμα.

Εἰκ. 247β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ νοτίου προμαχῶνος.

Είκ. 247γ. Τὸ τραπεζιόσχημο ἀνάλημμα.

φο ἀκόμα ἀγρό⁶⁰³. μόνον σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπου πρόσφατα ἔγιναν ἀποψίλωση καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, διακρίνονται ἀρχαῖα λείψανα κάτω ἀπὸ διαλυμένους ἀναλημματικούς χωραφότοιχους.

Ἀντιθέτως στὴν ΝΔ. ἀπόληξη τῆς πόλεως καὶ κυρίως στὴν ΒΔ. πλευρὰ τοῦ βουνώδους λόφου, ἡ διατήρηση τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ἐνισχυμένου μὲ ἰσχυροὺς πύργους-προμαχῶνες εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Πρόσφατες⁶⁰⁴ ἐργασίες ἀποψίλωσης καὶ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς στὴν βορειοδυτικὴ, ἐξαιρετικὰ κατωφερή, κλιτὸ τοῦ βουνώδους λόφου (εἰκ. 249-252) ἀποκάλυψαν τὸ τεῖχος σὲ μῆκος 680 μ., καθὼς καὶ τέσσερις προμαχῶνες (μέγ. ὀρατοῦ ὕψ. 3.89 μ.) (εἰκ. 251).

Ὁ ὀρθοκατέβατος ἀρχαῖος τοῖχος, ὀρατὸς πλεόν στοὺς παραπλέοντες τὸν Λιμένα (εἰκ. 250), «αὐτὸ τὸ ἀλλόκοτο σπονδυλωτὸ θηρίο | ποὺ ρουθουνίζει ἥσυχα | δίπλα ἀπ' τὰ στρογγυλὰ βράχια | καὶ τὶς ἀειθαλεῖς φραγκοσυκιές⁶⁰⁵», δεσπάζει σὲ ὀλόκληρη τὴν ἄδεντρη, ἀδόμητη, βορειοδυτικὴ πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ τῆς Μουντου-

603. Ἔργον 2000, εἰκ. 91 καὶ ΠΑΕ 2000 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

604. Ἔργον 2000, 83-87, εἰκ. 91-95.

605. Μ. Τσακίρης, Ποτάμι στὴν θάλασσα (Ἀθήνα 2001) 38, ΑΜΟΡΓΟΣ.

Εἰχ. 248. Ὁ νότιος προμαχών καὶ τὸ τραπεζῖτισσο ἀνάκτορον (ὕπὸ Γ. Ἀντωνίου).

Εἰκ. 249. Ἡ ὀχύρωση στὴν ΒΔ. πλευρὰ-Κατ' Ἀκρωτήρι.

Εἰκ. 250. Ἡ ὀχύρωση στὴν ΒΔ. πλευρὰ: τείχος-προμαχῶνες.

Εἰχ. 251-252. Ἡ ὀχύρωση στὴν ΒΔ. πλευρά.
Λεπτομέρειες τείχους καὶ προμαχόνων.

λιᾶς καὶ καταλήγει⁶⁰⁶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν κλειστὸ εὐρύχωρο ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι. Τὸ θαλάσσιο δυτικὸ σκέλος τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης ἀκολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφο τῆς φυσικῆς κατωφέρειας τῆς βραχώδους βόρειας κλιτύος.

Ἀσφαλῶς, ἡ τεχνητὴ ὀχύρωση τῆς ἀνεμοδαρμένης βόρειας πλαγιᾶς ἀπέβλεπε στὴν προστασία τοῦ βοσκότοπου⁶⁰⁷, πάντα ζωτικοῦ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ αὐτάρκεια τῆς πόλεως. Τὰ καλύτερα διατηρημένα τμήματα καὶ κυρίως οἱ *προμαχεῶνες*, εἶναι κτισμένα ἐκ λίθων μεγάλων καὶ εὖ συναρμοσμένων.

Οἱ ἀκανονίστου σχήματος σκοτεινόχρωμοι σχιστόλιθοι, ποικίλης σύστασης καὶ ὕφους, ὅχι μόνον ὅσοι βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἀλλὰ καὶ πάμπολλοι, πεσμένοι ἢ μετακτισμένοι σὲ ξερολιθιές, προέρχονται ἀπὸ τὰ παρακείμενα ἀρχαῖα λατομεῖα, ποὺ ἐντόπισα προσφάτως στὰ ἀνώτερα ἄνδηρα στὴν βόρεια κλιτύ.

Νέες πολυσήμαντες πληροφορίες⁶⁰⁸ γιὰ τὴν ὀχύρωση καὶ τὸν οἰκιστικὸ ἴστο τῆς πόλεως προέκυψαν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ὑψηλοῦ τριγωνικοῦ πύργου⁶⁰⁹ (εἰκ. 253-254) ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ποὺ περικλείει τὴν Κάτω πόλη καὶ στὸ ΒΔ. ἄκρο τῆς ὀχυρωμένης φυσικῆς ἀκρόπολης, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν νεοαποκαλυφθεῖσα, σύρριζα στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ προμαχώνος, ἄριστα σωζόμενη πύλη⁶¹⁰ (εἰκ. 253α-δ).

Ὁ τριγωνικὸς πύργος (10α)

Ὁ τριγωνικὸς πύργος⁶¹¹, ὑψηλὸς (μέγ. σωζ. ὕψ. 3.35 μ.) (εἰκ. 253α, 254) καὶ εὐμεγέθης (ἔσωτ. διαστ. τοίχων: νότιος 7.19 μ., ἀνατολικὸς 5.90 μ. καὶ βόρειος 4.76 μ.), εἶναι θεμελιωμένος στὸν κατηφορικὸ ριζιμιὸ βράχο καὶ κτισμένος μὲ μεγάλους σχιστόλιθους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μονόλιθο κατώφλι τῆς θύρας (μήκ. 1.62 μ.) στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, ποὺ εἶναι ἀπὸ δολομίτη. Οἱ πλευρὲς ἀνατολικὴ καὶ βόρεια ἔχουν πάχος 0.90-0.92 μ., ἐνῶ ἡ τρίτη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δ. καὶ πρὸς Β. συνέχεια τοῦ ἰσχυροῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ἔχει πάχος 1.60-1.76 μ. Μολονότι στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο δὲν ἔγινε ἀνασκαφὴ σὲ βάθος, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν πατούρα καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς δοκοθήκες, ὁρατὲς στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου, ὁ πύργος εἶχε δύο ὀρόφους.

606. Ἡ ἀπόληξη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου στὴν βόρεια πλευρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι καὶ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Λιμένα, τὸ σημερινὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων εἶναι ἀκόμα ἀνεξερευνήτη.

607. Πρβ. S. Scully, The Polis in Homer: A Definition and Interpretation, *Ramus* 10, 1981, 5 κέ.

Βλ. καὶ S. Scully, *Homer and the Sacred City* (1990).

608. Βλ. *Ἔργον* 2001, 64 κέ. καὶ προσεχῶς ΠΑΕ 2001.

609. *Ἔργον* 2000, 83, εἰκ. 91· 2001, 68 κέ.

610. *Ἔργον* 2001, 68-71.

611. Αὐτόθι εἰκ. 68-69.

α

β

Εἰκ. 253α-β. Ὁ τριγωνικὸς πύργος καὶ ἡ δυτικὴ πύλη.

γ

δ

Είχ. 253γ-δ. Ἡ δυτική πύλη Β. τοῦ τριγωνικοῦ πύργου.

Ἡ Δυτική πύλη (9α)

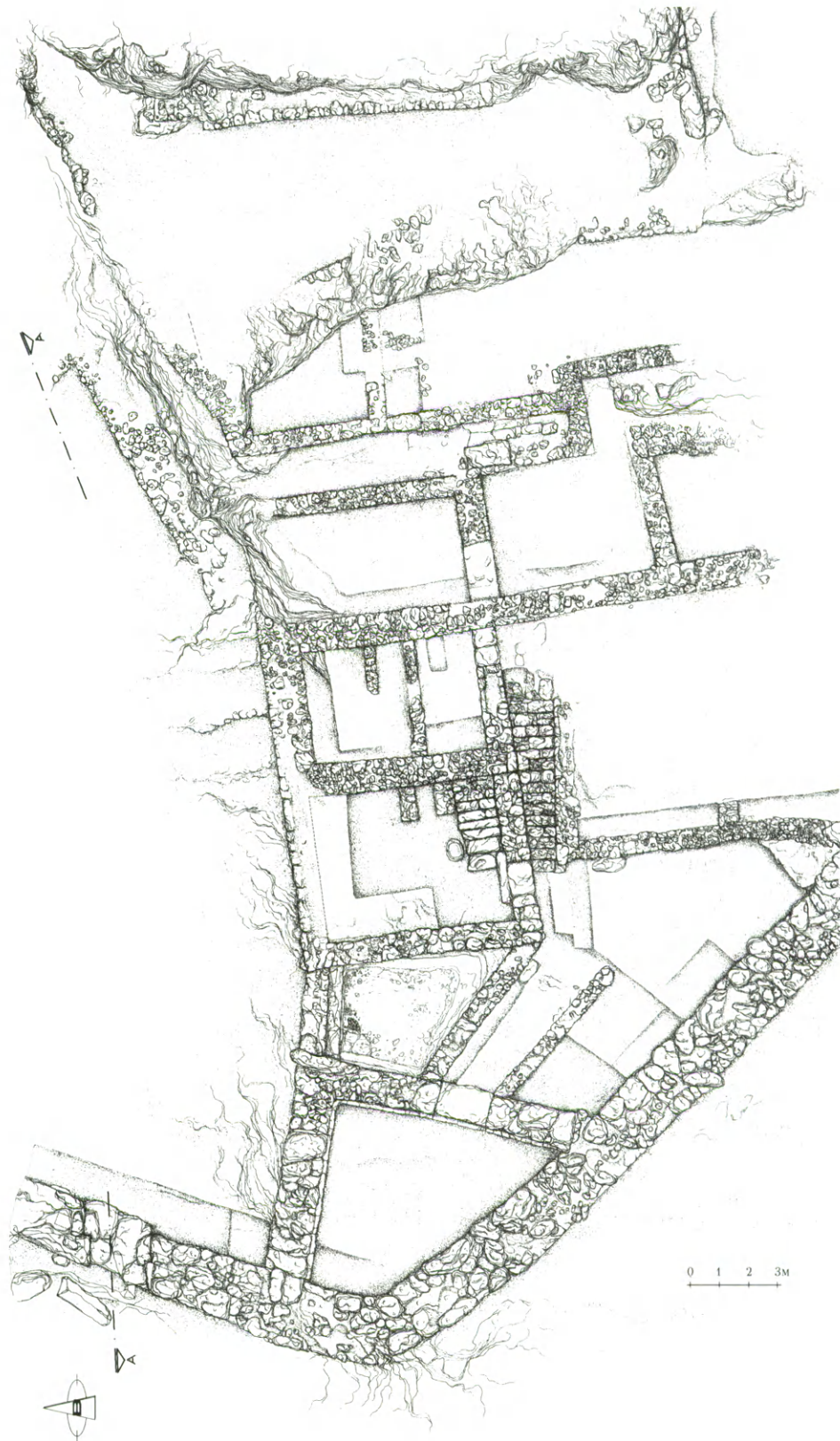
Στὴν βόρεια ἀπόληξη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ τριγωνικοῦ πύργου ἀποκαλύφθηκε πύλη ἀριστερῆς διατήρησης (εἰκ. 253-254). Στὴν θέση τους σώζονται τὸ λίθινο κατώφλι (μήκ. 1.37 μ.), οἱ λιθοκτιστὲς παραστάδες (μέγ. ὕψ. 1.81 καὶ μέγ. πᾶχ. 1.75 μ.) μὲ τὶς κτιστὲς ὀρθογώνιες θῆκες (εἰκ. 253γ-δ) γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ἀμπάρας⁶¹², τοῦ μοχλοῦ ἀσφαλείας τῆς θύρας· τὸ μεγαλύτερο μῆκος (2.01 μ.) ἔχει ἡ νότια θῆκη (διαστ. 0.29×0.26 μ.), ἐνῶ ἡ βόρεια (διαστ. 0.30×0.20 μ.), μόλις 0.48 μ. Σημαντικὰ οἰκοδομικὰ μέλη γιὰ τὴν πλήρη ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομῆς ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἐπιμήκεις μαρμαρόλιθοι ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τῆς πύλης (εἰκ. 253β-γ), καὶ ἀσφαλῶς εἶναι σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως, καθὼς καὶ μερικοὶ εὐμεγέθεις σχιστόλιθοι ποὺ ἦταν κτισμένοι στὸν νεώτερο, ὑψηλὸ χωραφότοιχο Δ. τῆς πύλης. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοίχων τῆς πύλης, ἐκτὸς ἀπὸ σχιστόλιθους χρησιμοποίησαν καὶ τὸν εὐθρυπτο ροδόχρωμο πωρόλιθο ἀπὸ τὰ παρακείμενα πετρώματα.

Ἡ θέση τῆς Δυτικῆς πύλης ὄχι μόνον ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ὁδηγὸ γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἐλλείποντος βορείου τμήματος τοῦ τείχους μέσα στὸν ἄσκαφο ἀγρὸ πρὸς Ἀ. τοῦ χωραφότοιχου, ἀλλὰ ὁδήγησε καὶ στὸν ἐντοπισμὸ λειψάνων τοῦ δρόμου σύνδεσης μὲ τὸν ὄρμο Φοινικιᾶς (εἰκ. 168), ποὺ βρίσκεται Ν. τῆς πόλεως τῆς Μινώας. Οἱ λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο βαθμίδες, ποὺ διακρίνονται κατὰ τόπους Ν.-ΝΔ. ἀπὸ τὴν πύλη, ἀσφαλῶς ἀνήκουν στὸν ἀρχαῖο δρόμο, στὴν ἴδια θέση ὅπου, ἕως πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἦταν τὸ συντομότερο μονοπάτι πρόσβασης στὴν παρὰ τὸ ἀμμόδου ὄρμου Φοινικιᾶς.

Μολονότι δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή, ἀπὸ τὶς τομὲς καθαρισμοῦ τῆς πύλης διεπιστώθη πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαταραγμένη στρώση καλλιέργειας (πᾶχ. 0.10-0.17 μ.), τὰ ὑποκείμενα στρώματα εἶναι ἀδιατάρακτα. Τὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα ἀνάγονται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, πάμπολλα προέρχονται ἀπὸ ἀττικὰ ἀγγεῖα τῶν κλασσικῶν χρόνων, καὶ τὰ νεώτερα, ὅπως τὰ θραύσματα ἀνάγλυφων ἀγγείων πόσεως, «μεγαρικῶν σκύφων», ποὺ βρέθηκαν μέσα στὶς θῆκες, χρονολογοῦνται στοὺς ὀψιμοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, στὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Πρὸς τὸ παρόν, δὲν γνωρίζομε μὲ βεβαιότητα τοὺς χρόνους τῆς ὀριστικῆς ἀχρήστευσης τῆς Δυτικῆς πύλης. Ἀσφαλεῖς ὅμως μαρτυρίες γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς κατάρρευσός της κρύπτονται κάτω ἀπὸ τοὺς ἔμπροσθεν τῆς θύρας πεσμένους λίθους, στὴν δυτικὴ πλευρά.

Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τῶν νεώτερων κινητῶν εὐρημάτων, στὴν ἴδια περί-

612. Βλ. παραπ. σημ. 438.

Εἰκ. 254. Ὁ τριγωνικὸς πύργος καὶ τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα (ὑπὸ Γ. Ἀντωνίου).

που περίοδο, γύρω στο τέλος του 2ου π.Χ. αϊ., στους χρόνους μετά από την δημιουργία της Ρωμαϊκής Ἐπαρχίας της Ἀσίας τὸ 133 π.Χ., ἀνήκει καὶ τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο ζωῆς στὸ ΝΑ. τῆς πύλης κείμενο οἰκοδομικὸ⁶¹³ συγκρότημα (εἰκ. 254).

Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους

Πρόσφατα ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Ῥόσς⁶¹⁴ γιὰ τὴν «ὑπαρξὴ στὴν ἀνατολική πλευρά (τοῦ λόφου) ὀχυρωτικοῦ τοίχου ἀπὸ μεγάλους σχιστολίθους ποὺ συνέδεε τὰ Κατάπολα μὲ τὴν πόλη στὰ ἀνώτερα ἀνδῆρα καὶ μὲ τὴν καθαυτὸ ἀκρόπολη»: κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τὸ θέρος τοῦ 2000 ἀποκαλύφθηκαν χωροφύτοιχοι καὶ ἀρχαῖοι τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἀνήκουν στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους ποὺ προστάτευε καὶ ἐδῶ τὸν ἀδόμητο χῶρο καὶ ἔφθανε ἕως τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ λιμένος τῶν Καταπόλων. Τόσον ὅμως στὰ χαμηλότερα ὅσον καὶ στὰ ὑψηλότερα τμήματα τῆς ἐξαιρετικὰ δύσβατης, βραχώδους ΒΑ.⁶¹⁵ κλιτύος τοῦ βουνώδους λόφου, ἂν καὶ σώζονται κατὰ τόπους λαξεύματα στοὺς βράχους, λείψανα πύργων καὶ βαθμίδων, καθὼς καὶ κατάλοιπα τοίχων στὰ σημεῖα ὅπου τὰ βράχια εἶναι προσπελάσιμα, δὲν ἔχουν γίνῃ ἀκόμα ἔρευνες (εἰκ. 246) γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση.

Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς ὀχυρωτικὸς περίβολος

Στὸν χῶρο βόρεια ἀπὸ τὴν φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη, στὴν βόρεια ἀπόληξή τῶν χαμηλοτέρων ἀνδῆρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδονται τὰ πανύψηλα ἀπότομα βράχια μὲ τὰ φυσικὰ σπηλαιώδη ὀρύγματα, ἐκεῖ ὅπου ἦταν ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ κατάλοιπα τοίχων, διενεργήσαμε τὸ 2001 καθαρισμούς. Μολονότι, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ διερευνητικὴ τομῇ⁶¹⁶, δὲν προχωρήσαμε σὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, διεπιστώθη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, κτισμένα ἀνάμεσα στοὺς αὐχένες τῶν ὑψηλῶν, ἀπότομων βράχων (εἰκ. 246, 255), μὲ τοὺς ὁποίους συναποτελοῦν ἓναν ἰσχυρὸ ὀχυρωτικὸ τοῖχο. Τὰ ἀποκαλυφθέντα κτιστὰ τμήματα εἶναι θεμελιωμένα ἐπάνω σὲ ριζιμιοὺς βράχους καὶ ἡ τοιχοποιία τους δὲν διαφέρει

613. Βλ. Ἔργον 2001, 71 εἰκ. 68 καὶ 71 καὶ προσεχῶς ΠΑΕ 2001.

614. Ross II, 1843, 34 κέ.: «...stieg ich den wohl 600 Fuss hohen Berg hinan, der die Südseite des Hafens begränzt, und fand an dem östlichen Rande des steilen Abhanges an vielen Stellen noch die Fundamente und kleine Reste von

den Thürmen der Mauer, aus großen unbehauen Schieferquadern, welche die untere an der Stelle von Katapola gelegene Stadt mit ihrem oberen Theile und mit der eigentlichen Akropolis verband».

615. ΠΑΕ 1984, 388 κέ.

616. Ἔργον 2001, 64 εἰκ. 63 καὶ σ. 71 καὶ προσεχῶς ΠΑΕ 2001.

ἀπὸ ἐκείνην τοῦ τείχους στὴν ἀνατολικὴ κλιτὺ καὶ στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης. Ὁ ἰσχυρὸς προστατευτικὸς τοῖχος, πιθανότατα ἐνισχυμένος μὲ δύο προμαχῶνες, ἀκολουθεῖ, ἐν εἵδει ἐξωτερικοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου (εἰκ. 255), τὴν περίμετρο τῆς φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένης ἀκρόπολης, μὲ τὴν ὁποίαν, ὅπως διεπιστώθη ἀπὸ τοὺς περιορισμένης ἐκτάσεως ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς, συνδέεται μὲ ἐγκάρσιους τοίχους. Οἱ ἀπότομοι φυσικοὶ βράχοι ποὺ βρίσκονται χαμηλότερα, βόρεια ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ὀχυρωτικὸ περίβολο, σχηματίζουν ἓνα φυσικὸ προτείχισμα καὶ συμβάλλουν στὴν ἀποτελεσματικότερη προστασία τόσο τῆς ἀκρόπολης ὅσον καὶ τοῦ οἰκισμοῦ στὴν νότια κλιτὺ.

Ἐλπίζομε ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ ὀδηγήσει ὅχι μόνον στὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ ὅλων τῶν πυλίδων, τῶν ἀτραπῶν καὶ τῶν ἀρχαίων δρόμων πρόσβασης ἀπὸ τὴν θάλασσα, ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι καὶ τὰ Κατάπολα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποσαφήνιση πολλῶν καίριων ζητημάτων, ὅπως ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῆς εἰκόνας τῆς περιμέτρου καὶ τῆς μορφῆς τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης, καθὼς καὶ ἡ ἀκριβῆς χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν ἀλλαγῶν ἢ ἐπισκευῶν (;) τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τῆς ὀχύρωσης.

Μολονότι ἡ ὀχύρωση τῆς Μινώας δὲν ἀναφέρεται σὲ γραπτὲς πηγὲς καὶ σὲ ἐπιγραφές, ἀποτελεῖ τὴν πλεόν εὐγλωττὴ ὑλικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμὸς τοῦ τείχους, ἡ περίμετρος καὶ οἱ προμαχῶνες, τὸ μῆκος καὶ ἡ τοιχοποιία του, προδίδουν ὅχι μόνον τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τὴν «βούλησίν»⁶¹⁷ τῆς νὰ διατηρήσει τὴν αὐτονομίαν της καὶ νὰ προστατεύσει τὴν ἐλευθερίαν της.

617. G. Maier, *Griechische Mauerinschriften* (1959) Ancient Greece (1986) 161. F. Kolb, *Die Stadt im Altertum* (1984) 128 κέ. 195 κέ. ἀρ. 52. Βλ. ἐπίσης P. Ducrey, *Warfare in*

ΥΛΙΚΑ ΔΟΜΗΣ

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα καὶ τοὺς νεώτερους χωραφὸ-
τοιχοὺς, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς εὐχερῶς διαπιστώνομε τὴν ἀποκλειστικὴν
χρῆσιν τοπικῶν λίθων, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ μνημειακῶν οἰκοδομημάτων.
Ἄλλωστε ἡ θέσις τῆς πόλεως, ψηλὰ στὸ βουνὸ καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι, δύσκολα
θὰ ἐπέτρεπε τὴν δαπανηρὴ καὶ δυσχερὴ μεταφορὰ εἰσηγμένου μαρμάρου.

Στὰ ὀλίγα κτιριακὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν χρόνων χρησιμοποιοῦν εὐρύ-
τατα τὰ διάφορα εἶδη σκληροῦ κυρίως σχιστόλιθου, ψαρόπετρες καὶ πασπάρους,
ὕλικὸ ποὺ προσπορίζονται εὐκόλα ἀπὸ τὴν ἀπολάξευσιν τοῦ φυσικοῦ πετρώμα-
τος⁶¹⁸, τοῦ ριζιμιοῦ βράχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον οἰκοδομοῦν ἀλλὰ τὸν ἐνσω-
ματώνουν καὶ τὸν ἐκμεταλλεύονται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς κατασκευές τους.

Μὲ τὰ ἴδια ὕλικά δομῆς κτίζουν καὶ μὲ ἀνάλογο τρόπο χρησιμοποιοῦν τὸν φυ-
σικὸ βράχο καὶ στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους (11ος-7ος π.Χ. αἰ.). Τώρα
ὅμως διαφέρουν σημαντικὰ οἱ διαστάσεις, ἡ λάξευσις καὶ ἡ συνάρμοσις τῶν λίθων,
γενικὰ ἡ προσεγμένη τοιχοδομία, ὁ διαφορισμὸς ἐξωτερικῆς παρειᾶς (εἰκ. 233) καὶ
ἐσωτερικῆς ὀψης (εἰκ. 235). Μὲ μεγάλων διαστάσεων ἀλλὰ καὶ μὲ μικροὺς σχιστό-
λιθοὺς ἀπὸ τὰ παρακείμενα φυσικὰ πετρώματα ἔκτισαν τὸ ὀχυρωτικὸ τεῖχος, τοὺς
προμαχῶνες, τὸ Ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης, τοὺς τοίχους τῶν ἐν μέρει λα-
ξευμένων στοὺς βράχους οἰκιῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῖχο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου στὴν
Κάτω πόλιν, καὶ ἄλλα. Σὲ μερικὲς ὅμως περιπτώσεις, ὅπως στὴν ΒΑ. πυλίδαν (εἰκ.
236), στὸ Ἱερὸ τῆς κορυφῆς, στὸν ταφικὸ περίβολο, μεταχειρίστηκαν καὶ μαρμαρό-
πετρες ἢ ἄσπρες πέτρες, δολομιτικὸ δηλαδὴ ἄσβεστόλιθο, πέτρωμα κοινότατο στὴν
Ἀμοργό, σπάνιο ὅμως στὸν γεωλογικὸ χάρτη⁶¹⁹ τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μουν-
τουλιᾶς.

Ὅπως μαρτυροῦν τὰ χρονολογημένα στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους
οἰκοδομικὰ λείψανα, συνυπάρχουν ὡς ὕλικά δομῆς ὁ σκοτεινόχρωμος, ἄδρὸς πά-
σπαρος μὲ τὶς ἄσπρες μαρμαρόπετρες. Μολονότι λιγοστὰ εἶναι τὰ ὀρατὰ κτιριακὰ
κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων καὶ κλασσικῶν χρόνων, φαίνεται πῶς ὁ ἀνθεκτικὸς δολο-
μίτης ἐκτοπίζει σταδιακὰ τὸν σχιστόλιθο. Ἀσφαλῶς ὅμως, ἀπὸ τὴν ὕστερη κλασσικὴ

618. Γιὰ τὶς θέσεις λατόμευσης σχιστολίθου
ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1990, 270.

619. B. Weinmann, *Der Boeden der Kykladen-
insel Amorgos und ihre landwirtschaftliche Nutzung*
(Wiesbaden 1967). St. Dürr, *Das attisch-kykla-
dische Kristallin, Ostägäische Inseln und Gebirgs-*

verbindungen im Ägäis-Bereich, στὸ V. Jacobs-
hagen (ἐπιμ. ἐκδ.), *Geologie von Griechenland* (Ber-
lin 1986) 145-146. Βλ. ἐπίσης τὸν γεωλογικὸ
χάρτη τῶν St. Dürr et. al., *Geologische Karte* (1985)
(1:50.000).

περίοδο, γενικεύεται ή χρήση του δολομιτικού ήμιμαρμάρου ως οικοδομικού υλικού. Τīs πασπαρόπετρες βέβαια δέν τīs άπορρίπτουν, άλλα τīs μεταχειρίζονται πάντα στα γεμίσματα τών τοίχων και στīs έσωτερικές παρειές, τīs όποιες συχνά έξωραΐζουν με κονίαμα και έπίχρισμα. Μερικές φορές μάλιστα, ανάμεσα στīs άσπρες, καλολαξευμένες μαρμαρόπετρες, τοποθετούν μεγάλους σκουρόχρωμους, άδρολαξευμένους πασπαρόλιθους. Όπως είναι έμφανές στο άνακαινισμένο τραπεζιόσχημο τμήμα του παλαιού όχυρωτικού τοίχου (είκ. 247α, γ και 248), δυτικά άπό τήν νέα μαρμαρόκτιστη κεντρική πύλη (είκ. 173-174α), τó διαφορετικό χρώμα του σχιστόλιθου και ό έλαφρά προεξέχων όγκος του άπό τήν εύθεία έπιφάνεια του μαρμαρόκτιστου τοίχου, δημιουργούν τήν έντύπωση ήθελημένης τεχνοτροπικής ιδιορρυθμίας.

Με άσβεστόλιθο κτίζουν όχι μόνον τούς ναούς, τά δημόσια οικοδομήματα, τīs πολυτελείς ιδιωτικές οικίες, άλλα ακόμα και τīs κοινές οικοδομές. Άκολουθώντας τó γνωστό έπιδειξιακό πνεύμα του έλληνιστικού κόσμου και τόν συρμό τής οικοδομικής τέχνης τών προσόψεων (Fassadenarchitektur), προφανώς όμως και για λόγους οικονομίας, έπενδύουν τούς ήδη ύπάρχοντες τοίχους, κυρίως σέ άναλήμματα, με μαρμαρόπετρες τοποθετημένες κατά τó ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

Στήν Ρωμαιοκρατία, παρά τīs ούσιαστικές αλλαγές στην τοιχοποιία και στην οικοδομική τέχνη, όπως δείχνουν τó μνημειακό οικοδόμημα τής δεξαμενής και τά κτίρια στο συγκρότημα τής «οικίας Ίθυδίκης», παράλληλα με τά νέα υλικά οικοδομής, όπως ό μαλακός και εύθρυπτος πωρόλιθος, και τήν εύρύτατη χρήση παλαιού οικοδομικού υλικού, μεταχειρίζονται και τόν δολομιτικό άσβεστόλιθο. Στους τελευταίους αιώνες ζωής στην πόλη τής Μινώας όί κάτοικοι, σύμφωνα με τīs άνασκαφικές μαρτυρίες, χρησιμοποιούν για τīs πρόχειρες άνακατασκευές και τīs έπισκευές τών λιγοστών κτιρίων τó οικοδομικό υλικό που βρίσκουν έτοιμο στόν ναό, στην πύλη, και σέ άλλα έγκαταλελειμμένα (;) οικοδομήματα.

Μετά άπό τήν όριστική έγκατάλειψη τής πόλεως, όί άμέτρητοι άρχαίοι λίθοι μετακτίστηκαν στους χωραφότοιχους, πάμπολλες μορφοδουλεμένες μαρμαρόπετρες και άρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρθηκαν σέ εκκλησίες, σπίτια, άλλα και σέ άλώνια και σταύλους. Έτσι, χάρις στο πρόσφορο έτοιμο οικοδομικό υλικό, γλίτωσε τουλάχιστον τó γειτονικό άρχαίο λατομείο Στά Μάρμαρα άπό τήν καταστροφή.

ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΜΑΡΜΑΡΟΥ

Οι γνώσεις μας για τις αρχαίες θέσεις λατόμευσης οικόδομικού υλικού, καθώς και λίθου για την λάξευση γλυπτών και χρηστικών σκευών είναι ακόμα ελάχιστα⁶²⁰, αφού οι επανειλημμένες απόπειρες να οδηγήσω τους ειδικούς στις ευάριθμες θέσεις με επιφανειακώς ορατά κατάλοιπα μαρμάρου καλής ποιότητας, όπως στην νησίδα Νικουριά⁶²¹ (εικ. 23), ή ημιμαρμάρου, όπως στον Κορνακοπό⁶²², ΝΔ. από την αρχαία Άρκεσίνη, απέβησαν ουσιαστικά άκαρπες.

Η παρούσα σύντομη αναφορά στα λατομεία, από τα οποία προέρχεται ο σχεδόν ανύπαρκτος στον βουνώδη λόφο της Μινώας δολομιτικός⁶²³ άσβεστόλιθος, το λευκό ημιμάρμαρο, αποβλέπει στο να δώσει απάντηση στο μόνιμο, εύλογο ερώτημα των περισσοτέρων επισκεπτών, όταν αντικρίζουν το οικοδόμημα του Γυμνασίου (εικ. 209-211) με την στρώση των πεσμένων λίθων (εικ. 211): από ποῦ και πῶς⁶²⁴ μετέφεραν αυτές τις τεράστιες πέτρες.

Σε πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σταυροῦ⁶²⁵, στὴν θέση μὲ τὸ εὐγλωττο τοπωνύμιο (Στὰ) Μάρμαρα⁶²⁶ (εικ. 256), ἐντοπίσαμε τὸ πλησιέστερο στὴν Μινῶα ἀρχαῖο λατομεῖο ἐξόρυξης «σκληρῆς, ἄσπρης ἀμοργιανῆς πέτρας», ὅπως ἀποκαλοῦσαν οἱ παλιοὶ ἐντόπιοι μαστόροι τὸ μάρμαρο, ποὺ κατὰ τὴν ἐξόρυξη «ἦταν ἄσπρο, ἀλλὰ μὲ τὰ χρόνια ἡσκούρηνε, ἡγκριζάριζε»⁶²⁷. Ἡ ἀξιοπιστία αὐτῆς τῆς ἐμπειρικῆς διαπίστωσης γιὰ τὴν ἀλλαγὴ χρώματος τοῦ λίθου, ποὺ οἱ ἐιδικοὶ ἀποδίδουν στὴν γεωλογικὴ σύστα-

620. Βλ. παραπ. σ. 279.

621. Ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τοῦ χονδρόκοκου διαφανοῦς μαρμάρου ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς ἐιδικοὺς στὴν γεωλογικὴ συγγένεια τῆς Νικουριάς μὲ τὴν γειτονικὴ Νάξο καὶ τὴν Πάρο: Α. Philippson, *Die griechischen Landschaften. Das Ägäische Meer und seine Inseln* IV (1959) 148, 150.

622. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν ποὺ πραγματοποιήσαμε τὸ 1994 κυρίως στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης (Κορνακοπός, κ.ά.), μὲ τὸν Scott Pick, γεωλόγο τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, τὸν Γ. Γαβαλά, καὶ τοὺς ἀρχιτέκτονες Γ. Ἀναστασιάδου καὶ Γ. Ἀντωνίου παραμένουν ἀδημοσίευστα.

623. Philippson ὅ.π. 148-154. Weinmann ὅ.π. (σημ. 619) καὶ Dürr ὅ.π. (σημ. 619) 145-146, καὶ

τὸν γεωλογικὸ χάρτη Dürr et al. ὅ.π. (σημ. 619).

624. Γιὰ τὸν τρόπο μεταφορᾶς ἀπὸ τὸ λατομεῖο καὶ τῆς ἀνύψωσης τῶν λίθων στὰ οἰκοδομήματα βλ. Α. Ὁρλάνδο, *Τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1959-1960) 83 κέ. καὶ κυρίως 102 κέ. Μ. Κορρές, *Ἀπὸ τὴν Πεντέλη στὸν Παρθενῶνα* (1993) 34 κέ., μὲ πολλὰ σχέδια καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

625. Βλ. παραπ. σ. 166.

626. Βογιατζίδης 1918, 96.

627. Τὸ ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνομε καὶ στὸ μνημεῖο τῆς Ἀγίας Εἰρήνης (βλ. παρακ. σημ. 823-824), στὸ ὁποῖο οἱ λιθόπλινθοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1979 κοντεύουν νὰ πάρουν τὸ σκοτεινὸ σταχτὶ χρώμα τῆς πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἐπιφανειακῶς ὁρατῆς γωνίας.

Εἰκ. 256. Λατομεῖο στὰ «Μάρμαρα».

ση τοῦ δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου, ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς στὴν Μινώα ἀπὸ τὸ 1981, ὅταν ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων. Ἡ χρωματικὴ διαφορὰ τῶν νεοαποκαλυφθέντων τοίχων εἶναι σήμερα ἰδιαιτέρως ἐμφανῆς στὸν ναό, στὸ Γυμνάσιο, στὴν μνημειακὴ πύλη, καὶ ἄλλοι, ὅπου τὸ λευκὸ σιγὰ σιγὰ παίρνει μιὰ γκριζογάλαζη ἀπόχρωση καὶ μὲ τὰ χρόνια σκουραίνει περισσότερο⁶²⁸.

Στὸν χαμηλὸ λοφίσκο ἀπὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐμφανῆ στὸ φυσικὸ πέτρωμα σημάδια τῶν σιδηρῶν λατομικῶν ἐργαλείων ἐξόρυξης, ὅπως λαξευμένες αὐλάκες, ἀβαθεῖς ἢ βαθιές «φωλιές» ἀπὸ σφῆνες, κ.ἄ., σώζονται, σκόρπια ἢ ἐντοιχισμένα στοὺς παρακείμενους χωραφότοιχους, θραύσματα ἀπὸ ἡμίεργα οἰκοδομικὰ μέλη, κομμάτια ποὺ ἔσπασαν στὸ τελικὸ στάδιο ἐπεξεργασίας, καθὼς καὶ μερικοὶ κακοδουλεμένοι λίθοι, «οὓς ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες».

Οἱ ἐπιφανειακῆς⁶²⁹ ἐνδείξεις καὶ τὰ λιγοστὰ κατάλοιπα λατύπης καὶ χοντρῶν ἀποπελεκημάτων ποὺ διακρίνονται στοὺς χωραφότοιχους δὲν ἐπιτρέπουν βέβαια

628. Ἐσφαλμένα περιγράφεται ἀπὸ τοὺς Ῥὸς καὶ Deschamps τὸ ὑλικὸ δομῆς τῶν ὑπέργειων οἰκοδομικῶν λειψάνων ὡς «γκρίζο μάρμαρο».

629. Τὸ λατομεῖο βρίσκεται σὲ ιδιόκτητο

ἀγρό· γι' αὐτὸ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ ἀπλὴ περιήγηση καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση, δὲν ἔγινε καμία ἐργασία πεδίου, ἐπιφανειακὸς καθαρισμός, μετρήσεις, τοπογραφικὸ σχέδιο, κτλ.

τὴν ἀκριβὴ διάγνωση τῶν χρόνων λειτουργίας τοῦ λατομείου. Μόνον ἀπὸ μερικὰ σπαράγματα λιθοπλίνθων μὲ κύφωση καὶ γωνιολίθων μὲ ἐπιμελῶς λαξευμένο ὀρθογωνικὸ ὁδηγό, ὁμοίας ἀκριβῶς ἐργασίας μὲ τοὺς λίθους τοῦ Γυμνασίου, συνάγεται ἡ προέλευση τοῦ ὕλικου δομῆς τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος, καθὼς καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς ἐξόρυξης τοῦ λίθου στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, περίοδο ἐκτεταμένων οἰκοδομικῶν δραστηριοτήτων στὴν Μινώα. Ἀπὸ τὴν διάσωση ὀρισμένων ἀρχαίων στοιχείων στὸ μητρικὸ πέτρωμα, καθὼς καὶ τὰ κατὰ χώραν ἐναπομείναντα λαξευμένα θραύσματα, ὑποθέτομε πὼς τὸ μικρὸ λατομεῖο στὰ Μάρμαρα δὲν χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολλοὺς αἰῶνες καὶ ἀσφαλῶς ἔμεινε ἀνέπαφο στὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ συναγωγή ὅμως συμπερασμάτων γιὰ τοὺς χρόνους ἑναρξης λειτουργίας τοῦ λατομείου, χωρὶς ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ καί, κυρίως, συστηματικὴ ἔρευνα ἀπὸ εἰδικούς, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ.

Λεῖψανα δρόμου λιθαγωγίας γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν λίθων στὴν Μινώα δὲν ἐντοπίσθηκαν, προφανῶς γιὰτὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀναζητηθεῖ συστηματικά.

Ἐνα δεῦτερο λατομεῖο μαρμάρου μὲ σημαντικὰ κατὰ χώραν κατάλοιπα βρίσκεται ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Μινώα, στὴν ράχη τοῦ βουνοῦ νότια ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαρίνας⁶³⁰ (εἰκ. 280). Σύσσωμοι, ριζιμιοὶ βράχοι, ἡμιλαξευμένοι, καθὼς καὶ δύο πανύψηλοι ἀρράβδωτοι κίονες⁶³¹ εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατοί (εἰκ. 257) κάτω ἀπὸ μεγάλες φεῖδες καὶ πύργους (πουρνάρια), νότια ἀπὸ τὸ χωράφι ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς τοῦ Μανολιοῦ τ' Ἀληόρι⁶³². Ἐξ αἰτίας τῆς αὐτοφυοῦς βλάστησης ποὺ καλύπτει τοὺς ριζιμιούς, γκρίζους βράχους, δὲν διακρίνονται εὐκόλα τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τῶν λατόμων. Στὰ γειτονικὰ χωραφάκια εἶναι διάσπαρτα στὶς ρίζες τῶν τοίχων μεγάλα κομμάτια λατύπης, χοντρὰ ἀποπελεκήματα καὶ μισολαξευμένες πέτρες, καθὼς καὶ ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀρράβδωτου κίονα⁶³³ κτισμένο σὲ χωραφότοιχο.

Τὸ παλιό, σύντομο κατηφορικὸ μονοπάτι μέσα στὸ φυσικὸ πέρασμα σήμερα ἔχει σχεδὸν χαθεῖ· πιστεύω ὅμως πὼς ἀκολουθοῦσε τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχαίου δρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ λατομεῖο πρὸς τὰ χαμηλότερα, ὁμαλὰ ἀνδхра, λίγο πιὸ πάνω, ΝΔ. ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαρίνας.

Τὸ σχετικὰ μικρῶν διαστάσεων λατομεῖο ποὺ ἐντοπίσαμε, ἐπίσης μακρὰν τῆς πόλεως στὴν θέση Ἀγία Εἰρήνη⁶³⁴ (εἰκ. 258), κοντὰ στὶς Λεῦκες, φαίνεται πὼς χρησιμοποιήθηκε κυρίως γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἀνάγκες τῆς γύρω περιοχῆς.

630. ΠΑΕ 1984, 391 σημ. 95.

631. Ὑψ. 2.50 καὶ 2.54 μ., διάμ. 0.55 μ.

632. Βογιατζίδης 1918, 76.

633. Ὑψ. 1.15 μ., διάμ. 0.50 μ.

634. Βλ. παρακ. σημ. 823 καὶ 829.

Εἰκ. 257. Λατομεῖο κοντὰ στὴν Ἀγία Μαρίνα.

Εἰκ. 258. Λατομεῖο στὴν Ἀγία Εἰρήνη.

Ἡ συστηματικὴ διεπιστημονικὴ ἐξερεύνηση ὅχι μόνον τῶν προαναφερθέντων λατομείων ἀλλὰ καὶ ἄλλων μαρμαροφόρων θέσεων στὴν μείζονα περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας, ἐνδεχομένως θὰ δώσει ἀπάντηση καὶ σὲ ἄλλα ἐρωτήματα, ὅπως ἡ ἀκριβὴς προέλευση τοῦ ὕλικοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ἐπιγραφές, ἐπιτύμβιες, δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα, γιὰ τὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἀνάγλυφα – ἀναθηματικὰ καὶ ἐπιτάφια –, τὰ βάθρα καὶ τὶς βάσεις ἀγαλμάτων, καθὼς καὶ γιὰ τὰ χρηστικὰ σκεύη, λουτήρες, λεκάνες, περιρραντήρια, κ.ἄ. Γιὰ τοὺς λιθοξόους, τοὺς γλύπτες ποὺ σμίλευαν τὴν ἀμοργιανὴ πέτρα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, πολýτιμες μαρτυρίες παρέχουν τὰ σπαράγματα τῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν ἀγαλμάτων, ὅπως τὸ γνωστὸ ἀρχαῖο ἀγαλμα τῆς ἐνδεδυμένης ἀνδρικῆς μορφῆς (εἰκ. 127) καὶ ἄλλα, ἀκόμα ἄγνωστα θραύσματα τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Μόνον γιὰ τοὺς λατόμους ποὺ πάσχιζαν νὰ ἀποκόψουν ἀπὸ τὸ φυσικὸ πέτρωμα, ἀπὸ τὴν μάνα, τοὺς ὄγκους τοῦ μαρμάρου, καὶ γιὰ τοὺς λιθοξόους, ποὺ δούλευαν μὲ μαστοριὰ γιὰ νὰ συναρμόσουν ἐν ξηρῷ τοὺς τεράστιους γωνιόλιθους στὸ Γυμνάσιο (εἰκ. 209-212), ἢ τὶς λιθοπλίνθους στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 183-184), φαίνεται πὼς δὲν θὰ μάθομε ἂν ἦταν ἐντόπιοι, δημότες τῆς Μινώας, ἢ ξένοι παρεπιδημοῦντες, Νάξιοι, Πάριοι, Σάμιοι ἢ Μικρασιάτες.

IV. Ο ΛΙΜΗΝ

Ο ΛΙΜΗΝ

Τὸ φυσικό, προστατευμένο ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ἐπίνειο τῆς Μινώας, τὸ σημερινὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων (εἰκ. 259-260), μὲ τοὺς εὐλίμενους ὅρμους Κατ' Ἀκρωτήρι (εἰκ. 249-250) καὶ Ἅγιος Παντελεήμων - Μαλτέζι (εἰκ. 261), τὸν εὐφορο κάμπο καὶ τοὺς φυσικὰ ὄχυροὺς βουνώδεις λόφους ποὺ τὸ περικλείουν, στάθηκε πάντα, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους, ὁ σημαντικότερος παράγων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη ὅχι μόνον τῆς πόλεως τῆς Μινώας, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ἀμοργοῦ. Δηλωτικὸ τῆς σημασίας του στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἡ ρητὴ ἀναφορὰ του τόσον στὶς γραπτὲς πηγὲς μὲ τὶς τρεῖς πόλεις τοῦ νησιοῦ (Ἀμοργὸς αὕτη τρίπολις καὶ λιμὴν)⁶³⁵, ὅσον καὶ στὶς ἐπιγραφές⁶³⁶.

Εἰκ. 259. Τὰ Κατάπολα.

635. Βλ. παραπ. σημ. 12.

636. IG XII 7, 223 καὶ 225. Στὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων, καὶ εἰς-

πλουν καὶ ἔκπλουν ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 226, 2.

Τὰ Κατάπολα

Γιὰ τὸ σημερινὸ ὄνομα τοῦ λιμένος *Τὰ Κατάπολα* δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς μαρτυρίες, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τύπους *Καταπλά*⁶³⁷ καὶ *Katapulo (Porto Bathy)*⁶³⁸, ποὺ ἀναφέρουν, μεταξὺ ἄλλων ὀνομάτων⁶³⁹, οἱ ξένοι ταξειδιῶτες, ἀπὸ τὸν Buodelmonti⁶⁴⁰, τὸν 15ο αἰ., μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰ. Ἀκόμα ὅμως καὶ ἂν δὲν τὸ ὀνοματίζουν, ὅπως ὁ B. Randolph⁶⁴¹ τὸν 17ο αἰ. καὶ ὁ K. G. Fiedler⁶⁴² τὸ 1839, ὅλοι τονίζουν πὼς εἶναι τὸ ἀσφαλὲς λιμάνι τοῦ νησιοῦ. Πρῶτος ὁ Ῥόσς⁶⁴³ τὸ 1840 παραδίδει τὸ ὄνομα *ta Katapola* καὶ τὸ ἐρμηνεύει «κατὰ τὴν πόλιν». Στὸν Ῥόσς ὀφείλομε ὅχι μόνον τὴν πρώτη ἀκριβῆ περιγραφὴ τῶν ὁρατῶν τότε ἀρχαίων λειψάνων, ἀλλὰ καὶ τὶς πρώτες ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ διενήργησε στὴν Παναγία [τὴν] *Καταπολιανή*⁶⁴⁴. Ἐκτοτε, οἱ ἀναφορὲς στὰ *Κατάπολα* εἶναι ἐλάχιστες⁶⁴⁵. Δὲν γνωρίζομε ἐάν, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ φυγὴ τῶν κατοίκων τὸν 7ο αἰώνα πρὸς τὰ προφυλαγμένα ὄρεινὰ μέρη, κυρίως στὸ *Κάστρο* (βλ. παραπ. σ. 79 κέ.), ὑπῆρχε οἰκισμὸς ἢ, ὅπως σημειώνει ὁ Μηλιαράκης τὸ 1884, μόνον «πολλὰ οἰκίσσεις εἰς ἀθροίσματα κατατετμημέναι»⁶⁴⁶, στὸ *Ξυλοκερατίδι*, στὸ *Ραχίδι* καὶ στὰ *Κατάπολα*, καθὼς καὶ «διεσπαρμένες ἀγροκατοικίες»⁶⁴⁷ στὸν εὐφορο κάμπο. Σύμφω-

637. Chr. Buodelmonti Florentini, *Librum Insularum Archipelagi* (1422, Lipsiae et Berolini 1824). E. Legrand (ἐκδ.), *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buodelmonti, version grecque par un anonyme* (Paris 1897) 60, 216: «...ἔχει δὲ αὕτη καὶ τρεῖς οἶον εἰπεῖν ἀκροπόλεις Ἀμουργόν, Ἰάλον καὶ Πλάτην, Πρὸς μὲν οὖν ἄρκτον τρεῖς λιμένες εἰσίν, Ἀγία Ἄννα, Καλὸς καὶ *Κατάπλα*» (= Elle a pour ainsi dire trois forteresses: Amorgos, Giali et Plati. Au nord, il ya a trois ports: Sainte Anne, Calos et *Catapla*).

638. Weil 1876, 329, 331: *Katapulo (Porto Bathy)*.

639. Τὰ ὀνόματα *Plati*, *Porto Plato* καὶ *Βαθὺ* παραδίδονται ἀπὸ τοὺς Marco Boschini, *L'Archipelago con tutte le Isole* (1658) σ. 55 (χάρτης *Plati*), Francesco Piacenza, *L'Egeo redivivo* (1688) χάρτης (σ. 244): *Porto Plato* = *Katapla*, καὶ Charles Nicholas Sigisbert Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie* (1779, 1801, τόμ. Α', σ. 290: *port Vathi*). Γιὰ τοὺς περιηγητές, τὴν ἀνακριβῆ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων καὶ τοὺς χάρτες τῶν «νησιογράφων», ὁ Μηλιαράκης 1884, 75 κέ. σημειώνει χα-

ρακτηριστικά: «μικρὸν πλησιάζοντες τὴν πραγματικότητα».

640. Buodelmonti ὁ.π.: *Plati (Πλάτη)*, *Κατάπλα*.

641. B. Randolph, *The Present State of the Islands in the Archipelago* (Oxford 1687) 24: «The port is convenient, and secure against bad weather».

642. K. G. Fiedler, *Reisen durch alle Theile des Königreiches Griechenland* (Leipzig 1840) 346.

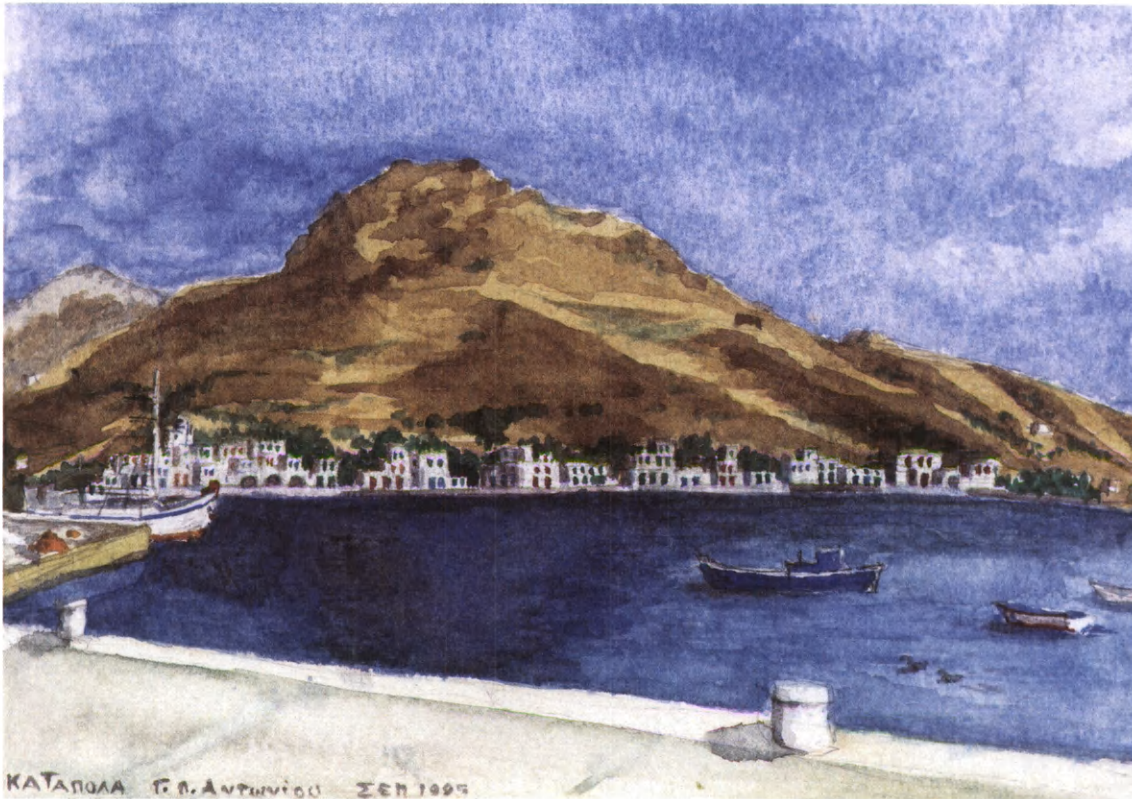
643. Ross I, 1840, 173 καὶ χάρτης στὴν σ. 52.

644. Ὁ Ross ὁ.π. 175, παραδίδει καὶ τὸ εὐρύτατα τότε διαδεδομένο ἐπίθετο *Ἐκατονταπολιανή*. Ὁ Weil 1876, 331, σημ. 2, χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο *Katapoulani*, ἂν καὶ μνημονεύει τὶς δημοσιεύσεις τοῦ L. Ross.

645. Ἡ τελευταία σύντομη ἀναφορὰ στὸ *Griechenland, Lexikon der historischen Stätten von den Anfängen bis zur Gegenwart* (ἐκδ. S. Lauffer, München 1989) 313 λ. *Katapola*, ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει τὶς παλαιὲς πληροφορίες τῶν Ross καὶ Rupel (βλ. παρακ. σημ. 672).

646. Μηλιαράκης 1884, 13.

647. Αὐτόθι 12.

Εἰκ. 260. Τὰ Κατάπολα (ἔργον Γ. Ἀντωνίου).

να με ἔμμεσες πληροφορίες, καὶ κυρίως με ὅσα ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης, πολλὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀνεξαρτησία, γύρω στὸ 1880, «τὸ ἀσφαλὲς καὶ χωρητικὸν μεγίστων πλοίων» λιμάνι ἀπέκτησε «λιθόκτιστον προκυμαίαν ἱκανῆς ἐκτάσεως» καὶ «φανόν»⁶⁴⁸, ἔγινε ἔδρα τῶν λιμενικῶν ἀρχῶν τοῦ νησιοῦ, «ὑπολιμενάρχου καὶ τελωνοσταθμάρχου», καὶ ἄρχισαν νὰ κτίζονται «νέαι ὠραῖαι οἰκίσσεις».

Σήμερα, μόνον λιγοστὰ λείψανα τοῦ πρόσφατου παρελθόντος στέκονται ἀκόμα, ὅλα ὅμως παραμορφωμένα ἀπὸ τὶς συνεχεῖς μεταποιήσεις, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν ἀλόγιστο οἰκοδομικὸ ὄργασμὸ καὶ τὰ ἀνεξέλεγκτα «πανωσηγώματα» τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων. Ἀκόμα καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Καταπολιανῆς εἶναι κυριολεκτικὰ χωσμένη ἀνάμεσα σὲ πανύψηλα κτίσματα με ἐνοικιαζόμενα δωμάτια, καφετέριες, καταστήματα τουριστικῶν εἰδῶν, μπαράκια καὶ ἄλλα.

Τελείως ἀλλοιωμένη εἶναι καὶ ἡ παλαιὰ εἰκόνα τῆς μαρμαρόκτιστης Βρύσης κοντὰ στὴν παραλία, ὅχι μόνον ἀπὸ τὰ ἀσβεστώματα καὶ τὰ μπογιατίσματα τῶν ἀρχαίων λίθων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν «τουριστικὴ ἀξιοποίηση τοῦ χώρου» με τὰ τραπεζάκια τῶν παρακειμένων καταστημάτων. Μόνον τὸ χρῶμα τοῦ παλιοῦ καφε-

648. Αὐτόθι 32.

Είκ. 261. Κατάπολα, Άγ. Παντελεήμων-Μαλτέζι.

νείου - ναυτικού πρακτορείου του Νικόλα Πρέκα δεν ξεθώριασε από τον χρόνο και τις επεμβάσεις.

Ο επισκέπτης των Καταπόλων δεν μπορεί από την σημερινή εικόνα να υποψιασθεί πριν από πόσους αιώνες άρχισε εδώ η ζωή, αφού οι λιγοστές ακόμα ένδειξεις για την παλαιότερη κατοίκηση και τα υπάρχοντα λείψανα του άπώτερου παρελθόντος δεν είναι πλέον όρατά. Άλλα και οι γνώσεις μας για την ιστορία της κατοίκησης στον Λιμένα εξ αιτίας της συνέχισης της ζωής στην ίδια θέση από την προϊστορική εποχή, της αλλαγής της ακτογραμμής, και κυρίως έπειδή δεν έχει γίνει συστηματική ανασκαφική έρευνα, είναι ακόμα ολίγες και αποσπασματικές. Οι νέες υλικές μαρτυρίες από τις σωστικές ανασκαφές, τον έλεγχο των θεμελίων των νέων οικοδομών και των έργων κοινής ωφελείας, που διενεργεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία, συνήθως υπό την δαμόκλειον σπάθην των πάντοτε επειγομένων ιδιοκτητών και εργολάβων, μολονότι προσθέτουν νέες πληροφορίες για την ζωή στον Λιμένα και συχνά επιβεβαιώνουν τα αναφερόμενα στις επιγραφές, είναι ακόμα επιστημονικά ανεκμετάλλευτες. Άλλωστε, σχεδόν όλα τα νεοαποκαλυφθέντα, σημαντικά κτιριακά κατάλοιπα των έλληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, της ύστατης αρχαιότητας και της παλαιοχριστιανικής περιόδου, κατεχώσθησαν και καταχώνονται έσπευσμένα, ενώ τα πολυάριθμα κινητά εύρήματα δεν έχουν ακόμα μελετηθεί.

Για την ζωή στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και στην αρχαϊκή περίοδο λιγότες ενδείξεις παρέχουν μερικά ὄστρακα ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν Θ. Σπανοῦ καὶ Σταμ. Μαύρου⁶⁴⁹, ποὺ βρίσκεται σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς⁶⁵⁰. Ἡ πιστοποιημένη ὁμῶς ἀκμὴ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς πόλεως τῆς Μινώας στοὺς γεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαϊκοὺς χρόνους, καθὼς καὶ ἡ σύνδεση τοῦ προστατευτικοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ θαλασσίου τείχους (Seemauer) (εἰκ. 250) στὴν βόρεια κλιτὺ μὲ τὴν λεκάνη τοῦ λιμένος, ἀσφαλῶς προϋποθέτει τουλάχιστον λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις. Γι' αὐτὸ καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀπουσία ὑλικῶν μαρτυριῶν ὀφείλεται κυρίως στὸ κενὸ συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ἄλλωστε, ὁ πλακοσκεπὴς ἀγωγὸς τοῦ ἀρχαίου ὕδραγωγείου, ποὺ τροφοδοτεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα μὲ κρουσταλλένιο νερὸ τὴν Βρύση τῶν Καταπόλων, εἶναι κτισμένος μὲ τὸ ἴδιο ὑλικό – σχιστόλιθους – καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως τὸ ὀχυρωτικὸ τεῖχος τῆς πόλεως. Τὰ σωζόμενα ὑπέργεια, ἐπίγεια καὶ ὑπόγεια λείψανα τοῦ εὐμεγέθους ἀγωγοῦ, ἀκόμη ἐν μέρει ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ στὰ χαμηλότερα ἄνθηρα τῆς βόρειας πλαγίᾳς, βρίσκονται μέσα σὲ δύο ιδιόκτητες οἰκίες μὲ περβόλια καὶ παραμένουν τελείως ἀνεξερεύνητα.

Ἡ ἀπουσία ἀσφαλῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση προέλευσης μερικῶν σημαντικῶν μαρμάρινων γλυπτῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅπως τὰ σπαράγματα ἐπιταφίων στηλῶν⁶⁵¹, ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένα σὲ σπίτια (εἰκ. 262) ἢ σὲ ἐκκλησίες, δυσχεραίνει τὸν ἀκριβὴ ἐντοπισμὸ τοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασσικῆς περιόδου.

Εἰκ. 262. *Ανάγλυφη ἐπιτάφια στήλη, ἄλλοτε ἐντοιχισμένη στὰ Κατάπολα.

649. Γ. Γαβαλᾶς, ΑΔ 47, 1992 (1997), Β, 648-649. ΑΔ 48, 1993 (1998), 555.

650. Μέρος τῶν ἀρχαίων κτιριακῶν λειψάνων, καθὼς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κίονες, παραστάδες, κατώφλια κτλ., προφανῶς ἀπὸ τὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ἡμιαποκαλυ-

φθέντος ἄγνωστης μορφῆς οἰκοδομήματος, διετηρήθησαν ἐν ὑπογείῳ, κάτω ἀπὸ τὰ ἐνοικιαζόμενα δωμάτια ιδιοκτησίας Σ. Μαύρου-Σπανοῦ: βλ. ΑΔ 49, 1994 (1999), 797.

651. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Α 94/Κ1 (Μαραγκοῦ 1999, ἀρ. κατ. 10).

Ούτε όμως και για τὰ ἀναφερόμενα στὶς ἐπιγραφές τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων Ἱερὰ τοῦ *Δηλίου*⁶⁵² καὶ τοῦ *Πυθίου Ἀπόλλωνος*⁶⁵³, λείψανα τῶν ὁποίων βρέθηκαν κατὰ τὸν Ῥόσς⁶⁵⁴ τὸ 1837 «πλησίον καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Καταπολιανῆς», διαθέτομε νέες πληροφορίες. Τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, κίονες καὶ ἄλλα δυσμετακίνητα μέλη, ποὺ ἐντοπίστηκαν πρὸ χρόνων, ἐλπίζω πὼς βρίσκονται ἀκόμα θαμμένα κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Καταπολιανῆς, στὴν αὐλὴ τῆς, στὸ δρομάκι Β. ἀπὸ τὴν σημερινὴ εἴσοδο, καθὼς καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ὄμορα καὶ γειτονικὰ νεώτερα κτίσματα.

Πολλές ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ταφικές ἢ δημόσιου χαρακτήρα, ποὺ ἀναφέρει τὸ 1908 τὸ *Corpus* τῶν ἐπιγραφῶν (*IG* XII 7) ὅτι βρέθηκαν ἢ βρίσκονται στὴν περιφέρειαν τῶν Καταπόλων, κυρίως στὴν Καταπολιανὴ καὶ στὶς παρακείμενες οἰκίες μὲ κήπους, ἐντοπίστηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, οἱ περισσότερες σὲ ἄλλες θέσεις. Δεδομένης τῆς συνεχοῦς μετακίνησης ἀρχαίων λίθων, εἶναι δύσκολον ἕως ἀδύνατον νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν πράγματι προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λιμένου ἢ ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μινώας.

Ἀσφαλεῖς, νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ζωὴ στὸν χῶρο τῆς Καταπολιανῆς κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους παρέχουν μερικὰ χρονολογήσιμα ταπεινὰ ἀντικείμενα, ὅπως ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων, θραύσματα ἀνάγλυφων ἀγγείων πόσεως, μεγαρικῶν σκύφων καὶ γυάλινων μυροδοχείων⁶⁵⁵, ἀπὸ τὰ οἰκόπεδα τῶν Μιχ. καὶ Μάρκου Βεκρῆ⁶⁵⁶, Ν. Ρόγκου⁶⁵⁷, Δ. Σ. Μαύρου⁶⁵⁸, καὶ κυρίως τοῦ Θ. Σπανοῦ⁶⁵⁹.

652. *IG* XII 7, 220 (βλ. παραπ. σημ. 557)· ἐπίσης 221 (σημ. 551)· 222 καὶ 223 (βλ. σημ. 366)· 224, σήμερον ἐντοιχισμένη κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὸ *Πέρα Ραχίδι*· 225 (βλ. σημ. 558) καὶ 226 (βλ. σημ. 370).

653. *IG* XII 7, 246 (χαμένη).

654. Ross I, 1837, 35-36 καὶ L. Ross, *Archäologische Aufsätze* II (1837) 639· κατὰ τὸν Weil 1876, 331, ὁ ναὸς τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος πρέπει νὰ βρίσκεται «στὸ περιβόλι τοῦ Ἀντ. Μάνεση». Γιὰ τὴν ἐπίσημη λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος ἕως καὶ τοὺς ὀψιμοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μαρτυροῦν τὰ νομίσματα ποὺ ἔκοψε ἡ πόλις ἐπὶ Ἰουλίας Μαΐσας (218-222 μ.Χ.), μὲ τὸν Ἀπόλλωνα λυρωδὸ στὸν ὀπισθότυπο· Λάμπρος 1870, ἀρ. 26 καὶ Λιάμπη 2002.

655. Γιὰ τοὺς μεγαρικοὺς σκύφους βλ. διδ. διατρ. Παππᾶ ὁ.π. (σημ. 388). Τριανταφυλλίδης ὁ.π. (σημ. 387). Βλ. ἐπίσης παρακ. Βιβλιογραφία τῆς Μινώας σ. 379-380.

656. Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα ἀναφέρονται στὶς σύντομες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ· βλ. Τ. Μαρκέτου, *ΑΔ* 38, 1983, Β2, 398, καὶ προσεχῶς Βασιλικὴ Δημητρίου, *ΑΔ* 53, 1998 καὶ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, *ΑΔ* 54, 1999. Μόνον τὰ γυάλινα ἔχουν μελετηθεῖ· βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, Γυάλινα μυροδοχεῖα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικὰ τοῦ Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θήρα 31.8-3.9.1995*, *ΕΕΚΜ* 17 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) εἰκ. 2 σημ. 41 καὶ 146.

657. Βλ. προσεχῶς Β. Δημητρίου, *ΑΔ* 1997 καὶ 1998.

658. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Δ. Σ. Μαύρου βλ. Α. Μαραγκοῦ, *Συνέδριον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα 1983* (ὑπὸ ἐκδοσιν).

659. Γ. Ἰ. Γαβαλᾶς, *ΑΔ* 48, 1993 (1998), 555, καὶ *ΑΔ* 49, 1994 (1999), 797.

Ἀπὸ τὸν ὄψιμο 1ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. τὸ ἐπίνειο τῆς Μινώας, ὡς τόπος ἐξορίας ἐπιφανῶν Ρωμαίων πολιτῶν, γνώρισε σημαντικὴ ἀκμή. Τὴν ἀνθησὴ τοῦ Λιμένος πιστοποιοῦν ἐπιγραφές, θραύσματα βάθρων μαρμαρίνων τιμητικῶν ἀνδριάντων αὐτοκρατόρων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα, καμαροσκεπεῖς τάφοι, καθὼς καὶ διάφορα κινητὰ εὐρήματα. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές⁶⁶⁰, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λ. Ῥὸς καὶ τοῦ Ἐ. Ἰωαννίδη, πολυσήμαντες πληροφορίες παρέχουν τὰ ψηφίσματα ποὺ ἐξέδωσαν οἱ ἀρχεὲς τῆς πόλεως τῆς Μινώας, ἡ φιλοσέβαστος *Μεινωητῶν βουλή*, ὁ δῆμος, ὁ δῆμος *Ρωμαίων*, κτλ., γιὰ νὰ τιμήσουν τοὺς Ρωμαίους καίσαρες καὶ αὐτοκράτορες, ἀπὸ τὸν *Αὔγουστον*⁶⁶¹ ἕως καὶ τὸν *Μάρκον Αὐρήλιον Ἀντωνεῖνον Εὐσεβῆ Σεβαστόν*, τὸν γῆς καὶ θαλάσσης δεσπότην⁶⁶². Στὰ χρόνια τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, γύρω στὸ 164 μ.Χ., χρονολογεῖται τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἔκτισε κάποιος *Ἐφέσιος καὶ Ἀμόργιος υἱὸς τῆς Σεπτικίας Ἀττικίλλης* καὶ καθιερώθη (ἐγκαινιάστηκε) *παρόντος* τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου *Γαίου Οὐεττίου* (C. Vettius)⁶⁶³.

Ἐπειδὴ τὸ μεγάλων διαστάσεων (μῆκ. 2.80 μ.), ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο, σήμερα ἐντοιχισμένο στὴν κλίμακα τῆς εἰσόδου (εἰκ. 263) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Ραχίδι (βλ. παρακ. σ. 309), ἦταν ἕως τὸ 1908 in agro prope ecclesiam (σὲ ἀγρὸ πλησίον τῆς) Παναγίας Καταπολιανῆς, πιθανότατα ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν θέσιν τοῦ σημαντικοῦ δημόσιου οἰκοδομήματος.

Εἰκ. 263. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο χτισμένο στὴν εἴσοδο τοῦ Ἀγ. Γιώργη στὸ Ραχίδι.

[- - - - - Μο?]υσικοῦ Ἐφέσιος ὁ καὶ Ἀμόργιος υἱὸς Σεπτικίας Ἀττικίλλης
[καὶ(?) Γαίου(?) Ο]υεττίου Σαβεινιανοῦ, ἐφ' οὗ παρόντος καθιερώθη.

(IG XII 7, 262)

660. Βλ. ἐνδεικτικὰ IG XII 7, 240 (βλ. καὶ Index V. Res Publica Romana).

661. Αὐτόθι 268 (βλ. παραπ. σημ. 407).

662. Αὐτόθι 266 (βλ. παραπ. σημ. 426).

663. Αὐτόθι 262. Βλ. παραπ. σημ. 419.

Στὸν χώρο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς, πίσω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ καὶ στὴν αὐλὴ εἶναι ἀκόμα ὁρατὲς μερικὲς ἐνεπίγραφες βάσεις, οἱ περισσότερες ἀσβεστωμένες· εὐανάγνωστη εἶναι μόνον ἡ ἐπιγραφὴ στὸ μαρμάρينو βάθρο ποὺ βρίσκεται στὴν αὐλὴ (εἰκ. 264), κάτω ἀπὸ μιὰ γέρικη, πανύψηλη κοκορεβυθιά (μαστιχοφόρο σχῖνο⁶⁶⁴), ἀνάμεσα σὲ περιποιημένους ντενεκέδες μὲ βασιλικούς καὶ γεράνια. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ παραμυθητικόν (παρηγορητικὸ) ψήφισμα⁶⁶⁵, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (μετὰ τὸ 207 μ.Χ.), τὸ ὁποῖον, μετὰξὺ ἄλλων, μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ Σάμιοι κατοικοῦσαν ἀκόμα στὴν Ἀμοργείων Μινωητῶν πόλιν, καὶ ἀποφάσισαν νὰ τιμήσουν τὸν Φιλάγαθον, υἱὸν τοῦ Ἰάσονος, δημόσιον λειτουργὸν καὶ εὐεργέτην τῆς πόλεως· γιὰ νὰ τὸν παρηγορήσουν γιὰ τὸν πρόωρο χαμοῦ τοῦ παιδιοῦ του ἔστησαν ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ χαλκοῦν ἀνδριάντα, ὁλοσώματον. Σήμερα, μολονότι τὸ χάλκινο ἄγαλμα δὲν σώζεται

Εἰκ. 264. Ἐνεπίγραφο βάθρο στὴν Καταπολιανή.

664. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «πολλῶν καὶ γηραιῶν» μαστιχοφόρων σχίνων στὴν Ἀμοργό, βλ. Μηλιαράκη 1884, 19.

665. Ἐ. Ἰωαννίδης, *Πανδώρα* IX, 1859, 469. *IG* XII 7, 240 (στὸ προαύλιο τῆς Καταπολιανῆς). Νίγδελης 1990, 19 σημ. 28, σ. 62 σημ. 186.

καὶ ἡ θέσις τοῦ ἐπισήμου τόπου παραμένει ἄγνωστη, ὁ φθεγγόμενος λίθος μᾶς πληροφορεῖ πῶς τὸ ψήφισμα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, ἀπέβλεπε ὅχι μόνον εἰς ἀμοιβήν (ἀνταμοιβή) τῆς εὐποιίας τοῦ φιλαγάθου πατρός, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ εἶναι στὸ μέλλον (ἐσόμενον) ὑπόμνημα καὶ τοῖς μεταγενεστέροις ἀρετῆς τε καὶ καλοκαγαθίας τῆς περὶ τὸν δῆμον.

- Σαμίων [τῶν Ἀμοργ]ὸν Μεινῶαν κατοικούντων ἔδο-
 ξεν ἄρχουσι, βο[υλῇ], δήμῳ· γνώμη στρατηγῶν καὶ δεκαπρώ-
 των ἐχόντων δὲ καὶ τὴν πρυτανικὴν ἐξουσίαν· εἰσηγησα-
 μένου τὸ ψήφισμα Ἑρμοκράτους Ἀριστίωνος τοῦ πρώ-
 5 του ἄρχοντος· ἐπιψηφισαμένου Ἀθηνοκλέους β' τοῦ
 Ἡγησίππου βουλευτοῦ· ἐγράφη κατὰ τὸν νόμον·
 ἐπεὶ ὁ ἀξιολογώτατος Φιλάγαθος Ἰάσονος
 ἀνὴρ προηγουμένως μὲν καλὸς τε καὶ ἀγαθὸς καὶ
 κοσμῶν τὸ τῆς βουλῆς ἡμῶν ἀξίωμα διάδηλος
 10 γενόμενος, ἔν τε ἀγορανομίαις κοσμῶν πο[λ]-
 λάκις καὶ στρατηγίαις, στεφανηφορήσας τε
 ἐνδόξως καὶ τὰς λοιπὰς πάσας ἀρχάς τε καὶ
 λειτουργίας ἐκτελέσας φιλοτείμως, ἀγαγόμε-
 [ν]ος πρὸς γάμον ἀπὸ τῆς Θηραίων πόλεως γυν[α]ῖ-
 15 [κα] τὴν εὐγενεστάτην καὶ σωφρονεστάτην Κλαυ-
 [δία]ν Λεωνίδου καὶ ἐξ αὐτῆς γεν(ν)ήσας ἀνέθρεψε
 [υῖον] Φιλάγαθον μεγάλας ἡμῖν ἐκ παιδὸς ἡλικίας
 [εὐθύς] ἐλπίδας ὑποφαίνοντα διὰ τε τῆς κοσμιό-
 [τητος κα]ὶ τῆς τοῦ ἥθους πραότητος, οὐ καὶ αὐ-
 20 [τοῦ ἐξ] ὀνόματος ἡγορανόμη[σε]ν φιλοτείμως
 [ὁ π]ατὴρ προαιρούμενος καὶ ἐν τούτῳ τὴν πόλιν
 εὐεργετεῖν, συνέβη δὴ τὸν παῖδα, πρὶν ἢ τῇ τῶν ἀνδ[ρῶν]
 ἡλικίᾳ προσελθεῖν, [το]ῖς τῆς ἀπαραιτήτου πεπ[ρω]-
 μένης ἀνανκαίοις [νόμ]οις ὑπαχθέντα ἐξ ἀνθρώ-
 25 πων ἀπελθεῖν· [δ]εδόχθαι διὰ τοῦδε τοῦ ψηφί-
 σματος εἶς τε παραί[ν]εσιν τοῦ ἀξιολογωτάτου πα-
 τρός αὐτοῦ Φιλαγάθου καὶ εἰς ἀμοιβήν τῆς εὐποιίας
 ἀναστῆσαι τὴν βουλὴν τοῦ ἥρωος ἐν ἐπισή[μῳ] τόπῳ
 χαλκοῦν ἀνδριάντα ὁλοσώματον ὑπόμνημα
 30 καὶ τοῖς μεταγενεστέροις ἐσόμενον ἀρετῆς τε καὶ
 καλοκαγαθίας τῆς περὶ τὸν δῆμον. περὶ τοῦ
 αὐτοῦ ἐγράφη ψηφίσματα τρία, ἐξ ὧν τὰ δύο ἐπ[ε]-
 δόθη ἄρχοντι, ἵνα ἀποθῇται εἰς τὸ ἀρχεῖον.
 ἐδογματίσθη ἀγομένης βουλῆς τῆς πρ(ὸ) γ' εἰδῶν
 35 Ἀπριελίων, Σεπτιμῖω Ἀπρῳ καὶ Ἀννίῳ Μαξίμῳ
 ὑπάτοις· ἐπὶ στεφανηφόρου Ἀττικοῦ β'
 τοῦ Προτείμου· Ἑρμοκράτης Ἀριστίωνος
 ὁ πρῶτος ἄρχων τῆς Ἀμοργίων Μεινωτῶν πό-
 λεως εἰσηγησάμεν καὶ ἀπεδεξάμεν·
 40 Ἀθηνοκλῆς β' τοῦ Ἡγησίππου βουλευτῆς ἐπε-
 ψηφισάμη[ν].
 ψ(ηφίσματι) β(ουλῆς) δ(ήμου).

(IG XII 7, 240)

a. 207 p. Chr. n.
 die 11 m. Aprilis.

Γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίον τῶν κατοίκων τοῦ Λιμένος, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ἔμμεσες πληροφορίες παρέχουν ὀρισμένα τυχαῖα εὐρήματα, χρηστικά σκεύη, πῆλινα καὶ γυάλινα, καθὼς καὶ διάφορα ἀντικείμενα οἰκοσκευῆς, ὅπως πόδια καὶ βάσεις λίθινων ἐπίπλων καὶ περιρραντηρίων, λουτήρες κ.ἄ., ποὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ ἐκκλησάκια καὶ σὲ σπίτια ἢ παραπεταμένα στὰ χωράφια⁶⁶⁶.

Ἀπτὰ τεκμήρια τῆς φροντίδας τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν γιὰ τοὺς ἐξορίστους Ρωμαίους πολῖτες ἀποτελοῦν οἱ οἰκίαι καὶ οἱ θέρμες, τὰ λουτρά μὲ πολυτελὴ ψηφιδωτὰ δάπεδα, λείψανα τῶν ὁποίων σώθηκαν σὲ ἄλλες φυγαδικὲς νήσους τῶν Κυκλάδων. Στὰ Κατάπολα τὰ τελευταῖα χρόνια, χάρις στὶς ἀναγκαστικὲς ἀνασκαφές γιὰ τὴν ἐκσκαφὴ θεμελίων, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ χώραν σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα οἰκιῶν καὶ λουτρῶν. Ἔτσι, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Καταπολιανή, στὰ ἀνατολικά, πλησίον τῆς παραλίας, στὴν θέσῃ μὲ τὸ παλιό, εὐγλωττο τοπωνύμιο Λουτρό, στὰ οἰκόπεδα τῶν Μιχ. Ἰ. Βεκρῆ⁶⁶⁷, Μάρ. Ἰ. Βεκρῆ⁶⁶⁸ καὶ Νικ. Ρόγκκου⁶⁶⁹, ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, ἐπιφανειακὰ καὶ ἀνασκαφικά, διαφόρων ἐποχῶν, ἐντοπίστηκαν μεταξὺ ἄλλων, ὁ ἀγωγὸς παροχῆς ὕδατος ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ὕδραγωγεῖο⁶⁷⁰, τμήματα πῆλινων σωλῆνων ὕδροδοτήσεως, θραύσματα πῆλινων πλακῶν δαπέδων ὑποκαύστου, καὶ ἄλλα. Δυστυχῶς καὶ ἐδῶ, ὅχι μόνον δὲν εἶναι πλέον τίποτα ὁρατό, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου χώρου τελείως λειψή. Στὸ Λουτρό, καθὼς καὶ στὰ ὅμορα, ἄλλοτε περιβόλια μὲ ὁμορφοκτισμένα σπίτια, καθὼς συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῶν νέων ἀνασκαφικῶν δεδομένων μὲ τὶς παλαιᾶς μαρτυρίες, ὅπως εὐμεγέθη οἰκοδομικὰ μέλη, κίονες στρεπτοὶ καὶ ἀρράβδωτοι, μαρμάρινες κορωνίδες, σπαράγματα γλυπτῶν καὶ ἄλλα, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἐκτεταμέναις κτιριακῆς ἐγκαταστάσεις. Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν σημασία τοῦ Λουτροῦ ἀποτελεῖ καὶ ὁ πρόσφατος ἐντοπισμὸς στὰ οἰκόπεδα Βεκρῆ-Ρόγκκου τῆς οἰκίας Γιαννακόπουλου⁶⁷¹, στὴν ὁποίαν ἕως τὸ 1908 ἦταν ἐντοιχισμένη εὐμεγέθης μαρμαρίνη ἐνεπίγραφη⁶⁷² βάση ἀνδριάντος, ἀνδρουμένου στὸν πρώιμο 3ο μ.Χ. αἰ., πρὸς τιμὴν πολίτου σιφναϊκῆς καταγωγῆς⁶⁷³.

666. Τὰ περισσότερα βρίσκονται καταγεγραμμένα στὶς ἀποθήκες ἀρχαίων στὴν Χώρα, καθὼς καὶ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογή.

667. Βλ. παραπ. σημ. 656 καὶ προσεχῶς Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, ΑΔ 2000 καὶ 2001.

668. Βλ. προσεχῶς Βασ. Π. Δημητρίου, ΑΔ 53, 1998.

669. Βλ. προσεχῶς Βασ. Π. Δημητρίου, ΑΔ 52, 1997.

670. Βλ. παραπ. σ. 293.

671. IG XII 7, 272: «exscripsi Catapolis in muro casae quae est Iannacopuli inaedificatam». Ἡ ταύτιση τῆς οἰκίας Νικόλα Γιαννακόπουλου ὀφείλεται στὴν ἀσφαλὴ πληροφορία (21/4/1998) τῆς Ἀμοργινῆς Μαρίας Ἰ. Μαραγκοῦ, τὸ γένος Νικ. Πλατῆ.

672. M. S. Reinach, BCH 8, 1884, 442, ἀρ. 5 (3ος μ.Χ. αἰ., μετὰ ἀπὸ τὸ 212 μ.Χ.). W. Ruppel,

Γιὰ τὴν ἀκμὴ τῶν Καταπόλων στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους περίτρανη μαρτυρία ἀποτελοῦν τὰ λείψανα μνημειακοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος μὲ περίτεχνα κοσμημένους στρεπτοὺς καὶ ἀρράβδωτους κίονες, κιονόκρανα, καὶ κυρίως λαμπρὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἄριστης διατήρησης, τὰ ὅποια ἀποκαλύφθηκαν στὸ οἰκόπεδο Νικ. Μ. Νομικοῦ⁶⁷⁴, ἀνατολικά καὶ πλησίον τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς, στὸ παλαιό «περβόλι τοῦ Βλαβιανοῦ (;)», ποὺ ἀναφέρεται στὸ Corpus ὡς τόπος εὐρέσεως ἐπιγραφῶν. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ G. Deschamps⁶⁷⁵, οἱ κίονες, ποὺ βρέθηκαν τὸ 2000 πεσμένοι σὲ μεγάλο βάθος, «στέκονταν ἀκόμα ὀρθιοὶ» τὸ 1888, ὅταν καὶ ἐδῶ ἄνοιξε «δοκιμαστικὴ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς σειρᾶς τῶν κιόνων» καὶ «ἔφερε στὸ φῶς, σὲ δύο διαφορετικὰ σημεία, ψηφιδωτὸ δάπεδο βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἢ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος». Ἐκτοτε τὰ ἀρχαῖα λείψανα παρέμειναν θαμμένα κάτω ἀπὸ τὶς πανύψηλες ἐπιχώσεις τοῦ εὐφοροῦ περιβολιοῦ, ἄγνωστα στὴν βιβλιογραφία τῆς Ἀμοργοῦ. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, μέσα στὸν κατάφυτο κῆπο, στὸ νότιο καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα, πολλὰ δέντρα ξεριζώθηκαν καὶ κτίστηκαν θερινὴ οἰκία καὶ ἐνοικιαζόμενα δωμάτια. Ἡ ἀνοικοδόμησις ξενοδοχείου στὸν ἐναπομείναντα κῆπο στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ τὴν σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν καταλοίπων. Χάρης στὴν εὐαισθησία τοῦ ιδιοκτήτη Ν. Μ. Νομικοῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐδώρησε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀρχαίων μαρμάρινων θραυσμάτων ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένα ἢ διάσπαρτα στὸ παλιὸ περιβόλι, χάρις στὴν κατανόηση καὶ κυρίως στὴν μακροχρόνια ὑπομονή του, ὅχι μόνον συνεχίζεται συστηματικὰ ἡ ἀνασκαφικὴ

Zur Verfassung und Verwaltung der amorginischen Städte, *Klio* 21, 1927, 328 σημ. 8 (2ος μ.Χ. αἰ.). Νίγδελης 1990, 55 σημ. 159 (3ος αἰ., μετὰ ἀπὸ τὸ 212 μ.Χ.), σ. 59 σημ. 175 (στεφανηφόρος), σ. 62 (τέλη 2ου ἢ 3ου αἰ. μ.Χ.) σημ. 187 καὶ σ. 66 σημ. 203. Fr. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens* (Stuttgart 1993) 336-337 σημ. 1436, σ. 340 σημ. 1449 καὶ σ. 388.

673. Ὅπως δηλώνεται στὸ τιμητικὸ ψήφισμα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τῆς πόλεως τῶν Ἀμοργίων Μινωιτῶν, ὁ Σίφνιος καὶ Ἀμόργιος Μεινοῆτης ὑπῆρξε συγχρόνως στεφανηφόρος, ἐπικεφαλῆς τοῦ σώματος τῶν στρατηγῶν, πρῶτος ἄρχων καὶ ἀγορανόμος, ἀξίωμα ποὺ ἄσκησε στὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ του Θεοδότου: Νίγδελης 1990, 66 σημ. 203, καὶ τελευταῖα Λ. Μαργαχοῦ,

Σχέσεις Σίφνου καὶ Ἀμοργοῦ, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998* (ἔκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2000) 40.

674. Βλ. Γ. Γαβαλά, *ΑΔ* 49, 1994 (1999), 797 καὶ προσεχῶς *ΑΔ* 1995-2001.

675. Deschamps 1888, 324: «Dans le village de Katapola, une tranchée ouverte près de l'église de la Παναγία Καταπολιανή, le long d'une rangée de trois colonnes encore debout, a mis au jour, sur deux points différents, un dallage de mosaïque, ayant appartenu à une église byzantine ou un édifice romain». Τὸ 1984 (*ΠΑΕ* 1984, 390 σημ. 91) ἐσφαλμένα θεώρησα ὅτι οἱ κίονες ποὺ βρίσκονται στὸ χαντάκι Ν. ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι ταυτίζονται μὲ τοὺς ἀναφερόμενους ἀπὸ τὸν Deschamps.

έρευνα από την ΚΒ' Έφορεία δια του Γ. Γαβαλά, σὲ μεγάλο βάθος, ἕως τὸν φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ καὶ τὰ πολυσήμαντα κτιριακὰ κατάλοιπα, τὰ ἐντυπωσιακὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα μὲ τοὺς κίονες, εἶναι ἐπισκέψιμα, ἀφοῦ ὁ ἰδιοκτήτης δὲν ἐπέβαλε τὴν ἄμεση κατάχωσή τους πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς ὑπὸ ἀνέγερσιν οἰκοδομῆς. Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ οἰκόπεδο Νομικοῦ ἀσφαλῶς θὰ προσθέσει στὰ Κατάπολα ἕναν νέο ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Σημαντικὸ ὅμως θὰ εἶναι καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ὄφελος γιὰ τὴν ἀνασύστασις τῆς ἐλάχιστα γνωστῆς εἰκόνας τοῦ οἰκιστικοῦ ἱστοῦ τοῦ Λιμένος, ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τῶν κτιριακῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὸν 7ο μ.Χ. αἰ., καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἑνταξὶ ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων στὸ ὑπὸ ἐκπόνησιν τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν ἀρχαίων Καταπόλων.

Στὰ λιγοστὰ ὑλικά κατάλοιπα τῆς Ρωμαιοκρατίας στὸν Λιμένα συγκαταλέγεται καὶ τὸ μικρῶν διαστάσεων ψηφιδωτὸ⁶⁷⁶ δάπεδο, ποὺ ἕως τὸ 1985⁶⁷⁷ ἦταν χορηγισμένο, μισοφαγωμένο ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς φραγκοσυκιᾶς. Τὸ δάπεδο ἀνῆκε σὲ μνημειακὸ κτίσμα⁶⁷⁸, μετασκευασμένο στὰ νεώτερα χρόνια σὲ οἰκίσκο, σήμερα κατερειπωμένο, στὸ «περβόλι τοῦ Δεσποτίδου» στὸ Κατ' Ἀκρωτήρι. Στὸν λευκὸ «κάμπο» τεχνητὲς ψηφίδες μελανοῦ, λευκοῦ καὶ ὑποκίτρινου χρώματος σχηματίζουν σύμμετρα, γραμμικὰ γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα (εἰκ. 265). Δυστυχῶς καὶ ἐδῶ ἡ σχετικὰ πρόσφατη – μετὰ τὸ 1985 – ἀνέγερσις τοῦ πανύψηλου κτιρίου μὲ ἐνοικιαζόμενα δωμάτια, σὲ ἐλάχιστη ἀπόστασις στὰ ΝΑ. τοῦ χώρου μὲ τὸ ψηφιδωτό, ὅχι μόνον ἀλλοίωσε ἀνεπανόρθωτα τὴν οἰκιστικὴ εἰκόνα τῶν Καταπόλων, ἀλλὰ ἀσφαλῶς, ὅπως ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν προσεκτικὴν ἔρευνα τοῦ Γ. Γαβαλά τὸ 2001⁶⁷⁹, ἀφάνισε καὶ σημαντικὰς ἀρχαιολογικὰς μαρτυρίες.

Σὲ μικρὴ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν θέσιν ποὺ βρέθηκε τὸ ψηφιδωτό, στὰ ἀνατολικά, ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα λείψανα τάφων, ἕνας ἐκ τῶν ὁποίων, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ δασκάλου Λουκά Ε. Σίμου, περιεῖχε ἕνα ἀκέραιο φυαλίδιον ἀπὸ φυσητὸ γυαλί⁶⁸⁰.

676. ΠΑΕ 1984, 388-390. Διαστ. 3.17×1.58 μ. Βρίσκεται σὲ μικρὴ (2.30 μ.) ἀπόστασις ἀπὸ τὴν θάλασσα, δυτικὰ ἀπὸ τὰ Θολάρια (βλ. παρακ. σ. 301) καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλεως.

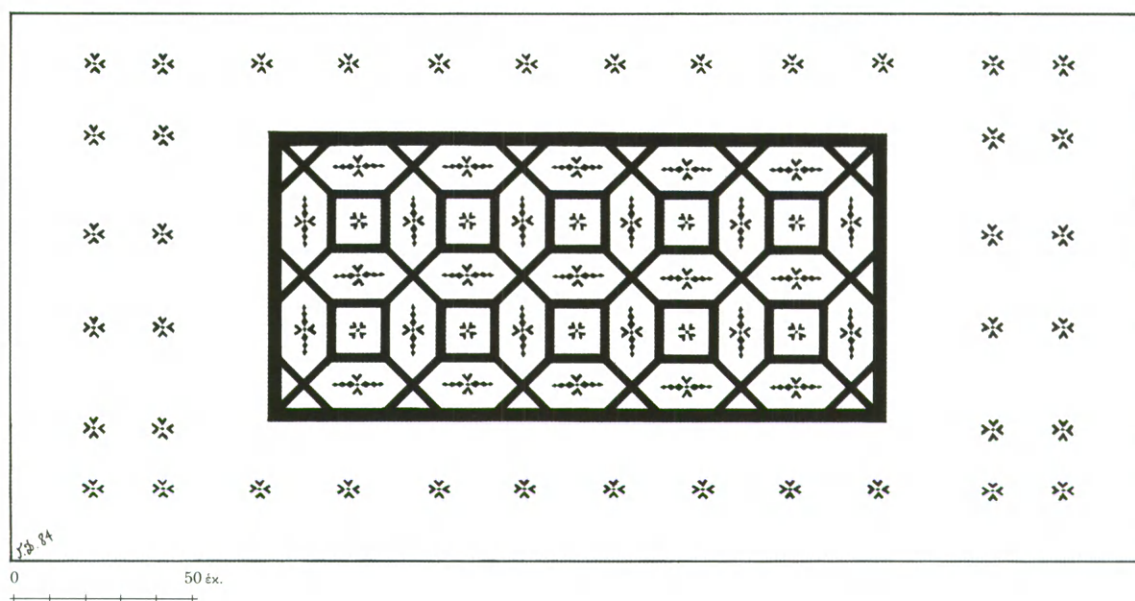
677. Γιὰ λόγους προστασίας μετεφέρθη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ: βλ. αὐτόθι 388-389 σημ. 90.

678. Οἱ τέσσαρις τοῖχοι ποὺ περιβάλλουν τὸ δάπεδο σώζονται σὲ ἄνισο ὕψος (0.05-0.45 μ.) καὶ διατηροῦν λείψανα κονιάματος. Ἡ μορφή καὶ ὁ

προορισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶναι γνωστά.

679. Ὅστὰ καὶ κρανία, λείψανα καμαροσκεπῶν καὶ ἀπλῶν τάφων καὶ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως γυάλινα ἀντικείμενα καὶ λύχνοι ὕστερων ρωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων, δύο ἀκέραια χρυσὰ ἐνώτια, κ.ἄ. βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ Β. τοῦ «ξενοδοχείου» Ἑλένης Κωβαίου: βλ. προσεχῶς, Γ. Γαβαλά, ΑΔ 2001.

680. Π. Τριανταφυλλίδης, Γυάλινα μυροδοχεῖα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, Πρα-

Είκ. 265. Ψηφιδωτό δάπεδο από τὸ Κατ' Ἀκρωτήρι (ὕπὸ Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Ἀπὸ τοὺς ὑπέργειους τάφους ποὺ σώζονται στὰ ὑπερκείμενα χωράφια, γνω-
στοὺς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ῥόσος ὡς τὰ *Θολάρια*⁶⁸¹, ἐντοπίζεται μὲ βεβαιότητα ἡ θέ-
ση τοῦ νεκροταφείου στὸν Λιμένα στοὺς ὄψιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Οἱ οἰκίσκοι
μὲ καμάραν, ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ταφικὴ ἐπιγραφή⁶⁸², ποὺ ἦταν ἄλλοτε
«κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας Καταπολιανῆς», βρίσκονται στὰ χαμηλότερα
ἄνδρα τῆς βόρειας κλιτύος τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μινώας, στὰ χωράφια νο-
τιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν Καταπολιανὴ καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ θαλασ-
σίου τείχους. Οἱ σωζόμενοι καμαροσκεπεῖς τάφοι, μολονότι μετασκευασμένοι σὲ
ἀποθηκὲς ἢ σταύλους αἰγοπροβάτων⁶⁸³, σώζουν τὴν ἀρχικὴ τους μορφή καὶ διατη-
ροῦν ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν.

Στὴν Παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸν 4ο μ.Χ. ἕως τὸν 6ο μ.Χ. αἰ., τὰ λιγο-
στὰ ἀκόμη ὄρατὰ στὰ Κατάπολα λείψανα χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ὑποδηλώ-
νουν ἀναβίωση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος. Ἀπὸ τὴν κάποτε εὐμεγέθη (τρί-
κλιτη) βασιλικὴ τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς, γνωστὴ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ῥόσος,

κτικὰ τοῦ Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θήρα 31.8 - 3.9.1995, *EEKM* 17, 2001 (ὕπὸ ἐκτύπω-
σιν), εἰκ. 14, σημ. 9.

681. Ross II, 1837, 41. Weil 1876, 332, καὶ
Μηλιαράκης 1884,

682. *IG* XII 7, 384: τὴν καμάραν ἀφ' ἰδίων
κόπων ἐποίησεν· ἡ ἐπιγραφή προφανῶς προέρ-
χεται ἀπὸ τοὺς παρακείμενους τάφους «prope
ecclesiam Παναγίας Καταπολιανῆς».

683. Λ. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1990, 270, πίν. 275β.

τὸ 1837, (βλ. παραπ. σ. 69), σήμερα ἔχει ἀπομείνει ἓνα μονόχωρο ἐκκλησάκι μὲ σχετικὰ εὐρύχωρη αὐλή, κτισμένο ἐπάνω στὸ βόρειο κλίτος τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πνιγμένο κυριολεκτικὰ ἀνάμεσα σὲ πανύψηλα κτίρια ποὺ συνεχῶς ξεφυτρώνουν, πάντα μὲ τὴν ἔγκριση τῶν ὑπευθύνων γιὰ τὴν διάσωση τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς. Ἀλλὰ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐλῆς, ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἦταν ὁ ἐξωνάρθηξ, πρόσφατα ἀλλοιώθηκε τελείως ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη προσθήκη ἑνὸς ὑψηλοῦ, κακόγουστου τσιμεντένιου προσκτίσματος. Εὐγλωττες ὅμως μαρτυρίες γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς μετασκευὲς καὶ μεταποιήσεις ἀποτελοῦν τὰ ἐντοιχισμένα ἢ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κίονες, στρεπτοὶ ἢ ἀρράβδωτοι, κιονόκρανα, ἐπίκρανα παραστάδων, κοσμηῆτες καὶ ὑπέρθυρα, ὅλα βέβαια ἀσβεστωμένα.

Ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, τὸν 7ο μ.Χ. αἰ., ἐγκαταλείπεται ὀριστικὰ ὁ παράλιος οἰκισμὸς τῶν Καταπόλων, καί, ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους, χρησιμοποιεῖται μόνον ὡς ὁ μοναδικὸς ἀσφαλὴς λιμὴν τοῦ νησιοῦ.

Ὁ Λιμὴν καὶ ὁ ὁμορος εὐλίμενος ὅρμος στὸ Κατ' Ἀκρωτήρι ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ κιόλας ἐποχὴ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ναυτικὲς ἀνάγκες τῆς περιοχῆς καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἦταν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας. Γιὰ τὴν μορφὴ του ὅμως, γιὰ τὴν θέση τοῦ μώλου καὶ τοῦ ἀγκυροβολίου τοῦ ἐπινείου τῆς πόλεως τῆς Μινώας δὲν διαθέτομε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς αὐξομειώσεις τῆς θαλάσσιας στάθμης, τὶς εὐστατικὲς κινήσεις, τὰ γεωλογικὰ καὶ φυσικὰ φαινόμενα, τὰ λιμενικὰ ἔργα διεύρυνσης τῆς ἀποβάθρας⁶⁸⁴, ἡ κατασκευὴ νέας προβλήτας τὸν περασμένο αἰῶνα στὸ μοναδικὸ⁶⁸⁵ τότε λιμάνι τῆς Ἀμοργοῦ, καθὼς καὶ οἱ συνεχιζόμενες διαμορφώσεις τῆς παραλίας, ἀσφαλῶς, ἀφάνισαν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιότερη μορφὴ τοῦ λιμανιοῦ.

Ἄγνωστη πρὸς τὸ παρὸν παραμένει καὶ ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ μώλου σὲ σχέση μὲ τὸν οἰκισμὸ τοῦ ἀρχαίου Λιμένος καὶ μὲ τὸ θαλάσσιο προστατευτικὸ τεῖχος στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Τὸ κενὸ ἔρευνας δυσχεραίνει σημαντικὰ τὴν διάγνωση τῆς σχέσεως τοῦ Λιμένος τῶν Καταπόλων μὲ τὸν παρακείμενο ὅρμο Κατ' Ἀκρωτήρι, μὲ τὸν ὁποῖον ἐνδεχομένως ἀποτελοῦσε διπλὸ λιμένα στὶς ὑπώρειες τῆς τειχισμένης ἀκρόπολης τῆς Μινώας (εἰκ. 250), ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Μηκύβερνα, τὸ ἐπίγειο τῆς ἀρχαίας Ὀλύνθου⁶⁸⁶.

Ἀλλὰ καὶ τὸ Κατ' Ἀκρωτήρι (βλ. παρακ. σ. 304 κέ.) μὲ τὰ ὁρατὰ ἀρχαῖα οἰκο-

684. Βλ. παραπ. σ. 290.

685. Μηλιαράκης 1884, 13.

686. Φ. Κ. (Δημήτριος) Χανιώτης, AAA 20, 1988 (1993), 102-110.

δομικά κατάλοιπα, παράκτια και ύποθαλάσσια⁶⁸⁷ (είκ. 266), ουσιαστικά παραμένει άνεξερευνήτο. Ἐδῶ πρὸς τὸ παρόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμφανὴ καὶ γιὰ τοὺς μὴ εἰδικοὺς μετατόπιση τῆς ἀκτογραμμῆς καὶ τὶς διεργασίες πρόσχωσης τῶν παρακτίων γεωλογικῶν στρωμάτων, ὁ χερσαῖος καὶ ὁ θαλάσσιος χώρος δὲν ἔχουν ἀκόμα ὑποστεῖ σοβαρὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ ἀνθρώπινες παρεμβάσεις.

Τὰ Κατάπολα, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἦταν τὸ κομβικὸ σημεῖο σύνδεσης ὄχι μόνον μὲ τὴν μείζονα περιφέρεια τοῦ Λιμένου καὶ τὴν χώρα τῆς Μινώας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Ἀμοργοῦ, κυρίως τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ ἐδῶ ὁ ἐπισκέπτης ἔχει τὴν δυνατότητα, μετὰ ἀπὸ πορεία ὀλίγων λεπτῶν τῆς ὥρας, βαδίζοντας σὲ πανάρχαια μονοπάτια, νὰ χαρεῖ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου, νὰ γνωρίσει ἀναλλοίωτους ἀκόμα τόπους, ποὺ κατοικήθηκαν πρὶν ἀπὸ πολλὰς χιλιάδες χρόνια, ἢ νὰ βιώσει στὰ ξωκκλήσια τὸ μεταφυσικὸ μὲ τὸ φυσικὸ, τὸ λιβάνι μὲ τὴν φλασκομηλιά.

Εἰκ. 266. Κατ' Ἀκρωτήρι: ὑποθαλάσσια λείψανα.

687. ΠΑΕ 1990, 270, πίν. 176. Συστηματικὴ ὑποβρύχια ἔρευνα δὲν ἔχει γίνῃ. Μόνον τὰ ὑποθαλάσσια κτιριακὰ λείψανα ἔχουν ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Μαν. Κορρέ.

Προτείνουμε λοιπόν στον υποφιασμένο περιηγητή τὰ ἀκόλουθα ὁδοιπορικά:

1. Κατάπολα - Κατ' Ἀκρωτήρι - Ἅγιοι Ἀνάργυροι - Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου.
2. Κατάπολα - Ραχίδι.
3. Κατάπολα - Ξυλοκερατίδι.

Ἀπὸ τὴν ἀποβάθρα ἀκολουθοῦμε τὸν τιμεντόστρωτο, νεότευκτο παράκτιο αὐτοκινητόδρομο καὶ φθάνομε στὸ παράλιο, ἀκόμα χωματένιο δρομάκι, σύρριζα στὸν ὑψηλὸ τοῖχο τοῦ τέως περιβολιοῦ τοῦ Μ. Δεσποτίδη, σήμερα οἰκοδομήσιμου οἰκοπέδου Μ. Γρίσπου, καὶ τῆς παλαιᾶς οἰκίας Μ. Κωβαίου, νότια ἀπὸ τὴν ὁποίαν καταλήγει τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλεως. Προχωρώντας πρὸς τὰ δυτικά, στὸν ἐκτὸς τείχους χώρο, τὸ στενὸ, παράλιο μονοπάτι καταλήγει στὸ χωράφι τοῦ Σιμιδαλᾶ μὲ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίτσας.

Τὸ Κατ' Ἀκρωτήρι

Ἡ Παναγίτσα

Τὸ μονόχωρο ἐκκλησάκι (εἰκ. 249) εἶναι κτισμένον στοὺς νεώτερους χρόνους⁶⁸⁸ μὲ παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὑλικό, ἐπάνω σὲ λείψανα χριστιανικῶν καὶ ἀρχαίων χρόνων. Τὰ θεμέλια τοῦ εὐμεγέθους κτίσματος, ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ στὴν ἀψίδα, στοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ στὸ αὐλιδάκι, πιθανότατα ἀνάγονται στὴν παλαιο-χριστιανικὴ περίοδο. Στὴν περίοδο αὐτὴν χρονολογοῦνται καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ οἰκοδομικὰ μέλη ποὺ διακρίνονται κάτω ἀπὸ παχιᾶς στρώσεις ἀσβέστη. Εὐάριθμα ὅμως μαρμάρινα θραύσματα, κτισμένα στοὺς τοίχους τοῦ ναΐσκου καὶ στὸν περίβολο, ἀνήκουν σὲ παλαιότερες ἐποχές, κυρίως στὴν Ρωμαϊοκρατία. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Weil⁶⁸⁹, τὸ 1876, «στὰ ἐρείπια τοῦ γκρεμισμένου ναΐσκου βρίσκονταν πολλοὶ ἐνεπίγραφοι λίθοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία νεκρόπολη». Ἡ ὕπαρξή, σήμερα κατεστραμμένου ἢ καταχωσμένου, «καμαροσκεποῦς τάφου κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι» ἀναφέρεται καὶ στὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν. Καὶ ἐδῶ τὸ κενὸ ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὅχι μόνον δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν πληροφοριῶν τοῦ 19ου αἰ., ἀλλὰ μᾶς ἀποτρέπει νὰ συναγάγομε συμπεράσματα γιὰ τὰ σωζόμενα ἀκόμη οἰκοδομικὰ λείψανα δυτικὰ καὶ βορειοδυ-

688. Δὲν γνωρίζομε πότε ἀκριβῶς κτίστηκε τὸ πρῶτο ἐκκλησάκι. Ἀπὸ τὸν R. Weil, *AM* 1, 1876, 332, μαθαίνομε ὅτι τὸ 1876 ἦταν ἐρειπωμένο: «eine verfallene Kapelle der Παναγία κατὰ ἀκροτήρι (sic)». Ἐπειδὴ τὴν ἴδια πληροφορία παραδίδει καὶ τὸ Corpus τοῦ 1908 *IG* XII 7, 319:

«Catapolis, in aedícula semirutá Παναγίας Κατὰ Ἀκροτήρι (sic)», συνάγεται ὅτι ξανακτίστηκε στὴν ἴδια θέσση τὸν 20ὸ αἰώνα.

689. Weil ὁ.π. : «... in deren Ruinen man Inschriftsteine der alten Nekropolis in Menge findet, meist blosse Namen und aus später Zeit».

τικά από τον ναΐσκο. Ἄλλωστε προέχει ἡ προστασία κυρίως τῶν βυθισμένων στὴν θάλασσα θεμελίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ὅταν χαμηλώνει ἡ στάθμη τῆς θάλασσας, γευματίζουν ἢ λιάζονται οἱ παραθεριστές, ἐνῶ συχνά «τσαντηρώνουν» οἱ «σωμαρωμένοι» τουρίστες.

Ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίτσας (εἰκ. 249), βαδίζοντας λίγα βήματα στὸ παράλιο μονοπατάκι μέσα στὸ χωράφι, στὰ ἀριστερὰ σώζονται τὰ κατάλοιπα εὐμεγέθους ἀρχαίου κτίσματος με λείψανα ἰσχυροῦ κονιάματος, καὶ δεξιὰ, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, τὰ ὑποθαλάσσια κτιριακὰ λείψανα· ἀπὸ ἐδῶ ἀνηφορίζομε πρὸς τὴν βόρεια κλιτὺ με λείψανα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκολουθοῦμε τὸ παράκτιο, στενό, ἀλλὰ εὐκολοβάδιστο δρομάκι ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων καὶ στὴν κυκλαδικὴ ἀκρόπολη, στὶς Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου. Στὰ ἀριστερὰ μας φαίνονται εὐμεγέθη κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, ὅλα ἀρχαῖα⁶⁹⁰, καθὼς καὶ λάκκοι σκαλισμένοι στὸν μαλακὸ σχιστόλιθο, τὰ κατάλοιπα τῶν ὀλίγων ἀπὸ τὸν Χρ. Τσουντα ἀνεσκαμμένων καὶ πολυάριθμων παρανόμως «ἀνοιγμένων» κυκλαδικῶν τάφων.

Κυκλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τάφοι

Ὅλοκληρη ἡ ἄγωνα, κατηφορικὴ πλαγιὰ τοῦ ἀδόμητου ἀκόμα βοσκότοπου εἶναι κατάσπαρτη με λείψανα τάφων καὶ οἰκοδομημάτων τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας, λαξευμένων στὸν ριζιμιὸ σχιστόλιθο· ξεχωρίζουν ἀνάμεσα σὲ μερικὰ χαμόδεντρα, φεῖδες, πῖρνους, σκινιές, ἀλλὰ καὶ θαμνοειδῆ, ἀμπαλύρους, φόνους, φρύανα, ἀκίσσαρους (λαδανιές) καὶ ἄλλα, κυρίως φυτὰ τῶν βράχων.

Ἐδῶ, στὸ Κατ' Ἀκρωτήρι⁶⁹¹, τὸν 19ο αἰ. βρέθηκαν σὲ τάφους τὰ μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια⁶⁹² (εἰκ. 8-9), ποὺ κοσμοῦν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, σάν «ὄνειρατα ἄσπρης πέτρας».

690. Τονίζω πὼς πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα λαξεύματα, ἐπειδὴ πρόσφατα (Ἰούνιος 2001) κατὰ τὴν αὐτοψία μελῶν τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἀμφισβητήθηκε καὶ ἀπὸ ἀρχαιολόγους (!) ἡ ἀρχαιότης τῶν λαξευμάτων καὶ ἔγινε ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη τοῦ τότε κ. Δημάρχου, πὼς πρόκειται «γιὰ νεώτερες κατασκευὲς γιὰ τὶς βάρκες τῶν ψαράδων». Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τρόπο λάξευσης, γνωστὸν ἀπὸ τὴν Μινῶα (βλ. παραπ. σ. 195 κέ., 279), καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κυκλαδικὴ ἀκρόπολη στὶς Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσ-

σου (βλ. παρακ. σ. 306-307), τὰ πολυάριθμα ἀρχαῖα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὸν μικρῆς ἐκτάσεως ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ποὺ ἔκαναν οἱ φύλακες τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν βραχῶδη ἀκτὴ καὶ τὸ ὕψος (4-5.30 μ.) ἀπὸ τὴν θάλασσα εἶναι ἀπαγορευτικὰ γιὰ τὴν διατύπωση παρόμοιας ὑπόθεσης.

691. Ὅς σημειωθεῖ πὼς ἡ περιοχὴ κηρύχθηκε ἀρχαιολογικὸς χώρος τὸ 2000!

692. Βλ. παραπ. σ. 9 σημ. 30.

Ἀπὸ τούτην τὴν περιοχὴ λέγεται πὼς προέρχεται καὶ τὸ μοναδικὸ κυκλαδικὸ ἀγαλματάκι ἀνδρικῆς μορφῆς⁶⁹³, ποὺ ἐπαναπατρίστηκε πρόσφατα καὶ ἐκτίθεται ἀπὸ τὸ 1990 στὴν Ἀθήνα, στὸ Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης.

Προχωρώντας, στὰ δεξιὰ συναντοῦμε μικρὲς ἀγκάλες καὶ σπηλιδάκια μὲ σμαραγδένια νερά, καὶ φθάνομε στὴν ἄκρη τῶν γκρεμῶν μὲ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γιάννη. Δυστυχῶς ἡ πρόσφατη ἐκ βάρων ἀνακαίνισή του, εὐγλωττη μαρτυρία τῆς νέας ξενόφερτης καλαισθησίας μαστόρων καὶ πιστῶν, ἀφάνισε κάθε ἵχνος ἀπὸ τὸ παλιὸ ἀπέριττο ξωκκλήσι. Ἀνταμείβεται ὅμως ὁ ἐπισκέπτης ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ θέα στὸ νησόσπαρτο πέλαγος· ἀπὸ ἐδῶ ἀγναντεύομε τὴν Κέρο καὶ τὰ νησόπουλα, ποὺ προβάλλουν μπροστὰ στὸν ὄγκο τῶν βουνῶν τῆς Νάξου, καί, πολλὰς φορές, θαρρεῖς πὼς ἀπέχουν λίγες μόνο δρασκειλιές ἀπὸ τοῦτο τὸ ἀκρωτηράκι. Ἀνηφορίζοντας πρὸς τὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, στὰ ἀριστερά, βλέπομε τὸν φυσικὰ ὀχυρωμένο λόφο μὲ τὴν κατοικιὰ καὶ τὶς μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου.

Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι

Τὸ δισυπόστατο ἐκκλησάκι (εἰκ. 267), χωσμένο μέσα σὲ μιάν, ἄλλοτε δροσερή, ρεματιά, δὲν εἶναι ὁρατὸ στοὺς παραπλέοντες τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας ἀκτῆς.

Εἰκ. 267. Ἅγιοι Ἀνάργυροι.

693. Μαραγκοῦ 1990, 162, εἰκ. 2. Τῆς ἰδίας, *Τὸ Ἴδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀπὸ τὴν Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ στὸ Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα 1991) 60 κέ., σημ. 58, εἰκ. 54, σ. 63 σημ. 64-

65 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, καὶ τελευταῖα Χρ. Ντούμας, *Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμός. Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἴδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 2000) ἀρ. κατ. 215, σ. 148.

Νεροφαγές και ιζήματα στους βράχους, καθώς και λιγοστά ύδροχαρή φυτά, πικροφυλλάδες, μερσινιές και κόνιζα, θυμίζουν πώς έδω, έως το 1956, έτρεχε άφθονο νερό. Τα συνεχιζόμενα άσβεστώματα κάλυψαν όλους τους τοιχογραφημένους τοίχους του ναού. Από την «έξωραϊστική μανία» δέν γλίτωσαν τα αρχαία οικοδομικά μέλη που βρίσκονταν στο μικρό προαύλιο και στην στέγη. Όσα άπόμειναν «έξωραϊστήκαν», είναι υπογιατισμένα με λαδομπογιά πράσινη ή γαλάζια. Όμως στον έσωτερικό χώρο, κάτω από τους άσβέστες, τα λείψανα άνεικονικών τοιχογραφιών άνάγονται στην περίοδο της Εικονομαχίας. Δυστυχώς έδω και κάμποσα χρόνια οί προφορικές παρακλήσεις και έκκλησεις μας, αλλά και οί γραπτές αίτήσεις προς την άρμόδια 4η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, καθώς και ή προσφορά του έλληνοδιδασκάλου Μ. Ί. Μωραϊτάκη να χρηματοδοτήσει και έδω⁶⁹⁴ τις εργασίες για την αποκάλυψη και την συντήρηση τών τοιχογραφιών, παραμένουν άναπάντητες.

Δύσκολη είναι ή όλιγόλεπτη άνάβαση από το έκκλησάκι τών Αγίων Αναργύρων στην κορυφή του προβούνου της Μινώας με την κατοικιά και τις μάντρες του Ν. Ρούσσου, γιατί και έδω τα μονοπατάκια χάθηκαν κάτω από τις πέτρες που κύλησαν από τους συνεχώς διαλυόμενους άναλημματικούς και διαχωριστικούς χωράφους, ή είναι άδιάβατα από την άγρια, ιδιαιτέρως άγκαθερή, αύτοφυή βλάστηση, φρύανα, άστοιβές, σκινιές, άμπαλύρους και φόνους. Ό έπισκέπτης όμως που ενδιαφέρεται να γνωρίσει την θέση με όλίγες έπιφανειακώς όρατες ύλικές μαρτυρίες του κυκλαδικού πολιτισμού, μπορεί να έπιστρέψει στον Άη Γιάννη και να ακολουθήσει τόν άκόμα έν χρήσει παλιό άνηφορικό κατσικόδρομο.

Οί Μάντρες του Ν. Ρούσσου

Η έγκαταλελειμμένη κατοικιά, σήμερα άκόμα μάντρες-στάβλοι λιγοστών αίγοπροβάτων, είναι το μόνο ζωντανό σημάδι της μακραίωνης διαχρονικής χρήσης – κοντά πέντε χιλιάδες χρόνια – τούτου του βραχόσπαρτου πλατώματος (είκ. 268). Στις σχισμές τών ριζιμιών βράχων, εκεί όπου το 1894 βρέθηκαν από τόν Χρ. Τσουντα⁶⁹⁵ άπτά «μαρτύρια» της παλαιότερης ανθρώπινης παρουσίας στην 3η π.Χ. χιλιετία, έκτισαν, άγνωστον πότε άκριβώς, την κατοικιά. Μετά από έκατόν περίπου χρόνια,

694. Βλ. παρακ. σ. 317 κέ.

695. Τσουντας 1898, 166. Μαραγκού 1990, 168 κέ. Για τα παλαιά εύρήματα του Τσουντα

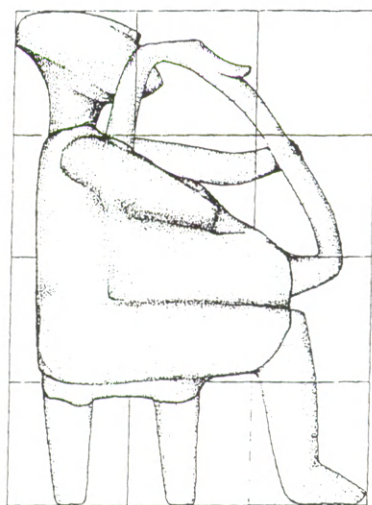
βλ. τελευταία Rambach ό.π. (σημ. 32) I 185-189, και II 222-223, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εἰκ. 268. Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου.

α

β

Εἰκ. 269α-β. *Μουσικὸς ἀπὸ τῆς Μάντρης τοῦ Ν. Ρούσσου. β. Σχέδιο Στ. Δασκαλάκη.

ὅταν τὸ φτενὸ χῶμα ξεπλύθηκε, ἔβγαλε καὶ ἄλλα κατακομματιασμένα⁶⁹⁶ εὐτελῆ ἀντικείμενα, ἄχρηστα γιὰ τοὺς Ἀμοργιανοὺς θησαυροθῆρες καὶ τοὺς ἐπαγγελματίες ἀρχαιοκάπηλους, πολύτιμα ὅμως γιὰ τοὺς ἐρευνητές, ἀφοῦ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν μακραίωνη ζωὴ σὲ τοῦτο τὸ λημέρι.

Τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμα τὴν συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἐδῶ ἦταν κατοικίες, χῶρος λατρείας ἢ τάφοι. Ἀκόμα καὶ ἓνα πρόσφατο, πολυσήμαντο, ἐπιφανειακὸ εὐρημα, τὸ σπάρραγμα μαρμάρινου ἀγαλματίου μουσικοῦ⁶⁹⁷ (εἰκ. 269), δὲν μᾶς βοηθᾷ στὴν ἀσφαλὴ διάγνωση τῆς χρήσης τοῦ χώρου.

Ἐπιστροφὴ στὰ Κατάπολα ἀπὸ τὸ ἴδιο παράκτιο μονοπάτι, γιὰτὶ ἡ περιοχὴ μὲ τὰ παλιὰ πολυσύχναστα ἐσωτερικὰ μονοπάτια ποὺ ὀδηγοῦσαν στὸ Κατ' Ἀκρωτήρι, στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας καὶ στὸν ὄρμο Φοινικιές, εἶναι σχεδὸν ἀδιάβατη.

Τὸ Ραχίδι

Ὁ πυκνοκτισμένος⁶⁹⁸ σήμερα λοφίσκος, στὰ ἀνατολικά τοῦ κόλπου τοῦ Λιμένος, περιβάλλεται ἀκόμα ἀπὸ λιγοστὰ ἀμπέλια, περιβόλια καὶ λιόφυτα. Ἡ ἀνεξέλεγκτη ὁμως, ἀναρχὴ δόμηση νέων οἰκιῶν ἀπὸ τὶς ὑπώρειες μέχρι τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, τὰ «πανωσηκώματα» καὶ οἱ μετασκευές τῶν χαμηλῶν, ὁμορφοκτισμένων σπιτιῶν, ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν ἄλλοτε εὐφρόσυνη εἰκόνα τοῦ οἰκισμού. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσφατη ἀξιοποίηση τῆς γῆς, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ λόφου, ἀλλοίωσε τελείως καὶ τὴν μορφή τοῦ περιβάλλοντος χώρου: θερινές κατοικίες, ἐνοικιαζόμενα δωμάτια, ἀποθηκὲς ἐμπορευμάτων, μάντρες μὲ ὑλικά οἰκοδομῶν, ἀκόμα καὶ diskο, ὑψώνονται συνεχῶς μέσα στὰ ἄλλοτε κατάφυτα περιβόλια, στὰ λιόφυτα καὶ στὰ μοναστηριακά, εὐφορα λιβαδοχώραφα.

Στὸ Ραχίδι, στὴν δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ ἐπιμήκους λόφου, δεσπόζει ὁ μεγάλος ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ποὺ κτίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. μὲ

696. Μαραγκοῦ 1990, 169 κέ., τῆς ἰδίας, Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα ὁ.π. (σημ. 39). Ἡ μελέτη τῶν χιλιάδων ὀστράκων ποὺ συγκεντρώνομε ἐδῶ καὶ εἴκοσι πέντε χρόνια σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ, πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ INSTAP (Institute for Aegean Prehistory), στὸ ὁποῖον ἐκφράζω ἐγκάρδιες εὐχαριστίες, ἰδιαίτερως στὸν φίλο Malcom Wiener. Γιὰ τὴν κεραμικὴ βλ. προσεχῶς E. Yiannouli, Kat'

Akrotiri on Amorgos: Surface Pottery from an Early Cycladic Acropolis, BSA 2002.

697. Α. Μαραγκοῦ, Μαρμάρينو κυκλαδικὸ ἀγαλμάτιο μουσικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Φῶς Κυκλαδικόν, Τιμητικός τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 1999) 20-29.

698. Μηλιαράκης 1884, 13 καὶ 31: «ἄθροίσματα ἀγροκατοικιῶν».

εuryτάτη χρήση αρχαίου οικοδομικοῦ ὕλικου: μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη διαφόρων ἐποχῶν, κίονες, λιθόπλινθοι, κιονόκρανα καὶ ἄλλα εἶναι ὁρατὰ στὸν ἐσωτερικὸ ὡς τῆς ἐκκλησίας, στὴν πρόσοψη, στὸν αὐλόγυρο καὶ στὰ σκαλοπάτια.

Μολονότι γιὰ τὴν κατοίκηση στὸ Ραχίδι στοὺς ἀρχαίους χρόνους δὲν λείπουν οἱ κατὰ χώραν ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις – λιγοστὰ οἰκοδομικὰ⁶⁹⁹ λείψανα, τάφοι⁷⁰⁰ καὶ τυχαῖα εὐρήματα⁷⁰¹ –, τὴν τελευταία δεκαετία συνεχῶς διαπιστώνομε ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κτίσιμο καὶ τὸν «ἐξωραϊσμὸ» τῆς ἐκκλησίας, μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλες θέσεις, κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λιμένος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μινώας. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαρμάρينو ἐπιστύλιο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ τὴν εὐανάγνωστη ἐπιγραφὴ στὴν θύρα τῆς εἰσόδου (εἰκ. 263), πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια διαπιστώθηκε πῶς καὶ ἄλλα ἀρχαῖα κομμάτια, ἐντοιχισμένα⁷⁰² στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, ὅπως μιὰ ἐπιγραφὴ⁷⁰³ καὶ ἓνα μαρμάρينو ἀνάγλυφο μὲ ἔφιππη μορφή⁷⁰⁴, ἓναν καβαλλάρη σὰν τὸν Ἄη Γιώργη, προέρχονται ἀπὸ τὰ Κατάπολα. Πρόσφατα, κατὰ τὴν ἀκριβὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση μερικῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ δὲν καλύπτονται μὲ ἀσβέστες, ὁ ἀρχιτέκτων Γ. Π. Ἀντωνίου διεπίστωσε ὅτι τρία ἀποτμήματα μαρμαρίνων λιθοπλίνθων, κτισμένα ἢ μετασκευασμένα, καθὼς καὶ δύο ἀρράβδωτοι κίο-

699. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν σώζονται ἐντοιχισμένα σὲ σπῆτια κατάλοιπα οἰκοδομήματος φροντισμένης τοιχοδομίας, ὅλα ἀνεξερεύνητα.

700. Ἡ πολυπόθητη κατασκευὴ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 τοῦ ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ Ἀμοργοῦ στὸ Ραχίδι, στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξιν τοῦ λόφου, δυστυχῶς ὄχι μόνον κατέστρεψε τὸ τοπίο, ἀλλὰ, στὴν τότε τελείως ἀφύλακτη Ἀμοργό, ἀφάνισε καὶ σημαντικὲς ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες. Ἀπὸ τάφο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων προέρχεται ἡ πήλινη γραπτὴ κάλπις ποὺ ἐκτίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, ἀρ. εὐρ. 262. Λιγοστὲς εἶναι καὶ οἱ ἐνδείξεις γιὰ τάφους ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως ὁ ἀνασκαφὴς τὸ 1990 ἀπὸ τὸν Π. Τριανταφυλλίδη, σήμερον ὁρατὸς στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας τοῦ Γ. Πολυχρόνη, ΒΔ. ἀπὸ τὸν Ἄη Γιώργη.

701. Τὸ Ραχίδι εἶναι γνωστὸ ὡς τόπος προέλευσης σημαντικῶν ἐπιγραφῶν, ὅπως ἡ ἐπιτύμβια πλάκα IG XII 7, 301, I-II (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 87), ἀδημοσίευστων ἐνεπιγραφῶν στηλῶν (ἀρ.

εὐρ. K11 καὶ K23), τοῦ ἀναγλύφου μὲ παράσταση νεκροδείπνου (ἀρ. εὐρ. K17), καθὼς καὶ ἄλλων τυχαίων εὐρημάτων (ἀρ. εὐρ. K46-K49).

702. Ἀπὸ τὰ εὐάρθματα ἀρχαῖα θραύσματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς σοβάδες τὸ 1995 μόνον δύο ἀποτοιχίστηκαν (βλ. παρακ. σημ. 704) καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ: βλ. Γ. Γαβαλά, ΑΔ 1995 (ὑπὸ ἐκδοσιν).

703. IG XII 7, 297.

704. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. K95/Λγ1. Συγκολλᾶται καὶ συνανήκει μὲ θραῦσμα ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Θ. Σπανοῦ (βλ. παραπ. σημ. 649 καὶ 659), σήμερον στὴν ΑΣΑ, ἀρ. εὐρ. K93/Λγ1. Τὸ ἀνάγλυφο πιθανῶς ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Ῥὸςς ἀναφερόμενο πλησίον τῆς Καταπολιανῆς: Ross II, 1843, 42-43: «die einzige erhebliche Skulptur ist ein grosses Friesstück über der Thür eines Hauses: oben architektonische Ornamente, darunter von dem Basrelief nur noch der Hals eines Pferdes mit einem Theile des Reiters, und ein Theil einer anderen Figur; alles von guter Arbeit, aber stark beschädigt».

νες⁷⁰⁵, ἀνήκουν στὸν ἐλληνιστικὸ ναὸ τῆς Μινώας (βλ. παραπ. σ. 189 κέ.). Ἐπιβεβαιώθηκε ἔτσι ἡ παλαιὰ πληροφορία, πὼς «γιά τὸν Ἄη Γιώργη χρόνια ἐκουβαλοῦσαν ἀπὸ τὴν Μουντουλιά, ἀπὸ τὸ παλάτι μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλιᾶ, μεγάλες μορφοδουλεμένες πέτρες, ἀκόμα καὶ κολόνες».

Ἀπὸ τὸν Ἄη Γιώργη ὁ ἐπισκέπτης μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει τὸν κεντρικὸ βαθμιδωτὸ δρόμο πρὸς τὴν ΔΕΗ καὶ τὴν ἐνδοχώρα τοῦ νησιοῦ, ἢ νὰ ἐπιστρέφει στὴν παραλία, στὸ γεφυράκι, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Ξυλοκερατίδι.

Τὸ Ξυλοκερατίδι

Ὁ στενὸς παραλιακὸς δρόμος πεζῶν καὶ ὀχημάτων συνδέει τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων μὲ τὸ Ξυλοκερατίδι στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κόλπου. Τὰ ὑποθαλάσσια ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, ὁρατὰ ὅταν ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ εἶναι χαμηλὴ καὶ ἀκύμαντη, μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἐκτεταμένη μετατόπιση τῆς ἀκτογραμμῆς πρὸς τὴν στεριά. Ἐξ αἰτίας τοῦ κενοῦ συστηματικῆς ἔρευνας, τόσον ὑποθαλάσσιες⁷⁰⁶ ὅσον καὶ ὑπέργειες, δὲν γνωρίζομε ἂν πρόκειται γιὰ λείψανα ἀρχαίου παραλίου οἰκισμοῦ, Ἱεροῦ ἢ λιμενικῆς κατασκευῆς. Ἀπὸ τὴν στεριά στὰ ἀνατολικά τοῦ δρόμου προέρχονται ἀρκετὰ κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν, ὅπως ὁ ἐξαιρετικῆς ποιότητος κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος κλασσικῶν χρόνων⁷⁰⁷ καὶ ἄλλα μαρμάρινα ἀντικείμενα, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐσπευσμένη κατασκευὴ τοῦ παραλίου γηπέδου.

Δυστυχῶς ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ μανία γρήγορου πλουτισμοῦ κατέστρεψαν ἐν μέρει τὸ μοναδικὸ νεοκλασσικὸ «σπίτι τοῦ Συνοδινοῦ», ποὺ στόλιζε τὸν παραλιακὸ δρόμο. Ἐκτοτε, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς δικτατορίας ἕως σήμερα, πίσω ἀπὸ τὸ «μεταποιημένο» κομψὸ οἰκοδόμημα, ὑψώνεται ὁ τσιμεντένιος σκελετὸς τοῦ μεγαλεπήβολου ξενοδοχείου. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσφατη ἀνοικοδόμηση, μέσα στὰ παράκτια περβόλια καὶ λιβάδια, σύρριζα στὸν παραλιακὸ δρόμο, δὲν ἐπιτρέπει τὴν διάγνωση τῆς μορφῆς καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀκτογραμμῆς, ποὺ συνεχίζεται στὸν παρακείμενο οἰκισμὸ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κόλπου, στὸ Ξυλοκερατίδι⁷⁰⁸.

Ἡ προνομιακὴ θέση, τὸ ἐδαφικὸ ἀνάγλυφο τοῦ χαμηλοῦ λόφου μὲ τὴν ἡμερὴ ἀκτὴ καὶ τὰ προστατευμένα ἀπὸ τοὺς βοριάδες λιμανάκια, καθὼς καὶ ἡ γειτνίαση

705. ΠΑΕ 1999 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

706. Ἡ μοναδικὴ ὀλιγόλεπτη, ὑπηρεσιακοῦ χαρακτήρα ἔρευνα ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων ὑπὸ τὴν Α. Σίμωσι κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου, ἀπὸ τὸ γεφυράκι ἕως τοῦ Συνοδινοῦ, ἀπλῶς ἐπιβεβαίωσε τὴν «ὑπαρξὴ ἀρχαίων».

707. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Α85/Μ/4.

708. Κατὰ τὸν Βογιατζίδη 1818, 97, τὸ φυτω-
νυμικῆς προελεύσεως ὄνομα Ξυλοκερατίδι ταυ-
τίζεται μὲ τὸ Ξυλοκερατέα, ποὺ παραδίδεται
ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. στὸν κώδικα τοῦ Βρεβίου.

μέ τον εύφορο κάμπο (εἰκ. 28), στάθηκαν καθοριστικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν συνεχή κατοίκηση στὴν ἴδια θέση ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους. Καὶ ἐδῶ ὅμως, ἐξ αἰτίας τῆς συνεχοῦς κατοίκησης καὶ κυρίως λόγω ἐλλείψεως συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, λίγες εἶναι ἀκόμα οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς οἰκιστικῆς ἱστορίας.

Γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία στὴν 3η καὶ πρώιμη 2η π.Χ. χιλιετία, κατὰ τὴν Πρώιμη καὶ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, μᾶς πληροφοροῦν μερικὰ ταπεινὰ πῆλινα θραύσματα, ὅλα τυχαῖα, ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἀπὸ διάφορες θέσεις⁷⁰⁹. Περισσότερα εἶναι τὰ ὑλικά κατάλοιπα ἀπὸ τὴν ὀψιμη 2η π.Χ. χιλιετία, τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως οἱ δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι ποὺ σώθηκαν στὴν Κατηφορίδα, στὴν ἀνατολική παρυφὴ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ εἶναι προσιτοὶ στοὺς ἐπισκέπτες.

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατοίκηση στὴν περιοχὴ στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους, ἐνῶ γιὰ τὴν ζωὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους πληροφορίες παρέχουν σημαντικὰ τυχαῖα εὐρήματα κυρίως ἀπὸ τὴν μείζονα περιοχὴ, ὅπως ἀπὸ τὴν θέση Γυαλινᾶς⁷¹⁰ ταφικὲς ἐπιγραφές⁷¹¹ ἀρχαϊκῶν χρόνων, μαρμάρινες ἐπιτάφειες στῆλες⁷¹² τῆς κλασσικῆς περιόδου (εἰκ. 134) καὶ ἄλλα τυχαῖα κινητὰ εὐρήματα ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων⁷¹³.

Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κιονόκρανα, κιονίσκοι καὶ θραύσματα γλυπτῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἐντοιχισμένα σὲ ἐκκλησιάκια καὶ σὲ ξωκκλήσια τῆς μείζονος περιφέρειας, ἐὰν δὲν ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλες θέσεις, μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίοδο.

Στὰ χρόνια τῆς ἐκρηκτικῆς προέλασης τῶν Ἀράβων, γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ὅταν ἐγκαταλείπονται ὅλοι οἱ παράλιοι οἰκισμοί, ἀνάγεται τὸ κατάγραφο ξωκκλήσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μοναδικὸ ἕως σήμερα ἀπὸ δείγμα ζωῆς τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων.

Γιὰ τὴν μακραίωνη περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες ἢ ὑλικὲς μαρτυρίες. Μόνον στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ὁ Μηλιαράκης ἀναφέρει τὸ σημερινὸ τοπωνύμιο *Ξυλοκερατίδι*, καθὼς καὶ *ἀγροκατοικίες*⁷¹⁴.

709. Marangou 1984, 99.

710. Τὸ τοπωνύμιο μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰ.: Βογιατζίδης 1918, 91.

711. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Κ1: Σῆμα Ἀριστ[ίονος], εὐρημα Ἰ. Μ. Μωραϊτάκη, δωρεὰ Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, ἀδημοσίευτη.

712. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. Κ9: Μαραγκοῦ 1999, ἀρ.

κατ. 19.

713. Ὅλα ἀδημοσίευτα, φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ. Στὴν σημαντικὴ, ἀλλὰ ἐπιστημονικὰ τελείως ἀνεξερευνήτη περιοχὴ τοῦ Γυαλινᾶ, σώζονται κατὰ χώραν καὶ κτιριακὰ λείψανα.

714. Μηλιαράκης 1884, 13, 25, 31.

Λιγιστὲς παλιὲς φωτογραφίες, καὶ κυρίως οἱ ζωντανὲς ἀκόμα διηγῆσεις τῶν Καπεταναίων, κρατοῦν τὴν θύμηση τοῦ προστατευμένου ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ἀσφαλοῦς καταφυγίου τῶν ἱστιοφόρων πλοίων, ποὺ ἦταν ἕως πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια γεμάτο ψαρόβαρκες καὶ καϊκάκια ἀραγμένα κοντὰ στὸ καρνάγιο. Τότε τὸ πανέμορφο Ξυλοκερατίδι εἶχε ἀρχοντικὰ σπίτια καραβοκύρηδων, καραβομαραγκῶν, καπεταναίων, περβολαραίων καὶ ἐμπόρων, ἄλλα κτισμένα ἀπάνω στὸ κύμα, ἄλλα στὶς ὑπώρειες τῆς κατηφορικῆς πλαγιᾶς τοῦ χαμηλοῦ βουνώδους λόφου. Σήμερα εἶναι ἓνας πυκνοκτισμένος παραθεριστικὸς οἰκισμὸς. Ὅλα σχεδὸν τὰ παλιὰ σπίτια ἀνακαινίστηκαν ἢ μετακτίστηκαν καὶ ἐγέναν οἰκίες «προσοδοφόρες, μὲ ἐνοικιαζόμενα δωμάτια καὶ γκαρσονιερίτσες (sic)», ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες. Ἡ τσιμεντοστρωμένη παραλία γέμισε ταβέρνες, ψησταριές, ρεστοράν (sic), μπάρ, κτλ. Ἀλλὰ καὶ τὰ περγαλίδια, τὰ περβόλια, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ λιόφυτα σιγὰ σιγὰ κτίζονται. Τὴν μνήμη τοῦ παλιοῦ καιροῦ κρατοῦν ζωντανὴ μόνον λιγιστὰ σπίτια μὲ ὀλάνθιστες αὐλὲς καὶ λουλουδιασμένες γλάστρες στὰ ἀσπρισμένα σκαλιὰ τοῦ μοναδικοῦ κεντρικοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὰ ὁρατὰ τεκμήρια τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος, στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους στὴν Κατηφορίδα καὶ στὸ πρωτοβυζαντινὸ ἐκκλησάκι τῆς Βαγγελίστρας.

Ὅδοιπορικὰ ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι

Κατηφορίδα - Φτωχὴ Παναγιὰ - Βαγγελίστρα - Βίγλα

Στὴν καμπὴ τοῦ σχεδὸν εὐθύγραμμου παραλιακοῦ δρόμου, κατὰ μῆκος τῆς ἀμμουδερῆς ἀκτῆς, ποὺ καταλήγει στὸ παλιὸ Βλυχοπή(γ)αδο, πιθανότατα κτισμένο στὴν θέση ἀρχαίου φρέατος, στὸ σημεῖο ὅπου τελειώνει ἡ Ἄμμος, ὁ ἐπισκέπτης διακρίνει ἀνάμεσα σὲ καρέκλες καὶ τραπέζια ἓνα στενὸ δρομάκι, στὰ δεξιὰ τοῦ ὁποίου βρίσκεται ὁ εὐρύχωρος ἀνηφορικὸς δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὰ ὑψηλότερα ἄνθηρα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ στὰ ἄλλοτε ἀδόμητα σῶχωρα, λιόφυτα καὶ βοσκοτόπια. Στὴν δεξιὰ ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ βαθμιδωτοῦ δρόμου βρίσκεται τὸ νεόδμητο, πανύψηλο ξενοδοχεῖο ποὺ ὅχι μόνον κατέστρεψε πολυσήμαντα ἀρχαῖα κτιριακὰ λείψανα, ἀλλὰ μὲ τὸν ὄγκο του ἀλλοίωσε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀμφιθεατρικῶς οἰκοδομημένου οἰκισμοῦ, ἔκρυψε τὰ γειτονικὰ παλιὰ ἀρχοντόσπιτα, στερώντας τοὺς ἀκόμα καὶ τὸν ἥλιο. Λίγα βήματα ἀπὸ τὰ «παρτεράκια» τοῦ ξενοδοχείου, στὰ ἀριστερά, βρίσκεται τὸ μονοπάτι καὶ ὁ χωματόδρομος ποὺ ὁδηγεῖ στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Κατηφορίδας.

Κατηφορίδα (μυκηναϊκοί τάφοι) (εἰκ. 29) Ἡ μυρισμένη ἀπὸ τὶς ἀλεσφακιᾶς κατηφορικὴ πλαγιά, σπαρμένη τὴν ἀνοιξὴ μὲ ἔρωτες, ἕως τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ἦταν βοσκότοπος· ἐδῶ ἦταν ὁρατὴ μιὰ «ἀρχαία τρύπα», λεγόμενη καὶ «κρύπτη τῶν λαθρεμπόρων». Ἐπειδὴ ὅμως ἡ θέσις αὐτὴ ἦταν ἤδη γνωστὴ στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θαλαμοειδοῦς τάφου⁷¹⁵, καθὼς καὶ ὡς τόπος προελεύσεως ἀγγείων καὶ θραυσμάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ⁷¹⁶, κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐπισκέψεις μας ἀπὸ τὸ 1972, μὲ τοὺς φύλακες Ἀρχαιοτήτων, τὸν βαθὺ γνώστη τῆς περιοχῆς Μ. Μωραϊτάκη καὶ φοιτητές, συλλέγαμε ὀψιανούς καὶ τὰ ὄστρακα⁷¹⁷ ποὺ ξέθαβαν τὰ κατσίκια καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, καὶ ἐντοπίσαμε τὰ λείψανα καὶ ἐνὸς ἀκόμα τάφου. Σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν διαχρονικὴ χρῆσις τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία ἕως καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἀποτελοῦν τὰ θραύσματα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν.

Οἱ προανασκαφικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ζωὴ στὸν χώρο ἀπὸ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ ἕως καὶ τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ περίοδο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λειψάνων καὶ ἄλλων τάφων, στηριγμένες στὴν μαρτυρία τῶν ἐπιφανειακῶν ἐνδείξεων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἐπιβεβαιώθηκαν τὸ 1983 χάρις στὴν κατεπιείγουσα ἀνασκαφὴ ποὺ διενήργησε ἡ ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων διὰ τῆς τότε ἐπιμελήτριας τῶν Ἀρχαιοτήτων Λιάνας Μ. Παρλαμᾶ, ἐθελοντικῶς προσφερθείσης, μὲ τὴν βοήθεια φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς στάθηκε ἡ ἀγορὰ τοῦ βοσκότοπου γιὰ τὴν ἀνέγερση ξενοδοχείου.

Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐντοπισθέντων τάφων δὲν ὁλοκληρώθηκε καὶ οἱ δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι (εἰκ. 29) ἦταν ἤδη «ἐξερευνημένοι», ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων περισυνελέγησαν ψῆφοι ἀπὸ ὑαλόμαζα, πολλὰ ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων (εἰκ. 30), ἀλλὰ καὶ πολυάριθμα, μικρὰ κυρίως, θραύσματα ἁβαφῶν ἀγγείων· προέκυψαν ἔτσι σημαντικὲς πληροφορίες⁷¹⁸ γιὰ τὴν χρῆσις τῆς πλαγιᾶς καὶ σὲ περιόδους παλαιότερες τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

715. Βλ. παραπ. σημ. 44. Γιὰ τὸ θέμα τῆς παρουσίας τῶν Μυκηναίων στὶς Κυκλάδες βλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις τοῦ R. N. L. Barber, *Hostile Mycenaean in the Cyclades?*, στὸ R. Laffineur, *Polemos, Aegaeum* 19, 1999, 133-138 μὲ βιβλιογραφία.

716. Γιὰ τὴν Συλλογὴ ὀστράκων «ἀπὸ τὸ Ἐυλοκερατίδι» στὴν Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, βλ. Scholes ὁ.π. 31, 34. V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors* (1964)

147. Barber ὁ.π. 17. Βλ. ἐπίσης τελευταῖα P. A. Mountjoy, *JdI* 103, 1988, 6 εἰκ. 3 (ψευδόστομος ἀμφορίσκος στὴν Χαϊδελβέργη, πιθανῶς ἀπὸ τὸ Ἐυλοκερατίδι), καὶ τῆς ἰδίας, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (DAI 1999) II 961-964.

717. Βρίσκονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ.

718. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν Λ. Παρλαμᾶ.

Εὐτυχῶς ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ἡ Κατηφορίδα ἀνήκει ὀριστικὰ στὸ Δημόσιο καὶ συγκαταλέγεται στοὺς ἐπισκέψιμους, σεσημασμένους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀμοργοῦ. Δυστυχῶς ὅμως τὸ ἕως τὸ 1983 ἀλώβητο τοπίο εἶναι σήμερα βάνουσα πληγωμένο, γιατί ὁ ἀγοραστής τοῦ οἰκοπέδου κ. Κοκολογιάννης, βέβαιος ὢν, ὅτι «ἐδῶ, δὲν ὑπάρχουν ἀρχαῖα» καὶ ὑποστηρίζοντας πῶς «οἱ τρύπες (sic!) εἶναι πυροβολεῖα τῶν Γερμανῶν (sic!)», πρόφθασε καὶ ἐσπευσμένα ἀνοιξε μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα πλατὺ δρόμο διέλευσης φορτηγῶν γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ὑλικῶν οἰκοδομῆς.

Ἐλπίζομε ἡ ἀρμόδια Ὑπηρεσία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγκαῖα προστασία καὶ συντήρηση τῶν θαλαμοειδῶν τάφων⁷¹⁹, νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν σωστὴ στήριξή τους, τὴν ἀνάταξη τῆς πλακοσκεποῦς στέγης⁷²⁰, τὴν ἐτήσια ἀποψίλωση, γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἐπισκέπτη, καὶ κυρίως γιὰ τὴν συστηματικὴ ἐξερεύνηση καὶ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἐπουλῶνοντας καὶ τὴν χαίνουσα πληγὴ τοῦ χωματόδρομου.

Μολονότι ἀπὸ τὴν περιοχὴ νότια ἀπὸ τὴν πλαγιά τῆς Κατηφορίδας μὲ τοὺς τάφους προέρχονται σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅχι μόνον ἐπιφανειακὰ⁷²¹ ἀλλὰ καὶ ἀνασκαφικά, χρονολογούμενα στὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὰ περισσότερα στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ὑπάρχουν ὁρατὲς κατὰ χώραν μαρτυρίες. Τὰ κτιριακὰ λείψανα στὸ λιόφυτο ὅπου κτίστηκε – μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη τῶν ἀρμοδίων – τὸ ξενοδοχεῖο Ἐ. Π. Θεολογίτη, δὲν κατεχώσθησαν ἀπλῶς, ἀλλὰ ἀφανίστηκαν ὀριστικά, χωρὶς νὰ ἔχουν κὰν φωτογραφηθεῖ! Μοναδικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ἀποτελοῦν τὰ πολυάριθμα ὄστρακα ποὺ μαζέψαμε τὸ 1989 στὰ μπάζα, ἀνήμερα Λαμπρῆ, μὲ τὸν τότε φοιτητὴ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, καθὼς καὶ ὅσα περισυνέλεξαν οἱ φύλακες κοσκινίζοντας τὰ χώματα, ὑπὸ τὸ Τσερνομπίλ!

Τὴν ὑπόθεση ὅμως γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῆς μυκηναϊκῆς ἐγκατάστασης στὴν προνομιακὴ παράκτια θέση Ξυλοκερατίδι ἐπιβεβαίωσε πρόσφατα ἡ σωστικὴ, ἐν ἐξελίξει, ἀνασκαφὴ ποὺ διενεργεῖ ἡ ΚΒ' ΕΠΚΑ διὰ τοῦ ἀρχαιολόγου Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ στὸ λιόφυτο (νῦν οἰκόπεδο Β. Πάσσαρη), κοντὰ στὸ ξενοδοχεῖο Θεολογίτη. Ἐδῶ, κατὰ τὸν προσεκτικὸ ἔλεγχο τῶν θεμελίων, ἀποκαλύφθηκαν σὲ μεγάλο βάθος κά-

719. Μὲ τὴν συνεργασία τῶν φυλάκων Ἀρχαιοτήτων, τὸ 1984, στηρίξαμε πρόχειρα τὴν ἐτοιμόρροπη στέγη τοῦ καλύτερα σωζόμενου τάφου.

720. Τὶς σχιστόπλακες τῆς στέγης περιμαζεύαμε στὸν βοσκότοπο, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, μὲ τὸν Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, τοὺς φύλακες Μ. Δε-

σποτίδη καὶ Σ. Γιαννακό, καὶ κυρίως μὲ τὴν βοήθεια τῆς Λ. Παρλαμᾶ.

721. Τὰ περισσότερα ὄστρακα συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, ὁ ὁποῖος βρῆκε καὶ θραῦσμα τοιχογραφίας στὸ ἀμπέλι τοῦ Ἰ. Μαρκουλῆ: βλ. Μ.-Fr. Boussac - G. Rougemont, *Les Cyclades* 1983, 115.

τω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ, κτιριακὰ λείψανα χρονολογούμενα μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως τὰ ὄστρακα γραπτῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων, στὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Ἀπὸ τὴν Κατηφορίδα ὁ ἐπισκέπτης, προχωρώντας ἀριστερὰ στὸ παλιὸ χωματένιο δρομάκι μὲ τὸ πανέμορφο ἐκκλησάκι τῆς *Φτωχῆς Παναγίας*, στολισμένο μὲ ἀρχαῖα καὶ παλαιοχριστιανικὰ οἰκοδομικὰ μέλη, φτάνει μετὰ ἀπὸ λίγα λεπτὰ στὸ ἀνηφορικὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὴν τοποθεσίᾳ *Σωτήρα*⁷²², ὅπου βρίσκεται ἡ Βαγγελίστρα. Ὁ πεζοπόρος ἐξαίφνης, μεταφέρεται σὲ ἓνα τελείως ἀνέγγιχτο τοπίο, σὲ μιὰν κατάφυτη πλαγιά μὲ λιόδεντρα, ἀμυγδαλιές, χαρουπιές, ἀλλὰ καὶ αὐτοφυή, φρύανα, ἀλεσφακιές, ρεῖκια, ἀσπαλάθους, παππουλιές, σκινιές, κ.ἄ. Ὅσο ἀνεβαίνομε, τὰ μάτια δὲν χορταίνουν τὴν ἀνεμπόδιστη θέα πρὸς τὰ λιόφυτα τοῦ Γυαλινᾶ, τὸν Κάπρο⁷²³ καὶ τὸ Νιὸ Χωριό⁷²⁴, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ λιμάνι, ἀπὸ τὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ ὡς τὴν τρουτσούλα τῆς Μουντουλιᾶς.

Ἐνα χαμηλὸ ξύλινο πορτάκι στὸν ὑψηλὸ παρόδιο χωραφότοιχο, στὴν ἀριστερὴ μεριὰ τοῦ βαθμιδωτοῦ δρόμου, ὁδηγεῖ στὸ λιόφυτο μὲ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Βαγγελίστρας, ἰδιοκτησίᾳ τῆς οἰκογένειας Ἑμμ. Δημ. Πρέκα, ποὺ ἐδῶ καὶ αἰῶνες τὸ περιβάλλει μὲ περισσὴ φροντίδα. Χωσμένο στὴν πλαγιά τοῦ λόφου (εἰκ. 28), ἀσπρολογᾷ ἀνάμεσα σὲ παμπάλαιες βαθύσκιες ἐλιές καὶ ἀναλημματικούς χωραφότοιχους, καί, ἂν καὶ ἀθέατο ἀπὸ τὴν θάλασσα, βλέπει τὸν κόλπο τῶν Καταπόλων.

Ἡ Βαγγελίστρα

Τὸ μονόχωρο ἐκκλησάκι μὲ τὴν καμάρα καὶ τὸν τροῦλο (εἰκ. 270α), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ποὺ παρέμεινε ἀναλλοίωτη στὴν μακραίωνη ἱστορία του, ἀσφαλῶς γνώρισε πολλὰς ἀλλαγές, ὅπως ἡ κατάργηση τῆς παλαιᾶς μακρόστενης θύρας στὸν νότιο πλευρικὸ τοῖχο καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς εἰσόδου στὴν δυτικὴ πλευρά. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ ἀναβαθμὸ ποὺ βρίσκεται στὴν σημερινὴ θύρα, τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ ναΐσκου ἦταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν σημερινὸ περιποιημένο αὐλόγυρο μὲ τὴν πρόσφατα κτισμένη παγκάδα (πεζούλα) στὴν βόρεια πλευρά του. Τὶς σημαντικότερες ὅμως ἀλλοιώσεις καὶ καταστροφές προκάλεσαν οἱ ἐπεμβάσεις στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, οἱ ἀνακαινίσεις τοῦ ἐπίτοιχου διακόσμου, καὶ κυρίως τὰ ἀλλεπάλληλα σοβατίσματα καὶ τὰ συνεχῆ ἀσβεστώματα τῶν τοίχων.

722. Τὸ τοπωνύμιον προφανῶς συνδέεται μὲ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Σωτήρας ποὺ βρίσκεται στὴν ρεματιά, στὰ νοτιοανατολικά καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Ἁγία Ζώνη.

723. Marangou 1984, 99.

724. Βλ. Λ. Μαραγκοῦ, *Κυκλαδικὰ ἀπανθήματα*, ὁ.π. (σημ. 39).

Εἰκ. 270α. Ἡ Βαγγελίστρα στὴν Σωτήρα.

Δὲν ἦταν λιγότερες καὶ οἱ φθορὲς ἀπὸ τὴν ὑγρασία, κυρίως στὴν βόρεια πλευρὰ καὶ στὸ Ἱερό, ἀπὸ τὰ ὄμβρια ὕδατα ποὺ «σοῦρωναν» ἀπὸ τὰ χώματα τῶν ὑπερκειμένων ἀνδῆρων τῶν χωραφιών.

Ὁ ναῖσκος τῆς Βαγγελίστρας ἔγινε γνωστὸς στὶς ἀρμόδιες Ἐφορεῖες Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων καὶ Δωδεκανήσου χάρις στὸν Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη. Οἱ ποικίλες ἐνέργειες, γραπτὲς αἰτήσεις καὶ προφορικὲς παρακλήσεις, γιὰ τὴν συντήρηση τοῦ ναῖσκου ἄρχισαν τὸ 1974, ὅταν ἐπισκεφθήκαμε τὸ ἐκκλησάκι μὲ τὸν Μανόλη Κορρέ, ὁ ὁποῖος ἀποτύπωσε λεπτομερῶς τὸ παντελῶς ἄγνωστο μνημεῖο, καὶ βάσει τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καὶ ἄλλων ἱστορικῶν γεγονότων χρονολογήθηκε κατὰ προσέγγισιν γύρω στὸν 8ο-9ο αἰ.⁷²⁵ Ἐπειδὴ κάτω ἀπὸ τοὺς σοβάδες, ποὺ συνεχῶς ἐπεφταν ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ἦταν ἐμφανὴ λείψανα ἐπαλλήλων στρώσεων τοιχογραφιῶν, ἐζητήθη – ματαίως βέβαια – ἡ ἀποστολὴ εἰδικοῦ συντηρητῆ ἀπὸ τὶς ἀρμόδιες Ἐφορεῖες Κυκλάδων καὶ Δωδεκανήσου, γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν προστασία τῶν τοίχων αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ μνημείου. Εὐτυχῶς τὰ χαντάκια, ποὺ ἀνοίχτηκαν κόποις Μ. Μωραϊτάκη στὴν βόρεια πλευρὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ Ἱερό, ἀνέκοψαν τουλάχιστον τὴν εἰσροὴ ὑδάτων. Ἀλλὰ καὶ ἡ συγκέντρωση οἰκοδομικῶν μελῶν, ἀρχαίων καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς βάσης ἀρχαίου μαρμάρινου περιρραντηρίου στὴν Ἀγία Τράπεζα (εἰκ. 270β), ποὺ ἦταν σοβατισμένη καὶ ἀσβεστωμένη, ὀφείλονται στὸν Μ. Μωραϊτάκη. Ἀδαπάνως διὰ τὸ Δημόσιον, ἀλλὰ μὲ τὴν

725. Μαργακοῦ 2002, 14, εἰκ. 5.

ἄδεια⁷²⁶ τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολες συνθήκες, πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες⁷²⁷ γιὰ τὸν καθαρισμό, τὴν ἀφαίρεση τῶν στρώσεων τῶν ἀσβεστωμένων σοβάδων, τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν στερέωση τοῦ ἐπίτοιχου διάκοσμου τοῦ ναοῦ, ἀναλώμασιν Μ. Μωραϊτάκη καὶ μὲ τὴν πολύμορφη συμπαράστασή του, καθὼς καὶ μὲ τὴν βοήθεια τῆς οἰκογενείας Δημ. Ἐμμ. Πρέκα.

Εἰκ. 270β. Ἡ Ἁγία Τράπεζα στὴν Βαγγελίστρα.

Μολονότι οἱ ἐργασίες συντήρησης τοῦ ναοῦ δὲν ὀλοκληρώθηκαν καὶ κυρίως τὰ ἀποτελέσματα παραμένουν οὐσιαστικὰ ἄγνωστα⁷²⁸ στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἕως τώρα ἀποκαλυφθεῖ, τόσον στὸ ἱερὸ ὅσον καὶ στὸν κυρίως ναό⁷²⁹, προσθέτουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μνημείου ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ὁ σχετικὰ καλὰ σωζόμενος ἀνεικονικὸς ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ κατὰγραφου Ἱεροῦ, ὅπως ὁ σταυρός, τὰ παγώνια, τὰ ἄνθινα καὶ γραμμικὰ κοσμήματα, ἐντάσσει τὸ ἐκκλησάκι τῆς Βαγγελίστρας στὰ χρόνια τῆς Εἰκονομαχίας (726-843/867). Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐπίτοιχου ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ Ἱεροῦ στηρίζεται στὴν τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἀντιβολή

726. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ἡλ. Κόλλια γιὰ τὶς ἐνέργειές του πρὸς ἔγκρισιν τῆς ἀδείας.

727. Ἀπὸ τὸ 1988 ἕως τὸ 1997 δούλεψαν ὁ εἰδικὸς συντηρητὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Δημ. Καμπούρης (1989-91), βοηθούμενος ἀπὸ τὸν κ. Σωτ. Καταβούλη, ὁ κ. Ν. Σπανὸς καὶ ἄλλοι, καὶ τελευταῖος, τὸ 1997, ὁ ἰδιώτης συντηρητὴς, «παντογνώστης» κατὰ τὴν δῆλωσίν του, κ. Ἀλέξ. Παπαϊωάννου.

728. Οἱ συντηρητὲς κ.κ. Δημ. Καμπούρης καὶ Βασ. Παπαδόπουλος παρουσίασαν τὴν πορεία

τῶν ἐργασιῶν συντήρησης σὲ εἰδικὴ ἡμερίδα. Τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων πλουτίστηκε σημαντικὰ μὲ τὶς λήψεις τῶν διαφόρων ἐκπροσώπων της, κυρίως τοῦ κ. Βασ. Καραμπάτσου, ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὸ μνημεῖο, εἴτε ὑπηρεσιακὰ εἴτε ὡς παραθεριστές.

729. Δὲν εἶναι ἥσσονος σημασίας τὰ κατὰλοιπα ἐπιγραφῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν πρόθεση καὶ στὸν νότιο πλευρικὸ τοῖχο, καθὼς καὶ τὰ λείψανα νεωτέρων τοιχογραφιῶν στὸ Ἱερό καὶ στοὺς μακροὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ.

τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ ἀσφαλέστερα χρονολογημένα μνημεῖα, ὅπως οἱ ἐκκλησίαι στὴν γειτονικὴ Νάξο⁷³⁰. Ἄν καὶ ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου παραμένει ἀκόμα ἄγνωστη, λόγω ἐλλείψεως μελέτης, συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ καταγραφῆς ὅλων τῶν κινητῶν ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων⁷³¹ ποὺ συγκέντρωσε ὁ Μ. Μωραϊτάκης, τὸ ἐκκλησάκι τῆς Βαγγελίστρας δὲν εἶναι μόνον ἓνα λαμπρὸ μνημεῖο τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ ἓνα ζωντανὸ σημάδι μακραίωνης καὶ ἀναλλοίωτης πίστεως καὶ λατρείας. Ἡ θέση του στὴν ἀπόμερη καὶ ἀπάνεμη πλαγιά, «ἐν μέσῳ τῆς πέριξ ἐρημίας», ἀκόμα καὶ ὁ λιτός «διάκοσμος» στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, μὲ τὰ παλιὰ λαδοκάντηλα, τὸ μανουάλι, τὰ χειροποίητα ἀσπροκεντήματα ποὺ στολίζουν τὴν Ἁγία Τράπεζα, ὅλα κρατοῦν ζωντανὴ τὴν μνήμη τῆς χθесινῆς εἰκόνας τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ νησιοῦ ποὺ κατέστρεψε ὁ αἰσθητικὸς ἐκβαρβαρισμὸς τοῦ «ἐξωραϊσμοῦ» μὲ λαδομπογιές, ψεύτικες ἢ κακοζωγραφισμένες, πάντα γυαλιστερές εἰκόνες, τσιμεντένια ἢ πλαστικὰ δάπεδα, λουλούδια, ἀνθοδοχεῖα καὶ τραπεζομάντηλα, πρόσθετα καμπαναριά, μεγάφωνα (ἀκόμα καὶ μὲ μπαταρίες!) καὶ ἄλλα ἡχηρὰ παρόμοια.

Ἀπὸ τὴν Βαγγελίστρα εἶναι προσιτὴ γιὰ τὸν πεζοπόρο ἢ τοποθεσία *Τὰ Βιγλιά*, κοντὰ στὴν βόρεια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ ὅπου μόνον ὁ ἀνθεκτικὸς πεζοπόρος μπορεῖ, ἀκολουθώντας τὸν ἀνηφορικὸ δρόμο, νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν ἐνδοχώρα καὶ τὴν ἐσχατιὰ τῆς Μινώας, ἀπὸ τὸ Βουνὶ ἕως τὸ Τερλάκι καὶ τὸ Ρίχτι (βλ. παρακ. σ. 334).

Ἀπὸ τὸ Εὐλοκερατίδι, ἓνα στενὸ πλακοστρωμένο δρομάκι πεζῶν καὶ ὀχημάτων μᾶς φέρνει στὸ ἐξαιρετικὰ εἰδυλλιακὸ κοιμητήριό τῶν Καταπόλων, ἀπὸ ὅπου ὁ ἀκόμα χωματένιος ἀμαξιτὸς δρόμος ὁδηγεῖ στὰ *Νερά*⁷³². ἀπὸ ἐδῶ ἀκολουθώντας ἓνα μονοπάτι, ἄλλοτε πολυσύχναστο, εἶναι ἐφικτὴ ἢ ἐπίσκεψη στὸ *Κεφάλι τοῦ Πετρά*⁷³³, στὶς *Περιστεριές*⁷³⁴, στὰ *Βιγλιά*⁷³⁵ καὶ στὴν *Κλεφτοσπηλιά*⁷³⁶, στὴν

730. Βλ. τελευταῖα Μ. Ποταμιάνου, στὸ *Ὁ θησαυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας, 2000 χρόνια, Ἱστορία - Μνημεῖα - Τέχνη* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2000) II 474 καὶ 476 κέ. Ἡ μνεῖα τῆς Ἀμοργοῦ (αὐτόθι 474) ἀνάμεσα στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ποὺ σώζουν ἀνεικονικὲς τοιχογραφίες τῆς Εἰκονομαχικῆς περιόδου, προφανῶς ἀναφέρεται στὴν Βαγγελίστρα.

731. Ἀνάμεσα στὰ ταπεινὰ ἀντικείμενα συγκαταλέγονται ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν, θραύσματα γυάλινων φιαλιδίων, ἀποτμήματα μαρμάρινων οἰκοδομικῶν μελῶν, κ.ἄ., ἀκόμα καὶ σκελετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τάφους καὶ ἀπὸ τὸ νεώτερο ὀστεοφυλάκιο.

732. Δυστυχῶς καὶ ἐδῶ τὸ ἕως πρόσφατα ἀλώβητο τοπίο στὸ *Νερό* καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ θέση, γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1983 (Marangou 1984, 100), πληγώθηκε ἀπὸ τὶς ἐνέργειες προέδρου τῆς Κοινότητος Καταπόλων, ὁ ὁποῖος «τσιμεντάρισε» τὴν πανάρχαια φυσικὴ ροὴ τοῦ νεροῦ «γιὰ νὰ ποτίζεται ὡραῖα (sic!) ὁ γάδαρος (του) καὶ τὰ χτήματα» τῶν ὀλίγων βοσκῶν ψηφοφόρων του.

733. Βλ. παρακ. σ. 325-326.

734. Γιὰ λείψανα προϊστορικῶν χρόνων στὴν περιοχὴ τῆς Περιστεριᾶς βλ. Marangou 1984, 99 κέ.

735. Βλ. παρακ. σ. 326-327, 334.

736. Marangou 1984, 100.

δαντελωτή, απότομη βόρεια ακτή, καθώς και στο βορειοδυτικό άκρο του νησιού, στο Φανάρι. Σε τούτη την άκρομα⁷³⁷ «ἀναξιοποίητη» περιοχή, οί περισσότερες τοποθεσίες δὲν προσφέρουν μόνον αἰσθητική ἀπόλαυση στὸν πεζοπόρο, ἀλλὰ παρυσιάζουν καὶ πολὺπλευρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαῖες καὶ νεώτερες μαρτυρίες, ποὺ διασώζουν.

Ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὶς ἐπισκέψιμες ἀρχαῖες θέσεις, ἔχει ἡ Βίγλα, βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὰ Νερά· ἡ φυσικὴ ἀκρόπολη δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὄρους Ἰης Παντελέμονας καὶ Μαλτέζι, καὶ εἶναι σπαρμένη μὲ οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ⁷³⁸.

Ἀπὸ τὸν παλιὸ δρόμο ποὺ ἄλλοτε ὁδηγοῦσε στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸ Φανάρι – σήμερα ἔχει ἀπομείνει ἓνας στενὸς κατσικόδρομος –, φθάνομε στὴν θέση Καππαριά, σχεδὸν ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀμμουδερὸ ὄρμο Μαλτέζι· ἐδῶ σώζονται οἰκοδομικὰ λείψανα μνημειώδους ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος⁷³⁹, πιθανότατα βασιλικῆς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, γιστέρνες λαξευμένες στὸν βράχο καὶ κτιστές, καθὼς καὶ πολλὰ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν.

Βαδίζοντας πρὸς τὸ Φανάρι στὰ ἀριστερά μας βλέπομε τὴν πετροκομμένη γῆ, καταποντισμένη στὰ βάθη τοῦ πελάγου μὲ τὰ ζαφειρένια νερά, καὶ τὶς Πλάκες, τὶς πολὺχρωμες, πλακαδερεὲς πέτρες, σήμερα καταφύγιο τῶν γυμνιστῶν.

737. Τὰ τελευταῖα χρόνια, ἐξ αἰτίας τοῦ μοναδικοῦ «μεγάλου στόχου (sic!) τῆς Ἀνάπτυξης τῆς Ἀμοργοῦ», δηλ. «οἰκοπεδοποίηση» βοσκοτόπων καὶ χωραφιῶν, ἡ ἀνεξέλεγκτη διάνοιξη δρόμων πρόσβασης μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα κυριολεκτικὰ ρημάζει τὸν τόπο! Ὁ ἀγώνας ὅμως μὲ τοὺς «προοδευτικοὺς» θαμῶνες τοῦ «Καφενείου τῆς Ἀνάπτυξης τῆς Ἀμοργοῦ» εἶναι ἄνισος! Οἱ ἐλάχιστοι, κυρίως ἀρχαιολόγοι, ποὺ ἀντιδροῦν, ὑβρίζονται ἀπὸ «φιλοπρόόδους» ἐπιχειρηματίες, ἐργολάβους καὶ καταστηματαρχες, καὶ συχνὰ προπηλακίζονται ἀπὸ αὐτόκλητους δημοσιογράφους.

738. Marangou 1984, 100. Ἀσφαλῶς ἡ θέση ταυτίζεται μὲ τὸ παραποιημένο τοπωνύμιο «τῆς βίγλαις» ποὺ ἀναφέρει ὁ J. L. Myres, Textile Impressions on an Early Clay Vessel from Amorgos, *Journal of the Anthropological Institute* 27, 1898, 178-80, καὶ ἐπαναλαμβάνει ἡ Sherratt 2000, 353, 356-357· ἄλλωστε, παρόμοια θραύσματα κυ-

κλαδικῶν σκευῶν μὲ ἀποτύπωμα φάθας, πιθανῶς μάλιστα συνανήκοντα μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ J. L. Myres συλλεγένητα, βρέθηκαν ἀκριβῶς μετὰ ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, τὸ 1987, στὴν Βίγλα Καταπόλων: βλ. Α. Μαραγκοῦ, Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα, ὁ.π. (σημ. 39). Καὶ ἐδῶ, χάρις στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ μοῦ ἐνέκρινε τὸ INSTAP, ὀλοκληρώθηκαν τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ἀπὸ τὸν Γ. Μακρῆ, καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῶν πολυάριθμων ἐπιφανειακῶν ὀστράκων, ποὺ ἐδῶ καὶ εἴκοσι πέντε χρόνια συγκεντρώσαμε μὲ τοὺς φύλακες καὶ τοὺς φοιτητές: βλ. προσεχῶς E. Yiannouli, Surface Pottery from an Early Cycladic Acropolis at Vigla Katapolon on the Island of Amorgos: A Preliminary Report, AAA 2002.

739. Ἡ ὑπόδειξη ὀφείλεται στὸν Μ. Μωραϊτάκη. Τὸ μνημεῖο εἶναι γνωστὸ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀπὸ τὸ 1975.

V. Η ΜΕΙΖΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΤΗΣ ΜΙΝΩΑΣ

Η ΜΕΙΖΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ - ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Στην υπαιθρον χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας ταυτίζονται ἐν πολλοῖς μὲ ἐκεῖνα τῶν κοινοτικῶν διαμερισμάτων Καταπόλων καὶ Χώρας τοῦ σημερινοῦ Δήμου Ἀμοργοῦ, ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ μὲ βεβαιότητα τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἑπτὰ πύργων⁷⁴⁰ (εἰκ. 272, ἀρ. 7-13), καθὼς καὶ λείψανα καὶ ἄλλων μεμονωμένων κτιρίων.

Περιφέρεια λιμένος Καταπόλων

Κατάλοιπα μεμονωμένων κτιρίων ἐντοπίσαμε πλησίον τοῦ λιμένος στὸ Ραχίδι (βλ. παραπ. σ. 310 κέ.). Στὴν θέση *Παλιοκκλησά*⁷⁴¹, ΒΑ. ἀπὸ τὸν σταθμὸ τῆς ΔΕΗ, σώζονται – ἐλάχιστα πλέον – λείψανα εὐμεγέθους ὀρθογωνίου κτίσματος, καθὼς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (εἰκ. 271) ἰδιαιτέρως φροντισμένης κατασκευῆς, ἄλλοτε ὁρατὰ κάτω ἀπὸ σταύλους κτισμένους μὲ ἀρχαῖες πέτρες. Σήμερα φαίνεται ἀκόμα ἐν μέρει μόνον ὁ κατώτερος δόμος τοῦ κτιρίου καὶ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη – κατώφλια, ἐπιστύλιο, κ.ἄ. – κάτω ἀπὸ τοὺς τσιμεντόλιθους τοῦ κοτετσιοῦ καὶ τῆς νεότευκτης ἀποθήκης τοῦ ἐμπορίου Νικ. Δημ. Μαύρου.

Αρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη σώζονται στὰ ΝΑ., δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σωτῆρος, τὸ Ἀπάνω Χριστουλάκι, ἐντοιχισμένα στοὺς σταύλους⁷⁴², σήμερα ἰδιοκτησίας Στ. Νομικοῦ, κοντὰ στὴν εἴσοδο τῆς μάντρας οἰκοδομικῶν ὑλικῶν στὴν Ἀρακλ(ε)ινή, τὸ παλιὸ μοναστηριακὸ σησαμοχώραφο ἀπ' ὅπου προέρχονται πολλὰ

740. Γιὰ τὸν ὅρο πύργος βλ. παραπ. σ. 48 σημ. 168.

741. Ἡ τοπωνυμία Παλιοκκλησὰ ἀσφαλῶς δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ παλαιᾶς ἐκκλησίας. Πράγματι, στὸ παρακείμενο ἐκκλησάκι ἦταν ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα κιονόκρανα καὶ θραύσματα θωρακίων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Σήμερα δὲν εἶναι πλέον ὁρατά, γιὰτὶ πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια οἱ ἰδιοκτῆτες, πάντα μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ τότε ἐφημερίου Καταπόλων, μεγάλωσαν τὸ ξωκλήσι, προσέθεσαν καμπαναριό, τοποθέτησαν «μεγάφωνο γιὰ τὴν γιορτὴ» καὶ «ἐξωραίισαν» ὅλα

τὰ παλαιὰ στοιχεῖα, καλύπτοντας τίς «παλιόπετρες» μὲ τσιμέντο καὶ γυαλιστερὴ λαδομπογιὰ. Ἀπὸ τὴν Παλιοκκλησὰ προέρχονται καὶ ἄλλες σημαντικὲς, ἀδημοσίευτες ἐπιγραφές, ὅπως οἱ ἀρ. εὐρ. 69 καὶ 110 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ.

742. Ἐδῶ βρέθηκε τελευταῖα (Ἰούλιος 2001) ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ μιὰ ἄγνωστη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ὀψιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀφιερωμένη στὸν *Χθόνιον Ἑρμῆν* πρόσφατα (Σεπτέμβριος 2002) ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ τάφος ἐλληνιστικῶν χρόνων: βλ. προσεχῶς Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, ΑΔ 2001 καὶ 2002.

όστρακα, κατεργασμένοι λίθοι, καθώς και ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη⁷⁴³. Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μεμονωμένης ὀχυρᾶς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης ἐνισχύουν σημαντικά ἡ θέσις τῶν κτιριακῶν λειψάνων σὲ κομβικὸ σημεῖο τοῦ κεντρικοῦ δρόμου, ποὺ ὁδηγεῖ καὶ σήμερα ἀπὸ τὸ Λιμάνι καὶ τὸν κάμπο τῶν Καταπόλων στὶς βόρειες καὶ βορειοανατολικὲς ἐσχατιὲς τῆς Μινώας καὶ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ νησιοῦ, καθώς καὶ ἡ

Εἰκ. 271α-β. Ραχίδι. Οἰκοδομικὰ λείψανα πύργου στὴν Παλιοκκλησά.

ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ ἄλλες ἀρχαῖες θέσεις, ὅπως στὰ ΒΑ. μὲ τὸν Μάρμαρο⁷⁴⁴ καὶ τὸν Ἀσώματο⁷⁴⁵, στὰ ΝΑ. τὰ Γαδουρόκωλα⁷⁴⁶ καὶ κυρίως στὰ Ν. μὲ τὴν γειτονικὴ θέσις Σακκᾶς⁷⁴⁷. Στὸν Σακκᾶ, ΝΔ. τῆς Παλιοκκλησᾶς, στὸ χωράφι τῆς Σκαρπαθιάς⁷⁴⁸ ποὺ βρίσκεται στὰ ριζὰ τῆς βόρειας πλαγιάς τοῦ βουνώδους λόφου μὲ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ

743. IG XII 7, 305 in loco ἈΡΑΚΛΙΝΗ, σήμε-
ρα στὴν ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 104.

744. Μηλιαράκης 1884, 12. Ἡ τοπωνυμία εἶ-
ναι δηλωτικὴ παρουσίας λατομείου μαρμάρου ἢ
πολλῶν μαρμαρίνων μελῶν: πρβ. Βογιατζίδη 1918,
96. Βλ. ἐπίσης Κουμανούδη 1999, 67-68. Στὸν
Μάρμαρο, σὲ ὅλες τὶς παλιὲς ὁμορφοκτισμένες
κατοικιὲς καὶ στοὺς σταύλους εἶναι ἀκόμη ἐντοι-
χισμένα μαρμαρίνα οἰκοδομικὰ μέλη· εὐάριθμα
εἶναι καὶ τὰ θραύσματα γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν
κτλ., κλασσικῶν, ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρό-
νων ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ καὶ φυ-
λάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ: ἐνδει-
κτικὰ ἀναφέρω τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιτάφια στήλη
(ἀρ. εὐρ. 71) καὶ τὸ ἐνεπίγραφο τμήμα βωμοῦ (ἀρ.

εὐρ. 95, εὖρημα τοῦ φύλακα Έμ. Ί. Δεσποτίδη).

745. Μαραγκοῦ 2002, 16 εἰκ. 6. Βλ. ἐπίσης
παράκ. σελ. 329.

746. IG XII 7, 363: ἐπιτάφια στήλη, Μουσεῖο
Σύρου ἀρ. εὐρ. 139. Γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Μη-
λιαράκη 1884, 32 καὶ Βογιατζίδη 1918, 91.

747. Ἡ τοπωνυμία παραδίδεται στὸ Corpus
τῶν ἐπιγραφῶν (IG XII 7) ὡς τόπος εὐρέσεως
τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιτάφιας πλάκας ἀρ. 333: «in
loco Σακκᾶς (prope Ῥαχίδι)».

748. Τὸ ὄνομα Σκαρπαθιά, πιθανῶς κτητο-
ρικὸ τοπωνύμιο, ὑποδηλώνει τὴν ἐκ Καρπάθου
καταγωγὴ τῆς κατόχου τοῦ ἀγροῦ: τὸ χωράφι
τῆς Καρπαθιάς, ἐξ οὗ Σκαρπαθιά· βλ. καὶ τὴν
διαφορετικὴ ἐκδοχὴ τοῦ Βογιατζίδη 1918, 88.

Προφήτη Ἡλία⁷⁴⁹, σὲ χαμηλὸ ὕψωμα ἐπάνω ἀπὸ εὐφοροὺς ἀγροὺς καὶ περιβόλια, σώζονται οἰκοδομικὰ στοιχεῖα κάτω ἀπὸ νεώτερη, ἐρειπωμένη σήμερα, ἀγροτικὴ κατοικιά⁷⁵⁰, κτισμένη μὲ ἀρχαίους, ἐπιμελῶς κατεργασμένους λίθους. Τὰ λιγοστὰ κτιριακὰ λείψανα καὶ τὰ τυχαῖα εὐρήματα, κυρίως ἡ θέση στὸ σταυροδρόμι ποὺ ὁδηγεῖ στὴν πόλη τῆς Μινώας καὶ στὴν νότια περιφέρεια τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ Λιμάνι καὶ μὲ τὴν Ἀ. καὶ ΒΑ. κλιτὸν τῆς Μινώας, πιθανῶς ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ μεμονωμένης ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης στὴν Σκαρπαθιά.

Σημαντικὰ λείψανα εὐμεγέθους, ὀρθογωνίου ἰσχυροῦ οἰκοδομήματος σώζονται καὶ στὴν θέση *Τὸ κεφάλι τοῦ Πετρᾶ*⁷⁵¹, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι καὶ ἀπὸ

Εἰκ. 272. Οἱ ἀρχαῖοι πύργοι στὴν περιφέρεια τῆς Μινώας (ὕπὸ Σ. Δασκαλάκη).

749. Βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι βρῆκα ἀνάμεσα στοὺς ὑψηλοὺς ριζιμιοὺς βράχους πάμπολλα ὄστρακα χρηστικῶν σκευῶν τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, σήμερα στὴν ἀποθήκη Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων στὴν Χώρα. Οἱ ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση μικρῆς κυκλαδικῆς ἐγκατάστασης στὴν φυ-

σικὰ ὄχυρὴ θέση: βλ. Λ. Μαραγκοῦ, *Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα*, ὁ.π. (σημ. 39).

750. Ἄλλοτε ἰδιοκτησία Δ. Γιαννακόπουλου (εὐρύτερα γνωστοῦ ὡς «Δημητράκη τῆς Γιαννακοπουλιάς»).

751. Ὑπόδειξη Νικ. Κωβαίου (τοῦ ἐπιλεγμένου Μπαζοῦ) καὶ Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη.

τὴν προϊστορική ἀκρόπολη τῆς Βίγλας⁷⁵², στὸν δρόμο πρὸς τὴν *Περιστεριά* ἢ *Περιστεριές*⁷⁵³. Ἀπὸ τὴν προσεγμένη τοιχοποιία τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τὰ πολυάριθμα ὄστρακα ποὺ εἶναι διάσπαρτα στὰ χωράφια καὶ στὶς νεώτερες κατοικίες, συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγροτική ἐγκατάσταση τῶν ὀψιμῶν κλασσικῶν ἢ τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ *Πετρᾶ* ὁ παλιὸς δρόμος ὁδηγεῖ στὴν *Περιστεριά*, περιοχὴ μὲ νεώτερες ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ λείψανα οἰκήσεων διαφόρων ἐποχῶν⁷⁵⁴, καθὼς καὶ ἀρχαῖο πύργο⁷⁵⁵.

Βορειοανατολικά ἀπὸ τὴν *Περιστεριά*, στὴν θέση *Τὰ Βιγλιά*⁷⁵⁶ (εἰκ. 272, ἀρ. 7, 273), ἐντοπίσαμε τὸ 1981⁷⁵⁷ κτιριακὰ κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀνήκουν

Εἰκ. 273. Λείψανα στρογγύλου πύργου στὰ Βιγλιά.

752. Βλ. παραπ. σημ. 738.

753. Ἡ περιοχὴ ὀνομάζεται καὶ σήμερα *Περιστεριά* ἢ *Περιστεριές*: βλ. χάρτη ΓΥΣ 1976.

754. Βλ. παραπ. σημ. 734.

755. Dawkins - Wace ὁ.π. (σημ. 176) 157 σημ. 9.

756. Γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Βογιατζίδη 1918, 100. Ἡ περιοχὴ *Τὰ Βιγλιά* εἶναι προσιτὴ καὶ ἀπὸ τὸ *Βουνί* στὴν περιφέρεια τῆς Χώρας (βλ. παραπ. σημ. 763), ἀλλὰ εὐκολότερα προσπελάσιμη ἀπὸ τὴν Βαγγελίστρα στὸ Ξυλοκερατίδι (βλ. παραπ. σ. 319).

757. Στὰ Βιγλιά μᾶς ὁδήγησε τὸ 1981 ἀπὸ τὴν Χώρα μὲ τὸν Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, τοὺς φύλα-

κες καὶ τοὺς Μ.-Fr. Boussac καὶ G. Rougemont, ὁ βαθὺς γνώστης τῆς περιοχῆς Δ. Γ. Πρέκας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολὺτιμες ὑποδείξεις ἀγνώστων ἀρχαίων θέσεων σὲ δύσβατες περιοχές, ὁ παρατηρητικὸς Δ. Πρέκας ξαναβρῆκε βόσκοντας στὶς ἐσχατιὲς τῆς Μινώας, χαμένα βραχογραφήματα, καὶ ἀνακάλυψε ἀγνωστες ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν βράχων (βλ. Μ.-Fr. Boussac - G. Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 113). Πολύτιμη ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ στὸν πλουτισμὸ τοῦ Μουσείου: Ὁ ἀλησμόνητος Δ. Πρέκας συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς ὀλίγους Ἀμοργιανοὺς ποὺ παρέδωσαν ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα ἀρχαῖα, χωρὶς κανένα ἀπολύτως χρηματικὸ ἢ ἄλλο ἀντάλλαγμα.

στὸν ἀναφερόμενο, ἀταύτιστο πύργο τῆς Περιστεριᾶς⁷⁵⁸. Στὴν βόρεια βραχὴ καὶ ἄγωνα πλαγιά, ὅπου δὲν συναντοῦμε πλέον οὔτε ἀνθρώπους νέμοντες (βοσκούς), μὲ δυσκολία διακρίνονται κάτω ἀπὸ τεράστιους λιθοσωροὺς λείψανα δύο τουλάχιστον οἰκοδομημάτων κυκλικοῦ καὶ ὀρθογωνίου σχήματος. Ἡ διάγνωση τῶν διαστάσεων⁷⁵⁹, τῶν ὁρίων καὶ τοῦ ἀκριβοῦς σχήματος τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος δὲν εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ, τὴν ἐν μέρει ἀπομάκρυνση τῶν ὄγκων τῶν πεσμένων λίθων. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν προσεγμένη τοιχοδομία (εἰκ. 273) τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ λιγιστὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα⁷⁶⁰, χωρὶς καμία ἀμφιβολία, τόσον τὸ κυκλικὸ ὅσον καὶ τὰ παρακείμενα κτίσματα εἶναι ἀρχαῖες⁷⁶¹ κατασκευές. Κριτήρια γιὰ τὴν διάγνωση τῆς χρήσεως ἢ τῶν χρήσεων τοῦ ἀπομονωμένου κτιριακοῦ συγκροτήματος στὴν ἀδεντρη καὶ ἄγωνα περιοχὴ ἀποτελοῦν ἡ στρατηγικὴ θέση, καθὼς καὶ ἡ εὐγλωττὴ τοπωνυμία *Τὰ Βιγλιά*. Τὴν ὑπόθεση περὶ παρατηρητηρίου, καταλύματος φρουρᾶς καὶ φρουκτωρίας στηρίζουν ἡ πρὸς Β. ἀναπεπταμένη θέα πρὸς ὅλα τὰ γειτονικὰ νησάκια καὶ τὴν Νάξο, ποὺ ἐπιτρέπει τὸν πλήρη ἔλεγχο τῶν θαλασσίων δρόμων πρὸς τὸν Λιμένα τῆς Μινώας καὶ τὸν ὄρμο τῆς Αἰγιάλης. Πανταχόθεν ἐλεύθερο, ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀκρόπολη τῆς Βίγλας, τὸ Κεφάλι τοῦ Πετρᾶ, τὴν βόρεια καὶ τὴν βορειοανατολικὴ κλιτὺ τῆς Μινώας καὶ μὲ τὸν Λιμένα, καὶ συγχρόνως ἐλέγχει τὸν χερσαῖο δρόμο, τὸ πέρασμα πρὸς τὴν βόρεια ἀκτὴ, πρὸς τὸ ἀκρωτήριο Ἰάλατος, τοὺς ὁρμούς *Βλυχάδα* καὶ *Κρυὸ Νερὸ*⁷⁶², καὶ πρὸς τὸ *Βουνί*⁷⁶³ στὴν περιφέρεια τῆς Χώρας, ὅπου σώζονται εὐάριθμοι πύργοι.

758. Βλ. παραπ. σημ. 734. Ἡ Μ. Nowicka ὁ.π. (σημ. 176) 54 σημ. 153 ἐσφαλμένα τὸν ταυτίζει μὲ τὸν στρογγύλο πύργο στὴν Ὁξω Μεριά (βλ. παραπ. χάρτη, εἰκ. 61, ἀρ. 22). Οἱ Μ.-Fr. Bous-sac - G. Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 119, σημειώνουν ὅτι «δὲν ἐντόπισαν τὸν πύργο στὴν Περιστεριά»· βλ. Marangou 2001, 233 εἰκ. 10.

759. Ἡ μέτρηση τῆς διαμέτρου καὶ τοῦ πάχους τῶν τοίχων εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη· τὸ 1996 τὸ ὁρατὸ ὕψος τῶν τοίχων ἦταν 0.70-1.12 μ.

760. Περισυνελέγησαν κατὰ τὴν τελευταία ἐπίσκεψή μας (15-4-1996) μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Ἰ. Γαβαλά, Χρ. Μητσοπούλου, Μ. Ζαφειροπούλου, καὶ ὁδηγὸ τὸν Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη.

761. Οἱ Bous-sac - Rougemont, *Les Cyclades* 1983, 119 σημ. 10, μολονότι δὲν εἶναι βέβαιοι ἂν πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο πύργο («nous ne sommes pas certains que la tour de Viglia soit ancienne»),

τὸν καταχωρίζουν στὸν κατάλογο τῶν πύργων τῆς Ἀμοργοῦ: αὐτόθι 118,5 «Viglia».

762. Στὴν δύσβατη καὶ δυσπρόσιτη θέση *Κρυὸ Νερὸ* πρὸ πολλῶν ἐτῶν (1985), σὲ περιοδεία μὲ τὸν Σίμο Γιαννακό, μεταξὺ ἄλλων, ἐντοπίσαμε κατάλοιπα ἰσχυρᾶς κατασκευῆς πλησίον τῆς ἀκτῆς, πιθανῶς ὀψιμων ἐλληνιστικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀπὸ τὸ *Κρυὸ Νερὸ* μεταφέρθηκαν στὴν ΑΣΑ οἱ ἐνεπίγραφες πλάκες (ἀρ. εὐρ. 98 καὶ 99), καθὼς καὶ τετράπλευρος κιονίσκος (ἀρ. εὐρ. 273).

763. Μολονότι δὲν συνιστᾶται ἡ πεζοπορία χωρὶς ὁδηγὸ στὰ παλιὰ ἐγκαταλελειμμένα μονοπάτια, ὁ ἰδιαιτέρως ἀνθεκτικὸς ὁδοιπóρος μπορεῖ ἀπὸ *Τὰ Βιγλιά*, ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ παλιοῦ δρόμου στὸν ἐξαιρετικὰ δύσβατο ἀνήφορο, νὰ φθάσει στὸ *Βουνί*.

Περιφέρεια Χώρας

Άνεξερευνήτη, ουσιαστικά άγνωστη, είναι η τοπογραφία της έκτεταμένης περιφέρειας της σημερινής Χώρας, στην ανατολική και βορειοανατολική έσχατιά της αρχαίας πόλεως της Μινώας. Οί λίγες πληροφορίες στηρίζονται στις ακριβείς περιγραφές του Μηλιαράκη (1884), στις σύντομες αναφορές εὐάριθμων πύργων στην αρχαιολογική βιβλιογραφία⁷⁶⁴, καθώς και σὲ μεμονωμένα εὐρήματα ἀπὸ διάφορες θέσεις, κυρίως ἐπιγραφές. Καὶ ἐδῶ οἱ νεώτερες ἀγροκατοικίες, οἱ κατοικίες, τὰ ἐκκλησάκια, τὰ τυχαῖα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, τὰ τοπωνύμια, ἡ προφορική παράδοση καὶ οἱ παραμυθικὲς διηγήσεις ἐπέτρεψαν ὄχι μόνον τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση ὄλων τῶν ἀναφερομένων πύργων, ἀλλὰ μᾶς ὁδήγησαν καὶ στὸν ἐντοπισμὸ ἄγνωστων ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Μηδαμινὲς εἶναι καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τοὺς δρόμους ποὺ συνέδεαν τὴν ἀρχαιότητα τὸν Λιμένα μὲ τὴν ἐνδοχώρα. Σήμερα σώζονται τρεῖς κύριοι δρόμοι⁷⁶⁵, πολυπατημένες διαδρομὲς ἀπὸ τὰ Κατάπολα τὴν Χώρα, ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 360 μ. Καὶ οἱ τρεῖς δρόμοι, μετὰ ἀπὸ τὴν διάνοιξη τοῦ αὐτοκινητόδρομου σχεδὸν ἀχρηστεύτηκαν, ἀφοῦ οἱ παλιοὶ ἀγωγιάτες ἀπέκτησαν αὐτοκίνητα ἀγροτικά, ἐνῶ τὰ σκαλιὰ ἄλλου χάλασαν καὶ ἄλλου, ὅπως τὴν Καστελλόπετρα, καταχώσθηκαν βάρβαρα ἀπὸ τὰ μπάζα⁷⁶⁶ τῆς «ἀνάπτυξης». Εὐτυχῶς τὰ μοναδικά, ἐλάχιστα κατάλοιπα ἀρχαίου πλακόστρωτου δρόμου, ποὺ ἀναγνώρισε ὁ Μηλιαράκης κοντὰ στὸ δισυπόστατο ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Νικόλα, στὰ ΒΔ., διακρίνονται ἀκόμα κάτω ἀπὸ ἓναν χωραφότοιχο, δίπλα στὸ παλιὸ στενὸ δρομάκι ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Ἀγριλίδι.

764. Βλ. παραπ. σ. 49 κέ. καὶ παρακ. σ. 330 κέ.

765. [1] «Ἀπὸ τοὺς Ἀναῦρους», τὴν νότια, μαλακὴ πλευρὰ τοῦ βουνοῦ, εὐρύχωρος καὶ εὐκολοβάδιστος μὲ χαμηλὰ πετρόκτιστα σκαλιὰ καὶ πολλοὺς γύρους (στροφές), ἐξ οὗ ἀνά (γ)ύρους· (ἀνάβαση περίπου 1.15').

[2] ἀπὸ τὸν Ἁγ. Νικόλα καὶ τὸ Ἀγριλίδι, τὴν δυτικὴν πλαγιά τῆς Μεσοβούνας, στενὸς μὲ ἀπότομα σκαλιὰ (κατάβαση 30', ἐνῶ ἡ ἀνάβαση στὸν ὄρθιο ἀνήφορο διαρκεῖ 50'-55'), καὶ

[3] ἀπὸ τὴν Μηλιή, κατὰ μῆκος τῆς ρεματιᾶς καὶ τῆς βόρειας βουνοπλαγιᾶς, ἀνίσου πλάτους, εὐκολοπερπάτητος, ἄλλου κατηφορικὸς μὲ πετρόκτιστα σκαλιὰ, καὶ ἄλλου ἴσιος χωματένιος, κατὰ τόπους σχεδὸν ἀδιάβατος ἀπὸ τὰ αὐτο-

φυὴ φρύανα καὶ ἀσπάρτους (κατάβαση - ἀνάβαση 55'-60').

Οἱ δρόμοι [1] καὶ [2] ἔφταναν ἕως τὰ Κόκκινα Χώματα, ἀπ' ὅπου καλοκτισμένα πλατιὰ καὶ χαμηλὰ σκαλοπάτια ὁδηγοῦσαν στὸν Τσεσεμέ, τὴν παλιά, στερεμένη σήμερα βρύση, ΒΑ. ἀπὸ τὸ Ραχίδι. Ὁ δρόμος [3] συνέδεε κυρίως τὸν Μάρμαρο, τὸν ἐλαιώνα τὴν περιοχὴ τοῦ Γυαλινᾶ, τὸν λοφίσκο Πέρα Ραχίδι καὶ τὸ Ξυλοκερατίδι.

766. Τὰ μπάζα τοῦ πρατηρίου βενζίνης καὶ τῶν ἄλλων νεότευκτων συγκροτημάτων ἔθαψαν κυριολεκτικὰ τὰ περισσότερα ὁμορφοκτισμένα σκαλιὰ. Ἀλλὰ καὶ ὁ δρόμος τοῦ Ἀγριλιδιοῦ καταρρέει ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἐποχουμένων ἀρμοδίων.

Μολονότι λείπουν τὰ ἀπτὰ τεκμήρια, ὀρισμένες ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε πῶς καὶ οἱ τρεῖς κύριοι δρόμοι, ποὺ ἀκολουθοῦν τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ βραχώδους ἐδάφους καὶ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ φυσικοῦ ἀναγλύφου, ἦταν κτισμένοι ἐπάνω στὰ χνάρια ἀρχαίων διαδρομῶν καὶ εἶχαν χρῆση διαχρονικὴ.

Σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸν κύριο δρόμο [1], σὲ ὀρισμένες θέσεις, ὅπως Ἀσώματος⁷⁶⁷, Ἀγ. Νικόλας⁷⁶⁸ καὶ Ζαβὴ Συκιὰ⁷⁶⁹, βρίσκονται οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἄλλα σκόρπια σημάδια ζωῆς, κυρίως κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Στὸν Ἀσώματο, ΒΑ. ἀπὸ τὸν Τσεσεμέ⁷⁷⁰, ὅπου τὰ ὅρια τῶν κοινοτήτων Χώρας - Καταπόλων, σὲ χαμηλὸ πλάτωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματος (τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων), στὴν κατοικίᾳ καὶ στοὺς σταύλους, ἐξαιρετικῆς ποιότητος μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, εὐδιάκριτα εἶναι τὰ παλαιότερα οἰκοδομικὰ λείψανα, κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ. Ἀπὸ τὸν τελείως ἀνεξερευνήτο τόπο προέρχονται λίθινη ἐνεπίγραφη ταφικὴ κάλπις⁷⁷¹ ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀγγείων ποὺ περισυλλέξαμε πλησίον τῆς ἐκκλησίας.

Στὴν θέση Ζαβὴ Συκιὰ⁷⁷², σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Χώρα, κοντὰ στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν παλιῶν δρόμων τοῦ Ἀγ. Νικόλα [2] καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀναῦρους [1], στὸ χωράφι τῆς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης, βόρεια ἀπὸ τὸν αὐτοκινητόδρομο, διατηρεῖται ἀκόμα σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ὑψηλὸς εὐμεγέθης τοῖχος ἰσχυρᾶς ἀρχαίας κατασκευῆς, πιθανῶς πύργου⁷⁷³.

Ἀλλὰ καὶ στὸν τελείως ἀνεξερευνήτο δρόμο [3] ἀπὸ τὶς Μηλιές, τοποθεσία ἄλλοτε δροσερὴ, κατάφυτη μὲ περιποιημένα ποτιστικὰ καὶ παμπάλαια δέντρα, συκαμινιές, βελανιδιές καὶ ὀπωροφόρα, μπουρνελιές, μηλιές, κορομηλιές καὶ ροδακινιές, δὲν λείπουν μαρτύρια ζωῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους: τὰ κατὰλοιπα τῶν ξηρότοιχων καὶ τῶν ἀλωνιῶν, τῆς ὁμορφοκτισμένης κρήνης τῶν Μηλιῶν μὲ τὶς ποτίστρες τῶν ἀχθοφόρων κυρίως ζώων, τὰ λιγοστὰ πλέον ἀπομεινάρια τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης κατασκευῆς χρηστικῶν πήλινων

767. Βλ. παραπ. σημ. 745 καὶ παρακ. σημ. 770.

768. Marangou 1984, 100, VI.

769. Αὐτόθι 100.

770. Στὴν βόρεια (ἀριστερὴ) πλευρὰ τοῦ δρόμου, διακρίνονται ἀκόμα λιγοστὰ λείψανα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαξευμένους στὸν πάσπαρο τάφους ποὺ κατεστράφησαν κατὰ τὴν διάνοιξη τοῦ αὐτοκινητόδρομου. Τὰ ἐναπομείναντα ἔχουν δὲν ἐπιτρέπουν χρονολόγησι.

771. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 262.

772. Βλ. παραπ. σημ. 768.

773. Ἀπὸ τὰ λιόφυτα καὶ τὰ ἐγκαταλελειμμένα πλέον χωράφια καὶ ἀμπέλια τῆς περιοχῆς Β. ἀπὸ τὴν Ζαβὴ Συκιὰ ἕως τὸ Ἐὼ Χωριὸ προέρχονται καὶ πάμπολλα ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, κυρίως ἀπὸ μεγάλους πίθους, καθὼς καὶ ἐνεπίγραφοι λίθοι, σήμερὰ στὴν ἀποθήκη Ἀρχαιοτήτων στὴν Χώρα (ὅλα καταγεγραμμένα, ἀλλὰ ἀδημοσίευτα).

σκευῶν, τοῦ Τσουκαλαριοῦ τοῦ Μαστρογιάννη τοῦ Σιφνιοῦ⁷⁷⁴, τὸ σπιτάκι, οἱ πλύστρες τοῦ πηλοῦ καὶ τὸ καμίνι, μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀλλοτινὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐγκατάλειψη στὰ χρόνια τῆς «ἀνάπτυξης» καὶ τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» τοῦ νησιοῦ. Ἀλλὰ καὶ στὸν Μάρμαρο⁷⁷⁵, ΝΑ. ἀπὸ τὸν Γυαλινᾶ τῶν Καταπόλων, στὴν δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ δρόμου ἀπὸ τὶς Μηλιές, εὐάριθμα, ὅλα τυχαῖα, ἀρχαῖα κινητὰ εὐρήματα προδίδουν τὴν διαχρονικὴ χρήση τῆς υπαίθρου χώρας τῆς Μινώας.

Τὰ περισσότερα ὅμως καὶ καλύτερα σωζόμενα ἀρχαῖα κατάλοιπα βρίσκονται στὶς βορειοανατολικὲς ἐσχατιές τῆς πόλεως τῆς Μινώας, στὴν περιφέρεια Β. ἀπὸ τὴν Χώρα, ποὺ βλέπει πρὸς τὴν βόρεια ἀκτὴ· ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο καλύτερα σωζόμενους καὶ εὐρύτερα γνωστοὺς πύργους στὸ Τερλάκι καὶ στὸ Ρίχτι, πρόσφατα, στηριγμένοι στὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Μηλιαράκη, σὲ τοπωνύμια καὶ τοπογραφικὲς ἐνδείξεις, καὶ μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ φύλακα Σ. Γιαννακοῦ, ταυτίσαμε καὶ τὰ κατάλοιπα τριῶν ἀκόμη μεμονωμένων ἰσχυρῶν κατασκευῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰ. στὶς τοποθεσίες Βουνί, Λέλης καὶ Ρίχτι - Ἄγ. Γεώργιος (εἰκ. 272, ἀρ. 9-13).

Ἡ ἐπίσκεψη στοὺς πύργους εἶναι σήμερα εὐκόλη ἀπὸ τὴν Χώρα μὲ τὴν ὁποῖαν συνδέονται σχεδὸν ὅλες οἱ προαναφερθεῖσες θέσεις μὲ ἀμαξιτὸ χωματόδρομο.

Στὸ Τερλάκι⁷⁷⁶, βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γιώργη, σώζεται ὀρθογώνιο⁷⁷⁷ κτίσμα μὲ ὀρθογωνικοὺς ὁδηγοὺς καὶ προσεγμένη κυφωτὴ τοιχοδομία (εἰκ. 274α-β). Εἶναι ἐνσωματωμένο στὴν κατοικία τοῦ Γ. Νικήτα Πράσινου, τριγυρισμένη ἀκόμα ἀπὸ σπόριμα χωράφια μὲ ἀλώνια, ἀμπέλια καὶ περγαλιδά-

774. Μαραγκοῦ ὁ.π. (σημ. 292) 404 καὶ 413 σημ. 56.

775. Βλ. παραπ. σημ. 744.

776. Ἡ τοπωνυμία Τερλάκι (Τερλάκια κατὰ τὴν ΓΥΣ, χάρτης 1976), πιστεύεται ὅτι σχετίζεται μὲ τοὺς ἀκόμα ὑπάρχοντες Τρεῖς Λάκκους, εὐμεγέθεις, λαξευμένες καὶ κτιστὲς στρογγύλες, ἀνοικτὲς ὁμβροδεξαμενὲς γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων. Διαφορετικὴ γραφὴ Τερλλάκι καὶ ἐτυμολογία ἀναφέρει ὁ Βογιατζίδης 1918, 101. Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ ὡς τόπος προέλευσης τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐπιτάφιας ἐπιγραφῆς IG XII 7, 321· ἦταν ἐντοιχισμένη «στὴν στέρνα τοῦ Ἰω. Ἐξαρχόπουλου, περιοχὴ ΤΕΡΛΑΚΗ, εἰς τοὺς Λάκκους»· σήμερα ἐκτίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, ἀρ. εὐρ. 116.

777. Μηλιαράκης 1884, 53: «...Τερλάκι, ἐνθα πύργος ἀρχαιότατος, οὗτινος σώζονται ἱκανὰ ἐρείπια, καὶ ἡ πρὸς Δ. πύλη, ἥτις ἦτο θολωτὴ, τῶν ὀγκολίθων τῶν παραστάδων ἡρέμα πρὸς τὰ ἔσω ἄνωθεν ἐκτισμένων, ὥστε νὰ ἐνῶνται πρὸς τὰ ἄνω ἐν εἴδει ἀψίδος. Τὰ ἔχνη τοῦ σχεδίου τοῦ πύργου δὲν διακρίνονται εὐκρινῶς, διότι συνέχονται πρὸς αὐτὸν σήμερον σταῦλοι ζώων, φαίνεται ὅμως ἐκ τῶν πέριξ ἰχνῶν ὅτι ἔχει ἱκανὴν ἔκτασιν. Τὸ σωζόμενον τετράγωνον εἶναι ἐκτισμένον διὰ διπλοῦ τοίχου, ἐκτὸς μὲν δι' ὀγκολίθων συνηρμοσμένων, καὶ ἐντὸς δι' ἐτέρου τοίχου ἐκ μικρῶν λίθων...». Bent 1885, 483: «...an old hellenic watchtower» καὶ 489: «... a spot called Torlaki (sic), a square one with traces of an arched door». Dawkins-Wace ὁ.π. (σημ. 176) 157 σημ.

Είκ. 274α-β. Ο ορθογώνιος πύργος στο Τερλάκι.

9: «Τερλάκη». IG XII 7 (1908) χάρτης Άμορογοῦ. Nowicka ὁ.π. (σημ. 176) 54 σημ. 152 («Torlaki»). Haselberger, AA 1978, 353, σημ. 29, είκ. 11, σ. 357 σημ. 37, σ. 358 σημ. 41 (για πρώτη φορά ἀπεικονίστηκε τμήμα τοῦ θυραίου τοίχου

καὶ ἐδόθησαν οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τῆς τοξωτῆς πύλης (πλ. 1.20 μ.) καὶ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς (μῆκ. 8.44 μ.). Boussac - Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 115, είκ. 7 (χάρτης ἀρ. 8). Ma-rangou 2001, 233 είκ. 5.

κία⁷⁷⁸ με λεμονιές και λιγοστά, κυρίως άνυντρα, κηπευτικά. Ἡ παλαιὰ κατοικία τοῦ Νικητιοῦ στὸν μετασκευασμένο ἀρχαῖο πύργο ἔχει γιστέρνα, κτιστὴ ὀμβροδεξαμενὴ, πιθανῶς βυζαντινῶν χρόνων, σταύλους, πατητήρι καὶ ρακεζό (ἀποστακτήριο ρακῆς), καὶ ἀποτελεῖ ζωντανὸ δείγμα ἀρχαίας καὶ σημερινῆς αὐτάρκους ἀγροκατοικίας.

Μολονότι βρίσκεται σὲ μεσόγεια θέση, ἔχει θέα πρὸς τὴν θάλασσα στὴν βόρεια ἀκτὴ καὶ τὰ γύρω νησάκια, καὶ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πύργους στὸ Βουνί (ἀρ. 9) καὶ στὸ Ρίχτι (ἀρ. 11).

Δεδομένου ὅτι τὸ κτιριακὸ συγκρότημα στὸ Τερλάκι παραμένει ἀκόμα ἐπιστημονικὰ ἀνεξερεύνητο, ἢ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησὴ τοῦ στοὺς ὄψιμους κλασσικοὺς ἢ στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους στηρίζεται ἀναγκαστικὰ στὴν ἀντιβολὴ μὲ ἄλλα ἀσφαλέστερα (;) χρονολογημένα οἰκοδομήματα, ὅπως ὁ πύργος στὸ Χωριὸ - Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης (βλ. παραπ. σ. 50 κέ.). Ἄλλωστε ἡ τοξωτὴ⁷⁷⁹ θύρα (εἰκ. 274β), καὶ κυρίως ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τοῦ κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα, δὲν διαφέρουν τυπολογικὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὀρθογώνιους πύργους τῆς Ἀρκεσίνης (ἀρ. 2, 3, 4), τῆς περιφέρειας τῆς Μινώας (ἀρ. 7), καὶ τῆς Αἰγιάλης (ἀρ. 18), καθὼς καὶ τῶν στρογγύλων στὸ Ρίχτι (ἀρ. 13), στὸν Ἀσφοντηλίτη (ἀρ. 20) καὶ στὴν Ὁξω Μεριά (ἀρ. 22).

Στὸ Τερλάκι ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες αὐτάρκεις ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις⁷⁸⁰ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν εὐφόρων γαιῶν, ὅπως οἱ κατοικιῆς στὰ νεώτερα χρόνια. Τὴν διαπίστωση αὐτὴν στηρίζουν πολυάριθμες ὑλικὲς μαρτυρίες, ὅπως τὰ διάσπαρτα οἰκοδομικὰ λείψανα τόσον πλησίον τοῦ πύργου ὅσον καὶ στὴν γύρω περιοχὴ⁷⁸¹, καθὼς καὶ τὰ τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως ἡ ὑστεροαρχαϊκὴ ἐνεπίγραφη

778. Ἡ λέξη *περγαλίδι* καὶ τὸ ὑποκοριστικὸ *περγαλιδάκι*, πάντα ἐν χρῇσει στὴν γλώσσα τῶν Ἀμοργιανῶν, δηλώνει τὸν μικρὸ πεφυτευμένον αὐλαιο χῶρο, τὸ *περιαυλίδειον*, ἐξ οὗ καὶ ἐκ παραθοῤῥας τὸ *περγαλιδ(ε)ιον*.

779. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἀσφάλισης τῆς θύρας βλ. Haselberger ὁ.π. κυρίως σ. 358 σημ. 41.

780. Πρόσφατα, μὲ ὑπόδειξη τοῦ βοσκοῦ καὶ ἀρχιεργάτη ἀνασκαφῶν Γ. Δ. Γαβαλᾶ, ἐντοπίσαμε στὴν ἐγκαταλελειμμένη κατοικίᾳ τοῦ Ν. Ἐξαρχόπουλου (πρβ. σημ. 776) ἀρχαῖα κτιριακὰ λείψανα, οἰκοδομικὰ μέλη, τριπτήρες καὶ τριβεῖα, ἀκέραια λίθινη βάση καὶ κύλινδρο ἐλαιο-

τριβεῖου. Τὰ ἄλλοτε καρπερὰ χωράφια, σήμερα γεμάτα ἀγκάθια, κυριολεκτικὰ βρίθουν ὀστράκων διαφόρων ἐποχῶν.

781. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὰ λείψανα ἀρχαίου κυκλικοῦ (;) κτίσματος ΒΑ. ἀπὸ τοὺς Λάγκους καὶ ΝΑ. ἀπὸ τὸν πύργο, στὸν ἀγρὸ τοῦ Μικῆ Γιαννακοῦ, Β. ἀπὸ τὴν κατοικίᾳ τοῦ Μιχ. Συνοδινοῦ (σήμερα ἰδιοκτησίᾳ Μόσχας Φωστιέρη). Πρὸς τὰ ΒΔ. στὴν θέση *Τσουνιά* (Τά), πλησίον τῆς ἀκτῆς, σύμφωνα μὲ ἐξακριβωμένες πληροφορίες τῶν βοσκῶν τῆς περιοχῆς, «ὑπάρχει ἀρχαῖο καστράκι». (Δὲν ἔχω ἐπισκεφθεῖ τὴν θέση *Τσουνιά*.)

ἐπιτάφια στήλη⁷⁸², ὁ μαρμάρινος ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὸς βωμός⁷⁸³, ἡ ἐνεπίγραφη βάση μαρμαρίνου ἀγάλματος⁷⁸⁴, ἓνα μαρμάρينو «κιονόκρανο»⁷⁸⁵, θραύσματα μεγάλων πίθων διαφόρων ἐποχῶν, ἄβαφων ἢ διακοσμημένων με γραμμικὰ σχέδια, καὶ κυρίως πάμπολλα ὄστρακα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων⁷⁸⁶.

Ἀπὸ τὴν κατοικία τοῦ Ν. Πράσινου στὸν πύργο, δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γιώργη, κατηφορίζομε πρὸς τὴν τοποθεσία Βουνί. Ἐν καὶ πρόσφατα ἀνοίχτηκε χωματόδρομος ποὺ φτάνει ἕως τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, προτείνομε στὸν ἐπισκέπτη νὰ βαδίσει στὸ ἀλώβητο ἀκόμα τοπίο, καὶ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν σημαντικὴ κυκλαδικὴ ἀκρόπολη, «τοὺς πύργους τῆς Γιαννούλας»⁷⁸⁷, στὸ χαμηλὸ ὕψωμα λίγα βήματα ΒΔ. (δεξιὰ) ἀπὸ τὴν ἐκκλησία.

Τὸ Βουνί, διάσπαρτο με κατοικιᾶς μέσα σὲ εὐφορα χωράφια καὶ ἐκτεταμένους βοσκότοπους, εἶναι θέση γνωστὴ ὡς τόπος προέλευσης ἐνεπιγράφων ἐπιταφίων στηλῶν⁷⁸⁸. Τὰ «ἔχνη ἀρχαίου πύργου, οὐτίνος σώζονται οἱ ὀγκόλιθοι τῶν βάσεων», ποὺ ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης⁷⁸⁹, σήμερα μόνις διακρίνονται κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ἀφοῦ τὸ 1998 παραμορφώθηκε τελείως, με τὴν αὐθαίρετη, κακότεχνη διεύρυνση.

Ἡ ἐξαιρετικὰ προνομιακὴ θέση τοῦ πύργου, σὲ κομβικὸ σημεῖο τῶν χερσαίων δρόμων ποὺ συνδέουν τὴν εὐφορη περιοχὴ καὶ τὸν βοσκότοπο με τὸ λιμάνι τῆς Μινώας καὶ με τὴν βόρεια ἀκτὴ, καθὼς καὶ ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ με τὰ Κατάπολα, τὴν πε-

782. Βλ. παραπ. σημ. 776.

783. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 2 (ἀδημοσίευτος): Μα-
ραγκοῦ 1999, 41 ἀρ. κατ. 30.

784. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 115 (ἀδημοσίευτη).

785. ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. 134.

786. Πολλὰ παρεδόθησαν ἀπὸ τοὺς Νικ. Ἀ. Κωβαῖο, Νικήτα Πράσινο καὶ Μάρκο Ἀ. Νομικό, ἄλλα περισυλλέξαμε με τοὺς φύλακες Ἀρχαιο-
τήτων: ὅλα φυλάσσονται με ἀκριβὴ ἔνδειξη (το-
πωνύμιο, ἰδιοκτήτη ἀγροῦ κτλ.) στὴν Χώρα,
στὴν ἀποθήκη εὐρημάτων τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ.

787. Μαραγκοῦ 1990, 175 σημ. 84 καὶ Μαραγκοῦ 1994, 469-470 σημ. 14. Τὰ χιλιάδες ὄστρακα
μεγάλων καὶ μικρῶν χρηστικῶν ἀγγείων ποὺ ἐδῶ
καὶ χρόνια περισυλλέγομε ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ
τὰ γύρω χωράφια φυλάσσονται, ὅλα καταγε-
γραμμένα, στὴν ἀποθήκη Προϊστορικῶν Ἀρχαιο-
τήτων, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευθεῖ. Δὲν
εἶναι σαφὲς ἐὰν τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Μηλια-

ράκη 1884, 53, «ἔχνη ἀρχαίων οἰκήσεων... περὶ
ναῖσκον Ἀγίου Γεωργίου καὶ ἐτέρου Ἀγ. Βαρβά-
ρας», ταυτίζονται με τὰ τότε ἐκτεταμένα οἰκοδο-
μικὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ποὺ σή-
μερα, λόγῳ τῶν πανύψηλων χωραφότοιχων ποὺ
φαντάζουν σὰν πύργοι, ὀνομάζονται Πύργοι τῆς
Γιαννούλας. Οἱ σημερινοὶ χωραφότοιχοι κτίστη-
καν «λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον με
ἀρχαῖες πέτρες», καὶ ὅλοι σχεδὸν πατοῦν ἐπάνω
σὲ ἀρχαῖα θεμέλια καὶ ἀκολουθοῦν τὸ περίπλο-
κο περίγραμμα τῶν δακτυλίων τῆς ὀχυρωμένης
ἀκρόπολης τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας.

788. Βλ. ἐνδεικτικὰ IG XII 7, 317. Στὴν Ἀρχαιο-
λογικὴ Συλλογὴ ἐναπόκεινται καὶ ἄλλες ἀδημο-
σίευτες ἐπιτύμβιες στήλες, ὅπως οἱ ἐνεπιγράφε-
ς ἀρ. εὐρ. 70, 96 καὶ 97.

789. Μηλιαράκης 1884, 53. Οἱ Boussac - Rouge-
mont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 115, ἀναφέρουν τὸν
πύργο ὡς ἀταύτιστο.

ριοχή τοῦ Φονιά⁷⁹⁰, τὴν Χώρα, τὸν πύργο στὸ Τερλάκι (ἀρ. 10), καὶ μὲ τὸν δρόμο πρὸς τὸ Ρίχτι, τὴν Αἰγιάλη⁷⁹¹ καὶ τὸν Ἀσφοντηλίτη, συνθέτουν τὰ χαρακτηριστικὰ μεμονωμένου ὄχυροῦ πολλαπλῶν χρήσεων.

Ἀπὸ τὴν Ἀγία Βαρβάρα ὁ πεζοπόρος, ἀκολουθώντας τὸν παλιὸ δρόμο πρὸς τὰ δυτικά, μπορεῖ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ ἀναλλοίωτο ἀκόμα καὶ πάντα φροντισμένο, ἰδιόκτητο ἐκκλησιάκι τοῦ Ἀγ. Γιώργη στὸ Βουνί, τὶς καλοκτισμένες κατοικίες, ποὺ σιγὰ σιγὰ καταρρέουν, τὶς παλιές μάντρες καὶ τὶς ποτίστρες τῶν αἰγοπροβάτων ποὺ βόσκουν στὴν ἄδεντρη, βραχώδη περιοχὴ. Ὁ τόπος εἶναι κατάσπαρτος μὲ ὀφειανούς, ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν, ὁμορφοκτισμένους ἀναλημματικούς καὶ ὑψηλοὺς διαχωριστικούς χωραφότοιχους, ἀκόμα καὶ εὐάριθμα βραχογραφήματα, ἀρχαῖα καὶ νεώτερα. Ὁ δρόμος πρὸς τὰ Βιγλιά (βλ. παραπ. σ. 326), τὰ περάσματα τῶν ζώων καὶ τὰ μονοπάτια ποὺ ὁδηγοῦν στοὺς ὁρμίσκους στὴν βόρεια ἀκτὴ εἶναι δύσβατα, γεμάτα πέτρες καὶ ἀγκάθια, ἢ θέα ὅμως πρὸς τὸν κάμπο καὶ τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων εἶναι πράγματι ἐξαιρετική.

Ἐπιστρέφουμε στὴν Ἀγία Βαρβάρα· ἀπὸ ἐδῶ ὁ παμπάλαιος, πολυπατημένος δρόμος σύνδεσης μὲ τὴν Χώρα, κατηφορικός καὶ βαθμιδωτός, περνᾷ ἀπὸ τὴν ἄλλοτε θαλερὴ καὶ σήμερα κατάξερη ρεματιὰ στὸ Κατωφύλλαδο, μὲ τὸ λιτό, πάντα περιποιημένο ἰδιόκτητο ἐκκλησιάκι τῆς Παναγιᾶς τῆς Φιδοποταμιανῆς. Ἕνας σύντομος ἀλλὰ κουραστικός ἀνηφορικός δρόμος μὲ σκαλιὰ λαξευμένα στοὺς φυσικούς βράχους καὶ κτιστά, καταλήγει στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς Χώρας, στὰ Βορεινά, ὅπου, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα, συναντῶνται καὶ διακλαδίζονται οἱ κύριοι δρόμοι σύνδεσης τῆς ἐνδοχώρας· ἀπὸ ἐδῶ περνᾷ ὁ μοναδικὸς κεντρικὸς ἀσφαλτόστρωτος δρόμος τοῦ νησιοῦ ποὺ συνδέει τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων μὲ τὸ δυτικὸ τμήμα, τὴν Κάτω Μεριά (περιφέρεια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης), καθὼς καὶ μὲ τὸ ἀνατολικό, τὴν Γιάλη (περιφέρεια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰγιάλης).

Στὴν βορειοανατολικὴ ἐσχάτιὰ τῆς πόλεως τῆς Μινώας, στὰ ὄρια Χώρας-Αἰγιάλης, βρίσκονται εὐάριθμα ἀρχαῖα κατάλοιπα, ὅπως οἱ πύργοι στὶς θέσεις Λέλης⁷⁹² καὶ Ρίχτι.

790. Βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Κάπρο (βλ. παραπ. σημ. 723) καὶ εἶναι γεμάτη ὄστρακα προϊστορικῶν χρόνων, κυρίως κυκλαδικῶν: Μα-ραγκοῦ, Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα, ὁ.π. (σημ. 39).

791. Μηλιαράκης 1884, 53: «Καθόσον προχωρεῖ τις πάντοτε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἀμοργοῦ εἰς Αἰγιάλην, ἀπαντᾷ ἐν τῇ θέσει Βουνί...». (Ἡ λέξις Ἀμοργός ἦταν, ἕως πρόσφατα, ταυτόσημη μὲ τὴν Χώρα, «τὴν μοναδικὴν τῆς νήσου κωμόπο-

λιν»: πρβ. Βογιατζίδη 1918, 123.)

792. Ἡ ἐπίσκεψη στὸν Λέλη εἶναι ἐφικτὴ μόνον ἀπὸ τὸν σπαστήρα, Β. (ἀριστερὰ) τοῦ αὐτοκινητόδρομου Χώρας - Αἰγιάλης, ἀπ' ὅπου ἀκολουθοῦμε τὸ παλιὸ μονοπάτι πρὸς τὶς κατοικίες τοῦ Νικήτα Γιαννακοῦ· τὸ νεόκοπο τοπωνύμιο δημιουργήθηκε τελευταῖα, ὅταν τοποθετήθηκε ἐκεῖ τὸ μηχανήμα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀμαξιτοῦ.

Στὸν Λέλη⁷⁹³, στὴν θέση Ἑλληνικά, σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Δ. τῆς γεωργο-κτηνοτροφικῆς ἐγκατάστασης τοῦ Νικήτα Γιαννακοῦ, σώζεται ἀρχαῖο κτιριακὸ συγκρότημα, ὀρθογωνίου σχήματος (εἰκ. 275), τὸ ὁποῖον προφανῶς ταυτίζεται μετὸν «πύργον» ποὺ ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης⁷⁹⁴. Ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ καὶ ἡ θέση τοῦ οἰκοδομήματος, ἡ ὁπτικὴ ἐπαφὴ μετὸν θαλάσσιο δρόμο πρὸς τὴν Νικουριὰ καὶ τὸν ὄρμο Αἰγιάλης, μετὸν χερσαῖο δρόμο, καθὼς καὶ μετὸς πύργους στὸ Ρίχτι, ἀσφαλῶς προδίδουν μεμονωμένο ὄχυρὸ πολλαπλῶν χρήσεων.

Εἰκ. 275. Ὁρθογώνιος πύργος στὸν Λέλη.

793. Μηλιαράκης 1884, 54. Ἡ τοπωνυμία παραδίδεται ὡς τόπος προέλευσης τῆς ἐπιτάφιας στήλης IG XII 7, 318: «in loco Λέλης, e regione Τερλάχι sito».

794. Μηλιαράκης 1884, 54: «...ἐνταῦθα ἐν τοῖς περὶ τὸν πύργον ὁροπεδίοις...». Δὲν γνωρί-

ζομε ἐὰν ταυτίζεται μετὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Weil 1876, 331 «ὄχι μακρὰν τῆς ἀκτῆς, πλησίον τῆς σημερινῆς Χώρας («ein anderer soll sich ebenfalls unfern der Küste näher bei der heutigen Χώρα befinden»).

Marangou 2001, 233.

Στήν τοποθεσία *Ρίχτι*⁷⁹⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν εὐρύτερα γνωστὸ στρογγύλο πύργο, πρόσφατα ἐντοπίσαμε οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν θέση *Παλιόμαντρα*, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγ. Γιώργη (εἰκ. 276). Ἡ θέση σήμερα εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσπρόσιτη⁷⁹⁶, γιὰτί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τῶν μονοπατιῶν, ποὺ εἴτε σκεπάστηκαν ἀπὸ τὶς πέτρες τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων εἴτε εἶναι ἀδιάβατα ἀπὸ τεράστιους αὐτοφυεῖς θάμνους, ὁ πανάρχαιος κεντρικὸς δρόμος σύνδεσης Χώρας - Αἰγιάλης καταχώσθηκε βάνουσα ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη ρίψη τεράστιων λίθων καὶ μπάζων κατὰ τὴν πρόσφατη (1996) διεύρυνση τοῦ αὐτοκινητόδρομου.

Στὴν *Παλιόμαντρα* εἶναι ὁρατὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα (εἰκ. 277) στὴν κατηφορικὴ πλαγιά, κάτω ἀπὸ τεράστιους θάμνους καὶ χαλάσματα: διακρίνονται δύο τουλάχιστον δόμοι ὀρθογωνίου κτίσματος κατὰ τὸ σύννηθες ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα τοιχοποιίας, καθὼς καὶ κατάλοιπα κυκλικοῦ⁷⁹⁷ οἰκοδομήματος, διαφορετικῆς τοιχοδομίας καὶ πιθανῶς παλαιότερων χρόνων. Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ τὸν πύργο ποὺ ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης «ὕπερ τὸ ἐρημοκκλήσιον Ἁγ. Γεωργίος»⁷⁹⁸. Στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ πύργου ὁδηγηθήκαμε ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του, τὸ τοπωνύμιο καὶ τὴν τοπογραφικὴ ἔνδειξη⁷⁹⁹, χάρις στὸν μόνιμο ὁδηγό μας, τὸν φύλακα Σ. Γιαννακὸ καὶ ἀπὸ τὶς πληροφορίες τόσο τοῦ ἀείμνηστου Λουκῆ Συνοδινοῦ, τοῦ ἀσπούδαχτου ἀρχαιογνώστη, ὅσον καὶ τοῦ βοσκοῦ τῆς περιοχῆς Δημητρίου Πρασίνου.

Ἡ ὁρεινὴ θέση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος⁸⁰⁰ στὴν *Παλιόμαντρα*⁸⁰¹, στὸν

795. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο *Ρήκτης* ἢ *Ρίχτι* βλ. Βογιατζίδη 1918, 99.

796. Ἡ πρόσβαση στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γιώργη εἶναι δυνατὴ μόνον ἀπὸ ἓναν στενὸ κατισκόδρομο, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν βόρεια παρυφὴ τοῦ αὐτοκινητόδρομου, λίγα μέτρα δυτικὰ πρὶν ἀπὸ τὸν στρογγύλο πύργο στὸν Ἁγ. Γιάννη.

797. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ περισυλλέξαμε κατὰ τὴν αὐτοψία μὲ τὸν Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ τὸν Σ. Γιαννακὸ συγκαταλέγονται καὶ μερικὰ χρονολογούμενα στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, καθὼς καὶ θραύσματα λεπίδων ὀφειανθοῦ: βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ 2003.

798. Ὁ Μηλιαράκης 1884, 54, μετὰ ἀπὸ τὸν πύργον στὸν Λέλη, περιγράφει «τὴν θέσιν Ῥήκτης, ἔνθα ἐντὸς φάραγγος ὑπάρχει θαλερὰ φυτεία καὶ ἐκατέρωθεν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν λόφων ἔχνη πύργων δύο...». Πιθανῶς ταυτίζεται μὲ τὸν σημειούμενο ἀπὸ τὸν Weil 1876, 331· οἱ Boussac-Rougemont, *Les Cyclades* 1983, 115 τὸν

ἀναφέρουν ὡς ἀταύτιστο: «ὁ ἀναφερόμενος ἀπὸ τὸν Weil (1876, 331) μεταξὺ Χώρας καὶ Ριχτιοῦ, ὅχι μακρὰν τῆς ἀκτῆς, δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς πύργους τῆς περιοχῆς...» («Celle que Weil mentionne entre Chora et Richti non loin du rivage, ne correspond à aucune de celles qui nous sont connues dans la région»).

799. Μηλιαράκης 1884, 54: «...κεῖται ἐν δεξιᾷ τῷ εἰς Αἰγιάλην πορευομένῳ...». Τελευταία βλ. Marangou 2001, 233 εἰκ. 9.

800. Χωρὶς ἀποψίλωση δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς μέτρηση τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων καὶ ἡ διάγνωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους μορφῆς.

801. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν ἡ «Παλιόμαντρα» ταυτίζεται μὲ τὴν «mandra», τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Bent μετὰ ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ στρογγύλου πύργου στὸ Ρίχτι, οὔτε ἐὰν πρόκειται γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς πύργους ποὺ εἶδε στὴν περιοχὴ: Bent 1885, 489: «We saw several other watchtowers on our way... and we drew up at a mandra for some refreshments».

Εἰκ. 276. Ρίχι, Ἅγιος Γεώργιος.

Εἰκ. 277. Ρίχι, θέση Παλιόμαντρα. Οἰκοδομικά λείψανα πύργου καὶ ποιμενικῆς ἐγκατάστασης.

ἄγονο βοσκότοπο, ἡ ἄμεση ὀπτική ἐπαφή μὲ τὸν στρογγύλο πύργο στὸν Ἅη Γιάννη στὸ Ρίχτι καὶ μὲ τὴν θάλασσα στὴν βόρεια ἀκτὴ (εἰκ. 276-277), ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση περὶ μεμονωμένης ἰσχυρᾶς ἐγκαταστάσεως πολλαπλῶν χρήσεων, φρυκτώρειον, παρατηρητήριο καὶ κατάλυμα φρουρᾶς. Πιθανῶς ὁμῶς χρησίμευε καὶ ὡς ἐνδιαίτημα τῶν ποιμένων καὶ ποιμνιοστάσιο.

Στὸ Ρίχτι, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 278), βρίσκεται ὁ στρογγύλος πύργος (εἰκ. 279), στὸν δρόμο Χώρας - Αἰγιάλης, σχεδὸν στὴν ἀρχαία καὶ σημερινὴ μεθόριο γραμμὴ τῶν πόλεων Μινώας καὶ Αἰγιάλης. Μολονότι εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα⁸⁰² καὶ ὁ καλύτερα σωζόμενος ἀπὸ τοὺς ὀλίγους κυκλικοῦ σχήματος στὴν Ἀμοργό, παραμένει οὐσιαστικὰ ἀνεξερεύνητος⁸⁰³. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ μνημεῖο στηρίζονται στὴν πρώτη καὶ τελευταία ἀκριβὴ περιγραφὴ τοῦ Μηλιαράκη⁸⁰⁴ καὶ στὶς μετρήσεις τοῦ Haselberger⁸⁰⁵, καθὼς καὶ σὲ μία καὶ μοναδικὴ φωτογραφία⁸⁰⁶.

Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τοῦ μνημείου στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῆς φροντισμένης τοιχοδομίας⁸⁰⁷ μὲ τυπολογικὰ παράλληλα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἀμοργοῦ⁸⁰⁸. Τὸ κυκλικὸ σχῆμα⁸⁰⁹, οἱ διαστάσεις, ἡ θέσις του σὲ κομβικὸ σημεῖο ἐλέγχου τοῦ θαλασσίου περάσματος ἀπὸ τὸ

802. Weil 1876, 331. Μηλιαράκης 1884, 54. Bent 1885, 489. Philippson ὁ.π. (σημ. 61) 102 σημ. 3. Dawkins-Wace ὁ.π. (σημ. 176) 157 σημ. 9 (Ρίχτι). IG XII 7 (1908), χάρτης Ἀμοργοῦ. Nowicka ὁ.π. (σημ. 176) 54 σημ. 152: «Rechti» (sic). Boussac-Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 115, εἰκ. 7 (χάρτης).

803. Ἀδημοσίευτο εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιον τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου ποὺ ἔκαμε ὁ J. Blecon τὸ 1981 μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Σ. Γιαννακοῦ, βλ. *Les Cyclades* 1993, 98 («rélevé ponctuel»).

804. Μηλιαράκης 1884, 54: «παρὰ τῷ ναΐσκῳ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου... στρογγύλος, ὠκοδομημένος ἐκ μεγίστων ὀγκολίθων, ὧν ὁ μεγαλύτερος ἔχει μῆκος 2.50 μ., ὕψος 1.10 μ., καὶ πλάτος 0.60 μ. Ὁ πύργος οὗτος, οὗτινος ὁ κύλινδρος ὑφιοῦται εἰς ἱκανὸν ὕψος, ἔχει φωταγωγοὺς θυρίδας καὶ πύλην πρὸς Μ., πρὸς Β. δὲ θυρίδας, εἶναι ὡς τῆς Ἀγίας Τριάδος ἅγιος θέας, μεγαλοπρεπῶς πάντα ὑφούμενος ὡς σκελετὸς ἐν μέσῳ τῆς πέριξ ἐρημίας. Εἶνε ἐκτισμένος ἐπὶ λοφίσκου, ἔχοντος

περὶ αὐτὸν ὑψηλότερους βουνοὺς καὶ λόφους, οἵτινες ἀφίνουσιν ὀρίζοντα ἀναπεπταμένον μόνον πρὸς τὴν νησίδα Νικουριάν».

805. Haselberger ὁ.π. (σημ. 777) 352 σημ. 24 καὶ στὸ 367 σημ. 77 (διάμ. 10 μ., πᾶχ. 1.33 μ.).

806. Boussac-Rougemont, στὸ *Les Cyclades* 1983, 116 εἰκ. 5 (ἡ πρώτη καὶ τελευταία ἀπεικόνισις τοῦ πύργου).

807. A. Koutsoukou καὶ Chr. Kanellopoulos, Towers from North-West Andros, *BSA* 85, 1990, 155 κέ., 171 κέ. (σημαντικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν τοιχοποιία).

808. Γιὰ συγγενῶν διαστάσεων τυπολογικὰ παράλληλα ἐκτὸς Ἀμοργοῦ βλ. Haselberger ὁ.π. 352 σημ. 24.

809. Γιὰ στρογγύλους πύργους στὶς Κυκλάδες, ὅπως τῆς Σίφνου, βλ. Ν. Γ. Ἄστον - Ἔ. Θ. Πανταζόγλου, Ἀρχαῖοι πύργοι π.Χ. (Ν. G. Ashton - E. Th. Pantazoglou, *Siphnos. Ancient Towers B.C.* (Ἀθήνα 1991). Γ. Α. Πίκουλας, Μὲ ἀφορμὴ τοὺς πύργους τῆς Σίφνου, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 2000) I 263-278.

στενὸ τῆς Νικουριᾶς στὸν ὄρμο Αἰγιάλης, καθὼς καὶ τοῦ χερσαίου δρόμου πρὸς Αἰγιάλη, ἡ ὀπτική ἐπαφή μὲ τοὺς πύργους στὴν Παλιόμαντρα καὶ στὸν Λέλη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν γύρω περιοχὴ στηρίζουν τὸν ἀμυντικὸ χαρακτήρα τοῦ μεμονωμένου ὄχυροῦ. Ἀναπάντητο ὅμως παραμένει τὸ ἐρώτημα ἐὰν πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ ἢ δημόσιο⁸¹⁰ οἰκοδόμημα, ἐὰν ἐντάσσεται σὲ κάποιο ὁργανωμένο σύστημα ἀπὸ θαλάσσης προστασίας τῆς ὑπαίθρου.

Εἰκ. 278. Ρίχτι,
Ἅγιος Ἰωάννης.

Εἰκ. 279. Ρίχτι,
στρογγύλος πύργος,
4ος π.Χ. αἰ.

810. Οἱ Α. Koutsoukou καὶ Chr. Kanellopoulos ὁ.π. 172 (συσχετίζουν μὲ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα, τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τῶν χρόνων τοῦ

Ἀντιγόνου). Βλ. ἐπίσης Μενδώνη ὁ.π. (σημ. 189) 1998, 275 κέ., κυρίως 276 σημ. 2-4, μὲ βιβλιογραφία.

ΤΑ ΙΕΡΑ

Γιὰ τὰ Ἱερὰ στὴν ὑπαιθρον χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας ἐλάχιστα γνωρίζομε. Τὸ σημαντικὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας, ποὺ ἀναφέρεται σὲ πολλὰς ἐπιγραφὰς τῆς Ἀρκεσίνης⁸¹¹ καὶ σὲ εὐάριθμες τῆς Μινώας⁸¹², δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντοπιστεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα γιὰ τοὺς ἄρχοντες τῶν Ἰτωνίων⁸¹³, ἐορτὴ κοινὴ καὶ γιὰ τὶς δύο πόλεις, τὸ Ἱερὸ βρίσκεται μακρὰν τῶν πόλεων, ἀφοῦ ὅλοι οἱ συμμετέχοντες, οἱ Ἀρκεσινεῖς καὶ οἱ οἰκοῦντες ἐν Ἀρκεσίνει, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ ξένοι οἱ ἐνδημοῦντες ἢ παρεπιδημοῦντες στὴν πόλιν, πορεύονται εἰς τὰ Ἰτώνια. Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ Ἱεροῦ στὸ μεσόστρατο, στὸν δρόμο μεταξὺ τῶν δύο πόλεων, στὴν χώραν τῆς Ἀρκεσίνης, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη ἀρχαία πόλιν, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα τεκμηριωθεῖ ἀνασκαφικά, στηρίζεται σὲ σοβαρὰς τοπογραφικὰς καὶ ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀλίγες ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς⁸¹⁴ ποὺ βρέθηκαν πλησίον ἢ μακρὰν τῆς Μινώας, στὴν περιφέρεια τοῦ Λιμένος ἢ στὶς ἐσχατιὰς τῆς πόλεως, δὲν ἐπιτρέπουν πάντα τὴν ἀσφαλὴ σύνδεσιν τῆς θέσης εὕρεσης μὲ τὴν ὑπαρξὴ Ἱεροῦ στὴν περιοχὴ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ προσπάθειές μας ἀπέβλεψαν τόσον στὸν ἔλεγχον τῆς ἀκριβείας τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀρχικὴ θέσιν προέλευσης τῶν ἐπιγραφῶν ὅσον καὶ στὴν ἀναζήτησιν καὶ ὑλικῶν καταλοίπων, οἰκοδομικῶν λειψάνων ἢ κινητῶν εὐρημάτων, ἐπιβεβαιωτικῶν τῆς ἐπιγραφικῆς μνείας.

Στὸ Τερλάκι, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀσφαλοῦς πληροφορίας γιὰ τὴν θέσιν εὕρεσης ἐνεπιγράφου ἀναθηματικοῦ βωμοῦ⁸¹⁵ στὴν θεὰ Ἀρτέμιδα στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γιώργου⁸¹⁶, θεωρῶ θεμιτὴ τὴν ὑπόθεσιν ὑπαρξῆς ὁμώνυμου Ἱεροῦ στὴν περιοχὴ. Μολονότι ὁ βωμὸς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων εἶναι ἀδημοσίευτος καὶ ἡ περιοχὴ

811. IG XII 7, 22, 17 καὶ 23, 5 (βλ. παραπ. σημ. 138)· 24, 11 καὶ 25, 3 (χαμένες;)· 32, 6 (βλ. παραπ. σημ. 138)· 33, 13 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 30, βλ. καὶ IG XII, Suppl. 330)· 34, 5 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 46)· 3, 5 (ΑΣΑ ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ 34)· 36, 22, 25 (χαμένη). Στὴν ΑΣΑ ἐκτίθενται καὶ οἱ ἀδημοσίευτες ἀρ. εὐρ. 275 καὶ 308, ἀπὸ τὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης.

812. IG XII 7, 241 (Μουσεῖο Σύρου).

813. J. Vanseveren, Inscriptions d'Amorgos, *RPhil* 11, 1937, 318 σημ. 12-13. Ph. Gauthier, Études sur des inscriptions d'Amorgos, *BCH* 104, 1980, 1, 206-207 σημ. 30-32, σ. 219 σημ. 73. Νίγηδελος 1990, 45.

814. Ἐνδεικτικὰ βλ. IG XII 7, 246 (περὶ τὸν Πύθι[ον] Ἀπόλλωνα...: βλ. παραπ. σημ. 559)· 247 (Διονύσῳ Μεινῳήτῃ: βλ. παραπ. σημ. 299)· 248 (Διονύσῳ)· 249 (Ἑρμῆω: βλ. παραπ. σημ. 820)· 250 καὶ 251 (Ἑρμῇ: βλ. παραπ. σημ. 313)· 252 (Ἑρμοῦ ἐπικαρπίου: βλ. παραπ. σημ. 313 καὶ 421)· 253 (Ἡρακλῆς ἀπαλ(λ)αξίκακος)· 254 (Ἑρμ[ᾱ] τε Ἡρακλέος τε---): βλ. παραπ. σημ. 537)· 255 (Σαράπιδι, Ἰσιδι, Ἀνούβιδι: βλ. παραπ. σημ. 564)· 256 καὶ 257 (Ἀγαθῇ Τύχῃ: βλ. παραπ. σημ. 564 καὶ 420).

815. Βλ. παραπ. σ. 333 σημ. 783.

816. Βλ. παραπ. σ. 330.

ἀκόμα ἀνεξερευνήτη, τὴν ὑπόθεση στηρίζουν ὅχι μόνον οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα (βλ. παραπ. σ. 333), ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ τὴν λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴν πόλη τῆς Μινώας⁸¹⁷, καὶ κυρίως τὰ νομίσματα⁸¹⁸ τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 166 β), ποὺ εἰκονίζουν τὴν θεὰ ὡς κυνηγέτιδα.

Ἀρκετὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν καὶ στὸν ἐντοπισμὸ Ἱεροῦ τοῦ Ἑρμοῦ Σωτήρος (;), πλησίον τῆς ἀρχαίας πόλεως στὴν θέση Ἀγία Μαρίνα⁸¹⁹, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σταυροῦ στὰ Μάρμαρα, καὶ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἅη Γιώργη τὸν Βαρσαμίτη. Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή *ΕΡΜΕΩ ΙΕΡΟΝ ΣΩΤΗΡ[ΟC]*, τὴν ὁποῖαν ἀντέγραψε ὁ Weil τὸ 1876⁸²⁰, τὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὑλικό, οἱ καλολαξευμένες λιθόπλινθοι μὲ κύφωση, μὲ τὸ ὁποῖον εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου κτισμένο τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαρίας (εἰκ. 280), τὰ διάσπαρτα στοὺς ἀγρούς ἢ ἐντοιχισμένα σὲ ξερολιθιᾶς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, καθὼς καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων δια-

Εἰκ. 280. Τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαρίας.

817. Μαραγκοῦ 1986, 121-124, πίν. 52, 55, 1. ΠΑΕ 1986, 225 πίν. 90β.

818. Λάμπρος 1870, 24. Λιάμπη 2002, ἀρ. κατ. 38 (χρονολογημένα ἐπὶ Ἰουλίας Παύλας, 219-220 μ.Χ.).

819. IG XII 7, σ. 50. Weil 1876, 332.

820. Αὐτόθι 332, 2 «in einem verlassenem Haus». IG XII 7, 252. Ὁ Hiller von Gärtringen ἀντὶ *ΣΩΤΗΡ[ΟC]* συμπληρώνει *ΕΡΜΕΩ ΙΕΡΟΝ ΣΩΤΗΡ[ΙΧΟC ΑΝΕΘΗΚΕΝ]*. Ἡ ἐπιγραφή δὲν ἔχει ἀκόμα βρεθεῖ (ΠΑΕ 1982, 306 σημ. 1).

φόρων ἐποχῶν, κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων, πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίου οἰκοδομήματος. Τὴν ταύτισή του μὲ νὰ ᾖ Ἱερὸ ἐνισχύει σημαντικὰ καὶ ἡ ἐνεπιγγραφὴ βάσῃ ἀγάλματος⁸²¹ ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὸ προαναφερθὲν⁸²² ἀνάθημα στὸν θεὸ Ἑρμῆ.

Σὲ Ἱερό, ἄγνωστης θεότητος, πιστεύω ὅτι ἀνήκουν τὰ κτιριακὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὶς ὀλιγοήμερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης⁸²³ (εἰκ. 281) νότια ἀπὸ τὴν θέσῃ Ἀπάνω Βρύση⁸²⁴, καὶ νότια ἀπὸ τὴς Λεῦκες⁸²⁵. Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη καὶ ἡ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, κυρίως τὸ ἐξαιρετικῆς τοιχοποιίας μαρμαρίνο κτίσμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 282), τὸ εἶδος⁸²⁶ καὶ ἡ ποιότητα τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἡ θέσῃ, καθὼς καὶ ἡ γειτνίαση⁸²⁷ μὲ τὴν Μινῶα, ἐπιτρέπουν

Εἰκ. 281. Ἀγία Εἰρήνη-Λεῦκες, γενικὴ ἀποψη.

821. Weil ὅ.π. 332, 3. *IG* XII 7, 260. Βρέθηκε τὸ 1982 σὲ κατερειπωμένη κατοικία καὶ μεταφέρθηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, ἀρ. εὗρ. 280: *ΠΑΕ* 1982, 306 σημ. 2.

822. Weil ὅ.π. 332: «zwei auf einem Hermesheiligtum bezügliche Inschriften».

823. Α. Μαραγκοῦ, Δωδώνη Θ', 1980, 175 κέ.· Γ', 1981, 491 κέ.· ΙΑ', 1982, 449 κέ.· L. Marangou, Découvertes récentes à Amorgos, στὸ *Les Cyclades* 1983, 121 κέ.

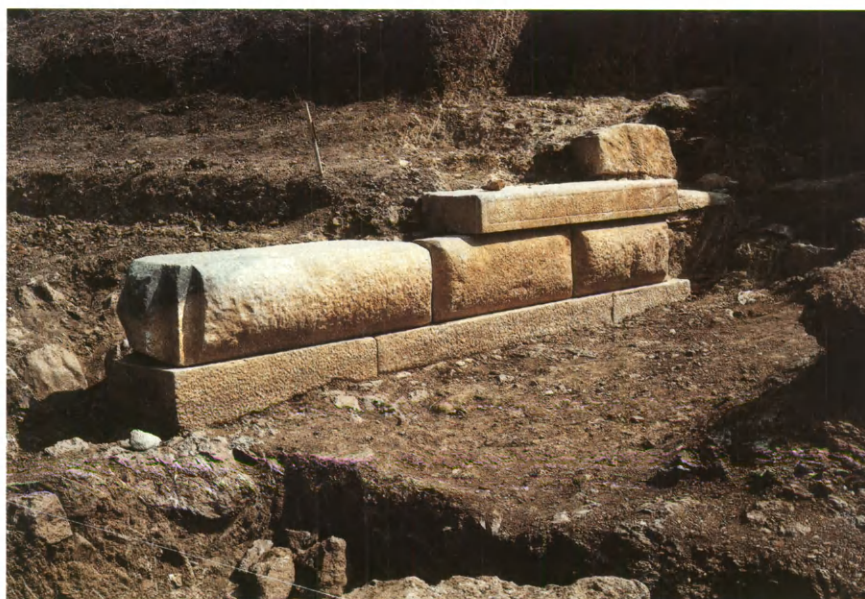
824. Γιὰ τὴν θέσῃ βλ. Μαραγκοῦ, Δωδώνη Θ', 1980, 175 κέ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸν ἀγρὸ τοῦ Μ. Ι.

Μωραϊτάκη καὶ μὲ τὴν πολύπλευρη ὑποστήριξή του.

825. Ross II, 1843: ... «das hübsche und was-serreiche Dorf Lefkaes». Μηλιαράκης 1884, 15. A. Philippson, *Beiträge zur Kenntnis der Inselwelt* (1901) 101. Μαραγκοῦ ὅ.π. 176 σημ. 10.

826. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ σημαντικὴ μαρτυρία ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένη στὴν πρόσοψη τοῦ ναΐσκου τῆς Ἀγίας Εἰρήνης: Μαραγκοῦ, Δωδώνη Γ', 1981, 502 πίν. 29-30.

827. Σὲ ἀπόσταση περίπου 25' ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη.

Εἰκ. 282. Ἀγία Εἰρήνη-Λεῦκες. Μαρμάρινο κτίσμα.

τὴν ἀναγνώριση ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης καὶ Ἱεροῦ. Σημαντικὸ ἔρεισμα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν συντήρηση τῶν ὀστράκων θραύσματος πῆλινου πινακίου μὲ λείψανα ἐγχάρακτης ἐπιγραφῆς *ΙΕΡΟ[Ν]* ἢ *ΙΕΡΟ[Σ]*⁸²⁸.

Ἀλλὰ καὶ τὸ παρακείμενο ἀρχαῖο λατομεῖο⁸²⁹ λεπτόκοκκου ἡμιμαρμάρου, σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ οἰκιστικῆς μονάδας⁸³⁰. Ἀψευδὴ μαρτυρία τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ λατομεῖου ἀποτελοῦν οἱ ἀρχαῖες κατεργασμένες πέτρες ἀπὸ ἡμιμάρμαρο ποὺ εἶναι κτισμένες⁸³¹ στὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου τοῦ ναΐσκου, στὶς ἐρειπωμένες κατοικίες, στοὺς ψωμόφουρνους, στὰ ὁμορφοκτισμένα ἀλώνια, στοὺς σταύλους, στοὺς ἀναλημματικούς καὶ διαχωριστικούς χωραφότοιχους. Τὰ διάσπαρτα ὅμως στὰ χωράφια ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, ἄλλοτε ἐπιφανειακῶς ὁρατά, εἶναι πλέον λιγοστά, γιὰτὶ ὅλος ὁ τόπος, ἀπὸ τὴν ξηρασία καὶ τὴν ἐγκατάλειψη, ὅσο πάει

828. Βλ. προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ Ἱερὸ στὴν Ἀγία Εἰρήνη - Λεῦκες Ἀμοργοῦ, Δωδώνη 2003.

829. Σὲ ἀπόσταση περίπου 65 μ. ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι: Λ. Μαραγκοῦ, Δωδώνη Ι', 1981, 502 πίν. 25-28.

830. Σκόρπιες, λιγοστὲς ἀκόμα ἐνδείξεις, ὀστράκα καὶ ὀψιανοί, μαρτυροῦν γιὰ τὴν χρῆση

τοῦ χώρου στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Τὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀνήκουν στὴν ἀρχαίκη περίοδο καὶ τὰ νεώτερα στὸν ὄψιμο 1ο π.Χ. αἰ. Τὰ νομίσματα καὶ ἡ πλειονότητα τῆς κεραμικῆς ἀνάγονται στοὺς ὕστερους κλασσικοὺς καὶ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

831. Μαραγκοῦ, Δωδώνη Θ', 1980, 179 πίν. 3-5.

ἀγριεύει, τὰ ποικίλων εἰδῶν ὀπωροφόρα δέντρα, οἱ συκιές καὶ τὰ ἀμπέλια ξεράθηκαν, τὰ χωράφια γέμισαν ἀσπαλάθους, ἀσπάρτους, σπαραγγιές, σκινιές, φρύανα, καὶ ἄλλα αὐτοφυή. Μόνον οἱ γέρικες ἐλιές ἀντιστέκονται ἀκόμα.

Ὅμως, ὅσον δύσβατη καὶ ἂν φαίνεται ἡ περιοχή τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, δὲν εἶναι διόλου δυσπρόσιτη: λίγα μέτρα δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σταυροῦ στὰ Μάρμαρα, ὁ στενὸς χωματόδρομος ποὺ ἄνοιξε ὁ Μ. Μωραϊτάκης γιὰ νὰ διευκολύνει τοὺς ἐργαζόμενους στὴν ἀνασκαφὴ ὁδηγεῖ στὸ πετρόκτιστο σπιτάκι, ἀπ' ὅπου ἓνα μονοπατάκι ποὺ περνᾷ σύρριζα στὸ ἄλλοτε ὀλάνθιστο ποτιστικό, συνεχίζεται μέσα στὰ χωράφια, καὶ μᾶς φέρνει στὰ ὑψηλότερα ἄνθηρα, στὸ χωράφι μὲ τὸ ἐκκλησάκι· στὰ ἀριστερά, μερικὰ ἀρχαῖα σκαλάκια⁸³², λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, ὁδηγοῦν στὸ ἀνώτερο ἄνθηρο μὲ τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα, στὸν ἀνεσκαμμένο χώρο καὶ στὸ λατομεῖο. Ἀπὸ ἐδῶ, ἡ θέα ἀπὸ ψηλά (ὕψ. 270 μ.) εἶναι πράγματι ἐξαιρετική: Στὰ βορειοανατολικά ἀπλώνεται σχεδὸν ὀλόκληρος ὁ βουνώδης λόφος μὲ τὴν πόλη τῆς Μινώας, ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἕως τὶς νότιες ὑπώρειες καὶ τὸν ὀρμίσκο Φοινικιές⁸³³· σχεδὸν ἀπέναντι, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, οἱ δύο κορφές τῶν λοφίσκων μὲ τὰ λιγοστὰ σπιτάκια, στὰ δεξιὰ οἱ Λεῦκες καὶ στὰ ἀριστερὰ ἡ Ἀγία Θέκλα, καὶ κάτω ὁ ὄρμος Τυροκόμος⁸³⁴. Στὰ δυτικὰ φαίνεται ὁ χερσαῖος δρόμος ποὺ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως σήμερα συνδέει τὴν Μινῶα μὲ τὴν Ἀρχεσίνη. Στὰ νότια, χωράφια καὶ λιόφυτα προστατεύονται ἀπὸ τὶς μαλακὲς κορυφές τῶν ὑψηλῶν βουνῶν ποὺ χωρίζουν τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὰ Νοτινά.

Ὁ ἀνθεκτικὸς πεζοπόρος μπορεῖ ἀπὸ ἐδῶ νὰ συνεχίσει τὴν περιήγηση πρὸς τὰ ΝΔ. πρὸς τὸν Ἀη Μάμα, καὶ νὰ ἀνηφορίσει πρὸς τὸ ρέμα τοῦ Βαρμᾶ. Ὅλη τούτη ἡ περιοχή νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν Μινῶα, ἀπὸ τὰ Μάρμαρα καὶ «τὴν τερπνὴν θέσιν» Λεῦκες⁸³⁵ (εἰκ. 283) καὶ τὴν Ἀγία Θέκλα ἕως τὸν Ἀη Μάμα καὶ ψηλὰ στὸν Βαρμᾶ⁸³⁶, ἄλλοτε δροσερὴ καὶ κατάφυτη, ἔπαιξε ζωτικὸ ρόλο στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία ὅχι μόνον τῆς πόλεως τῆς Μινώας στοὺς ἀρχαίους χρόνους ἀλλὰ ἕως καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια. Μολονότι ἡ περιοχή δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀκόμα συστηματικά, οἱ σκόρπιες ὑλικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν κατοίκηση καὶ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς κιόλας χρόνους, συνεχῶς πολλαπλασιάζονται. Οἱ προστατευμένοι ἀπὸ τοὺς ἀέρηδες πετρώδεις ἀγροὶ στίς ἡμέρες πλαγιὲς μεταμορφώθηκαν ἀπὸ τὸν πολυχρόνο μόχθο τῶν κατοίκων σὲ ἀμπέλια, λιόφυτα καὶ εὐφορα περβόλια μὲ ὀπωροφόρα δέντρα. Ἀλλὰ καὶ ἡ γειτνίαση μὲ τοὺς τρεῖς εὐλίμενους ὄρμους Φοι-

832. Μαραγκοῦ, Δωδώνη ΙΑ', 1982, πίν. Α.

833. Βλ. παρ. σ. 167, 274, 308.

834. Μηλιαράκης 1884, 27.

835. Αὐτόθι.

836. Αὐτόθι 11.

Είχ. 283. Οί Λευκές από την Άγία Ειρήνη.

κιές, Τυροκόμος και Άγιοι Σαράντα, ήταν πάντα σημαντικός παράγων για μόνιμες αγροτικές εγκαταστάσεις και ανάπτυξη ζωής στην περιοχή. Άλλωστε, όπως διηγούνται ακόμα οι παλαιοί, «ΐσαμε τὰ χρόνια τοῦ Α΄ Πολέμου, ἐφορτώναν τ' ἀμοργιανὰ καΐκια (κυρίως ἰστιοφόρα) μὲ λευκιανὰ ροδάκινα, ἀκόμα καὶ μηλοροδάκινα (νεκταρίνια), καὶ κυρίως σταφύλια, βουδόματα καὶ ἀμοργιανὰ, γιὰ τὴν Ἀνατολή, τ' Αἰβαλὶ καὶ τ' Αἰδίνι, τὴν Ἀ(ν)τάλια, τὸ Κουσάντασι, τὸ Τσανάκ-Καλέ, τὴν Σμύρνη, καὶ μετὰ τὸ '22, τὴν Κάλυμνο». Ἡ ἀντιπραγματιστικὴ μονάδα στὶς συναλλαγές, ὅπως καὶ στὰ πανάρχαια χρόνια, ἦταν πάντα εἰς εἶδος· «τοὺς ἐδίναμεν ὀπωρικὰ καὶ ἡπαίρναμε γαλέττες, σκουμπριά, χαλβὰ, πῆλινα γυαλιστερὰ τσανακλίδικα, ταμπάκο καλὸ, ἀκόμα καὶ φυτουλάκια, τσιγαρόχαρτο καὶ ζάχαρη», ὅπως διηγόταν τὸ 1951 ὁ θρυλικὸς θαλασσόλυκος, ὁ Καπετὰν Νικόλας ὁ Γιωργαλᾶς.

Μετὰ ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 1956⁸³⁷, «ὅταν τὰ νερὰ ξεβουῖστηκαν καὶ οἱ βρύσες ἐστερέψαν» ὅλη ἡ περιοχή «ἡγρίεψε» ἀπὸ τὴν ξηρασία καὶ τὴν ἐξ ἀνάγκης ἐγκατάλειψη τῆς γῆς. Σήμερα, οἱ ἐλιές, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι φορτωμένες, μένουν ἀμά-

837. Γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις στὸ ὑπέδαφος ἀπὸ τὸν σεισμὸ, βλ. St. Stiros, L. Marangou, M. Arnold, Quaternary Uplift and Tilting of Amorgos Island

(Southern Aegean) and the 1956 Earthquake, στὸ *Earth and Planetary Science Letters* 128, 1994, 65-76.

ζευτες, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ περβόλια εἶναι σχεδὸν ἀδιάβατα ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση, δὲν «φέρουν» πλέον «οἶνον πολὺν καὶ ἔλαιον καὶ ὀπώρας»⁸³⁸, ὅπως στὰ ἀρχαῖα χρόνια τοῦ Ἡρακλείδῃ τοῦ Ποντικοῦ· πολλὰ χωράφια «στολίζονται» μὲ πινακίδες ποὺ ἀναγράφουν τὸ θλιβερὸ καὶ πολυσήμαντο: ΠΟΛΗΤΕ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΟΙΚΟΠΑΙΔΟ (sic!).

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀλλοιώνεται συνεχῶς ἡ φυσιογνωμία τοῦ τόπου. Πρόσφατα, ἀκόμα καὶ στὰ ὑψηλότερα ἄνδηρα, ΝΑ. ἀπὸ τὴν Ἀγία Εἰρήνη, ἀλλὰ καὶ στὰ ΒΑ., στὰ χαμηλά, διάφοροι «ξένοι», δηλ. μὴ Ἀμοργιανοί, ἐκμεταλλεόμενοι τὴν ἄγνοια (;) τῶν Ἀμοργιανῶν ποὺ δὲν ἔχουν καταλάβει πὼς ξεπουλώντας τὴν γῆ τους «πλουταίνουν φτωχαίνοντας», ἔκτισαν μέσα στὰ περιβόλια καὶ στὰ λιόφυτα πανύψηλες κατοικίες, ἀφοῦ πρῶτα, ἀνεξέλεγκτα, ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφέας ἄνοιξε δρόμο πλατὺ καὶ πλήγωσε βαθιὰ τὸ τοπίο. Ἀλλὰ καὶ στὶς Φοινικιές, ἡ μπουλντόζα ἄνοιξε παρακαμπτήριο δρόμο γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ὑλικῶν οἰκοδομῆς τοῦ μεγάλου θήριου ποὺ ὕψωσε μέσα στὴν βαθμιδωτὴ πλαγιά κάτω ἀπὸ τὶς Λεῦκες, ὁ «φυσιολάτρης» Γερμανὸς ἀγοραστής τοῦ χωραφιοῦ. Ὁ ἐκσκαφέας ὅμως, ὅχι μόνον πέταξε τὰ μπάζα στὰ γειτονικὰ χωράφια καὶ κατέστρεψε ἀνεπανόρθωτα τὸν ἕως τὸ 1999 (!) ἀνέγγιχτο τόπο, ἀλλὰ ἐξαφάνισε καὶ τοὺς κυκλαδικοὺς τάφους ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Τσούντας τὸ 1894⁸³⁹!

Ὁ παρθένος ὄρμος *Τυροκόμος*⁸⁴⁰, στὰ ριζὰ τῶν κατοικιῶν τῆς Ἀγιᾶς Θέκλας, «σκοτώθηκε νωρίς», πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς «τουριστικῆς ἀξιοποίησης». Ἐδῶ, τὸ παραλιακὸ χωράφι πουλήθηκε ἀπὸ τὸν τελευταῖο μόνιμο κάτοικο τῆς Ἀγ. Θέκλας, τὸν Γ. Γαβαλᾶ («τὸν Τσεμπέρη») «γιὰ ἓνα κομμάτι φωμί», καὶ ὁ πασίγνωστος Ἰάννης Ξενάκης, διεθνoῦς φήμης δικαίωματι, φύτεψε κυριολεκτικὰ στὴν παραλία μέγα οἰκοδομικὸ συγκρότημα τύπου πετρελαιοδεξαμενῆς, τελείως ξένο πρὸς τὴν τοπικὴ οἰκοδομικὴ τέχνη.

Ἡ ἐκτεταμένη περιοχὴ δυτικὰ ἀπὸ τὴν Ἀγ. Θέκλα, ἀπὸ τὸν ὄρμο τῶν Ἀγίων Σαράντα⁸⁴¹ ἕως τὴν περιφέρεια τῆς Κάτω Μεριᾶς, τὴν ὑπαιθρον χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, λόγῳ ἐλλείψεως ἀμαξιτοῦ δρόμου, παραμένει ἀκόμα τουριστικὰ ἀναξιοποίητη, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ τελείως ἀνεξερεύνητη. Ἐτσι δὲν γνωρίζομε ἐὰν τὰ τρία παμπάλαια ἐκκλησάκια στὸν ὄρμο, τὸ μονόχωρο τῶν Ἀγίων Πάντων, κοντὰ στὴν παραλία, καὶ τὸ δίδυμο τῶν Ἀγίων Σαράντα στὴν ρίζα τῆς ρεματιᾶς, εἶναι κτισμένα ἐπάνω ἢ κοντὰ σὲ ἀρχαῖο Ἱερό. Τὸ ποικίλο οἰκοδομικὸ ὕλικό, οἱ κατεργασμένοι λίθοι καὶ τὰ ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διαφόρων

838. C. Müller, *FrHistGr* II 218.

839. Τσούντας 1898, 137 σημ. 3.

840. Αὐτόθι.

841. Μηλιαράκης 1884, 10-11. Βογιατζίδης 1918, 54.

ἐποχῶν, ἀρχαίων καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἐνδέχεται νὰ τὰ μετέφεραν ἀπὸ μακρινοὺς τόπους οἱ πιστοὶ κτήτορες καὶ κτίστες τῶν ναΐσκων· δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ πιθανότητα νὰ προέρχονται ἀπὸ κάποιον παρακείμενο ἀρχαῖο χῶρο λατρείας. Τὰ διάσπαρτα ὄστρακα, τὰ ὑπολείμματα ἀρχαίας ἐκκαμίνευσης καὶ τὰ κατάλοιπα ἀρχαίων καμινιῶν, ὁρατὰ ἀκόμη στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὄρμου, μαρτυροῦν γιὰ τὴν πανάρχαιη χρῆση τοῦ χώρου.

Ἀλλὰ καὶ ἡ περιφέρεια νότια καὶ δυτικὰ τοῦ ὄρμου τῶν Ἀγίων Σαράντα δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ συστηματικά. Ὁ κοπιώδης ἀνήφορος τοῦ Ρούσσου στὸν παλαιὸ λιθόστρωτο δρόμο, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ δίδυμο ἐκκλησάκι καὶ ὁδηγεῖ στὶς τοποθεσίες *Δωκαθίσματα*⁸⁴², *Σίβρυσσα*⁸⁴³, *Κορνοβίγλια*⁸⁴⁴, θέσεις πιστοποιημένης διαχρονικῆς κατοίκησης, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους, δύσκολα ἐλκύει τοὺς εἰδικοὺς γιὰ πολυήμερη, συστηματικὴ ἔρευνα.

Προτείνουμε ὥστόσο στὸν πεζοπόρο νὰ ἀκολουθήσει αὐτὸν τὸν παλιὸ δρόμο πρὸς τούτην τὴν ἀκόμα τελείως ἀναλλοίωτη περιοχὴ τῆς μεζονος περιφέρειας τῆς Μινώας, γιατί, ὅπως καὶ ἡ Ἁγία Εἰρήνη, κρατεῖ τὴν εἰκόνα τῆς πρόσφατης ἐποχῆς μαζί μὲ τὶς μνῆμες τοῦ πανάρχαιου παρελθόντος.

842. Μαραγκοῦ 1990, 174 σημ. 72.

843. Αὐτόθι.

844. Αὐτόθι 167 σημ. 34-35, σ. 175 σημ. 73.

Εἰκ. 284α-β. Ὁ χώρος Ν. ἀπὸ τὸν ναὸ λουλουδιασμένος.

VI. ΑΠΟ ΤΟ ΦΥΤΩΝΥΜΙΚΟ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

Ἡ προϊούσα ἐγκατάλειψη, ἡ ἀλλαγὴ χρήσης τῆς γῆς, «ἡ ἀξιοποίηση», καθὼς καὶ ἡ «δὲ ἐπιδοτήσεις» ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας, ὅχι μόνον συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴν ἐξαφάνιση πολλῶν παλαιῶν καλλιιεργειῶν, δημητριακῶν, ὀσπρίων, κηπευτικῶν καὶ καρποφόρων δέντρων, ἀλλὰ ἐπέφεραν καὶ τὸν ἀφανισμό τῶν ὀνομάτων ἀκόμα καὶ τῶν αὐτοφυῶν, ποὺ ἀντιστέκονται καὶ συνεχίζουν νὰ εὐδοκίμοῦν, ἰδιαιτέρως στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια (εἰκ. 284-285). Σήμερα ἡ πλούσια, ἄλλοτε πολυώνυμη, γλωρίδα τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἐντυπωσίασε τοὺς βοτανολόγους περιηγητές, δηλώνεται μόνον μὲ δύο ὀνόματα «ἄγρια χόρτα» καὶ «ἄγριολούλουδα». Ξεχάστηκαν οἱ πάμπολλες χρήσεις καὶ οἱ πολύμορφες, κυρίως θεραπευτικές, ιδιότητες τῶν βοτάνων, τὰ βραστάρια (ἀφεψήματα), τὰ ματζούνια καὶ οἱ ἀλοιφές γιὰ τὰ γιαιτροσόφια, καθὼς καὶ οἱ πανάρχαιες δοξασίες γιὰ τὸν συμβολισμό τους στὴν ζωὴ, στὸν ἔρωτα καὶ στὸν θάνατο.

Ἡ παρούσα, ἀτελὴς ἀρχή, ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις· ἀποβλέπει στὴν ἀπλὴ καταγραφή τῶν ὀνομάτων βοτάνων, φυτῶν, δέντρων καὶ καρπῶν, ὅπως προφέρονται σήμερα ἀπὸ τοὺς γηραιότερους κατοίκους τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ στὴν ἐξ αὐτοψίας, κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβή, ταύτισή τους. Τὴν ἔλλειψη εἰδικῶν γνώσεων καὶ τὴν ἀπουσία συστηματικῆς μελέτης⁸⁴⁵ γιὰ τὸ φυτωνυμικὸ τῆς Ἀμοργοῦ ἐν πολλοῖς ἀναπληροῖ ἡ βιωματικὴ σχέση μου μὲ τὰ βλαστήματα τῆς πολυβοτάνου ἀμοργινῆς γῆς ποὺ πρωτογνώρισα στὰ παιδικὰ μου χρόνια. Οἱ μῆμες ἐκεῖνες διατηρήθηκαν ζωντανὲς χάρις στὸν συνεχὴ συγχρωτισμὸ μου μὲ τοὺς Ἀμοργιανοὺς κατὰ τὴν πολύχρονη ἐξερεύνηση τοῦ νησιοῦ, κυρίως ὅμως χάρις στίς βαθιὲς γνώσεις τῆς Μάννας μου, ποὺ καὶ ἐδῶ συνέβαλε τὰ μάλα.

Στὴν προεργασία τῶν ἀναφερομένων στὴν ἐπιλεγμένη εἰδικὴ βιβλιογραφία⁸⁴⁶

845. Ὁ Δημήτρης Κ. Περδετζόγλου, Δρ. Φαρμακοποιὸς - Συστηματικὸς Βοτανικός, ἐρευνᾷ ἐδῶ καὶ χρόνια τὸν φυτικὸ πλοῦτο τῆς Ἀμοργοῦ καί, σὲ συνεργασία μὲ Ἕλληνες καὶ ξένους εἰδικούς, ἐτοιμάζει σχετικὴ μονογραφία «ὅχι μόνον ἐξ ἐπόψεως γλωσσικῆς ἀλλὰ καὶ φυτογεωγραφικῆς, φυτοχημικῆς καὶ φαρμακολογικῆς».

846. Μηλιαράκης 1884, 16-19, καὶ σ. 58-62, περὶ τοῦ βαφικοῦ λειχῆνος (*Rocella tinctoria*). Th. von Heldreich, Die flora der Insel Thera, στὸ

Thera. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1898, I (Berlin 1899) 122-140 (στὸ ἐξῆς Heldreich 1899). Σπ. Μηλιαράκης, *Ἐγχειρίδιον Βοτανικῆς* (Ἀθῆναι 1910). Θ. Χέλδραϊχ, *Τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν* (μετάφρ. Σπ. Μηλιαράκης, Ἀθῆναι 1910, 1925, στὸ ἐξῆς Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925). Π. Γ. Γενναδίου, *Λεξικὸν Φυτολογικόν*, τόμ. Α-Β (Ἀθῆναι 1914, 1959, ἔκδ. Μ. Γκιούρδα), στὸ ἐξῆς: Γενναδίου, *Λεξικόν*. Π. Γρίσπου, Ἔρευνα φυτωνυμικῆ τῶν

στηρίζεται ή προσπάθεια ταύτισης τῶν ἀμοργινῶν φυτωνυμίων με τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά⁸⁴⁷ καὶ τὰ λατινικά ἐπιστημονικά ὀνόματα⁸⁴⁸.

Οἱ παραπομπές σὲ ἑγχρωμες εἰκόνες, στὸ βιβλίο τοῦ Baumann⁸⁴⁹ καὶ στὴν Φυτολογία⁸⁵⁰, ἐπιτρέπουν τὸν ἔλεγχο τῆς ταύτισης καὶ ἐνδεχομένως θὰ διευκολύνουν τὴν ἀναγνώριση ὀρισμένων φυτῶν τῶν ὁποίων τὸ ἀμοργιανὸ δημῶδες ὄνομα δὲν γνωρίζω⁸⁵¹ ἢ πιθανῶς ἔχει ξεχαστεῖ.

Κυκλάδων νήσων, *ΕΕΚΜ* Δ', 1964, 543-594, στὸ ἐξῆς: Γρίσπος 1964. Δ. Σ. Καββάδα, *Εἰκονογραφημένος βοτανικὸν-φυτολογικὸν λεξικόν*, τόμ. 1-9 (Ἀθήνα 1956-1964). H. Baumann, *Die griechische Pflanzenwelt im Mythos, Kunst und Literatur* (Μόναχο '1982, '1986, '1993), καὶ Ε. Μπάουμαν, *Ἡ ἑλληνικὴ χλωρίδα στὸ μῦθο, στὴν τέχνη καὶ στὴ λογοτεχνία* (μετάφρ. Π. Μπρούσαλη, ἔκδ. τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Προστασίας τῆς Φύσεως, Ἀθήνα '1984, '1999, στὸ ἐξῆς Baumann 1993) (παραπέμπω στὴν γερμανόγλωσση ἔκδοση, γιατί ἡ ἑλληνικὴ βρίθει λαθῶν). *Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, Φυτολογία (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1996, στὸ ἐξῆς: Φυτολογία 1996). Βλ. ἐπίσης Χρ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, *Λεξικογραφικά καὶ Λαογραφικά τῆς Ρόδου*, *Λαογραφία* 7, 1969 καὶ τοῦ ἰδίου, *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου* (Ρόδος '1951, καὶ '1996, στὸ ἐξῆς Παπαχριστοδούλου 1996).

847. Γιὰ τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα παραπέμπω κυρίως στὸ Γενναδίου, *Λεξικόν*: ἐντὸς παρενθέσεως ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ οἱ κυριότερες ἀρχαῖες γραπτές πηγές.

848. Γιὰ τὰ ἐπιστημονικά λατινικά ὀνόματα

στηρίζομαι στὴν προαναφερθεῖσα βιβλιογραφία (σημ. 846). Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς γνωστόν, τὰ ἐπιστημονικά ὀνόματα, γένους καὶ εἴδους, ἀναμορφώνονται κατὰ καιροὺς σύμφωνα με τὴν συνεχιζόμενη ταξινομικὴ ἔρευνα (σχετικὰ βλ. Φυτολογία 1996, 10-11), ἡ ἀνέυρεση τῶν πιθανῶς ἀναθεωρημένων ἐπιστημονικῶν ὀνομάτων, ἀσφαλῶς εἶναι ἔργο τῶν ἐιδικῶν.

849. Baumann 1993.

850. Φυτολογία 1996.

851. Ἐνδεικτικὰ βλ. τὰ αὐτοφυή, γνωστὰ μόνον ὡς ἄγρια: Baumann 1993, εἰκ. 102 (*Iris cretica*), 103 (*Iris germanica*), 104 (*Iris pumila attica*), 105 (*Iris sintenisii*), 106 (*Iris ochroleuca*), 107 (*Hermodyctylus tuberosus*, Ἑρμοδάκτυλος), 115 (*Leontice leontopetalum*), 120 (*Adonis annua*), 123-124 (*Consolida ajacis*), 173 (*Onosma frutescens*), 183 (*Colchicum boissieri*), 184 (*Colchicum bivonae*), 185 (*Colchicum cupanii*), 186 (*Colchicum lingulatum*), 238 (*Silene graeca*, *μυλαράκια*), 254 (*Scorzonera rosea*), 368 (*Calystegia sylvatica*). Ἄγνωστο εἶναι τὸ ἀμοργιανὸ φυτωνύμιο καὶ ἄλλων, γνωστῶν στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, ὅπως *Anthyllis splendens*, *Erysimum senoneri*, *Medicago heyriana*, κ.ἄ.

- *Αβδελλόχορτο, (τό), <Βατράχιον ἀκιδωτόν> (Διοσκ.), *Ranunculus*: Γενναδίου, Λεξικόν 1 καὶ 171· βλ καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 83 (Κύθνος). Φυτολογία 1996, 259.
- *Αβρονιά, (ή), οἱ ἀβρονιές, <Σμίλαξ καὶ Μίλαξ> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Smilax aspera*: Γενναδίου, Λεξικόν 843· πρβ. Μηλιαράκη 1910, 503. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 116 (Κρήτη).
- *Αγιόκλημα, (τό), <Αἰγόκλημα τὸ κλύμενον ἢ τὸ περικλύμενον> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Lonicera periclymenum*, *Lonicera graeca* καὶ *etrusca*: Γενναδίου, Λεξικόν 20· πρβ. Μηλιαράκη 1910, 520, 573, 581. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 54. Φυτολογία 1996, 31 (εἰκ.).
- *Αγκατθας (ἄγγατθας), (ὁ), οἱ ἀγκάτθοι: συλλογικὸ ὄνομα διαφόρων εἰδῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Συνθέτων (βλ. Φυτολογία 1996, 25)· στὰ εὐρύτατα γνωστὰ καὶ εὐδιάκριτα εἶδη συγκαταλέγονται ἡ Ἀτρακτυλὶς ἢ κομμιοφόρος (μαστιχάγκατθας), «ποὺ βγάζει τὴν ἀγκατθομαστίχα», Φυτολογία 1996, 25 (εἰκ.), καὶ ὁ ἀγκατθίτης, στὴ ρίζα τοῦ ὁποῦ «βγαίνει» τὸ ὁμώνυμο μανιτάρι, ἢ Ἀγκατθομανίτης (*Pleurotus*).
- *Αγκατθας, (ὁ) τῆς βραχιᾶς (τῶν ἀκτῶν), <Ἡρύγγιον τὸ παράλιον> (Θεόφρ., Διοσκ. κ.ἄ.), *Eryngium maritimum*: Γενναδίου, Λεξικόν 391. Baumann 1993, 123, εἰκ. 210.
- Ἀγούδουρας, (ὁ), <Ὑπερικόν>, *Hypericum crispum*: Γενναδίου, Λεξικόν 918. Γρίσπος 1964, 555, 588· πρβ. Heldreich 1899, 125 καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 18.
- *Αγριαγκυνάρα, (ή), <Κυνάρα ἢ Κινάρα>: Γενναδίου, Λεξικόν 545· αὐτοφυής, ἐδώδιμος, πιθανῶς ἡ ἄγρια μορφή τῆς *Cinara scolymus*: πρβ. Φυτολογία 1996, 25-26.
- *Αγριάδα, (ή) ἢ Ἄοστρας, (ὁ), <Κυνόδους ὁ δάκτυλος καὶ Ἀγρωστis>, *Cynodon dactylon*: Φυτολογία 1996, 27 (εἰκ.)· Γενναδίου, Λεξικόν 11-12· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 126 (τὸ ὄνομα ἄστρο, ποὺ λανθασμένα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Γρίσπο 1964, 545, 552-553, δὲν ὑπάρχει ἢ δὲν σώζεται).
- *Αγριαπιδιά, βλ. ἀγριαχλαδιά.
- *Αγριαρακάς, (ὁ), <Ἄρακος> (Θεόφρ.), *Vicia dasycarpa*: Γενναδίου, Λεξικόν 8, 127· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 35.

852. Χρησιμοποιοῦνται τὰ σύμβολα: * = ἀθησαύριστο στὸ φυτωνυμικὸ τῆς Ἀμοργοῦ·

<> = ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ὄνομα.

- **Αγριοαχλαδιά*, (ή), <Ἀπιδέα>, *Pyrus amygdaliformis*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 117 κέ. πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 40 (Σκῦρος).
- **Αγριάχλαδος*, (ό), πιθανῶς ἡ ὁμηρικὴ Ὀγχνη (βλ. καὶ Θεόφρ.), *Pyrus spinosa*, Γενναδίου, *Λεξικόν* 117.
- **Αγρίλιν*, (τό), ἀγριλιά, (ή), <Ἀγριελαία, Ἀγριέλαιος>, *Olea oleaster*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 73. Γρίσπος 1964, 558· βλ. καὶ τοπωνύμια: Ἀγριλίδι, Καμένη Ἀγριλιά, Ἀγριλας κ.ἄ.: Βογιατζίδης 1918, 85-86.
- **Αγριοβαρβάρρα*, (ή), εἶδος <Κενταυρίου>, *Centaurea mixta*· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 66 (ἀλιβάρβαρρα), Baumann 1993, εἰκ. 125.
- **Αγριόβικος*, (ό), αὐτοφυές, τοῦ γένους τῆς *Vicia*, Γενναδίου, *Λεξικόν* 181.
- **Αγριοβιολέθθα*, (ή), ἀγριοβιολέθτες (οἱ), αὐτοφυές τῆς τάξεως τῶν Σταυρανθῶν, διαφόρων εἰδῶν καὶ χρωμάτων, κυρίως φυτὰ τῶν βράχων. *Malcolmia* ἢ *Malcolmia*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 594. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 6.
- **Αγριοκαστανιά*, (ή), φύεται στὰ γκρεμά, στὰ ἀπότομα βράχια, <Ἴπποκαστανέα>, *Aesculus Hippocastanum* (;)· Γενναδίου, *Λεξικόν* 9, 410.
- **Αγριοκουκκιά*, (ή), τὸ ἀγριόκουκκο ἢ ἀγριοκουκκι, <Βίκια ἢ κιτρίνη>, *Vicia lutea*: Φυτολογία 1996, 154.
- **Αγριόκρινοι*, (οἱ), διάφορα εἶδη ἱριδος: βλ. Baumann 1993, εἰκ. 107 καὶ Φυτολογία 1996, 117 (εἰκ.), 118 (εἰκ. ἀρ. 1).
- Ἀγριομπίζελο*, (τό), <Πίσον τὸ ἥμερον>, *Pisum*: Φυτολογία 1996, 41 (εἰκ.).
- **Αέλαμος*, (ό), οἱ ἀελάμοι, <Ἐλυμος, σιτωδὲς σπέρμα> (Ἡσύχ.), *Aegilops ovata* (;): πρβ. Γρίσπο 1964, 548, 582-583 καὶ Παπαχριστοδούλου 1996, 161.
- **Ἀζούρας*, (ό), οἱ ἀζοῦροι, <Ἀνάγυρις ἢ Ἀνάγυρος, Ἀζόγυρος, Ὀζόγυρος> (Διοσκ.), *Anagyris foetida*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 101-102· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 26· βλ. καὶ τοπωνύμιο Ἀζοῦριά: Βογιατζίδης 1918, 86. Φυτολογία 1996, 361.
- **Ἀθάνατος*, *Agave americana*: Φυτολογία 1996, 31 (εἰκ.).
- Ἀκίσσαρος*, (ό), <Κίστος>, *Cistus creticus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 480-481· Baumann 1993, 89, εἰκ. 165. Φυτολογία 1996, 147 (εἰκ. ἀρ. 1, *σκληρακίσσαρος), 148· βλ. ἐπίσης *Cistus salvifolius* (μὲ λευκόχρωμα ἄνθη = *καλακίσσαρος): αὐτόθι 147 (εἰκ. ἀρ. 2).
- **Ἀλεσφακιά*, (ή), τὰ ἀλεσφάκια (οἱ καρποί), <Ἐλελίφασκον τὸ μηλοφόρον> (Θεόφρ.), *Salvia pomifera* (βλ. καὶ φλασκομηλιά): Γενναδίου, *Λεξικόν* 277· Baumann 1993, 123-124 καὶ σ. 213 εἰκ. 218.
- **Ἀλιμιά*, (ή), <Ἀλιμον> (Θεόφρ.), <Ἀλιμος> (Διοσκ.), *Artiplex halimus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 39· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 99 (Σίφνος).
- Ἀλιφῶνι*, (τό), τὰ ἀλιφώνια (= τὰ ραδίκια τῆς θάλασσας, τὰ σταμναγκάθια στὴν Κρήτη), <Κιχώριον τὸ ἀκανθῶδες>, *Chihorium spinosum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 39, 482. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 67.

- Ἀλυγαριά, (ή), <Λύγος, Ἄγνος> (Ὅμ., Ἀθήν., Πaus., Διοσκ.): *Agnus castus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 5. Heldreich 1899, 130, Baumann 1993, 64, εἰκ. 98. Φυτολογία 1996, 63 (εἰκ.).
- *Ἀμολόχα, (ή), <Μάλβα ἡ ἀγρία>, *Malva sylvestris*: Φυτολογία 1996, 187 (εἰκ. ἀρ. 3) καὶ 200 (εἰκ.). Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 15.
- *Ἀμπάληρας, (ό), οἱ ἀμπαληροί, <Ράμνος ἡ λευκή> (Θεόφρ.), *Rhamnus graeca*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 768 (λανθασμένα γράφεται Ἀμπαλόρος). Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 23 (λανθασμένα γράφεται μπάλτιρος καὶ μπαλτιράκι).
- *Ἀμπυρῆνοι, (οἱ), <Ἀκανθα ἢ Ἀκανθος ἡ ἀπαλή>; <, *Acanthus mollis*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 31· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 85, ἀπύρηνα (ἄνδρος) καὶ ἀμπερῆνες (Σκυῖρος). Baumann 1993, εἰκ. 378.
- *Ἀνεμώνη, (ή), <Ἀνεμώνη> (Θεόφρ., Διοσκ.): Γενναδίου, *Λεξικόν* 106-107· εὐδοκιμοῦν διάφορα εἶδη, ὅπως μὲ ἄνθη λευκά, κυανόχρωμα καὶ ἐρυθροειδή (Φυτολογία 1996, 42 εἰκ.), ἢ κίτρινα (καλοκαιρινή), <Γλαύκιον>, *Glaucium flavum* (Baumann 1993, εἰκ. 213).
- Ἄνηθος, (ό), τὸ ἄνηθο, <Ἀνηθον τὸ βαρύοσμον> (Θεόφρ., Διοσκ., κ.ἄ.), *Anethum graveolens*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 107. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 50. Φυτολογία 1996, 42, 47 (εἰκ.).
- *Ἀοστιανά, (τά), τὰ αὐγουστιανὰ *ἀπίδια.
- *Ἀοστρας, (ό), βλ. ἀγριάδα.
- *Ἀπαλοχορτιά, (ή), οἱ ἀπαλοχορτιές, <;>, *Helichrysum siculum*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 59 (ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα ἀγριοστάθουρο).
- *Ἀπήανος, (ό), <Ἀπήανος, Ρυτή>, *Ruta graveolens*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 799. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 22 (ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα ρούτα). Βλ. καὶ Φυτολογία 1996, 271 (εἰκ.).
- *Ἀπιδιά, (ή), τὰ ἀπίδια, <Ἀπιδέα, Ἀπιος>, *Pyrus communis*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 119· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 40.
- *Ἀρακάς, (ό), <Ἀρακος>, *Lathyrus sativus*: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 34.
- *Ἀργανιά, (ή), <;>, *Origanum onites*: Heldreich 1899, 130, Γενναδίου, *Λεξικόν* 686-687 καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 92.
- *Ἀρμπαρόριζα, (ή), ἡ ἀρμπαρόζα, <Πελαργόνιον τὸ ἡδύοσμον ἢ εὖοσμον>, *Pelargonium roseum odoratissimum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 708. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 21.
- *Ἀρμυρίθρα, (ή), <;>, *Coronopus procumbens* ἢ *Cressa cretica* (;): Γενναδίου, *Λεξικόν* 520. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 9 (βλ. καὶ τοπωνύμιο Ἀρμυρήθρα: Βογιατζίδης 1918, 88).
- *Ἀρμυρίκι(ν), (τό), <Μυρίκη>, *Tamarix habeania*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 639. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 44. Φυτολογία 1996, 34. Baumann 1993, 55, εἰκ. 81.

- **Άρτυκας*, (ό), <Νάρθηξ>, *Ferula communis*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 648-649. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 50. Baumann 1993, 61, εικ. 96-97.
- **Ασκέλλα*, (ή): βλ. **βυζασκέλλα* και *χρομμυδασκέλλα*.
- **Ασκόλυμπρας*, (ό), οί *ασκολύμπροι*, <Σκόλυμος> (Ήσιοδ., Θεόφρ., Διοσκ.), *Scotymus hispanicus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 842. Heldreich 1899, 129 (σκόλυβρος). Πρβ. και Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 66 (ασκόλυμβρος).
- **Ασπάλατθας*, (ό), <΄Ασπάλαθος> (Πλάτων), *Calycotome villosa*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 139. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 27. Baumann 1993, 164 εικ. 341. Βλ. και τοπωνύμιο *Τ΄Ασπαλάτθου*: πρβ. Παπαχριστοδούλου 1996, 152.
- **Ασπαρτας*, (ό), *ασπάρτοι* (οί), *σπάρτα* (τά), <Σπάρτον>, *Spartium junctum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 141 (ἄσπαρτο) και Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 47 (ἄσπαρτο). Baumann 1993, 162, εικ. 325.
- **Ασπράγκατθας*, (ό), τὸ *ασπραγκάτθι* και *σπραγκάτθι*.
- **Αστοιβή*, (ή), <Στοιβή> (Θεόφρ.), <Στοιβή> (Διοσκ.), *Poterium spinosum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 755-756 (λ. *Ποτήριον*). βλ. και Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 39. Φυτολογία 1996, 333 (εικ.). (Πρόκειται γιὰ *αστοιβές* και ὄχι γιὰ *φρύγανα*.)
- **Άσφόντηλας*, (ό), οί *άσφοντήλοι*, <΄Ασφοδελός> (Όμ.). Γενναδίου, *Λεξικόν* 144-145. Δύο εἶδη: *Asphodelus microcarpus* (*aestivus*): Heldreich 1899, 132, Baumann 1993, 68, εικ. 109, και *Asphodelus fistulosus* (*tenuifolius*): Baumann 1993, 68, εικ. 108. Τοπωνύμιο *Άσφοντηλίτης*.
- **Ατρίβολας*, (ό), οί *άτριβόλοι*, τὸ *τριβόλι*, τὰ *τριβόλια*, <΄Ακανθώδης τρίβολος> (Θεόφρ.), *Tribulus terrestris*: βλ. και τοπωνύμιο *Άτριβολιά*: Βογιατζίδης 1918, 89.
- **Ατσερνοκλάστης*, (ό), <Φλόμος, Εὐφόρβιον> (Διοσκ.), *Euphorbia characias*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 368-370. Baumann 1993, εικ. 228.
- **Ατσικνίδα*, (ή), <Κνίδη και ΄Ακαλύφη> (Διοσκ.), ἡμερη και ἄγρια, *Urtica pilulifera*. Πρβ. Heldreich 1899, 131, Γενναδίου, *Λεξικόν* 148 και 486-487. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 106.
- **Ατσοχας*, (ό), οί *άτσόχοι*, <Σόγχος> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Sonchus asper*. Πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 70 (Νάξος).
- **Αφροξυλιά*, (ή), <Άκτῆ>, *Sambucus nigra*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 35-36· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 54.
- **Άχλαδιά*, (ή), *άχλαδιές*, (οί), διαφόρων ποικιλιῶν, ἡ *άχλάδα* (ὁ καρπός), <Άπειδέα>, *Pyrus communis*, *Pyrus amygdaliformis*, κ.ἄ. βλ. και **στραβουριά*.
- **Άχλιμπαριά*, (ή), <Θύμος> (Θεόφρ.), *Thymbra capitata*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 400-401. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 92: *γλυμπαριά*.
- **Αψιθιά*, (ή), <΄Αψίνθιον> (Διοσκ.), *Absinthium*, *Artemisia arborescens*: Heldreich 1899, 128. Γενναδίου, *Λεξικόν* 151-152. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 61.

- **Βαγιά*, (ή), <Φοῖνιξ>· τὰ βάγια: οἱ κλάδοι τῆς βαγιᾶς (τῆς φοινικιάς): «μετὰ βαῶν καὶ κλάδων»: πρβ. Παπαχριστοδούλου 1996, 153.
- **Βαρδασά*, (ή), τὰ βαρδάσα (οἱ καρποί), εἶδος δαμασκηνιάς: <Προύμνη> (Θεόφραστος), *Prunus*: Γενναδίου, Λεξικὸν 169 καὶ 759-760· βλ. Ἡ. Ἀ. Τσιτσέλη, Ὀνόματα φυτῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ, στὸ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 281.
- Βάρσαμο*, (τό), (καὶ βάλσαμο), <Ἡδύοσμος> (Διοσκ.), <Μίνθη, Μίνθα> (Θεόφρ.), *Mentha viridis*, *Mentha longifolia*· Γενναδίου, Λεξικὸν 386-387. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 93· βλ. καὶ τοπωνύμιο: *Βαρσαμίτις*: Βογιατζίδης 1918, 89.
- Βάτος*, (ὁ), τὸ βατόμουρον, <ἡ Βάτος>, *Rubus tomentosus*, *Rubus ulmifolius*: Γενναδίου, Λεξικὸν 171. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 38.
- **Βέλανος*, (ὁ), ἡ βελανιδιά, τὰ βελανίδια (οἱ καρποί), <Βάλανος, Δρύς>, *Quercus aegilops*: Γενναδίου, Λεξικὸν 235-236. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 109.
- **Βίκα*, (ή), ὁ βίκας καὶ ὁ βίκος, <Βίκος, Βίκιον> (Θεόφρ., Γαλην.), *Vicia sativa*: Γενναδίου, Λεξικὸν 181. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 35.
- **Βιολέτθες*, βλ. ἀγριοβιολέτθες.
- **Βλίτθο(ν)*, (τό), ἡ βλιθιά, <Βλήττον καὶ Βλίτον>, *Amarantus blitum* καὶ *Bletum*: Γενναδίου, Λεξικὸν 183· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 97.
- **Βορβός*, (ὁ), <Βολβός> (Διοσκ., Θεόφρ., Ἀθήν.), *Muscari conosum*: Γενναδίου, Λεξικὸν 185. Baumann 1993, 133-134, εἰκ. 263, 264 (ἀνθισμένος).
- **Βοτάνι τῆς ἀγάπης*: βλ. ἔρωτας.
- Βουδογλωσσίδα*, (ή), <Μανδραγόρας ὁ φαρμακευτικός, ἔαρινος καὶ φθινοπωρινός> (Θεόφρ., Διοσκ. κ.ἄ.), *Mandragora officinalis*: Γενναδίου, Λεξικὸν 595-596. Baumann 1993, 108, εἰκ. 20, 179, 180. Φυτολογία 1996, 189 (εἰκ.).
- **Βουδόμματο*, (τό), τὰ βουδόμματα, ποικιλία ἀμπέλου: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 20 (βουϊδόμματα, Κρήτη).
- **Βουρλιά*, (ή), τὸ βοῦρλο, <Βροῦλλον καὶ Βροῦλον>, *Juncus*: Γενναδίου, Λεξικὸν 196. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 122· βλ. καὶ τοπ. *Βουρλίδι* (τὸ) καὶ *Βουρλίδι*: Βογιατζίδης 1918, 90.
- **Βρίζα*: βλ. σίκαλη.
- **Βρόμη* ἢ *βρώμη* <Βρόμη ἢ Βρώμη>, *Avena*: Γενναδίου, Λεξικὸν 194-196· βλ. ταή.
- **Βυζασκέλλα*, (ή), ἡ κρεμμύδα τοῦ *Asphodelus fistulosus* (*tenuifolius*): βλ. ἀσφόντηλας.
- Γαδουράγκατθο*, (τό), <Ὀνόπορδον (;), Ὀνωνις (;)>, *Species onopordum acanthium* ἢ *Carduus nutans*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 63-65 (γαῖδουράγκαθο).
- **Γαλαζοπούλια*, (τά).
- **Γαλανά*, (τά), σῦκα, καὶ γαλανόσυκα.
- **Γαλανή*, (ή), συκιά: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 106.

- *Γαλαστοιβή, (ή): είδος άστοιβής με διαφορετικό χρώμα άνθων· κατά τόν Χέλδραϊχ ταυτίζεται με την *Euphorbia acanthothamnus* (γαλατόφονος): Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 104.
- *Γαλαστροφί, (τό), τὰ γαλαστροφία: εύρύτατα γνωστό, έαρινό αυτόφυές με άνθη λευκόχρωμα.
- *Γαλατσίδα, (ή), <Σόγχος> (Διοσκ.), *Picridium picroides* (*Sonchus chondrilloides*): Γενναδίου, Λεξικόν 844. Heldreich 1899, 129. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 70.
- *Γερατσούνι, (τό), αυτόφυές, τής τάξεως τών Έλλοβοκάρπων, έδώδιμα τὰ λουβιά. Γλυστρίδα, (ή), <Άνδράχνη> (Θεόφρ.), *Portulaca oleracea*: Γενναδίου, Λεξικόν 104. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 44. Baumann 1993, είκ. 256.
- *Γουΐλες: βλ. κρινάκια, κίτρινα.
- *Γυαλοπλύτης, (ό), γυαλοπλύτες, (οί), <Έλξίνη> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Parietaria judaica*: Γενναδίου, Λεξικόν 280. Πρβ. Heldreich 1899, 131. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 107 (ύαλοπρίτης). Γρίσπος 1964, 591 (λανθασμένα τὸ θεωρεῖ ἀμφίβολον). Baumann 1993, 106.
- Δάφνη, (ή), <Δάφνη ή εύγενής>, *Laurus nobilis*: Γενναδίου, Λεξικόν 221-223. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 102. Φυτολογία 1996, 171 (είκ.: δάφνη με δαφνόκουκκα ή δαφνολιές), βλ. καί τὸ δαφνόλαδο, τὸ δαφνόξυλο.
- Δεντρολίβανος, (ό), ή δεντρολιβανιά, <Δενδρολίβανον> (Γεωπονικά 11, 16), <Λιβανωτίς> (Διοσκ.), *Rosmarinus officinalis*: Γενναδίου, Λεξικόν 224. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 88. Φυτολογία 1996, 96 (είκ.).
- *Δίσκυαμος, (ό), τὸ δίσκυαμο, <Ύοσκύαμος ό λευκός> (Ίπποκρ., Διοσκ., Πλίν.), *Hyoscyamus albus*: Γενναδίου, Λεξικόν 917. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 81. Φυτολογία 1996, 318-319 (είκ.).
- Δρακοντιά, (ή), <Δρακοντία>, *Dracunculus vulgaris*: Γενναδίου, Λεξικόν 233-234. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 122 (φειδόχορτο). Baumann 1993, είκ. 365-366. Φυτολογία 1996, 291 (είκ. άρ. 2).
- *Δρούβα, (ή), (κοινώς βρούβα), διαφόρων ειδών: γλυκιά, μαύρη, λαψάνα, *Sinapis incana*, *Sinapis alba*: πρβ. Γενναδίου, Λεξικόν 196. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 8 (*sinapis alba*).
- *Δρουβοπόριχα, καί πορίχια (οί βλαστοί τής δρούβας πριν άπό τήν άνθοφορία, τὰ τσιμπητά).
- *Έρωτας, (ό), <Άνακαμπτίς ή πυραμειδοειδής>, *Anakamptis pyramidalis*: Γενναδίου, Λεξικόν 102 καί 695-696 (λ. Όρχις). Baumann 1993, είκ. 448. Φυτολογία 1996, 229, 273 (είκ.). βλ. καί Βοτάνι τής άγάπης.

— <“*Εχιον*”, *Echium*: μοιάζει με την **ρασινίδα* και γι’ αυτό το ταυτίζουν με το βοϊ-
δόγλωσσο: Φυτολογία 1996, 75 (είκ.).

**Ζάνερα*, (τά), καρποί τῆς ζανεριᾶς ἢ τζανεριᾶς, εἶδους κορομηλιᾶς, ὑποκιτρίνου
χρώματος, χυμώδεις καὶ εὐμεγέθεις.

Ζιζάνια, (τά), ὅλα τὰ παράσιτα βότανα: πρβ. καὶ Γενναδίου, *Λεξικόν* 380.

Ζιμπούλι, (τό), *Hyacinthus orientalis*: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 120. Φυτολο-
γία 1996, 180 (είκ. ἄρ. 4).

**Ζυόχορτο*, (τό).

**Ηρα*, (ή), καὶ *γῆρα*, (ή), <*Αἶρα*, *Λόλιον τὸ μεθυστικόν*>, *Lolium temulentum*, παράσι-
το τῶν σιτηρῶν: πρβ. καὶ «νὰ ξεκαθαρίσει ἡ γῆρα ἀπὸ τὸ σιτάρι»: Γενναδίου,
Λεξικόν 22-24. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 130. Φυτολογία 1996, 19 (είκ.).

Θρούμπη, (ή), <*Θύμβρα*>, *Satureia thymbra*: Heldreich 1899, 130. Γενναδίου, *Λεξικόν*
399-400. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 92.

Θυμάρι, (τό), <*Θύμος ὁ κεφαλωτός*> (Διοσκ.), *Thymus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 440.
Φυτολογία 1996, 115 (είκ.).

**Καῖσα*, (ή), τὰ καῖσα (ἢ Βερικοκέα, τὰ βερίκοκκα), *Prunus armeniaca*: Γενναδίου,
Λεξικόν 176. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 37.

**Καλαγκάθι*, (τό), <;>, *Carlina* (;): Γενναδίου, *Λεξικόν* 424 (καλάγκαθο;) 438.

**Καλάθρωπας*, (ὁ), οἱ καλαθρῶποι, *Marrubium vulgare*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης
1925, 89 (καλάθρωπος, Κύθνος, Μῆλος).

**Καλακίσσαρος* βλ. *ἀκίσσαρος*.

**Καλάμι*, (τό), ἡ καλαμιά, ὁ κάλαμος, <*Κάλαμος ἐπίγειος*> (Θεόφρ.), *Calamogrostis*
epigeios: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 127· βλ. καὶ *Arundo donax*: Baumann
1993, εἰκ. 133.

Καππαριά, (ή), ἡ κάππαρη, <*Κάππαρις ἡ ἀγρία*> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Capparis*
spinosa: Γενναδίου, *Λεξικόν* 435. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 10. Baumann
1993, 132 εἰκ. 261-262 καὶ *Capparis rupestris*: Heldreich 1899, 125.

**Κάρδαμον*, (τό), <*Κάρδαμον*> (Θεόφρ.), *Lepidium sativum*: Γενναδίου, *Λεξικόν*
436· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 9.

**Καρδιοφύλλι*, (τό), καὶ *καριοφύλλι*, *Tanacetum balsamita*: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαρά-
κη 1925, 61 (καρυοφύλλι).

**Κατσούνι*, (τό), *Lathyrus sphaericus*, ἐξ οὗ τὸ ἀμοργιανὸ φάβα.

Καυκαλῖδα, (ή), <*Καυκαλῖς*, *Σκάνδιξ*, *Τορδύλιον*>, *Tordylium apulum*, *Tordylium officilae*,

- κ.ἄ.: Heldreich 1899, 126. Γενναδίου, *Λεξικόν* 454. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 48, 49.
- Κισσός*, (ὁ), <*Κισσός*, *Κιττός*, *Διονύσιον*, *Κ. λευκός*, *Κ. μέλας*, *Κ. ἔλιξ*> (Όμ., Θεόφρ., Διοσκ.), *Cissus hederæ*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 454, 478. Φυτολογία 1996, 147 (εἰκ.).
- Κλῆμα*, (τό), ἄμπελος διαφόρων ποικιλιῶν: βλ. σταφύλι.
- Κοκκορεβιθιά*, (ή), <*Σχίνος* μαστιχοφόρος, *Τερέβινθος* ἢ *Τέρμινθος*>, *Pistacia terebinthus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 735. Baumann 1993, εἰκ. 321.
- Κόλλες*, (οἱ), <;>, *Carlina gumifera*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, Βογιατζίδης 1918, 91.
- **Κολλιὰ*, (ή), οἱ κολλιές, <*Θρυγκίον*, *Χόνδρυλλα*, *Κονδρίλλη*> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Chondrilla* ἢ *Chondrylla juncea*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 962. Heldreich 1899, 128. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 69 (κόλλα).
- **Κόλλιαντρος*, (ὁ), τὸ κόλιαντρο, <*Κορίανδρος*, *Κορίαννον*> (Όμ., Θεόφρ.), *Coriandrum sativum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 506. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 49.
- **Κολλιτσάνοι*, (οἱ), ὁ κολλίτσανος, *Setaria verticillata*: (βότανα παρασιτικά, κολλοῦν στὰ ροῦχα καὶ στὰ μαλλιά κυρίως τῶν προβάτων): πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 125. Βλ. καὶ κολλόχορτο.
- Κολλόχορτο*, (τό), <*Σιτοειδὲς τὸ σφονδυλωτόν*>, *Setaria verticillata*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 822. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 125.
- **Κόνυζα*, (ή), <*Κόνυζα* ἢ *θηλεία*> (Θεόφρ.), *Inula viscosa*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 504. Βλ. Baumann 1993, 124 εἰκ. 231· καὶ <*Κόνυζα* ἢ *βαρύσμος*>, *Inula graveolens*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 58.
- **Κόπανο*, (τό), τὰ κόπανα (βλ. καὶ λάπατο), <*Λάπαθος*, *Λάπαθον*> (Θεόφρ.), *Rumex conglomeratus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 562· «ἐν Ἀμοργῷ *Κόπανος*». Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 100.
- **Κορακάκια*, (τά), <;>, *Muscari neglectum*: Baumann 1993, εἰκ. 265 (ὁμοιάζουν καὶ συγχέονται μὲ τὰ ὁμοιόχρωμα ἄνθη τοῦ βορβοῦ).
- **Κόρες*, (οἱ), <;>, *Muscari macrocarpum*: Baumann 1993, 134, εἰκ. 270.
- **Κορομηλιά*, (ή), τὰ κορόμηλα, διαφόρων εἰδῶν καὶ χρωμάτων: ὑπόλευκα, κόκκινα, κίτρινα, πράσινα <*Κορομηλέα*, *Κοκκυμηλέα*>, *Prunus insititia* (;): Γενναδίου, *Λεξικόν* 490, *Κοκκυμηλέα*, καὶ 759, λ. *Προύμνη*· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 37.
- Κουκιά*, (ή), τὰ κουκιά, <*Κύαμος*> (Όμ., Ἡρόδ., Πυθαγ.), *Vicia faba*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 539-540· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 34. Φυτολογία 1996, 154 (εἰκ.).
- **Κουλλουρίδα*, (ή), αὐτοφυὲς μὲ κίτρινο λουλούδι, ἐδώδιμο, τῆς οἰκογενείας τῶν ραδίκων, <*Ταράξακος ὁ φαρμακευτικός* (>)>. *Taraxacum officinale*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 885. Φυτολογία 1996, 19 (εἰκ.), 321 (εἰκ.).
- **Κουτσουνάδα*, (ή), αὐτοφυὲς, ἐδώδιμο· τὸ ἄνθος: παπαροῦνα (ή), <*Παπάβερ* ἢ

- ροιάς>, *Paraver roeas*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 613. Πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 4 (Κρήτη). *Φυτολογία* 1996, 233-234 (είκ.), 236.
- *Κουφοξυλιά, (ή), <΄Ακτῇ ἢ μέλαινα>, *Sambucus nigra*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 35, 512· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 54. *Φυτολογία* 1996, 133 (είκ.).
- *Κουφοράδικο, (τό), αὐτοφυές, ἐδώδιμο.
- *Κοψές, (οί), αὐτοφυές, ἐδώδιμο <Κιχώριον (;)>.
- Κρινάκια, (τά), αὐτοφυῆ διαφόρων εἰδῶν:
- τοῦ φθινοπώρου, <Κολχικὸν τὸ ποικιλόχρουν>, *Colchicum autumnale*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 121. *Φυτολογία* 1996, 180 (είκ. ἀρ. 3).
 - κίτρινα ἢ *γοῦλες, ἢ κίτρινες ποῦλες, <;>, *Sternbergia lutea*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 116. Baumann 1993, εἰκ. 364. *Φυτολογία* 1996, 184, εἰκ. 364.
 - τῆς ἄμμου, <Κρίνον (;)>, *Pancratium maritimum*: Heldreich 1899, 132. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 115. Baumann 1993, εἰκ. 356-357.
- [κρινάκια ὀνομάζονται καὶ οἱ Ἴριδες: *Φυτολογία* 1996, 118 (είκ.)].
- κρίνοι, (οί), διαφόρων εἰδῶν:
- λευκός: τῆς Παναγίας, <Κρίνον, Λείριον>, *Lilium candidum*: Baumann 1993, εἰκ. 352.
 - ρόδινος, <;>.
- *Κρίταμο, (τό), τὰ κρίταμα, <Κρίθμον τὸ παράλιον>, *Crithmum maritimum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 530· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 50, 286. Baumann 1993, εἰκ. 258-260.
- Κρομμύδα, (ή), βλ. κρομμυδασκέλλα.
- Κρομμυδασκέλλα ἢ κρεμμυδασκέλλα καὶ ἀσκέλλα: (σκυλοκρεμμύδα), ὁ βολβὸς τοῦ ἀσφόντηλα <Σκίλλα>, *Urginea maritima*, *Asphodelus aestivus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 840· Baumann 1993, εἰκ. 192. *Φυτολογία* 1996, 182 (είκ. ἀρ. 1) καὶ 283 (είκ.). Βλ. καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 118-119.
- Κρομμύδι, (τό), <Κρόμμυον> (Όμ.), *Allium cepa*: *Φυτολογία* 1996, 156 (είκ.) καὶ 180-181 (είκ.).
- *Κρυφὸς ἔρωτας, (ὁ), <΄Οξυμυρσίνη (;), Μυρσίνη ἢ ἀγρία (;), Κεντρομυρρίνη (;)> (Θεόφρ.), *Ruscus aculeatus* ἢ *aculeatus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 682 κέ. Baumann 1993, 16, εἰκ. 6. *Φυτολογία* 1996, 180-181 (είκ. ἀρ. 7).
- Κυδωνιά, (ή), τὸ κυδώνι(ν), <ἢ Κυδωνέα, ὁ Κυδώνιος, τὸ Κυδώνιον> (Θεόφρ.), *Cydonia vulgaris*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 542.
- Κυκλάμινος, (τό), <Κυκλάμινον, ὁ Κυκλάμιος, Κυκλαμῖς, τὸ Χελώνιον>, *Cyclaminum*, διαφόρων εἰδῶν: Γενναδίου, *Λεξικόν* 543-544. Baumann 1993, εἰκ. 10-13· εἰκ. 11: ἀνοιξιάτικο, *Cyclaminum repandum*, εἰκ. 13: φθινοπωρινό, *Cyclaminum hederifolium*. *Φυτολογία* 1996, 162 (είκ.), 163.

- Λαθοῦρι, (τό), <Λάθυρος>, *Lathyrus ochrus*: Γενναδίου, Λεξικόν 558. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 34.
- *Λάπατο, (τό), τὰ λάπατα: βλ. κόπανο.
- Λαψάνα, (ή), γλυκιά δροῦβα (;), αὐτοφυές, ἐδώδιμο: Γενναδίου, Λεξικόν 565.
- *Λαψανίδα, (ή), οἱ λαψανίδες: αὐτοφυές, ἐδώδιμο.
- *Λίμπουνας, (ό), οἱ λιμποῦνοι, <ὁ Θέρμος = οἱ λιμποῦνοι> (Θεόφρ.), *Lupinus angustifolius*, *Lupinus albus*: Heldreich 1899, 126. Γενναδίου, Λεξικόν 394-396. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 28. Baumann 1993, 146.
- Λινάρι, (τό), ἡ λιναριά, <Λίνον> (Ὁμ., Ἱπποκρ., Θεόφρ., Διοσκ., Γαλην.), *Linum*: Γενναδίου, Λεξικόν 576. Φυτολογία 1996, 181-182 (εἰκ.). (λιναρόσπορος, λινοβροχειὸ καὶ τοπωνύμιο Λιναριά).
- *Λύκος, (ό), (παρασιτικό), <Ὁροβάγχη> (Διοσκ., Γαλην.), *Orobanche purpurea*: Γενναδίου, Λεξικόν 689-691. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 85.
- *Λυχναράκι, (τό), <Ἀρίσαρον> (Διοσκ.), *Arisarum vulgare*: Γενναδίου, Λεξικόν 129, 589· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 123. Φυτολογία 1996, 291 (εἰκ. 5). Baumann 1993, εἰκ. 204.
- Μαζάδες, (οἱ), <Ἀνδροπώγων ἰουλοφόρος>, *Andropogon pubens*· (μαζόχορτο): Γενναδίου, Λεξικόν 194. Heldreich 1899, 132. Βογιατζίδης 1918, 96. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 98. Παπαχριστοδούλου 1996, 157.
- *Μαντελίδα, (ή), μαντελίδες, (οἱ), <Χρυσάνθεμον> (μαργαρίτες ἀσπροκίτρινες), *Chrysanthemum segetum* (;): Γενναδίου, Λεξικόν 693. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 61, καὶ μαργαρίτες κίτρινες, *Chrysanthemum coronarium* αὐτόθι, καὶ Baumann 1993, εἰκ. 162.
- Μάρατθο, (τό), ἡ μαρατθιά, <Μάραθον τὸ κοινόν>, *Foeniculum vulgare*, *Foeniculum capillaeum* (officinale): Heldreich 1899, 127. Γενναδίου, Λεξικόν 598. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 50.
- *Μαρτακούδι, (τό), τὰ μαρτακούδια, <Νάρκισσος>, *Narcissus serotinus*: Γενναδίου, Λεξικόν 651-652. Baumann 1993, εἰκ. 114. Φυτολογία 1996, 218 (εἰκ.).
- *Ματζουράνα, (ή), <Ὁρίγανον τὸ ἀμάρακον> (Θεόφρ.), *Origanum majorana*: Γενναδίου, Λεξικόν 47, 688.
- *Μαυρομάτα, (ή), <Ὁρνιθόγαλον> (Διοσκ.), *Ornithogalum arabicum* (;): Γενναδίου, Λεξικόν 689· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 119 (Χίος).
- *Μελισσάκι, (τό), ὀρχεοειδῆ διαφόρων εἰδῶν, <Ὀφρύς>, *Ophrys*: Baumann 1993, 211, εἰκ. 453· βλ. ἐπίσης εἰκ. 454-460 (ὀφρύες).
- Μελισσοβότανο, (τό), καὶ μελίσσόχορτο, (τό), *Melissa officinalis*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 91.
- *Μελιτοῦνι, (τό) <;>.

- **Μερσινιά*, (ή), <*Μυρσίνη*, *Μύρτος*> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Myrtus communis*. Γενναδίου, *Λεξικόν* 643-645. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 42. Baumann 1993, 51 εικ. 82. Βλ. καὶ τοπωνύμιο: *Μερσίνι* (τό).
- **Μηλορροδακινιά*, (ή), τὰ *μηλορροδάκινα*, <*Μηλορροδακινέα*> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Persica vulgaris* (εἶδος ὑπὸ ἐξαφάνισιν): Γενναδίου, *Λεξικόν* 778-779· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 37.
- Μολόχα*, (ή), βλ. *ἀμολόχα*.
- **Μόπλευρο*, (τό), *μόπλευρα*, (τά): αὐτοφυές, ἐδώδιμον, ἀμάρτυρον, ἀταύτιστον.
- **Μπαστούνάβλα*, (ή), <*Κώνειον τὸ στικτόν* (;)> (Ἰπποκρ., Θεόφρ., Διοσκ. κ.ἄ.), *Copium maculatum*: Φυτολογία 1996, 164 (εἰκ.).
- **Μπουρνελιά*, (ή), *μπουρνέλλες*, (οἱ), <*Προύμνη*>, *Prunus spinosa*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 759 (3). Baumann 1993, εἰκ. 283.
- **Ὀρινειά*, (ή), ὁ ὄρινας, οἱ ὀρίνοι, <*Ἐρινεός*, *Φίκος ὁ ἄγριος*, *Ἀγρία Συκῆ*> (Θεόφρ.), *Ficus*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 872-873 (ἀρσενικὴ συκιά, ἀναγκαία γιὰ τὸ ὀρίνιασμα, τὸν ἐρίνασμό, ὀρισμένων ποικιλιῶν τῆς ἡμερῆς συκιάς (βλ. καὶ ρ. ὀρινιάζω, καὶ ἀρίνιαστη συκιά· βλ. καὶ τοπωνύμιο Ὀρνέα: Βογιατζίδης 1918, 98).
- Παμπακιά*, (ή), τὸ *παμπάκι*(ν), ὁ *παμπακόσπορος*, <*Βάμβαξ*> (Ἡρόδ., Θεόφρ.), <*Πάμβαξ*, *Παμπακίς*> (Σούδα), *Gossypium*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 157-159 (ἄνυνη καὶ ποτιστικιά, ἐξέλειπεν).
- Παπαροῦνες*, (οἱ), διαφόρων εἰδῶν καὶ χρωμάτων: Φυτολογία 1996, 234-235.
- **Παππίδι*, (τό), τὰ *παππίδια*, <;>, αὐτοφυές ἐλλοβόκαρπον (μέ «λουβιά» ἐδώδιμα), ἀταύτιστον.
- **Παππουλιά*, (ή), *παππουλιές*, (οἱ), (ἀσφάκα), <*Φλομὶς ἡ θαμνώδης*>, *Phlomis fruticosa*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 930. Baumann 1993, 164 εἰκ. 340. Φυτολογία 1996, 18 (εἰκ.), 333 (εἰκ.).
- Πασχαλιά*, (ή), <*Σῦριγξ ἡ κοινή*>, *Syringa vulgaris*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 879. Φυτολογία 1996, 237 (εἰκ.).
- **Περικοκλάδες*, (οἱ), ἡ *χωνάκια*, (τά), διαφόρων εἰδῶν: Γενναδίου, *Λεξικόν* 718· βλ. καὶ Φυτολογία 1996, 152 (εἰκ.).
- **Πικραγγουριά*, (ή), <*Σίκυς*, *Ἀγρισίκυς*, *Ἐλατήριον*, *Ἐκβάλιον τὸ ἐλατήριον*>, *Echaliium elaterium*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 276, 731, 815. Φυτολογία 1996, 151 (εἰκ.).
- **Πικροφυλλάδα*, (ή), βλ. καὶ *φυλλάδα* (ροδοδάφνη), <*Νήριον*, *Νήρις*, *Ροδόδενδρον*> (Διοσκ.), *Nerium oleander*: Heldreich 1899, 129. Baumann 1993, 111, εἰκ. 233. Γενναδίου, *Λεξικόν* 655. Φυτολογία 1996, 243 (εἰκ.).
- **Πῖρνος*, (ὁ), ἡ *πιρνιά*, <*Πρίνος*, *Δρῦς ἡ κοκκοφόρος*>, *Quercus coccifera*: Μηλιαρά-

- κης 1884, 18. Γενναδίου, *Λεξικόν* 238 (Δρυς ή Προῖνος). Baumann 1993, 158, εἰκ. 38, 318. Φυτολογία 1996, 31· βλ. καὶ τοπωνύμιο: «Οἱ ψηλές πιρνιές».
- **Πολυτρίχι*, (τό), <Ἀδίαντον τὸ λευκὸν ἢ τριχομανές> (Θεόφρ.), *Adiantum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 13 καὶ Φυτολογικὸν *Λεξικόν* λ., βλ. καὶ <Ἀσπλήνιον>, *Asplenium trichomanes*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 141 καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 134 (πολυτρίχι). Μὲ τὸ δημῶδες φυτωνύμιο πολυτρίχι ἀποδίδονται τὸ Ἀδίαντον τοῦ Θεοκρίτου (13, 42), τὸ Ἀδίαντον τὸ μέλαν τοῦ Θεοφράστου (Η' 10, 5 καὶ 14, 1), *Adiantum capillus-veneris* (Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 134, Baumann 1993, 77, εἰκ. 134), καθὼς καὶ τὸ *Πολυπόδιον* (Θεόφρ. Γ' 13, 6 καὶ 20 4, Φυτολογικὸν *Λεξικόν*, λ.), *Polypodium vulgare*: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 133 καὶ Φυτολογία 1996, 253 (εἰκ.).
- **Ποντικοστάφυλλο*, (τό) καὶ ἡ ποντικοσταφυλιά, <Ὀφιοστάφυλλον> (Ἴπποκρ., Διοσκ.), καὶ *Ψευδοβρυωνία* ἡ δίοικος, *Bryonia dioica*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 968. Baumann 1993, 119, εἰκ. 202.
- **Προβάτσα*, (ῆ), αὐτοφυές, ἐδώδιμο, <;>, *Statice sinuata* (;).
- **Πρωτόσυκα*, (τά), καὶ «ἀγίαποστολιάτικα»: ποικιλία σύκων ποὺ ὠριμάζουν τὸν Ἰούνιο, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925 (Πάρος).
- Ραδίκες*, (οἱ), αὐτοφυή, ἐδώδιμα ἀγριοράδικα μὲ μεγάλα φύλλα.
- Ραδίκι*, (τό), ἀγριοράδικα διαφόρων εἰδῶν: γλυκοράδικα, κοκκινόραδικα, κουφοράδικα, μαυροράδικα, πικροράδικα, κ.ἄ. <Κιχώριον ἢ Κιχώριον καὶ Κιχώρη>, Γενναδίου, *Λεξικόν* 482· πρβ. καὶ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 54-55.
- ραδίκι μὲ γαλάζιο λουλούδι, <Κιχώριον τὸ ἱντυβον>, *Chichorium intybus*: Φυτολογία 1996, 304 (εἰκ.).
- τῆς θάλασσας: βλ. ἀλιφώνια.
- **Ρασινίδα*, (ῆ), <Ἀγχουσα> (Θεόφρ.), *Borago* ἢ *Borrigo officinalis*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 12 καὶ 186, 437. Baumann 1993, 163, εἰκ. 342. Φυτολογία 1996, 74 (εἰκ.).
- Ρεῖκι*, (τό), τὰ ρεῖκια, <Ἐρείκη>, *Erica arborea*: Φυτολογία 1996, 31.
- **Ρήγανη τῆς Γιάλης*, (ῆ), φύεται κυρίως στὴν Λαγκάδα Αἰγιάλης καὶ σὲ σχισμὲς βράχων, <Ὀρήγανον>, *Oreganum Calcaratum* (;): βλ. προσεχῶς Περβετζόγλου ὁ.π. (σημ. 845).
- Ροβετθιά*, (ῆ), τὸ ροβέτθιν, <Ἐρέβινθος> (Θεόφρ.), *Cicer arietinum*: Baumann 1993, εἰκ. 297. Φυτολογία 1996, 362.
- **Ρολογιά*, (ῆ), τὸ ρολόι, <Παθανθές, Πασσιφλόρα ἡ κυανή>, *Passiflora caerulea*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 700. Μηλιαράκης 1910, 535. Φυτολογία 1996, 236 (εἰκ.), 237.
- Ρουδιά*, (ῆ), τὸ ρουῖδι, <Ροιά>, *Punica granatum*: Baumann 1993, 50, εἰκ. 84 (ρόδι) καὶ 86 (ἀνθισμένη). Φυτολογία 1996, 266 (εἰκ.).

- Σαββατιανό, (τό), είδος άμπέλου (κλήματος) και σταφυλίου: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 20.
- Σαλέπι, (τό), βλ. έρωτας.
- *Σβοῦρος, (ό), ό καρπός του πόνου, <Βάλανος>: Φυτολογία 1996, 19 (είκ.), 55 (είκ.).
- *Σέφκλο, (τό) και τó σέφουκλο, ή σεφουκλιά, άλλου τó σέσκουλο, <Βέτη ή κοινή, ποικ. Σικελική>, *Beta sicla*: Μηλιαράκης 1910, 524. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 77.
- Σησάμιν, (τό), ή σησαμιά, <ό Σήσαμος> (Όμ., Ήρόδ., Άριστοφ., Θεόφρ., Διοσκ.), *Sesamum*: Γενναδίου, Λεξικόν 811-812. Baumann 1993, 130, 132.
- Σίκαλη, (ή), <Σίκαλις ή δημητριακή>, *Secale cereale*: βλ. και βρίζα. Μηλιαράκης 1910, 508, 192-194. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 129. Φυτολογία 1996, 29, είκ. άρ. 5 και 278 (είκ.).
- Σινάπι, (τό), <Σύναπι τó μέλαν ή Σύναπισ ή μελανή>, *Sinapis nigra*: Γενναδίου, Λεξικόν 819-820. Φυτολογία 1996, είκ. 279.
- *Σιρίδα, (ή), τó σιριδοπόριχο (ό βλαστός), άυτοφυές, έδώδιμο, είδος <Κιχωρίου>.
- *Σκαρολαχανιά, (ή), τά σκαρολάχανα, έδώδιμο, άυτοφυές και καλλιεργούμενο, άταύτιστο.
- *Σκαταμπάς, (ό), οί σκαταμπάδες, (τó στύφνο στην Κρήτη), <Στρύχνος>, *Solanum nigrum*: Heldreich 1899, 129. Γενναδίου, Λεξικόν 856. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 65.
- *Σκινιά, (ή), οί σκινιές, <ή Σχίνος>, *Pistacia lentiscus*: Γενναδίου, Λεξικόν 735-741. Baumann 1993, 159, είκ. 322. Φυτολογία 1996, 196, 326· βλ. και τά σκινόκουκκα (οί καρποί), και τó σκινόλαδο, <Σχινέλαιον> (Διοσκ.), σκινόμαστιχα, <Ρητίνη σχινική, Μαστίχη> (Διοσκ., Γαλην.).
- *Σκλαβακίσσαρος, βλ. άκίσσαρος.
- *Σκορδοῦλα, (ή), άυτοφυές, *Allium roseum*, (;): πρβ. Γενναδίου, Λεξικόν 536 και Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 86, σκορδαράκι, σκορδοῦλακας.
- Σκοῦλος, (ό), <;>.
- Σμυριγλιά, (ή), τó σμυρίγλι, (άγριοσκουπιά), <Άνθυλλίς>, *Anthyllis hermanniae*: Γενναδίου, Λεξικόν 114. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 30 (συνώνυμα). Γρίσπος 1964, 579.
- *Σμυρνογοῦλι, (τό), άυτοφυές, έδώδιμο, <;>.
- *Σπαθόχορτο, (τό), πρβ. Παπαχριστοδούλου 1996, 157.
- Σπαραγγιά, (ή), <Άσπάραγος>, *Asparagus acutifolius*: Baumann 1993, 85, είκ. 158, και *Asparagus stipularis*: Heldreich 1899, 132.
- *Σπ(ο)ινοβότανο, (τό), <Τεύκριον> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Teucrium polium*: Γενναδίου, Λεξικόν 892. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 87 (σπληνοβότανο). Γρίσπος 1964, 545, 564. Baumann 1993, είκ. 188.

- *Σταθοῦρι, (τό), <Ἑλίχρυσον>, *Helichrysum amorginum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 278. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 59. Πρβ. επίσης Baumann: 1993, 88 καὶ Φυτολογία 1996, 224 καὶ D. Perdetzoglou et al., *Planta Medica* 62, 1996, 377-379.
- *Σταυράγκατθο, (τό), καὶ σταυραγκάτθι, <Κενταύριον ἢ Ἀτρακτυλὶς (;)>, *Carthamus* (;), *Cenaturea* (;): Γενναδίου, *Λεξικόν* 146· κατὰ Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 66: *Carthamus leucocaulus*· βλ. καὶ χρισταγκάτθι.
- Σταφύλι, (τό), τὰ σταφύλια, <Σταφυλή>, διαφόρων ποικιλιῶν: τὸ ἀθύρι, τὸ βουδόμματο, ἡ μαντηλαριά, τὸ νυχᾶτο, ἡ ξυλομαχερούδα, τὸ πατηνιώτικο, ὁ ροδίτης, τὸ ροζακί, τὸ σαββατιανό, ὁ σιδερίτης, τὸ σιρίκι (Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 20), τὸ στρευλιώτικο (Μηλιαράκης 1884, 16: «ἐξέλειπεν»), ἡ φλάσκα: πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκη 1925, 20.
- *Στραβουριά, (ή), εἶδος ἀχλαδιᾶς καὶ ἀχλάδας.
- Συκαμινιά, (ή), τὰ συκάμινα μαῦρα καὶ ἄσπρα, <Συκάμινος, Συκομορέα, Συκόμορον, Μορέα, Συκὴ ἢ Συκομορέα>, *Morus alba*, *Morus nigra*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 878. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 106.
- Συκιά, (ή), <Συκὴ>, *Ficus carica*, διαφόρων ποικιλιῶν, ἀσπροσυκιά, γαλανή, κρητικιά, λουμπαρδὴ, μαυροσυκιά, χειμωνικιά. Γενναδίου, *Λεξικόν* 863-875.
- *Συρίκι, (τό), βλ. σταφύλι (στὴν Ρόδο τὸ συρίκι ὀνομάζεται ἀμοργιανό): Γενναδίου, *Λεξικόν* 879. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 20.
- *Ταή, (ή), *Avena*: Μηλιαράκης 1910, 508. Γενναδίου, *Λεξικόν* 883. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 128. Φυτολογία 1996, 29 εἰκ. ἀρ. 5, βλ. καὶ βρόμη ἢ βρώμη.
- Τριανταφυλλιά, (ή), τὸ τριαντάφυλλο, <Ροδὴ>, διαφόρων εἰδῶν: γιὰ τὸ γλυκό, τὴ ροδοζάχαρη: ἀπριλιάτικο καὶ μαγιάτικο: Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 39.
- Τριβόλι, (τό), βλ. ἀτρίβολας.
- *Τσαλαπετεινός, (ὁ), <Ύακινθος ἄγριος (;), Κοσμοσάνδαλον (;)>, *Gladiolus italicus*: Baumann 1993, 84, εἰκ. 144.
- Τσιτομάτα, (ή), πρβ. Μηλιαράκη 1910, 586.
- *Τυράκια, (τά), ὁ καρπὸς τῆς ἀμολόχας.
- *Υπνος ἢ παπαρούνα <Μήκων ἡ ροιὰς ἢ Μήκων ἡ ὑπνοφόρος>, *Papaver somniferum*: Γενναδίου, *Λεξικόν* 615-616. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 5. Baumann 1993, εἰκ. 118, 119. Φυτολογία 1996, 235 (εἰκ.).
- *Φάβα (τό), <Ἔτνος>, ἀπὸ κατσούνι (βλ. Μηλιαράκη 1884, 18), σπανιότερα ἀπὸ ἀρακά.
- Φακή, (ή), ἄγρια καὶ ἡμερὴ, <Φακός> (Θεόφρ.), *Ervum lens*.

*Φασολίδα, (ή), <Φασίολος>, ὄσπριο ἐδώδιμο.

Φείδα, (ή) καὶ φίδα, οἱ φίδες, <Ἀρκευθος ἢ Ὀξύκεδρος, Ἄ. ἢ φοινικική> (Θεόφρ., Διοσκ.), *Juniperus phoenicea*: Μηλιαράκης 1884, 9. Γενναδίου, Λεξικόν 130-131, 926. Βογιατζίδης 1918, 92. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 132: φίδες. Γρίσπος 1964, 589.

Φιδόχορτο, (τό), καὶ φειδόχορτο ἢ δρακοντιά, <Δρακοντία>, *Dracunculus vulgaris*: Γενναδίου, Λεξικόν 233. Baumann 1993, 181, 365, 366, 371. Φυτολογία 1996, 291 (εἰκ. ἀρ. 1-3).

Φλάσκα, (ή), βλ. σταφύλι.

Φλασκομηλιά, (ή), βλ. ἄλεσφακιά.

Φλισκούνη, (τό), καὶ φλησκούνι, <Καλαμίνθη (;)>, *Calamyntha officinalis*: Γενναδίου, Λεξικόν 386, ἢ <Ἡδύοσμος ὁ Γλήχων>, *Mentha pulegium* (;): Γενναδίου, Λεξικόν 425, 429· πρβ. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 91.

Φλόμος, (ὁ), καὶ φλώμος, <Φλόμος>, *Verbascum*: Γενναδίου, Λεξικόν 910.

Φοινικιά, (ή), <Φοῖνιξ>: Γενναδίου, Λεξικόν 932-942. Τοπωνύμιο Φοινικιές. Βλ. καὶ βαγιά.

Φόνος, (ὁ), οἱ φόνοι, <Κενταύριον>, *Centaurea spinosa*: Γενναδίου, Λεξικόν 460 (Πάρος), 942. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 65.

Φραγκοσυκιά, (ή), τὸ φραγκόσυκο, <Ὀπουντία ἢ κοινή>: Γενναδίου, Λεξικόν 683. Φυτολογία 1996, 223 (εἰκ.), 331 (εἰκ.).

Φρύ(γ)ανο, (τό), <Φρύγανον>, *Genista acanthoclada*: Γενναδίου, Λεξικόν 943-944. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 27.

Φυλλάδα, (ή), βλ. πικροφυλλάδα.

*Φυραλωνίδα, (ή), αὐτοφυές, ἐδώδιμο, ἀταύτιστο.

Χαμομήλι, (τό), <Χαμαίμηλον> (Γαλην.), *Matricaria chamomilla*: Γενναδίου, Λεξικόν 955 <Χαμομίλλα ἢ περιτετμημένη>: Φυτολογία 1996, εἰκ. 47 (εἰκ.).

Χαρουπιά, (ή), τὸ χαροῦπι, <Κερατέα ἢ ἔλλοβος>, *Ceratonia siliqua*: Γενναδίου, Λεξικόν 465-470. Χέλδραϊχ-Μηλιαράκης 1925, 25. Baumann 1993, εἰκ. 292-293.

Χειμωνικιά, (ή), βλ. συκιά.

*Χρισταγκάθι καὶ χριστάγκαθο, <Κενταύριον>, *Centaurea leucocaulus*: Γρίσπος 1964, 585.

*Ψιλοκούκκι, (τό), <Κύαμος ὁ αἰγύπτιος> (Θεόφρ.), κοιν. φούλι, *Nelumbium speciosum*. Γενναδίου, Λεξικόν 970.

Είχ. 285α-β. Άνοιξιιάτικη εικόνα Δ. τοῦ τραπεζιόσχημου ἀναλήμματος (α) καὶ τοῦ Γυμνασίου (β).

Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ (1827-2002)

Α. ΓΕΝΙΚΗ

Ξενόγλωσση (1827-2002)

- 1827 M. Letronne, *Inscriptiones Antiquae*, *JourSav*, 482-483.
- 1840 L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres I* (1840) 172-181 (= ¹*Inselreisen I*. Teil, *Klassiker der Archäologie*, Stuttgart 1912) 148-155.
- 1842 L. Ross, *Inscriptiones graecae ineditae II* 23-28, ἀρ. 112-144.
- 1843 L. Ross, *Inselreisen II* (1843) 43 κέ. (= II. Teil, *Klassiker der Archäologie*, Halle a.S. ²1913) 34 κέ.
- 1843 L. Ross, *Griechische Inschriften*, *AZ* 1, 107-111.
- 1845 L. Ross, *Inscriptiones graecae ineditae, III. Lapidés ineditae insularum Aegaei maris*. Amorgus, 58-61, ἀρ. 314-316.
- 1855 A. R. Rangabé (Α. Ρίζος Παγκαβής), *Antiquités helléniques ou Répertoire d'inscriptions et d'autres antiquités découvertes depuis l'affranchissement de la Grèce II* (Athènes) 342-344, ἀρ. 750, σ. 350, ἀρ. 758, σ. 355, ἀρ. 765.
- 1861 L. Ross, *Archäologische Aufsätze II* 633-651.
- 1864 G. Henzen, *Iscrizioni greche delle isole d'Amorgo e di Tera*, *Ann. Inst.* XXXVI, 95-108.
- 1866 O. Jurgewicz, *Acta Soc. Arch. Odessae VI*.
- 1867 Fr. Lenormant, *Inscriptionum graecarum ineditarum centuriae quinta, sexta et septima*, *RhM* XXII, 290-291, ἀρ. 279-281.
- 1868 (-1872) C. Bursian, *Geographie von Griechenland, Peloponnesos und Inseln* (Αμοργός) 512-517.
- 1876 R. Weil, *Von den griechischen Inseln*, *AM* 1, 235-252 και 328-350, ἀρ. 1-17.
- 1878 G. Kaibel, *Epigrammata Graeca, I. Epigrammata sepulcralia*, 81-82, ἀρ. 219-221.
- 1882 H. Roehl, *IGA* (= *Inscriptiones Graecae antiquissimae*) 109, ἀρ. 289-392.
- 1882 M. Dubois, *Inscriptions archaïques d'Amorgos*, *BCH* 6, 187-191, ἀρ. I-V.
- 1884 S. Reinach, *Inscriptions d'Amorgos (1)*, *BCH* 8, 438-454, ἀρ. 1-18.
- 1884 U. Koehler, *Prähistorisches von den griechischen Inseln*, *AM* 9, 56-162, πίν. VI.
- 1885 B. Latschew, *Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften. Zweiter Theil*, *AM* 10, 116-121, ἀρ. 9-21.
- 1885 D. Comparetti, *Varietà epigrafiche - Keos, Amorgos, Iscrizioni di Vasi*, *Museo Italiano di Antichità Classica I* 225-231, ἀρ. I-VII.
- 1885 J. T. Bent, *The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* (London '1885: Longmans, Green), και *Aegean Islands: The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* (Chicago: Argonaut Inc., ²1965).
- 1886 F. Dümmler, *Mitteilungen von den griechischen Inseln*, *AM* 11, 15-46, και *Inschriften von Amorgos und Melos* 97-100, ἀρ. 1-19.
- 1886 F. Halbherr, *Sopra un' Iscrizione d'Amorgos*, *AM* 11, 81-83.
- 1887 F. Bechtel, *Die Inschriften des ionischen Dialekts, zweiter Abschnitt, Die Kykladen, I. Naxos und Keos, 1. Naxos mit Amorgos-Arkesine* (Göttingen) 40-43, ἀρ. 29-39.
- 1888 G. Radet, *Inscriptions d'Amorgos (1)*, *BCH* 12, 224-237, ἀρ. 1-12.
- 1888 G. Deschamps, *Fouilles dans l'île d'Amorgos*, *BCH* 12, 324-327 [= Μινώα, Ἀρχιτεκτονική: σ. 324-325, 18 σειρές, Γλυπτική: σ. 325, 27 σειρές, Ἐπιγραφές: σ. 326, 22 σειρές. Διάφορα (μικρο)αντικείμενα: σ. 326, 10 σειρές. Ἀρχεσίγη: σ. 326-327, 17 σειρές, και Αἰγιάλη: σ. 327, 13 σειρές].

- 1889 G. Radet et P. Paris, Inscriptions hypothécaires d'Amorgos, *BCH* 13, 342-345.
- 1889 M. Collignon, Têtes trouvées à Amorgos, *BCH* 13, 40-41, πίν. XI, 1.
- 1891 A. Thumb, Inschriften von den griechischen Inseln, *AM* 16, 173-181, αρ. 1-13.
- 1891 G. Radet et P. Paris, Inscriptions d'Amorgos, *BCH* 15, 571-608, αρ. 1-52.
- 1891 Th. Homolle, Nouvelles et correspondance (Amorgos), *BCH* 15, 451, 671-672.
- 1892 B. Latyschew, Notae marginales. Ad inscriptiones aliquot metricas nuper repertas, *BCH* 16, 302-303, αρ. 2-3.
- 1892 G. Deschamps, Six semaines dans l'île d'Amorgos, *La Grèce d'aujourd'hui* 194 χέ. (= *Revue de deux mondes*, 109, 157 χέ.).
- 1893 Th. Homolle, Nouvelles et correspondance (Amorgos), *BCH* 17, 203-207, 627-628.
- 1893 S. Ricci, Miscellanea epigrafica (Atene, Keos, Amorgos, Melos, Thera, Creta), *MonAL* II, 262-270.
- 1894 Th. Homolle, Nouvelles et correspondance (Amorgos), *BCH* 18, 197-198.
- 1894 M. Holleaux, Notes épigraphiques IV, *BCH* 18, 405-407.
- 1894 O. Hirschfeld, *RE* I, 2, στ. 1875-1876, λ. *Amorgos*.
- 1895 O. Hirschfeld, *RE* I, 1, στ. 956, λ. *Aigiale*.
- 1895 E. Oberhummer, *RE* II, 1, στ. 1169, λ. *Arkesine*.
- 1896 L. Pollak, Von griechischen Inseln, *AM* 21, 198-202.
- 1896 J. Delamarre, Inscriptions d'Amorgos, *RA* XXIX, 73-84, αρ. 1-2.
- 1896 J. Delamarre, Les deux premiers Ptolémées et la confédération des Cyclades, *RPhil* XX, 103-115.
- 1898 G. Treu, *AA*, 52-53 (ἀρχαῖκός πώρινος ναῖσχος στήν Staatliche Kunstsammlung Δρέσδης).
- 1899 E. Cahen, Inscriptions d'Amorgos, *BCH* 23, 389-395.
- 1901 Th. Homolle, Inscriptions d'Amorgos. Lames de plomb portant des imprécations. *BCH* 25, 412-456.
- 1901 J. Delamarre, Location du Domaine sacré de Zeus Téménites, *RPhil* XXV, 165-188.
- 1901 A. Philippson, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt* 98-105.
- 1902 J. Delamarre, Un nouveau document relatif à la confédération des Cyclades *RPhil* XXVI, 291-300.
- 1902 J. Delamarre, L'influence macédonienne dans les Cyclades au IIIe siècle avant J.-C., *RPhil* XXVI, 301-325.
- 1903 J. Delamarre, Décrets religieux d'Arkésiné, *REG* XVI, 154-172.
- 1903 J. Delamarre, Amorgos et les pirates, *RPhil* XXVII, 111-121.
- 1904 J. Delamarre, Les contrats de prêt d'Amorgos, *RPhil* XXVIII, 81-102.
- 1905 F. Bechtel, *Die ionischen Inschriften. Zweiter Abschnitt. Die Kykladen. I, Amorgos* στὸ H. Collitz, F. Bechtel (ἐκδ.), *Sammlung der griechischen Dialektinschriften* III 2, 5, σ. 548-561, αρ. 5349-5384.
- 1908 I. Delamarre καὶ H. von Gaertringen, *IG* XII 7. (Ἡ ἔκδοσις 520 ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ καὶ τὰ γειτονικὰ νησιά (*Amorgi et insularum vicinarum*) ἀποτελεῖ τὸν πλεόν σημαντικὸ σταθμὸ στὴν βιβλιογραφία τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῶν τριῶν πόλεων.)
- 1909 Th. Reinach, A propos de la loi d'Aigialé, *REG* XXII 241-250.
- 1910 W. Koenig, *Der Bund der Nesioten. Ein Beitrag zur Geschichte der Kykladen und benachbarten Inseln im Zeitalter des Hellenismus* (διδ. διατρ., Halle 1910).
- 1922 E. Schmidt, *Archaistische Kunst* 50 σημ. 12.
- 1924 *BClevMus* 11, 179-182 (μαρμάρινη κεφαλὴ Μουσείου Cleveland).
- 1927 E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen* 155 αρ. 23 πίν. 96α-b (μαρμάρινη κεφαλὴ Μουσείου Cleveland).

- 1927 W. Ruppel, Zur Verfassung und Verwaltung der amorginischen Städte, *Klio* 21, 313-329.
- 1927 S. Papaspyridi, *Guide du Musée National d'Athènes* 53 (μαρμαρίνη κεφαλή Έθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 323).
- 1927 C. Renz, Beiträge zur Geologie der ägäischen Inseln, *ΠΑΑ*, 364-369.
- 1929 L. Robert, Trois inscriptions de l'Archipel, *REG* 42, 20-32 (= *Opera Minora Selecta. Épigraphie et antiquités grecques I-IV*, Amsterdam 1969-1974 = *OMS I* 537-540).
- 1929 A. Th. Guggenmos, *Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des III. Jhdts. v. Chr. mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsproblems* (διδ. διατρ., Würzburg) 12-13.
- 1929 G. M. A. Richter, Silk in Greece, *AJA* 33, 27-33.
- 1931 K. A. Neugebauer, *Die minoischen und archaischen griechischen Bronzen, Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium I*, Berlin (χάλκινο ἀγαλμάτιο πολεμιστῆ) 8, πίν. 3:12.
- 1932 K. Fiehn, *RE XVA*, στ. 1858-1859, 7, λ. *Minoa*.
- 1933 L. Robert, Les Asklépieis de l'Archipel, *REG* 46, 437-442 (= *Opera Minora Selecta. Épigraphie et antiquités grecques* = *OMS I* 563-568).
- 1935 O. Rubensohn, Parische Künstler, *Jdl* 35, 53, σημ. 3 καὶ 58.
- 1937 J. Vanseveren, Inscriptions d'Amorgos et de Chios, *RPhil* 11, 313-321.
- 1938 B. Segall, *Goldschmiede-Arbeiten im Benaki Museum*, Suppl. 3, 212-213 (χρυσὸς σφηκωτήρ).
- 1938 *Supplementum IG XII 7*.
- 1938 (-1984) J. et L. Robert, *Bulletin Épigraphique* (= *REG*).
- 1940 (-1960) L. Robert, *Hellenica I-XIII*.
- 1950 G. Lippold, *Handbuch der Archäologie III 1, Griechische Plastik* 382 σημ. 3.
- 1951 Fr. Poulsen, *Ny Carlsberg Glyptotek* 40, ἀρ. 20 (πρβ. 1922 E. Schmidt).
- 1952 V. R. d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery* (Oxford) 214, 314, 321.
- 1952 *CVA Karlsruhe* 2, πίν. 48, 10.11 (θραύσματα ὑστερογεωμετρικῶν ἀνάγλυφων πίθων).
- 1954 E.-M. Bossert, Zur Datierung der Gräber von Arkesini auf Amorgos, στὸ W. Kimmig (ἐπιμ. ἐκδ.), *Festschrift für Peter Goessler* (Stuttgart 1954) 23-34.
- 1955 W. Peek, *Griechische Versinschriften I* 420 ἀρ. 1413, 2041.
- 1956 K. Scholes, The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis, *BSA* 51, 11, 29, 31, 34.
- 1959 E. C. Thiemann, Hellenistische Vatergottheiten, Das Bild des bärtigen Gottes in der nachklassischen Kunst (*Orbis Antiquus* 14, München) 141, D 2 (μαρμαρίνη κεφαλή Έθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 323).
- 1959 A. Philippson, *Die griechischen Landschaften. Das Ägäische Meer und seine Inseln IV* 148, 150.
- 1960 W. Peek, *Griechische Grabgedichte* 68 ἀρ. 54 καὶ 56, σ. 70 ἀρ. 60, σ. 116-118 ἀρ. 167.
- 1960 P. M. Fraser, The Cult of Sarapis in the Hellenistic World, *OpuscAthen* III, 25 χέ.
- 1961 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford) 293, 304-305, ἀρ. κατ. 15-24, πίν. 56.
- 1961 Chr. Karusos, Stelenfragment aus Amorgos, *AM* 76, 115-120, Beil. 72, πίν. 4.
- 1964 *Kleine Pauly*, λ. *Minoa*, στ. 1534-1535.
- 1964 L. Fabbrini, Il ritratto giovanile di Tiberio e la iconografia di Druso Maggiore, *BdArte* 49, 318 σημ. 145 εἰκ. 17-19.
- 1966 D. V. Sippel, *Rhodos and the Nesiotic League* (διδ. διατρ. Cincinnati) 63 χέ.
- 1966 L. Robert, Un décret d'Ilion et un papyrus concernant les cultes royaux, *Essays in Honor of C. Bradford Welles* 202 χέ., κυρίως 205 σημ. 187, σ. 206 σημ. 189.
- 1967 B. Weinmann, *Der Böden der Kykladeninsel Amorgos und ihre landwirtschaftliche Nutzung* (Wiesbaden).
- 1967 E. Kunze, *OlBer.* 8, 229-230, εἰκ. (χάλκινο ἀγαλμάτιο πολεμιστῆ στὸ Βερολίνο).
- 1967 L. Fabbrini, Tre nuove attribuzioni per la iconografia di Druso Maggiore, *BdArte* 68 σημ. 19 εἰκ. 32, 35.

- 1968 C. Vermeule, *Roman Art in Greece and Asia Minor* 188 εἰκ. 118.
- 1969 L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isidis Sarapisque* 93 ἀρ. 149.
- 1969 (-1974) L. Robert, *Opera Minora Selecta. Épigraphie et antiquités grecques I-IV* (σποράδην).
- 1970 N. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* 4-5 σμ. 1.
- 1970 E. Berger, *Das Basler Arztrelief* 44 σμ. 88.
- 1971 L. Beschi, La Spes Castellani e il Serapide Maffei, due monumenti veronesi in collezioni straniere, il territorio veronese in età romana. *Atti del convegno tenuto a Verona, 21-24/x/1971*, 242 σμ. 76, 247 σμ. 96 (ἐνεπίγραφο ἀγαλμάτιο Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὐρ. 4526), καὶ 246 κέ. εἰκ. 16-18 (μαρμάρινη κεφαλή Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 323).
- 1972 C. A. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* 507 κέ.
- 1972 W. Hoepfner, Ein Antenkapitel auf Amorgos, *AM* 87, 229-239, πίν. 81-83.
- 1973 Ph. Zaphiropoulou, A Grave Stele from Amorgos, *AAA* VI, 1973, 351, εἰκ. 1-6.
- 1973 Fr. Dunant, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée* II, *Le culte d'Isis en Grèce* 119 κέ.
- 1973 L. Marangou, *Die griechischen Inseln* (ἐπιμ. ἐκδ. Evi Melas, ¹⁰1989) 166-173.
- 1975 E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* 163 πίν. 60 (ἀρχαῖος πώρινος ναῖσχος στὴν Staatliche Kunstsammlung Δρέσδης).
- 1975 H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs v. Chr.*, 12. Beih. *IstMitt* 88, 131 σμ. 35, σ. 136, πίν. 31, 1, σ. 169 ἀρ. K2, σ. 170 ἀρ. K3 πίν. 14, 2.
- 1975 B. Fellmann, Zwei Stelenfragmente aus Amorgos, *στὸ Wandlungen, E. Homann-Wedeking gewidmet* 112-119, πίν. 24a, 25a-b.
- 1975 L. Marangou, Bijoux en or de la Collection D. Goulandris, *BCH* 99, 372 σμ. 19, σ. 373 εἰκ. 15 (χρυσὸς σφηκωτὴρ Μ. Μπενάκη).
- 1975 Z. Kiss, L'iconographie des Princes Julio-Claudiens aux temps d'Auguste et de Tibère, *Travaux du Centre d'Archéol. Médit. de l'Académie Polonaise des Sciences* 17, 93 εἰκ. 279-280.
- 1976 S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An historical study from the Dorian Settlement to the Imperial Period* (Göttingen, Hypomnemata H. 51) 379 σμ. 5.
- 1980 R. Toelle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren* (Mainz) 88 ἀρ. 11d, πίν. 54, καὶ σ. 345.
- 1980 Ph. Gauthier, Études sur des inscriptions d'Amorgos, *BCH* 104, τόμ. 1, 206-207 σμ. 30-32, σ. 219 σμ. 73.
- 1980 Chris Connell, *In the Bee-loud Glade* (Πελοποννησιακὸ Λαογραφικὸ Ἰδρυμα, Ναύπλιο).
- 1981 K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis. Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in West Kleinasien* (διδ. διατρ., Marburg) 80, 86-87, 91 σμ. 219.
- 1981 R. L. N. Barber, The Late Cycladic Period: A Review, *BSA* 76, 15.
- 1981 S. Pingiatoglou, *Eileithyia* 33 καὶ ἀρ. κατ. E 14, σ. 156.
- 1982 M. J. Vermaseren, *CCCA* II, 208, ἀρ. 652, πίν. 192 (ἀρχαῖο πώρινο γλυπτὸ στὴν Staatliche Kunstsammlung Δρέσδης).
- 1982 L. Marangou, Reliefkeramik aus Amorgos, *στὸ Praestant Interna, Festschrift für U. Hausmann* (Tübingen) 190-198, πίν. 40-41.
- 1982 D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle avant J.-C.* 122 ἀρ. κατ. 225 πίν. 32.
- 1982 N. Nakayana, *Untersuchungen der auf der weißgrundigen Lekythen dargestellten Grabmäler* (διδ. διατρ. 1982) 111 εἰκ. 32.
- 1983 F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und griechischen Kunst*, *IstMitt* Beih. 28,

- 137, 303 ἀρ. Κ 65 (ἀρχαῖος πῶριος ναῦσχος στὴν Staatliche Kunstsammlung Δρέσδης).
- 1983 Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* 49, 345 ἀρ. κατ. 40 πίν. 5,2 (σχέδιο).
- 1983 B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (Erträge der Forschung 192, Darmstadt) 191 σῆμ. 462.
- 1983 P. Ducrey, *Les Cyclades à l'époque hellénistique. La piraterie, symptôme d'un malaise économique et social*, στὸ *Les Cyclades* 1983, 144.
- 1983 L. Marangou, *Découvertes récentes à Amorgos*, στὸ Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983) 121-129, σῆμ. 1-15, εἰκ. 1-12.
- 1983 M.-Fr. Boussac - G. Rougemont, *Observations sur le territoire des cités d'Amorgos*, στὸ Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983) 113-120, εἰκ. 1-7.
- 1983 Tran tam Tinh, *Sérapis debout. Corpus des monuments de Sérapis debout et étude iconographique* 52-54, 136-137, εἰκ. 76 (ἐνεπιγράφο ἀγαλμάτιο Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὐρ. 4526).
- 1984 L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique* 189-198.
- 1984 L. Marangou, *Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos*, στὸ *Cycladica, Studies in Memory of N. P. Goulandris* (ἐκδ. J. L. Fitton, London) 99-103.
- 1985 St. Dürr et. al., *Amorgos. Geologische Karte* 1985 (1:50.000).
- 1986 St. Dürr, *Das attisch-kykladische Kristallin, Ostägäische Inseln und Gebirgsverbindungen im Ägäis-Bereich*, στὸ V. Jacobshagen (ἐπιμ. ἐκδ.), *Geologie von Griechenland* (Berlin) 145-146.
- 1987 R. N. L. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* 142 κέ.
- 1987 W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik I* (München) 63 σῆμ. 289, σ. 69 σῆμ. 361, σ. 181 σῆμ. 3, 4, 7.
- 1987 M. Guarducci, *L'Epigrafia greca dalle Origini al Tardo Impero* 48, 157.
- 1988 L. Marangou, *The Monastery of the Panayia Khozoviotissa* (Athens).
- 1989 R. V. Catling - R. E. Jones, *Protogeometric Vases from Amorgos in the Museum of the British School*, *BSA* 84, 177-185, πίν. 84a-d.
- 1990 G. Rougemont, *Géographie historique des Cyclades*, *JourSav*, 204-218.
- 1990 R. Étienne, *Ténos II, Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.* (Paris) 89 κέ. καὶ κυρίως 112-113 σῆμ. 44-45.
- 1992 J. L. Davis, *The Islands of the Aegean*, *AJA* 96, 753 σῆμ. 256.
- 1992 G. D. Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece* 115-116, ἀρ. 80.
- 1992 Em. Colodny, *Chora d'Amorgos. Un village cycladien* (Publ. de l'Université de Provence).
- 1993 G. Rougemont, R. Dalongeville, M.-Fr. Boussac, G. Charpentier, D. Kokkonis, L. Marangou, P. Veillat, *Recherches à Amorgos. Le site et le rempart d'Arkésiné*, στὸ *Recherches dans les Cyclades, Résultats des travaux de la RCP 583* (Coll. De la Maison de l'Orient Méditerranéen 23, Ser. Arch. 13) 97-122, εἰκ. 1-26.
- 1993 Fr. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens* (Stuttgart) σποράδην.
- 1994 L. Marangou, *Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: Old and New Evidence*, στὸ *Tranquillitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh* (Collection «Hier pour aujourd'hui», Canada, Quebec) 371-381, εἰκ. 1-7.
- 1995 L. Marangou, *EAA, Suppl. Sec. 1971-1994, I* 195-198, λ. *Amorgo*.
- 1996 M.-Chr. Georgalli, *From Rural Shelter to Chora's Town Dwellings: Morphological Evolution of Traditional Buildings and Settlements on Amorgos* (ἀδημ. διδ. διατρ. Univ. of California, Los Angeles).
- 1997 *LIMC* VIII, 1 (Suppl.), λ. *Kybele*, σ. 751, ἀρ. 31 (E. Simon).
- 1999 Ph. De Sousa, *Piracy in the Graeco-Roman World* (Cambridge) 4-5, 61, 65.

- 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery II* (ἐκδ. DAI) 961-964.
- 1999 L. Marangou, *Archaeological Collection of Amorgos, I. Marble Sculpture* (Athens).
- 1999 L. Marangou, *The Tower at Horio-Aghia Triada, Arkesini on Amorgos* (Athens).
- 1999 L. Marangou, *Amorgos, Monastero della Panaghia Chozoviotissa* (Athens).
- 2000 J. Rambach, *Kykladen I, Die Frühe Bronzezeit, Grab- und Siedlungsbefunde 5-14, 185-189, και II, Die frühbronzezeitliche Beigabensittenkreise auf den Kykladen. Relative Chronologie und Verbreitung 62-64* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerkulturrumes 34, Bonn).
- 2000 E. S. Sherratt, *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum, The Captive Spirit I-II* (Oxford University Press).
- 2000 A. Hermay, *Les naiskoi votifs de Marseille, στὸ A. Hermay - H. Treziny (ἐπιμ. ἐκδ.), Les cultes des cités phocéennes. Actes du colloque internationale, Aix-en-Provence/Marseille, 4-5.6.1996, Études Massaliotes 6, 130.*
- 2001 E. Vikela, *Bemerkungen zur Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: frygische Abstammung und Eigenständigkeit, AM 116, 87 σημ. 62, πίν. 15, 3 (ἀρχαῖκός πώρινος ναῖσκος στὴν Staatliche Kunstsammlung Δρέσδης).*
- 2001 L. Marangou, *Les «maisons à tour» d'Amorgos: Observations préliminaires, στὸ Regula Frei-Stolba - Christine Gex (ἐπιμ. ἐκδ.), ECHO 1, Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey (Bern) 231-246.*
- 2002 L. Marangou, *Das Kloster der Panaghia Chozoviotissa auf Amorgos* (Athen).
- 2003 L. Marangou, C. Renfrew, Chr. Doumas, G. Gavalas, et al., *Markiani on Amorgos. An Early Cycladic Settlement (BSA, Suppl., ὑπὸ ἐκτύπωσιν).*

Ἑλληνόγλωσση (1852-2002)

- 1852-1853 Έ. Ίωαννίδης, Ἀμοργός, *Νέα Πανδώρα Γ'*, 157-159.
- 1859 Έ. Ίωαννίδης, Ἀρχαιολογικά, *Πανδώρα IX*, 469-470.
- 1860 Κ. Σ. Πιττάκης, *ΑΕ*, σ. 1942, ἀρ. 3776.
- 1861 Έ. Ίωαννίδης, Ἀρχαιολογικά, *Πανδώρα XI*, 431-432.
- 1865 G. Henzen, Ἀρχαιολογικά, *Πανδώρα XV*, 449-452.
- 1866 Σ. Λογιωτατίδης, Ἐπιγραφαὶ Ἀμοργοῦ, *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν* 14, τευχ. III, 915 κέ., ἀρ. 5923.
- 1870 Π. Λάμπρος, Νομίσματα τῆς νήσου Ἀμοργοῦ καὶ τῶν τριῶν αὐτῆς πόλεων Αἰγιάλης, Μινώας καὶ Ἀρχεσίνης, *ΑΕ*, 352-357.
- 1874 Στ. Ἀ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ δύο ἐξ Ἀμοργοῦ, *Ἀθήναιον* II, 407-408.
- 1882 Στ. Ἀ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ Ἀθηνῶν, Ἐπιδαύρου καὶ Ἀμοργοῦ, *Ἀθήναιον* X, 533-537, ἀρ. 1-10.
- 1883 Α. Μηλιαράκης, Τὸ ἐν Ἀμοργῷ Μαντεῖον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βαλσαμίτου, *Ἑστία* 1883, 717-721.
- 1884 Στ. Ἀ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ Ἀμοργοῦ [= Koumanoudis, Inscriptions d'Amorgos], *BCH* 8, 22-27.
- 1884 Α. Μηλιαράκης, *Περιγραφικὰ ὑπομνήματα τῶν Κυκλάδων Νήσων. Ἀμοργός*. 1884 (Ἀθῆναι), ²1928 (Σικάγο), καὶ *Ἀμοργιανὰ*, ³1995 (Ἀθήνα, περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀμοργίνων).
- 1888 Π. Καστρομένος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀμοργῷ, *ΑΔ*, 46-47.
- 1889 Στ. Ἀ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ Ἀθηνῶν, Ἀμοργοῦ καὶ Γυθείου, *ΑΕ*, 64-66, ἀρ. 10.
- 1894 Χρ. Τσουντας, Περὶ τῶν ἐν Ἀμοργῷ ἀνασκαφῶν, *ΠΑΕ*, 22.

- 1895 Νικ. Γ. Γάσπαρης, *Ἡ νῆσος Ἀμοργὸς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπὸ γεωγραφικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν ἐξεταζομένη μετὰ τῶν ἐπικρατεστέρων ἡθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῆς* (Ἀθήναι).
- 1898 Χρ. Τσουντας, *Κυκλαδικὰ 1*, ΑΕ, 137-212.
- 1907 Ε. Zeibarth, *Ὁ Νόμος τῆς Αἰγιάλης*, ΑΕ, 194-196.
- 1918 Ἰ. Κ. Βογιατζίδης, *Ἀμοργός, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου* (Ἀθήναι).
- 1953/54 Λ. Πολίτης, *Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἐξ Ἀμοργοῦ*, ΑΕ (1958), 24 κέ.
- 1958 Γ. Μπακαλάκης, *Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη 10* σημ. 1.
- 1960 Κ. Καλοκύρης, *Ἐρευναι Χριστιανικῶν Μνημείων εἰς τὰς νήσους Νάξον, Ἀμοργὸν καὶ Λέσβον, ΕΕΘΣΠΑ, Τιμητικὸς τόμος Γ. Σωτηρίου 5-6 καὶ 21-29.*
- 1960 Κ. Καλοκύρης, *ΠΑΕ 1960*, 270-271.
- 1968 Σ. Καρούζου, *Τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα) 193 (ἐν ἐπιγραφῷ ἀγαλμάτιο Σαράπιος, ἀρ. εὐρ. 4546).
- 1969-1970 Γ. Α. Τουρλίδου, *Ἡ Ἀμοργὸς ἐν τοῖς «Χρονικοῖς» τοῦ Τακίτου*, ΕΕΚΜ Η', 664-666.
- 1969 Γ. Μπακαλάκης, *Ἀνάγλυφα* (Θεσσαλονίκη) 37.
- 1974 Γ. Μπακαλάκης, *Δεύτερες Φροντίδες, ΕΕΦΣΑΠΘ II'*, 253, 254 σημ. 2, καὶ σ. 255.
- 1975 Λ. Μαραγκοῦ, *Ἡ ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς, Πρακτικὰ τοῦ Α' Παναμοργιανοῦ Συνεδρίου, Ἀθήνα 1975* (1976) 67 κέ.
- 1978 Κ. Μ. Γιαννουλίδου, *Ἀμόργινοι χιτῶνες*, ΕΕΚΜ Ι', 485-500.
- 1978 Λ. Μαραγκοῦ, *Κομμάτι ἀρχαίου ἀγάλματος στὴν Ἀμοργό, Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1980) 413-420, πίν. 196-201.
- 1979 Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποίνη, *Προβλήματα τῆς Παριανῆς πλαστικῆς στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα* 156-158 σημ. 419, σ. 161, 163-164 σημ. 493, σ. 188 σημ. 619, σ. 192, 196, σημ. 654.
- 1980 (-1982) Λ. Μαραγκοῦ, *Ἐκθέσεις γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὴν Ἀμοργό (Λεῦκες - Ἀγ. Εἰρήνη): Δωδώνη Θ'*, 175-194, πίν. 1-27· *Ι'*, 81, 491-502, πίν. 1-30 καὶ *ΙΑ'*, 289-319.
- 1980 Α. Ματθαίου, *Ἀρχαίκα ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Νάξο, Ἀρχαιογνωσία 1*, 328 σημ. 3, σ. 329, σημ. 1.
- 1981 (-2002) Λ. Μαραγκοῦ, *Ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μινώας, ΠΑΕ: βλ. παρακ. σ. 374-378.*
- 1982 Βασ. Παππᾶ, *Ὅστρακα μεγάρικα ἀπὸ τὴν Ἀμοργό (Λεῦκες - Ἀγία Εἰρήνη), Δωδώνη ΙΑ'* 289-319.
- 1983 Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀνέκδοτη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα 1982* (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- 1986 Λ. Μαραγκοῦ, *Πλαστικὴ τῶν Ἀρχαϊκῶν καὶ Κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, στὸ Η. Kyrieleis (ἐπιμ. ἐκδ.), Archaische und klassische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums von 22.-25. April 1985 in Athen (DAI) 119-128, πίν. 49-56.*
- 1987 Μ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830) I* (Ἀθήνα) 95-96, 120-122, 317-318, 325.
- 1988 Λ. Μαραγκοῦ, *Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας στὴν Ἀμοργό.*
- 1990 Π. Μ. Νίγδελης, *Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ 11-54.*
- 1996 Λ. Μαραγκοῦ, *Χώρα Ἀμοργοῦ. Σύντομο ὁδοιπορικὸ στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνο, στὸ Κυκλάδες, Σύγχρονο εἰκαστικὸ ὁδοιπορικὸ* (ἐκδ. Ἀέναον, Διεθνὲς Κέντρο Εἰκαστικῶν Τεχνῶν, Ἀθήνα) 37-48.
- 1997 Μ. Χατζηδάκης, *Εὐγενία Δρακοπούλου, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση II* (Ἀθήνα) 197-198.

- 1998 Λ. Μαραγκοῦ, Σχέσεις Ἀμοργοῦ καὶ Σίφνου: ἀνάγλυφη κεραμική, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998* (ἐκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2000) 401-420, εἰκ. 1-6.
- 1999 Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ*, I. *Μαρμάρινα γλυπτὰ* (Ἀθήνα).
- 1999 Π. Α. Βοκοτόπουλος, Οἱ Δεσποτικὲς εἰκόνες τῆς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Φῶς Κυκλαδικόν, Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα) 360-361, πίν. 3-5.
- 1999 Ἰ. Τουράτσου, *Ἐν ὁστράκῳ θαλασσίῳ...*, Ὁ «θησαυρὸς» τῆς Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Φῶς Κυκλαδικόν, Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα) 348-356, πίν. 1-3.
- 1999 Μαρίνα Κουμανούδη, Γιὰ ἓνα κομμάτι γῆς. Ἡ διαμάχη Σανούδων - Γκίτζη γιὰ τὸ νησὶ τῆς Ἀμοργοῦ (14ος αἰ.), *Θησαυρίσματα* 29, 67 κέ.
- 2000 Λ. Μαραγκοῦ, Ὁ Πύργος στὸ Χωριὸ Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ.
- 2002 Λ. Μαραγκοῦ, Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα. Ἐπισημάνσεις καὶ πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὸν κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό, στὸ Μ. Μαρθάρη (ἐπιμ. ἐκδ.), *Ἡ Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὶς Κυκλάδες ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν σὲ οἰκισμοὺς* (Ἀθήνα, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Β. Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΙΝΩΑΣ (1981-2002)

Λίλας Μαραγκοῦ, Ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς (1981-2001)

- ΠΑΕ 1981, 303-323, πίν. 206-229, παρένθ. πίν. ΙΣΤ'-ΙΗ'. Ἱστορία τῆς ἔρευνας ἕως τὸ 1981. Ἔργασίες καθαρισμοῦ στὰ πρὸ ἐνεήνητα τριῶν χρόνων ὑπὸ τοῦ G. Deschamps «ἀνασκαφέντα» κτίσματα – κυρίως «τὸ τετράγωνο οἰκοδόμημα» (ναὸς - μαρμάρινο ἄγαλμα). Κτίσμα Δ1, ἐπιγραφὲς ΡΟΔΙΩΝ, ΑΛΕΞΙΤΩ ΛΑΜΨΟΥ, ΑΙΝΙΣΙΚΡΑΤΗΣ ΕΡΜΟΚΡΑΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΣ, [ΕΥ]ΒΙΟΤΟ[Σ]. Ἔρευνα Ν. ἀπὸ τὸ Δ1 καὶ ΒΔ. ἀπὸ τὸν ναὸ (Β1-Β2).
- ΠΑΕ 1982, 272-306, πίν. 179-201, παρένθ. πίν. Η'-Θ' (Ν. τοῦ ναοῦ: ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σπαράγματα τριῶν ἐπιγραφῶν, ὁ «περίβολος» τοῦ ναοῦ, ὁ χώρος Ν-Δ1 καὶ τὰ κτίσματα Β3 καὶ Β4, Δ3, Δ2 - φρέαρ, καὶ χώρος Δ4. Περιοδεῖς στὴν πόλη, στὸ τεῖχος καὶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μινώας, καθὼς καὶ στὶς θέσεις Μάρμαρα, Νερὸ καὶ Ἀγ. Μαρίνα (εὕρεση ἐπιγραφῶν IG XII 7, 260 καὶ ΠΑΙΔΥΟΣ).
- ΠΑΕ 1983, 316-334, πίν. 207-222, παρένθ. πίν. ΙΔ'-ΙΕ'. Περίβολος ναοῦ - σπαράγματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν, τὰ κτίσματα Β4, Β7, Δ2 (φρέαρ), κτίσμα Δ4 (ἐργαστήριον μὲ ἀγωγοὺς καὶ φρεάτια). Ἄνω πόλη: Ὀχυρωτικὸς τοῖχος, ἀντερεισματικὴ κλίμαξ, ΒΑ. πυλὶδα καὶ ΒΑ. πύργος-προμαχῶν.
- ΠΑΕ 1984, 350-391, πίν. 185-203, παρένθ. πίν. Θ'-Ι'. Κάτω πόλη: Χώρος Α1 (Α. τοῦ ναοῦ), περίβολος ναοῦ, κτίσματα ΝΔ. τοῦ ναοῦ, ΒΔ. συγκρότημα [χώροι Β6, Β8, Β9, Δ5 καὶ Δ4 (κεραμεικὸς κλίβανος)]. Ἐπιφανειακὲς ἔρευνες: ἀγρὸς Ἑ. Ἰ. Δεσποτίδη, κορμὸς ἀρχαίου ἀγαλματίου κόρης. Ἄνω πόλη: Ὀχυρωτικὸς τοῖχος, ΒΑ. πυλὶδα, ΒΑ. πύργος-προμαχῶν, «κυκλικὸ» κτίσμα στὴν κορυφὴ, οἰκισμὸς ἀκρόπολης: κτίσματα ἀψιδωτὸ (Α) καὶ Α1. Ἐξερεύνηση ἀνατολικῆς καὶ ΒΔ. κλιτύος, καθὼς καὶ μεζονος περιοχῆς Μινώας: θέσεις Μάντρες τοῦ Ν. Ρούσσου, ὄρμος Κατ' Ἀκρωτήρι, περιβόλι Μ. Γρίσπου: κτίσμα ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο. Περιοδεῖα στὴν περιφέρεια τῆς Ἀγ. Μαρίνας: ἐντοπισμὸς ἀρχαίου λατομείου δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου.

- ΠΑΕ 1985, 177-200, πίν. 88-101, παρένθ. πίν. Ι'. Τοιχάριο περιβόλου με θυσία θεμελίων. Ἄνω πόλη: Κτιριακὸ συγκρότημα Κ: «οἶκος», «πρόδομος», διμερὲς πλευρικό κτίσμα καὶ «περίβολος». Οἰκισμὸς ἀκρόπολης: ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ στὰ ἀνδρὰ 1, 1α καὶ 3 στὴν ΝΔ. κλιτύ.
- Συλλογὴ Ἐ. Ἰωαννίδη στὴν Χώρα Ἀμοργοῦ, οἰκία Βασσαράμβα: καθαρισμὸς καὶ μεταφορὰ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας: κατάλογος μαρμάρινων ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν (ἀρ. ΣΕΙ 1-142), ταύτιση τῶν ἀναφερομένων στὸ Corpus IG XII 7 ἐπιγραφῶν.
- ΠΑΕ 1986, 212-232, πίν. 87-96. Ἄνω πόλη: Ἀνασκαφὴ στὸ κτίσμα Κ (Ἱερό). Κάτω πόλη: «Ἀποθέτης» τέφρας, ΒΔ. συγκρότημα: ἀγωγός, κεραμεικὸς κλίβανος καὶ ἐργαστήριο, «ἐλληνιστικὸ ἀνάλημμα» (ταύτιση τοῦ Γυμνασίου), «Βεσπασιανές» = ἀποχωρητήριο, ἀποχετευτικὸς ἀγωγός.
- ΠΑΕ 1987, 255-266, πίν. 174-187. Γυμνάσιο: ἀνασκαφὴ στὴν ἐξωτερικὴ ΝΑ. γωνία: μαρμάρينو ὑστεροαρχαῖο ἀνθέμιο καὶ χρονολογίσιμη κεραμικὴ· βόρειος τοῖχος (τομὴ ΤΕ), λίθινος ἀγωγός καὶ πάμπολλα κινητὰ εὐρήματα σὲ ἀδιατάρακτα στρώματα, κεραμικὴ, κεφαλὴ ἀρχαίου κούρου, κ.ἄ., ἀποχωρητήριο, ἀποχετευτικὸς ἀγωγός. Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ Ἀ. τοῦ Γυμνασίου, Ἀ., Ν. καὶ ΝΔ. τοῦ ἀποχωρητηρίου, καὶ Ν. τοῦ «σταυλιοῦ».
- ΠΑΕ 1988, 160-177, πίν. 112-125. Διερευνητικὲς τομὲς στὸν σηκὸ καὶ στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ, ἀποθέτης τέφρας, τετρ. Α6 (= πύργος-προμαχών), Γυμνάσιο, «πιθεών», ἀποχωρητήριο, ἀποχετευτικὸς ἀγωγός. Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἐντὸς τοῦ Γυμνασίου καὶ ἐκτός, στὰ ΝΑ., Β. καὶ ΒΑ. Χῶρος «Θεάτρου», ἀποκάλυψη τοίχων βορείου, ἀνατολικοῦ καὶ βορείου τμήματος τοῦ δυτικοῦ.
- ΠΑΕ 1989, 267-286, πίν. 189-208. Χῶρος ΝΔ. τοῦ ναοῦ Ν. τοῦ Δ1: κτιστὴ ἐστία, κτιριακὰ κατάλοιπα καὶ τεχνητὸ λάξευμα (ὀμβροδέκτης;) γεωμετρικῶν χρόνων, πύργος-προμαχών, Γυμνάσιο, Β. τοῦ βορείου τοίχου, ἀδιατάρακτα στρώματα, καὶ ἀποχωρητήριο, ἀγωγὸς ἀπορροῆς λυμάτων. Τμῆμα μαρμάρινου ἀγάλματος Ἀ. τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ Γυμνασίου, ἐπανατοποθέτηση λιθοπλίνθου Α 53: στὸν χῶρο «Θεάτρου» κτιριακὰ κατάλοιπα δύο οἰκοδομημάτων, λίθινος ἀγωγός, ἐπιγραφές: ΑΡΣΙΝΟΗΣ [ΦΙΛ]ΑΔΕΛ[ΦΟΥ], ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΟΥΣ κ.ἄ. Ἄνω πόλη: Κτιριακὸ συγκρότημα Κ, χῶρος «βωμοῦ» καὶ κτίριο 1 στὴν ἀνατολικὴ κλιτύ. Κατασκευὴ ἀποθήκης λιθίνων Δ. τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.
- ΠΑΕ 1990, 236-270, πίν. 148-176. Ἀνασκαφὴ Δ. τοῦ ναοῦ καὶ Ν. τοῦ Δ1, στὸ τετρ. Α6 (= «πύργος»), ἀποχωρητήριο, ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, χρυσὸ ἐνώτιο μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἄττη Γυμνάσιο: πλακοσκεπὴς ὑπόνομος-ἀγωγός στὸ νότιο τμῆμα, φρεάτιο κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, θραύσματα οἰκοδομικῶν μελῶν, λίθινων λουτήρων, μαρμάρινων γλυπτῶν. Χῶρος «Θεάτρου»: πλακοσκεπὴς ἀγωγός ἐξωτερικὰ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου, θραῦσμα ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ μορφή Ἑκάτης, στὸ ΒΔ. τμῆμα ὀρθογώνιος χῶρος μὲ δύο τοιχάρια, λίθινος «κρυπτός ὀχετός» μὲ τριγωνικὸ στόμιο στὸν βόρειο τοῖχο (= «Σαραπεῖον»; ἢ ἀπόπατος). Ἄνω πόλη: Κτιριακὸ συγκρότημα Κ: τοῖχος περιβόλου Β. τοῦ Ἱεροῦ, κατάλοιπα θυσιῶν, ΒΑ. πυλὶδα καὶ ΒΑ. προμαχών.
- Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί: Ἀ. τοῦ ναοῦ, Ἀ., Β. καὶ Δ. τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, στὶς κλιτύες, ΝΑ. («κτίριο 1»), καὶ ΝΔ., ἀγρὸς Ἐ. Ἰ. Δεσποτιδῆ.
- Περὶ συλλογὴ ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν μαρμάρινων γλυπτῶν στοὺς ἄσκαφους ἀγροὺς Ν. καὶ ΝΔ. τῆς Κάτω πόλης (ἀγρὸς Ἰ. Κωβαίου). Ἐντοπισμὸς λατομείου καὶ ἡμίεργων οἰκοδομικῶν μελῶν στὴν θέση Μάρμαρα, ΝΑ. τῆς πόλεως. Στὸν λιμένα τῶν Καταπόλων φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τάφων στὰ Θολάρια καὶ στὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι, ρωμαϊκὲς λιμε-

- νικές (;) ἐγκαταστάσεις, παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Πα-
ναγίτσας.
- ΠΑΕ 1991, 281-305, πίν. 176-200. Ἄνω πόλη: Κτιριακὸ συγκρότημα Κ. Ἱερό, «πρόδομος», ΒΑ.
γωνία τοῦ περιβόλου, σπηλαιῶδες ὄρυγμα. Κάτω πόλη: «Ἀποθέτης» τέφρας (βόρειο
ὄριο), πύργος-ὄχυρωματική κατασκευή, ἀποχωρητήριο, ἀποχετευτικός ἀγωγός. Γυμνά-
σιο, πλακοσκεπὴς ὑπόνομος-ἀγωγός, στόμιο ἀγωγοῦ βορείου τοίχου, καὶ χώρος «Θεά-
τρου»: τοιχάρια καὶ «ἐστίες».
- ΠΑΕ 1992, 189-199, πίν. 80-82. Ἄνω πόλη: Τεῖχος, ΝΑ. πυλὶδα καὶ ΝΑ. προμαχών· βόρεια καὶ ΒΔ.
κλιτύς: ταύτιση τριῶν πύργων-προμαχώνων καὶ τμημάτων τοῦ τεύχους. Ἐπιφανειακοὶ
καθαρισμοὶ στὰ ἀνώτερα ἀνδхра τῆς νότιας κλιτύς. Κάτω πόλη: Οἰκοδομικά μέλη,
λιθόπλινθοι, κίων με λιθουργικά σημεῖα, διάλυση τοῦ χωραφότοιχου Γ/Α/α στὸ Γυμνά-
σιο, καθὼς καὶ Β.-ΒΑ. τοῦ Γυμνασίου: δύο τοῖχοι, μαρμάρينو κατώφλι, πολλὰ οἰκοδο-
μικά μέλη. Ἐπανατοποθέτηση-στερέωση λιθοπλίνθου Α50 στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Γυ-
μνασίου. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς ΝΑ. τοῦ Γυμνασίου. Ἀ. τοῦ ἀνατολικοῦ
ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ «Θεάτρου», καὶ Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς: ἀποκάλυψη στο-
μίου φρέατος με ἀγωγὸς προσαγωγῆς καὶ ὑπερχείλισης ὕδατος, δύο τμήματα πλακο-
σκεπῶν ἀγωγῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο. Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν ἀπο-
θέτη τέφρας, κατασκευὴ πρόχειρου στεγάστρου καὶ προστατευτικῶν τοιχαρίων. Ἀπο-
κόλληση καὶ μεταφορὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου στὴν Χώρα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα στὸ
Κατ' Ἀκρωτήρι. Ὁλοκλήρωση ἐπιστημονικοῦ καταλόγου καὶ ἔκθεση ὅλων τῶν γλυπτῶν
καὶ πολλῶν ἐπιγραφῶν τῆς Συλλογῆς Ἑμ. Ἰωαννίδη.
- ΠΑΕ 1993, 188-208, πίν. 114-126. Συντήρηση κινήτων εὐρημάτων, ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση: κτί-
ριο Κ καὶ Γυμνάσιο (ΝΑ. τμήμα ἐσωτερικά, ὄψεις τοίχων). Ὁχυρωματικὴ κατασκευὴ:
Ἔργασίες καθαρισμοῦ, στερέωσης καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου.
Ἄνω πόλη: Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ στὴν ἀνατολικὴ κλιτύ, ἐκτὸς τοῦ τειχισμένου
οἰκισμοῦ, μετὰξὺ τοῦ ΒΑ. καὶ τοῦ ΝΑ. προμαχώνος: λαξευμένοι χώροι ἄνισων διαστά-
σεων καὶ ποικίλου σχήματος, συχνὰ παρατακτικὰ διατεταγμένοι: συστάδες κατοικιῶν;
ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἀψιδωτὸν χώρο 1 καὶ στὸν ὀρθογώνιον χώρο 2.
Κάτω πόλη: Διάλυση χωραφότοιχων καὶ λιθοσωρῶν, διαμόρφωση χώρου, διάνοιξη
δρόμων-μονοπατιῶν, ἀποκάλυψη οἰκοδομικῶν λειψάνων, μνημειακῶν τοίχων, ὀρθογώ-
νιου κτιστοῦ βάθρου Ἀ. τῆς ὄχυρωματικῆς κατασκευῆς· θραύσματα δύο ἐπιγραφῶν καὶ
πολυάριθμα τμήματα γλυπτῶν (μαρμάρينو ἀνθέμιο, κυκλαδικὸ εἰδῶλιο, μαρμάρينو
ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης κ.ἄ.). Ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς καὶ ἔρευνα λαξευμένου φρέα-
τος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς καὶ Ν. τοῦ σταυλιοῦ: μεσογεωμετρικοὶ τάφοι καύσεως
(πυρὰ) πολεμιστῆ καὶ γυναικός, καὶ ἐγχυτρισμὸς νηπίου.
- ΠΑΕ 1994, 237-238, πίν. 136-141. Ἔργασίες καθαρισμοῦ, στερέωσης, διαμόρφωσης καὶ προστασίας
στὸν χώρο: θραύσματα μαρμαρίνων γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, χρυσὸ διάλιθο περίαπτο με
προτομὴ Ἀφροδίτης με ἔρωτιδέα. Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση ὄχυρωματικῆς κατασκευῆς Ν.
ἀπὸ τὸν ναό. Καθαρισμὸς χώρου ταφῶν Ν. τοῦ σταυλιοῦ: ἀναγνώριση λειψάνων στὸν φυ-
σικὸ βράχο πέντε τουλάχιστον τάφων-καύσεων. Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν ΝΑ. κλιτύ. Ἀπο-
τείχιση ἀνάγλυφου θραύσματος ὑστεροαρχαϊκῆς ἐπιτάφιας στήλης στὸν λιμένα τῆς Μινώας.
- ΠΑΕ 1995, 225-243, πίν. 101-108. Στερέωση καὶ συντήρηση ἀνεσκαμμένων καὶ ἐπιφανειακὰ ὀρα-
τῶν οἰκοδομημάτων, ἀνάταξη βοτσαλωτοῦ δαπέδου στὸν ναό, καθὼς καὶ στερέωση ἐπί-
τοιχων κονιαμάτων. Ἐμποτισμὸς ἀποσαθρούμενου φυσικοῦ βράχου με εἰδικὸ ὑγρὸ στὸν
χώρο τῶν τάφων-καύσεων.

- Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί: Κάτω πόλη: Ἀποκάλυψη Ἀ. καὶ ΝΑ. ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου καὶ τῆς μνημειακῆς πύλης: μαρμάρينو κατώφλι με στροφεῖς δίφυλλης θύρας, λιθόκτιστες παραστάδες, διπλὸς λιθόκτιστος ἀγωγὸς ἀπορροῆς ὀμβρίων ὑδάτων. Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς πύλης λαξευμένης βαθμίδες καὶ λαξευμένους ἀγωγὸς Ἀ. τοῦ λαξευμένου ἀγωγοῦ: ἐξωτερικὴ ὄψη βορείου τμήματος δυτικοῦ ὁρίου χώρου τάφων-καύσεων: τμήμα περιβόλου καὶ κατάλοιπα δύο τουλάχιστον καύσεων μέσα στὸ σταυλί. Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση χώρου τάφων, ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, πύλης καὶ Γυμνασίου: ἀποχωρητήριο, ἀνατολικὸς τοίχος με πεσμένα οἰκοδομικὰ μέλη, καὶ δυτικὸς τοίχος. Προστασία καὶ διαμόρφωση τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων καὶ τῶν ἐρειπίων.
- ΠΑΕ 1996, 277-301, πίν. 124-143. Στερεώσεις, συντήρηση, καθαρισμοί, ἀνασκαφή. Ἄνω πόλη: Κτίσμα Κ, προστατευτικὸς τοίχος Ν. σπηλαιώδους ὀρύγματος· καθαρισμοὶ στὴν ΒΔ. γωνία ἐξωτερικὰ τοῦ Κ1 («θρανί» καὶ πλακόστρωτο). Κάτω πόλη: Συντήρηση κονιάματος ρωμαϊκοῦ κτίσματος Ν/Δ3 καὶ βοτσαλωτοῦ δαπέδου τοῦ «Σαραπίου». Συγκόλληση λίθων τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τῆς πύλης καὶ στερέωση ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων καὶ πυθμένος φρέατος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν πύλη (ἀποκάλυψη στὸν δυτικὸ σταθμὸ λιθόκτιστης θήκης γιὰ τὴν τοποθέτηση μοχλοῦ ἀσφαλείας, λαξευμένων βαθμίδων («ὁδὸς Μ1»)) Β. τῆς πύλης, παρόδιου ἀγωγοῦ Ἀ. τῆς «ὁδοῦ Μ1», τριῶν λαξευμένων βαθμίδων Ν. τῆς πύλης, Δ. τοῦ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, Ν. τμήματος λαξευμένου καὶ κτιστοῦ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ καὶ λακκοειδὲς ὀρυγμα), καὶ στὸν ταφικὸ περίβολο (δυτικὸς καὶ νότιος τοίχος, πυρὰ γυναικὸς στὸ βόρειο τμήμα, «παραστάδα» πυλίδος). Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση: Γυμνάσιο (οἰκοδομικὰ μέλη Ἀ. τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, νότια παρειὰ τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἐσωτερικοῦ χώρου), χώρος φρέατος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, «ἀποθέτης» τέφρας, λαξεύματα φυσικοῦ βράχου ἐντὸς καὶ ἐκτὸς χώρου ταφικοῦ περιβόλου, πύλη, λαξευμένη κλίμαξ, παρόδιος ἀγωγός, ΝΑ. τοίχος ταφικοῦ περιβόλου καὶ μαρμαρίνη πλάκα βωμοῦ.
- ΠΑΕ 1997, 183-189, πίν. 103-109. Ἔργασίες στερέωσης, ἀνάταξης τοίχων καὶ συντήρησης: ταφικὸς περίβολος καὶ λαξευμένος ἀγωγός, κτίσμα Β1-Β2 (κονίαμα τοίχων), χώρος Β4 (κτιστὸς πλακοσκεπὴς ἀγωγός), συγκόλληση οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ διαμόρφωση στομίου φρέατος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί: Β. καὶ Ἀ. τοῦ ναοῦ (χώρος Β2), μονόχωρο ὀρθογώνιο κτίσμα ΒΑ. τοῦ ναοῦ, κτίσμα Ν.-ΝΑ. τοῦ Γυμνασίου, ταφικὸς περίβολος. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα: Ταφικὸς περίβολος, Β. τμήμα πυρὰ γυναικὸς καὶ χώρος φρέατος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.
- ΠΑΕ 1998, 163-188, πίν. 95-107. Κάτω πόλη: Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ προστασίας, διάνοιξη μονοπατιῶν στὰ ἄσκαφα χωράφια. Συγκόλληση οἰκοδομικῶν μελῶν, συντήρηση τμημάτων τοῦ εὐθυρπτοῦ φυσικοῦ βράχου στὸν ταφικὸ περίβολο, στερέωση καὶ ἀνάταξη τοίχων στὸ ΒΔ. ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (Δ4 καὶ Β5), καθὼς καὶ στὰ Δ1 καὶ Ν-Δ1. Ἀρχιτεκτονικὴ-σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση: ἐργαστήριον κεραμικῆς καὶ κλίβανος, χώρος φρέατος Δ. τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς καὶ τμήματος τοῦ τείχους στὴν ΒΔ. κλιτύ, οἰκοδομικὰ μέλη ἐλληνιστικοῦ ναοῦ στὸν χώρο τῆς Μινώας καὶ στὴν μεῖζονα περιοχὴ (ἀγρὸς Ἰ. Κωβαίου, ἀλώνι, κατοικία Ἀ. Γ. Γαβαλᾶ στὰ Μάρμαρα καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Ραχίδι Καταπόλων). Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα: ΒΔ. ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (μάρτυρας Γ), Δ. τοῦ κλιβάνου, ΝΔ. τοῦ ναοῦ τοῦ τείχους (κλίβανος), καὶ στὸν ταφικὸ περίβολο ΒΔ. ἀπὸ τὸ σταυλί· κινητὰ εὐρήματα, ὅπως εἰκονιστικὴ κεφαλὴ μαρμαρίνου ἀγαλματίου, οἰκοδομικὰ μέλη καὶ ἀνώφλι.
- ΠΑΕ 1999, 203-234, πίν. 146-176. Ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς ὅλου τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου καὶ

ἀποφίλωση για τὴν ὀρθοφωτογράφιση καὶ ἀεροφωτογράφιση. Ἔργασίες διαμόρφωσης, διάλυση ἑξι μισογκρεμισμένων χωραφότητων, διάνοιξη μονοπατιῶν, κατασκευὴ βοηθητικῶν χώρων καὶ τοποθέτηση ἡμερωτικῶν πινακίδων. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ἐντοπισμὸς δρόμου μεταξὺ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς καὶ ἀποκάλυψη ΝΑ. τῆς μνημειακῆς πύλης τάφου λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο – ὅστὰ ἐντὸς ἄβαφου ἀγγείου γεωμετρικῶν χρόνων. Ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου»: οἰκοδομικὰ λείψανα πολυτελῶν οἰκιῶν (;) καὶ στρώσεις λίθων καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν: κατώφλια, ἐπιστύλια, κιονόκρανο, ὑδρορροή, ἐπιγραφή ΟΡΟΣ | ΟΙΚΙΗΣ | ΙΘΥΔΙΚΗΣ καὶ τρεῖς ἐνεπίγραφοι λίθοι, πολυάριθμα ὄστρακα, θραύσματα ἀγαλματίων καὶ λιθίνων σκευῶν· ἐργασίες προστασίας καὶ ὑποστήλωση τῶν νεοαποκαλυφθέντων τοίχων.

ΠΑΕ 2000, (ὑπὸ ἔκδοσιν). Καθαρισμὸς τοῦ ὀχυρωματικοῦ τοίχου στὴν ΒΔ. κλιτὸν σὲ μῆκος 680 μ., καθὼς καὶ τεσσάρων προμαχώνων. Ἔργασίες διαμόρφωσης στὴν Κάτω πόλη, συντήρηση μονοπατιῶν· ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ Β. καὶ ΒΑ. τοῦ Γυμνασίου καὶ στὸ συγκρότημα τῆς Οἰκίας Ἰθυδίκης, οἰκοδομικὰ λείψανα, πλακοσκεπτῆς ἀγωγός, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, δωρικὸ κιονόκρανο, τμῆμα ἀρράβδωτου κίονος, θραύσματα ἐπιστυλίων κ.ἄ.

ΠΑΕ 2001, (ὑπὸ ἔκδοσιν): Κάτω πόλη: Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα Δ. τοῦ ΝΑ. προμαχώνος, λείψανα κλιβάνου καὶ λάκκος ἀπορριμμάτων, καθὼς καὶ στὸ σπηλαιῶδες χάσμα στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης. Στὴν ΒΔ. κλιτὸν, ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ στὴν δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ τείχους τῆς πόλεως ἀποκάλυψαν τριγωνικὸ πύργο-προμαχώνα, καθὼς καὶ πύλη μὲ τὸ κατώφλι, τὶς λιθόκτιστες παραστάδες μὲ θῆκες γιὰ μοχλὸ ἀσφαλείας κατὰ χώραν. Β. τοῦ τριγωνικοῦ πύργου οἰκοδομικὰ λείψανα ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος: κλίμακες, ὕδατοδεξαμενὴ καὶ κλίβανος (;). Καθαρισμὸς τμημάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου Β. τῆς ἀκροπόλεως.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΜΙΝΩΑ, ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (1981-2002)

Ἑλληνόγλωσσα

Λεβεντοπούλου, Μ.

1996. Εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, στὸ Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (ἐπιμ. ἐκδ.), *Νεολιθικὸς πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Ἀθήνα) ἀρ. κατ. 245, σ. 321.

Μάγκου, Ἑ. - Τριανταφυλλίδης, Π.

1996. Μελέτη γυάλινων ἀντικειμένων ὕστερο-ελληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ, *Πρακτικὰ τοῦ 3ου Συμποσίου Ἀρχαιομετρίας*, Ἀθήνα 6-9 Νοεμβρίου 1996 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

1997. Χημικὲς ἀναλύσεις γυάλινων ἀντικειμένων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικὰ τοῦ Β' Συνεδρίου Μαργαριτῶν Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης*, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997: *Τὸ Γυαλὶ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς σήμερα* (Ἀθήνα 2002) 171-179.

Μαραγκοῦ, Λ.

1982. Ἀνέκδοτη ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ*

- Λατινική Έπιγραφική, Αθήνα 1982 (ὕπὸ ἔκδοσιν): ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐπιγραφή γιὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας ἀπὸ τὰ Κατάπολα, οἰκόπεδο Δ. Μαύρου.
1986. Πλαστική τῶν Ἀρχαίων καὶ Κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, στὸ Η. Kyrieleis (ἐπιμ. ἐκδ.), *Archaische und klassische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* (DAI) 120-126, πίν. 49-53,1, 54,3-4, 55,1, 56,1,3.
1988. Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων, ΠΑΑ 63 (1989), 80-94.
1989. Ἡ Μινώα τῆς Ἀμοργοῦ, *Ενήμερωτικό Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 9-14.
1990. Κυκλαδικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *ΑΕ* (1992), 159-176.
1991. Νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀμοργοῦ, *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Ἄνδρος 1991, ΕΕΚΜ* τόμ. ΙΕ΄, Β΄ (1996) 308-327 πίν. 1-7, 9-13.
1995. Χρυσὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *Πρακτικά τοῦ Β΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θῆρα 31 Αὐγ. - 3 Σεπτ. 1995, ΕΠΚΑ* 17 (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
1998. Σχέσεις Ἀμοργοῦ καὶ Σίφνου: ἀνάγλυφη κεραμική, *Πρακτικά Α΄ Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998* (ἐκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Αθήνα 2000) 403-406.
1999. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ. Ι. Μαρμάρινα γλυπτὰ (Αθήνα) 18 εἰκ. 1, σ. 20-22 εἰκ. 3-5, σ. 24 εἰκ. 7, σ. 26-29 εἰκ. 9-14, σ. 30-34 εἰκ. 16-19, σ. 37 εἰκ. 24, σ. 40-41 εἰκ. 28-29, 32, σ. 43 εἰκ. 35, σ. 44 εἰκ. 37 καὶ σ. 46.
1999. Μαρμάρινο κυκλαδικὸ ἀγαλμάτιο μουσικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, στὸ Φῶς *Κυκλαδικόν, Τιμητικός τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Αθήνα) 20-29.
2001. Ὁ ταφικὸς περίβολος Πρώιμων Ἱστορικῶν χρόνων στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, στὸ Ν. Σταμπολίδης (ἐπιμ. ἐκδ.), *Καύσεις στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου, Ρόδος 29 Ἀπριλίου - 2 Μαΐου 1999* (Αθήνα) 205-222, εἰκ. 4-34.
2002. Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα. Ἐπισημάνσεις καὶ πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὸν κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό, στὸ Μ. Μαρθάρη (ἐπιμ. ἐκδ.), *Ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στίς Κυκλάδες ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν σὲ οἰκισμοὺς* (Αθήνα, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
- Νίγδελης, Π. Μ.
1990. Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ (Θεσσαλονίκη) 11-54.
- Παππᾶ, Βασ.
1982. Ὅστρακα μεγαιρικά ἀπὸ τὴν Ἀμοργό (Λεῦκες - Ἀγία Εἰρήνη), *Δωδώνη* ΙΑ΄, 289-319.
1986. Ἐρυθροβαφὴς κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Α΄ ἘπΣυνΕλλΚερ* (Ἰωάννινα, ἐκδ. 1989) 97-108 καὶ ἀνατύπωση *Ρόδος* 2000: 125-135).
1994. Ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς Μινώας (From the Hellenistic Pottery of Minoan), στὸ *Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο* 82-99.
1994. Ἐργαστήρια παραγωγῆς «μεγαιρικῶν» σκύφων στὴν Ἀμοργό, *Δ΄ ἘπΣυνΕλλΚερ, Μυτιλήνη 1994*, 352-358, πίν. 259-264.
1994. Ἐρυθροβαφεὲς ἀγγεῖο μετὰ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, στὸ *Φηγάς, Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθ. Σ. Δάκαρη* (Ἰωάννινα) 423-433, εἰκ. 1-3.
1996. Ἀνάγλυφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο (διδ. διατρ., Ἰωάννινα 1996).
1997. Μινώα Ἀμοργοῦ. Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν τομὴ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Γυμνασίου, *Ε΄ ἘπΣυνΕλλΚερ, Χανιά 1997* (Αθήνα 2000) 105-113, πίν. 55-62.
- Παππᾶ, Βασ. - Τσάκος, Κ.
1998. Βιβλιογραφία ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς 1980-1995, στὸ *Ἐπιστημονικὲς Συναντήσεις γιὰ τὴν*

- Ἑλληνιστική Κεραμική Α' (Θεσσαλονίκη) 256-258, αρ. 1016-1028 (ἐσφαλμένα γράφεται Κατάπολα ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Μινώα) καὶ 1029-1031 (Λεῦκες - Ἀγ. Εἰρήνη).
- Τριανταφυλλίδης, Π.
1995. Γυάλινα μυροδοχεῖα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικά τοῦ Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θήρα 31 Αὐγ. - 3 Σεπτ. 1995*, ΕΠΚΑ 17 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
1997. Ἀγγεῖα μὲ περίτμητη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *Πρακτικά τοῦ Β' Συνεδρίου Μαργαριτῶν Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, 26-28 Σεπτ. 1997*: Τὸ Γυάλι ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς σήμερα (Ἀθήνα 2002) 93-102.
1999. Τὰ Γυάλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ὑαλοουργίας στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ περίοδο (διδ. διατρ., Ἰωάννινα, ὑπὸ ἔκδοσιν)· περίληψη ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ Ὁ κόσμος τοῦ Γυαλιοῦ, *International* τόμ. 32, 102-114.

Ξενόγλωσσα

- Blanas, A.
2002. *Geometrische Keramik aus Minoa auf Amorgos* (διδ. διατρ. Berlin 2000, ὑπὸ δημοσίευσιν).
- Boussac, M. - Fr.-G. Rougemont
1983. Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, στὸ Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983) 113, 115.
- Damaskos, D.
1999. *Untersuchungen zu hellenistischen Kultstatuen* (Stuttgart) 300 σημ. 216.
- Kreikenbom D.
1992. *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus* (27. Ergh. JdI) 137.
- Lewerentz, A.
1993. *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus. Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik* (*Antiquitates* 5), αρ. κατ. I, 21, σ. 40 σημ. 142, σ. 47 σημ. 168, σ. 48 σημ. 170, σ. 53, 226 σημ. 883-884, σ. 250-251.
- Loukopoulou, L.
1989. *Contribution à l'étude de la Thrace propontique durant la période archaïque*, *Μελετήματα* 9, 103, 116 χέ., 118, 134, 177, 180.
- Marangou, L.
1982. Reliefkeramik aus Amorgos, στὸ *Praestant Interna, Festschrift für U. Hausmann* (Tübingen) 190-198.
1983. Découvertes récentes à Amorgos, στὸ Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. ἐκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983) 121-129, σημ. 1-15, εἰκ. 1-12.
1984. Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos, στὸ J. L. Fitton (ἐπιμ. ἐκδ.), *Cycladica, Studies in Memory of N. P. Goulandris* (London) 99-100.
1992. Minoa nell'età geometrica, στὸ E. Lanzilotta e D. Schilardi (ἐπιμ. ἐκδ.), *Atti del Seminario Internazionale di studi su «Le Cicladi ed il mondo egeo»*, Roma 19-21 Novembre 1992 (Roma 1996) 187-209, εἰκ. 1-23.
1993. The Acropolis Sanctuary of Minoa on Amorgos: Cult practice from the 8th cent. B.C. to the 3rd cent. A.D., στὸ *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Fourth Inter-*

- national Seminar in Ancient Greek Cult*, Σουηδικό Ίνστιτούτο Αθηνών, Οκτώβριος 1993 (έκδ. 1999) 9-26, εικ. 1-11.
1994. Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: Old and New Evidence, στὸ *Tranquilitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh* (Collection «Hier pour aujourd'hui», Canada, Quebec) 373, 375-378, 379 εικ. 1-2, 381 εικ. 6-7.
1995. *EAA*, Suppl. Sec. 1971-1994, I 195-198, λ. *Amorgo*.
2002. Minoa on Amorgos, στὸ BAR S1031, *Studies in Classical Archaeology I, Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece* (Maria Stamatopoulou - Marina Yeroulanou, ἐπιμ. έκδ., Oxford 2002) 295-316, εικ. 1-12, πίν. 79-82.
- Mazarakis-Ainian, A.
1997. From Rulers'Dwellings to Temples Architecture, στὸ *Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, *SIMA CXXI* (Jonsered) 195-197, 247, 256, 284, 330.
- Neudecker, R.
1994. Die Pracht der Latrine. Zum Wandel öffentlicher Bedürfnisanlagen in der kaiserlichen Stadt (*Studien zur antiken Stadt I*, Μόναχο Bayerische Akademie der Wissenschaften, έκδ. P. Zanker) 14 κέ.
- Rolley Cl.
1994. *La Sculpture grecque I* 110 σημ. 104, 289 εικ. 299.
- Rougemont, G.
1983. Amorgos colonie de Samos? στὸ Cl. et G. Rougemont (ἐπιμ. έκδ.), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (CNRS, Dijon 1983) 131-134 σημ. 1-40.
- Schmaltz B.
2001. ΗΒΗΣ ΑΝΘΕΑ ΑΡΠΑΛΕΑ, ein Denkmal des Geneleos in Samos, στὸ *Vulpis Adolatio, Festschrift für Hubertus Menke* (Heidelberg) 678 σημ. 12.
- Shipley, G.
1987. *A History of Samos, 800-188 BC*. 49-51.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

I. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Άρκετά από τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀναφέρονται στὸν Μηλιαράκη (1884), καὶ στὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν (1908), κυρίως τὰ οἰκωνύμια, ἀλλοιώθηκαν, παραμορφώθηκαν, ἢ ξεχάστηκαν. Δὲν εἶναι ὅμως ὀλίγα καὶ τὰ ἕως σήμερα σωζόμενα, ἀτόφια ἢ παρεφθαρμένα· ὀρισμένα μάλιστα μνημονεύονται στὸ Βραβεῖον, τὸν κτητορικὸ Κώδικα τῆς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης (Βογιατζίδης 1918, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἀμοργοῦ*, σ. 85-102), καθὼς καὶ σὲ χρονολογημένο στὸν 14ο αἰ. ἔγγραφο τῆς δουικῆς Καγκελαρίας τῆς Κρήτης γιὰ τὴν διαίρεση τῆς Ἀμοργοῦ, τὴν κατανομή τοῦ νησιοῦ μεταξὺ τῶν κληρονόμων τῶν Γκίζη (Κουμανούδη 1999).

Σύμβολα

- ἀρχαία θέση

() κατὰ προσέγγισιν χρονολόγηση τῶν σωζομένων ὕλικῶν μαρτυριῶν.

Βραχυγραφίες

περ. = περιφέρεια

TN = Τελικὴ Νεολιθική, 5η-4η π.Χ. χιλιετία

ΠΕΧ = Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, 3η π.Χ. χιλιετία

ΜΕΧ = Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, α' ἡμισυ 2ης π.Χ. χιλιετίας

ΥΕΧ = Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, β' ἡμισυ 2ης π.Χ. χιλιετίας

ΙΧ = Ἱστορικοὶ χρόνοι, 1100 π.Χ. -

ΓΠ = Γεωμετρικὴ περίοδος, 1100-700 π.Χ.

ΑΠ = Ἀρχαϊκὴ περίοδος, 700-500 π.Χ.

ΚΠ = Κλασσικὴ περίοδος, 500-330 π.Χ.

ΕΠ = Ἑλληνιστικὴ περίοδος, 330-31 π.Χ.

P = Ρωμαιοκρατία, 31 π.Χ. - 313 μ.Χ.

ΠΧ = Πρωτοχριστιανικοὶ ἢ Παλαιοχριστιανικοὶ χρόνοι, 4ος-6ος μ.Χ. αἰ.

ΒΠ = Βυζαντινὴ περίοδος, 7ος αἰ. - 1204, 1269-1296

ΕΝΕΤ = Ἐνετοκρατία, 1204-1269, 1296-1537

ΤΟΥΡΚ = Τουρκοκρατία, 1537-1824

NX = Νεώτεροι χρόνοι, 1824-

- Ἀγία Ἄννα Κολοφάνας, περ. Ἀρκεσίνης (ΚΠ-NX): σ. 48 σημ. 166-167.
- Ἀγία Βαρβάρα στὸ Βουνὶ Χώρας, περ. Μινώας (ΠΕΧ-ΙΧ): σ. 333-334.
- Ἀγία Εἰρήνη, Ἀπάνω Βρύση Λευκῶν, περ. Μινώας (ΠΕΧ, ΙΧ, NX): σ. 281 σημ. 627, σ. 283 σημ. 634, σ. 342-344 σημ. 823-832.
- Ἀγία Εἰρήνη, Λαγκάδα Αἰγιάλης: σ. 28 εἰκ. 36.
- Ἀγία Εἰρήνη, Πέρα Ραχίδι Καταπόλων (ΠΕΧ, ΙΧ, NX): σ. 156 σημ. 406, σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652, σ. 340 σημ. 814.
- Ἀγία Θέκλα, περ. Μινώας (ΠΕΧ, ΙΧ, NX): σ. 344, 346.
- Ἀγία Μαρίνα, περ. Μινώας (ΙΧ, NX): σ. 205 σημ. 480, σ. 283 σημ. 630-631, σ. 341 σημ. 819-822.

- *Ἁγία Τριάς* στο *Χωριό*, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ-NX): σ. 50 κέ., 56, 332, 338, σημ. 804.
- *Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Κάτ' Ἀκρωτήρι*, περ. Μινώας (ΒΧ, ΝΧ): σ. 82, 156 σημ. 403, σ. 304-307.
- *Ἅγιοι Σαράντα*, περ. Μινώας (ΙΧ-NX): σ. 345, 346 σημ. 841, σ. 347.
- *Ἅγιος Γεώργιος ὁ Βαρσαμίτης* βλ. *Ἄης Γιώργης ὁ Βαρσαμίτης*.
- *Ἅγιος Γεώργιος στο Ραχίδι Καταπόλων* (ΠΕΧ-NX): σ. 193, 295, 309.
- *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὴν Χώρα* (*Ἄης Γιάννης ὁ Θεολόγος*): σ. 91.
- *Ἅγιος Παντελεήμων Καταπόλων*: σ. 289 (βλ. καὶ *Ἄης Παντελέμονας*).
- *Ἀγριλίδι Χώρας*, περ. Μινώας (ΝΧ): σ. 328 σημ. 766 (καὶ φυτωνυμικὸ σ. 352).
- *Ἄης Γιάννης ὁ Θεολόγος στὴν Γιάλη*: βλ. *Θεολόγος Αἰγιάλης*.
- *ὁ Πρόδρομος ἢ Ριχτιανός* (ΚΠ-ΕΠ, ΝΧ): σ. 338.
- *ὁ Χρυσόστομος στὰ Κάψαλα* (καὶ *Χρυσόστομος*): σ. 90 σημ. 258, σ. 91 σημ. 262.
- *Ἄης Γιώργης ὁ Βαρσαμίτης Χώρας*, περ. Μινώας (ΠΕΧ, ΙΧ-NX): σ. 91 σημ. 263, σ. 93 σημ. 268, σ. 341.
- *ὁ Δροσανός* (; -NX): σ. 166.
- — *στο Βουνὶ Χώρας*, περ. Μινώας (ΚΠ-ΕΠ, ΝΧ): σ. 333-334.
- — *στο Ραχίδι Καταπόλων* (ΠΕΧ-NX): σ. 193, 295, 309.
- — *στο Ρίχτι*, περ. Χώρας (ΕΠ, ΝΧ): σ. 330, 336 σημ. 796.
- — *στο Τερλάκι*, περ. Χώρας (ΚΠ-NX): σ. 330 σημ. 777, σ. 340 σημ. 816.
- *Ἄης Κωσταντίνος*, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ, ΝΧ): σ. 13 σημ. 39.
- *Ἄης Μάμμας*, περ. Καταπόλων (ΠΕΧ, ΙΧ, ΝΧ): σ. 344.
- *Ἄης Παντελέμονας Καταπόλων* (ΠΕΧ, ΝΧ): σ. 289.
- *Ἄης Παῦλος*, περ. Αἰγιάλης (ΠΕΧ, ΙΧ, ΝΧ): σ. 10, 13 σημ. 40.
- *Ἀλατος*, περ. Μινώας: σ. 327.
- *Ἀπάνω Βρύση Λευκῶν*, περ. Μινώας (ΠΕΧ-NX): σ. 342 σημ. 824.
- *Ἀπάνω Χριστουλάκι Καταπόλων*, περ. Μινώας (ΠΕΧ-NX): σ. 323.
- *Ἀσφοντηλίτης*, περ. Αἰγιάλης (ΠΕΧ-NX): σ. 81, 332, 334.
- *Ἀσώματος Χώρας*, περ. Μινώας (ΠΕΧ-NX): σ. 75, 324 σημ. 745, σ. 329 σημ. 767-771.

- *Βαγγελίστρα στὴν Σωτήρα*, περ. Καταπόλων (ΠΧ, ΒΠ-NX): σ. 82, 313, 316 σημ. 722, σ. 317-319, 326 σημ. 756.
- *Βαρμάς*, περ. Μινώας (ΠΧ-NX): σ. 344 σημ. 836.
- *Βαρσαμίτης*, περ. Μινώας: βλ. *Ἄης Γιώργης Βαρσαμίτης*.
- *Βίγλα, Θολάρια Αἰγιάλης* (ΠΕΧ-P): σ. 3, 4 σημ. 10, σ. 23 σημ. 55, σ. 38 σημ. 123, σ. 59 σημ. 185.
- *Βίγλα Καταπόλων* (ΠΕΧ): σ. 320, σημ. 738, σ. 326 σημ. 752, σ. 327.
- *Βιγλιά*, περ. Μινώας (ΚΛ-ΕΠ): σ. 319 σημ. 735, σ. 326 σημ. 756, σ. 327 σημ. 763, σ. 334.
- *Βλυχάδα*, περ. Μινώας (ΠΕΧ; ΙΧ): σ. 327.
- *Βορεινὰ στο Βρούτση*, περ. Ἀρκεσίνης (ΙΧ, ΠΧ): σ. 73 σημ. 222.
- *στὴν Χώρα*, περ. Μινώας (ΠΕΧ, ΒΠ-NX): σ. 80 σημ. 238.
- *στον Ποταμό*, περ. Αἰγιάλης (ΙΧ, ΕΠ, ΝΧ): σ. 60 εἰκ. 76α-β.
- *Βουνί*, περ. Μινώας (ΠΕΧ; ΙΧ, ΝΧ): σ. 10, 319, 326 σημ. 756, σ. 327 σημ. 763, σ. 330, 332, 334 σημ. 791.
- *Βροντάδο στο Χωριό*, περ. Ἀρκεσίνης (ΙΧ; ΝΧ): σ. 100.
- *Βρούτση*, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ-NX): σ. 41, 47 σημ. 160-162, σ. 73 σημ. 222.
- *Ἅγιος Σπυρίδων* (; -NX): σ. 47 σημ. 162.

- Γαδουρόκωλα, περ. Μινώας (IX, ΒΠ-NX): σ. 324 σημ. 746.
- Γιαλός Αιγιάλης (ΠΕΧ-NX): σ. 81.
- Γραμπάλα Αιγιάλης (ΠΕΧ): σ. 10.
- Γυαλινᾶς Καταπόλων (ΠΕΧ-NX): σ. 132 σημ. 362, σ. 312 σημ. 710, σ. 328 σημ. 765, σ. 330.

- Δερίβας Αιγιάλης (; P-NX): σ. 65.
- Δροσανός, βλ. Ἄης Γιώργης.
- Δωκαθίσματα, περ. Μινώας (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 12 εἰκ. 11-12, σ. 347 σημ. 842.

- Ἑλληνικά: σ. 50.
- Ἑλληνικά στὸν Λέλη, περ. Μινώας (IX, NX): σ. 335.
- Ἑμπορο(γ)ιοὶ Αἰγιάλης (IX, ΕΠ-P): σ. 67-68.

- Θεολογάκι, (τό), στὸν Κάτω Κάμπο, περ. Ἀρκεσίνης (IX, NX): σ. 75.
- Θεολόγος Αἰγιάλης (; ΒΠ-NX): σ. 75 σημ. 225, σ. 82 σημ. 239, εἰκ. 94.
- Θολάρια Αἰγιάλης (ΠΕΧ, IX, NX): σ. 3, 27 εἰκ. 35.
- — Καταπόλων (IX, ΕΠ-P-ΠΧ): σ. 301 σημ. 681.

- Καππαριὰ Καταπόλων (P, ΠΧ): σ. 320 σημ. 739.
- Κάπρος, περ. Μινώας (ΠΕΧ): σ. 316 σημ. 723.
- Καρλᾶς, περ. Ἀρκεσίνης (ΥΕΧ): σ. 20 εἰκ. 27.
- Κάστελλας ἢ Καστέλλια στὸ Χωριό, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ, NX): σ. 10.
- Καστράκι Αἰγιάλης (ΠΕΧ, IX): σ. 81.
- Καστρί, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ-NX): σ. 3, 25 σημ. 64, σ. 46 σημ. 157, σ. 79.
- Καστριανή, Παναγιά, ἡ (ΠΕΧ-NX): σ. 25, 44 σημ. 143 καὶ 145, σ. 77-78 εἰκ. 89-90.
- Κάστρο: σ. 79· βλ. καὶ Χώρα (ΒΠ-NX).
- στὴν Λαγκάδα Αἰγιάλης (ΒΠ-NX): σ. 81 εἰκ. 93.
- Κατ' Ἀκρωτήρι (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 172, 271 σημ. 606, σ. 278, 289, 300, 302, 304-305, 308.
- Καταπλά: σ. 290 σημ. 637.
- Κατάπολα (ΠΕΧ-NX): σ. 65, 99, 109, 133 σημ. 363, σ. 136 σημ. 374, σ. 165, 167, 239, σημ. 557, σ. 278, 290, 298-299, 303-304, 308, 310, 333.
- Καταπολιανή, Βρύση (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 293.
- Παναγιά (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 69, 239 σημ. 559, σ. 290 σημ. 644, σ. 291, 293 σημ. 650, σ. 294-296, 298-301.
- Κατάπουλο (Katapulō): σ. 290 σημ. 637.
- Κατηφορίδα (ΠΕΧ, ΥΕΧ, IX): σ. 20, 313-315.
- Κάτω Κάμπος, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 64, 75 σημ. 224.
- Κάτω Μεριά, περ. Ἀρκεσίνης (ΠΕΧ, ΥΕΧ-NX): σ. 334.
- Κάφαλα, περ. Χώρας-Αἰγιάλης (ΠΕΧ, ΒΠ-NX): σ. 90 σημ. 258.
- Κεφάλι τοῦ Πετρᾶ (ΠΕΧ, IX, NX): σ. 319 σημ. 733, σ. 325 σημ. 751, σ. 326-327.
- Κλεφτοσπηλιά (TN-ΠΕΧ): σ. 9 σημ. 22, σ. 319 σημ. 736.
- Κορνακοπός (IX, ΕΠ-P): σ. 281 σημ. 622.
- Κορνοβίγλια (ΠΕΧ, IX): σ. 347 σημ. 844.
- Κρούκελλος: σ. 59 σημ. 185, σ. 75, 82.
- Κρυὸ Νερό (ΕΠ-P): σ. 327 σημ. 762.

Λαγκάδα Αιγιάλης (ΒΠ-NX): σ. 81, 100.

- Λακκί Αιγιάλης (IX-NX): σ. 65.
- Λέλης, περ. Χώρας (ΕΠ): σ. 330, 334 σημ. 792, σ. 335 σημ. 793, σ. 339.
- Λεῦκες, περ. Μινώας (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 99, 205 σημ. 480, σ. 342 σημ. 825, σ. 344, 346.
- Λουτρό Καταπόλων (ΕΠ-NX): σ. 298.

- Μαλτέζι, περ. Καταπόλων (ΠΕΧ): σ. 289, 320.
- Μάντρες του Ν. Ρούσσου, Κατ' Ἀκρωτήρι (ΠΕΧ, IX, NX): σ. 304-307.
- Μαρκιανή, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 10, 13 σημ. 37.
- Μάρμαρα, (τά), περ. Μινώας (IX, NX): σ. 193, 205 σημ. 480, σ. 230, 280, 281 σημ. 626.
- Μάρμαρος, περ. Καταπόλων (IX, NX): σ. 324 σημ. 744, σ. 328 σημ. 765, σ. 330 σημ. 775.
- Μαύρη Μύτη, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΕΧ, ΕΠ, NX): σ. 57 σημ. 182.
- Μουντουλιά (ΥΝ-ΠΕΧ, IX, Ρ): σ. 3, 7, 107 σημ. 301, σ. 109, 111, 165-167, 249, 311, 316.
- Μπίουνας Αιγιάλης (ΠΕΧ): σ. 10.

- Νερά-Νερό (ΠΕΧ, IX): σ. 319 σημ. 732, σ. 320.
- Νικουριά, περ. Αιγιάλης (ΠΕΧ, IX, NX): σ. 13 σημ. 40, σ. 281 σημ. 621, σ. 335, 338 σημ. 804, σ. 339.
- Νιό Χωριό, περ. Καταπόλων (ΠΕΧ, NX): σ. 316 σημ. 724.

- Ξενοτάφια, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΕΧ, IX, NX): σ. 48 σημ. 166.
- Ξυλοκερατίδι (ΠΕΧ, ΥΕΧ-NX): σ. 20, 108, 156 σημ. 406, σ. 167, 290, 304, 311 σημ. 708, σ. 312-314, σημ. 716, σ. 319, 325, 328 σημ. 765.

- Όξω Μεριά, περ. Αιγιάλης (ΠΕΧ, ΕΠ, NX): σ. 327 σημ. 758, σ. 332.
- Όρμος Αιγιάλης (ΠΕΧ, IX-NX): σ. 38 σημ. 123, σ. 64-65, 67-68, 100.

- Παλαιόκαστρο ἢ Παλιόκαστρο, περ. Αιγιάλης (ΠΕΧ, IX): σ. 3 σημ. 9.
- Παλιοκκλησιά, Ραχίδι Καταπόλων (;, ΕΠ-NX): σ. 323 σημ. 741, σ. 324.
- Παλιόμαντρα στο Ρίχτι (ΠΕΧ, ΕΠ): σ. 336, 339.
- Παναγία Καταπολιανή: βλ. Καταπολιανή.
- του Πολίτη, περ. Κάτω Μεριᾶς (IX, ΠΧ, NX): σ. 48 σημ. 166, σ. 71 σημ. 218, σ. 72-73 εικ. 85-87.
- Παναγίτσα στο Κατ' Ἀκρωτήρι (ΠΕΧ, Ρ-ΠΧ, NX): σ. 304 σημ. 688, σ. 305.
- Παραδείσα, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΧ): σ. 73-74, εικ. 88α-β.
- Πέρα Ραχίδι, περ. Καταπόλων: σ. 156 σημ. 406, σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652, σ. 328 σημ. 765· βλ. καὶ Ἁγία Εἰρήνη στο Πέρα Ραχίδι, περ. Καταπόλων.
- Περιστεριά-Περιστεριές, περ. Καταπόλων (ΠΕΧ, IX, ΚΠ-Ρ, NX): σ. 319 σημ. 734, σ. 326 σημ. 753, σ. 327 σημ. 758.
- Ποταμός Αιγιάλης (ΠΕΧ; IX; NX): σ. 100.
- Προφήτης Ἡλίας, στο Φανάρι: σ. 320.
- στον Σακκά Καταπόλων (ΠΕΧ, NX): σ. 324 σημ. 749.
- Πυργί, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΧ, ΑΠ-ΕΠ, NX): σ. 56 σημ. 181, σ. 57, 81.
- Πύργοι τῆς Γιαννούλας στο Βουνί (ΠΕΧ): σ. 333 σημ. 787.
- Πύργος του Γιαννούλη, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΚΠ-ΕΠ, ΕΝΕΤ-NX): σ. 56 σημ. 180, σ. 58 σημ. 183.

- *Ρήκτης*, (ό), περ. Χώρας: σ. 336 σημ. 795.
- *Ρίχτι*, (τό), περ. Χώρας (ΠΕΧ, ΙΧ, ΕΠ, ΝΧ): σ. 330, 332, 334-336 σημ. 795· βλ. καὶ *Ρήκτης*.

- *Σακκῶς* Καταπόλων (ΙΧ-ΝΧ): σ. 324-325 σημ. 747.
- *Σίβρυσα*, περ. Μινώας (ΠΕΧ): σ. 347 σημ. 843.
- *Σκαρπαθιά* Καταπόλων (ΙΧ-ΝΧ): σ. 324-325 σημ. 748.
- *Σταυρός* στὰ *Μάρμαρα*: σ. 166, 281 σημ. 625, σ. 341, 344.
- *στο Χωριό*, περ. Κάτω Μεριᾶς (ΠΕΧ, ΙΧ-ΝΧ): 155-156 (βλ. *Ἁγία Τριάς* στο *Χωριό*).
- *στοῦ Μανωλιού τ' Ἀλήορι*: σ. 283 σημ. 632.
- *στοὺς Λάκκους*, *Τερλάκι*: σ. 330 σημ. 776.
- *Σωτήρα*, (ή), περ. Μινώας: σ. 316 σημ. 722.

- *Τερλάκι*, περ. Χώρας (ΠΕΧ, ΙΧ-ΝΧ): σ. 319, 330-333 σημ. 776-777, σ. 334, 340-341.
- *Τρούλης*, περ. Κάτω Μεριᾶς: σ. 57 σημ. 182.
- Τσεσεμές*, περ. Καταπόλων: σ. 328 σημ. 765.
- Τσουνιά*, περ. Χώρας (ΕΠ-Ρ ;): σ. 332 σημ. 781.
- Τυροκόμος*, περ. Μινώας: σ. 344 σημ. 834, σ. 345, 346 σημ. 840.

- Φανάρι* Καταπόλων: σ. 320.
- *Φοινικιές*, περ. Μινώας (ΠΕΧ, ΙΧ): σ. 167 εἰκ. 149, σ. 274, 308, 344 σημ. 833, σ. 346.
- *Φονιάς*, περ. Καταπόλων (ΠΕΧ, ΙΧ, ΠΧ, ΝΧ): σ. 75, 334 σημ. 790.
- *Φτωχὴ Παναγιά* στο *Ξυλοκερατίδι*: σ. 313, 316.
- *Φωτοδότης* στὴν Χώρα (ΠΕΧ, ΙΧ, ΠΧ-ΝΧ): σ. 75 σημ. 226, σ. 91, 95.

- *Χοζοβιώτισσα*: σ. 46 σημ. 157, σ. 70 σημ. 216, σ. 83, 88, 90-91, 95-96 σημ. 271, σ. 99, 329.
- Χριστουλάκι (Τὸ ἀπάνω)*: σ. 323.
- Χριστουλάκι (Τὸ κάτω)*: σ. 166.
- *Χρυσόστομος* στὰ *Κάψαλα* (ΠΕΧ, ΒΠ-ΝΧ): βλ. *Ἄης Γιάννης ὁ Χρυσόστομος*.
- *Χώρα* (= *Τὸ Κάστρο*), περ. Μινώας: σ. 79-80 σημ. 238, εἰκ. 91-92, σ. 88, 91, 93, 101, 290.
- *Χωριό*, βλ. στο *Χωριό*.

II. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Στὸν παρόντα τόμο ἀναφέρονται χωρὶς ἐπιγραφικὸ ὑπόμνημα ὀλίγες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια (1972-2002), καθὼς καὶ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες στὸ Corpus IG XII 7, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐθεωροῦντο χαμένες ἢ ἀγνώστου τόπου φυλάξεως. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πρὸς δημοσίευσιν μελέτες τῶν Δημητρίου Κοκκῶνη, *Ταφικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ καὶ Βασιλικῆς Παππᾶ*, *Ἐπιγραφές τῆς Ἀθηνᾶς Ἰωνίας στὴν Ἀμοργό*, στὸν προετοιμαζόμενο συλλογικὸ τόμο ποὺ θὰ ἀκολουθήσει *Παλαιὲς καὶ νέες ἐπιγραφές στὴν Ἀμοργό*, προβλέπεται νὰ συμπεριληφθοῦν ἀναθήματα, ὅροι, ψηφίσματα, λατομικὰ σημεῖα, βραχογραφήματα, καθὼς καὶ χαράγματα σὲ ὄστρακα ἀγγείων.

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ στὸ Corpus IG XII 7

(ἀντιστοιχία ἀριθμοῦ ἐπιγραφῆς στὸ IG XII 7, μὲ σελίδες, σημειώσεις καὶ εἰκόνες, καί, ἐὰν εἶναι γνωστός, ὁ τόπος ποὺ βρίσκεται σήμερα)

ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ

- IG XII 7, 4: σ. 44 σημ. 144 (ΜΣ).
 5: σ. 30 σημ. 90 (ΜΣ).
 14: σ. 44 σημ. 141.
 22: σ. 44 σημ. 138, σ. 340 σημ. 811 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 74).
 23: σ. 44 σημ. 138, σ. 340 σημ. 811.
 24: σ. 340 σημ. 811.
 25: σ. 340 σημ. 811.
 27: σ. 44 σημ. 138.
 32: σ. 44 σημ. 138, σ. 340 σημ. 811 (ΜΣ).
 33: σ. 340 σημ. 811 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 30).
 34: σ. 44 σημ. 138, σ. 340 σημ. 811 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 46).
 35: σ. 340 σημ. 811 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 34).
 36: σ. 340 σημ. 811.
 49: σ. 44 σημ. 138, 139 (ΜΣ, εὔρημα τοῦ Deschamps 1888, 326: λανθασμένα ἀναφέρει ὡς προέλευση τὴν Μινώα).
 50: σ. 27 σημ. 76, σ. 44 σημ. 140, σ. 63 σημ. 205.
 54: σ. 27 σημ. 76, σ. 33 σημ. 112, εἰκ. 39 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 85).
 57: σ. 44 σημ. 143 (ΕΜ).
 63: σ. 62 σημ. 191 (ΕΜ).
 64: σ. 62 σημ. 191 (ΜΣ).
 65: σ. 62 σημ. 191 (ΜΣ).
 66: σ. 62 σημ. 191 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 106).
 67: σ. 62 σημ. 191 (ΕΜ).
 68: σ. 62 σημ. 191.
 69: σ. 62 σημ. 191 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 84).
 70: σ. 62 σημ. 191 (ΕΜ).
 71: σ. 44 σημ. 142 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 60).
 72: σ. 44 σημ. 142.

- IG XII 7, 73: σ. 44 σημ. 142 (ΜΣ).
 74: σ. 44 σημ. 142 (ΑΣΑ, ἄρ. ΣΕΙ 40).
 78: σ. 26 σημ. 72, σ. 45 σημ. 147.
 79: σ. 45 σημ. 147.
 80: σ. 45 σημ. 147.
 82: σ. 45 σημ. 146 (ΑΣΑ, 2000, ἀκατάγραφη).
 83: σ. 45 σημ. 146 (ΑΣΑ, 2000, ἀκατάγραφη).
 84: σ. 45 σημ. 146 (ΜΣ).
 85: σ. 45 σημ. 146 (ΜΣ).
 88: σ. 44 σημ. 145 (κτισμένη στὴν κλίμακα πρὸς τὴν Παναγία Καστριανή).
 99: σ. 46 σημ. 155.
 103: σ. 23 σημ. 56.
 106: σ. 23 σημ. 55.
 107: σ. 23 σημ. 56.
 139: σ. 23 σημ. 55 (ΜΣ).
 140: σ. 23 σημ. 55, σ. 240 σημ. 566.
 141: σ. 23 σημ. 55, σ. 26 σημ. 72, σ. 240 σημ. 566 (ΕΜ).
 142: σ. 23 σημ. 55, σ. 26 σημ. 72 (ΜΣ).
 143: σ. 23 σημ. 55.
 144: σ. 23 σημ. 55, σ. 26 σημ. 72 (ΜΣ).

ΜΙΝΩΑΣ

- IG XII 7, 220: σ. 239 σημ. 557, σ. 294 σημ. 652 (ΑΣΑ, ἄρ. ΣΕΙ 65).
 221: σ. 135 σημ. 366, σ. 135 σημ. 371, σ. 238 σημ. 551, σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652 (ΑΣΑ, ἄρ. Α85/Μ1).
 222: σ. 135 σημ. 366, σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652 (ΑΣΑ, ἄρ. Α85/Μ2).
 223: σ. 135 σημ. 366, σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652.
 224: σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652 (ἐντοιχισμένη, Πέρα Ραχίδι Καταπόλων).
 225: σ. 239 σημ. 558, σ. 294 σημ. 652.
 226: σ. 135 σημ. 370, σ. 294 σημ. 652.
 227: σ. 156 σημ. 403, σ. 240 σημ. 565 (Κατ' Ἀκρωτήρι, ἐντοιχισμένη στὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων).
 228: σ. 238 σημ. 551, σ. 239 σημ. 555 (ΕΜ καὶ ΑΣΑ, ἄρ. Κ10).
 231: σ. 153 σημ. 401.
 232: σ. 156 σημ. 406 (ΜΣ, ἄρ. 34).
 233: σ. 156 σημ. 406.
 234: σ. 156 σημ. 406 (Πέρα Ραχίδι Καταπόλων).
 235: σ. 109 σημ. 313, σ. 224 σημ. 531, σ. 225 σημ. 537 (ΜΣ, ἄρ. 57).
 237: σ. 109 σημ. 313, σ. 156 σημ. 404, σ. 238 σημ. 551 (ΜΣ, ἄρ. 127).
 238: σ. 294 σημ. 557.
 239: σ. 33 σημ. 111, σ. 158 σημ. 417 καὶ 418, εἰκ. 38 (ΑΣΑ, ἄρ. ΣΕΙ 5).
 240: σ. 158 σημ. 417 καὶ 418, σ. 239 σημ. 554, σ. 295 σημ. 660 (Παναγία Καταπολιανή).
 241: σ. 109 σημ. 313, σ. 239 σημ. 553.
 242: σ. 158 σημ. 414 (ΑΣΑ, ἄρ. 5).
 246: σ. 239 σημ. 559, σ. 340 σημ. 814.

- IG XII 7, 247: σ. 106-107 σημ. 299, σ. 340 σημ. 814, εικ. 107 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 11).
 248: σ. 340 σημ. 814.
 249: σ. 340 σημ. 814, σ. 341 σημ. 820.
 250: σ. 109 σημ. 313, σ. 239 σημ. 562, σ. 320 σημ. 814 (ΜΣ).
 251: σ. 109 σημ. 313, σ. 239 σημ. 562, σ. 340 σημ. 814 (ΜΣ).
 252: σ. 109 σημ. 313, σ. 159 σημ. 421, σ. 239 σημ. 562, σ. 340 σημ. 814 (ΜΣ, αρ. 118).
 253: σ. 340 σημ. 814.
 254: σ. 225 σημ. 537, σ. 340 σημ. 814 (Πέρα Ραχίδι Καταπόλων, έντοιχισμένη στην Αγία Ειρήνη).
 255: σ. 240 σημ. 564, σ. 340 σημ. 814, εικ. 226 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 76).
 256: σ. 340 σημ. 814 (ΑΣΑ, ἀκατάγραφη).
 257: σ. 159 σημ. 420, εικ. 163 (ΑΣΑ, αρ. 228).
 261: σ. 109 σημ. 313 (ΜΣ, αρ. 66).
 262: σ. 158 σημ. 419, σ. 295 σημ. 663, εικ. 263 (Άγιος Γεώργιος, Ραχίδι Καταπόλων).
 266: σ. 160 σημ. 426, σ. 295 σημ. 662.
 268: σ. 157 σημ. 407, σ. 295 σημ. 661 (ΜΣ, αρ. 88).
 272: σ. 298 σημ. 671.
 273: σ. 109 σημ. 313.
 278: σ. 136 σημ. 374 (ΜΣ, αρ. 104).
 279: σ. 109 σημ. 313, σ. 136 σημ. 375 (ΜΣ, αρ. 104).
 288: σ. 159 σημ. 424 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 35).
 297: σ. 310 σημ. 703 (Άγιος Γεώργιος, Ραχίδι Καταπόλων).
 301: σ. 310 σημ. 701 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 87).
 305: σ. 324 σημ. 743 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 104).
 317: σ. 23 σημ. 55.
 318: σ. 23 σημ. 55.
 321: σ. 23 σημ. 55, σ. 330 σημ. 776 (ΑΣΑ, αρ. 116).
 333: σ. 324-325, σημ. 747.
 363: σ. 324 σημ. 746 (ΜΣ, αρ. 139).
 384: σ. 301 σημ. 682.

ΑΙΓΙΑΛΗΣ

- IG XII 7, 386: σ. 61 σημ. 190 (ΕΜ).
 387: σ. 38 σημ. 120-121 καὶ 126, σ. 61 σημ. 190.
 389: σ. 33 σημ. 116.
 391: σ. 33 σημ. 116.
 392: σ. 38 σημ. 121 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 86).
 395: σ. 63 σημ. 200.
 396: σ. 38 σημ. 119, σ. 63 σημ. 200, εικ. 40 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 109).
 397: σ. 63 σημ. 200 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 33).
 398: σ. 63 σημ. 200.
 399: σ. 26 σημ. 70, σ. 38 σημ. 119, σ. 63 σημ. 200.
 400: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200, εικ. 77 (ΑΣΑ, αρ. Κ67).
 401: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200 (Ὁδησός;).
 402: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200 (Ὁδησός;).

- IG XII 7, 403: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 404: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 405: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 406: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 407: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 408: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 409: σ. 26 σημ. 70, σ. 63 σημ. 200.
 410: σ. 26 σημ. 70, σ. 33 σημ. 113, σ. 63 σημ. 200, εικ. 41 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 4).
 413: σ. 23 σημ. 56.
 420: σ. 38 σημ. 122.
 425: σ. 62 σημ. 197 (ΑΣΑ, αρ. Κ38).
 429: σ. 38 σημ. 123.
 430: σ. 38 σημ. 123 (ΕΑΜ, αρ. 4546).
 431: σ. 38 σημ. 123 (ἀπὸ τὸ 1992 φυλάσσεται στὴν ΑΣΑ).
 434: σ. 38 σημ. 118.
 442: σ. 23 σημ. 55, σ. 25 σημ. 68 (Βίγλα Θολαρίων Αιγιάλης, κατὰ χώραν).
 515: σ. 38 σημ. 117 (ΕΜ).

IG XII 7, Suppl.:

- 330: σ. 340 σημ. 811 (ΑΣΑ, αρ. ΣΕΙ 30).

Β. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ στὴν ΑΣΑ:

- ἀρ. 2: σ. 333 σημ. 783 (ἀπὸ τὸ Τερλάκι).
 69: σ. 323 σημ. 741 (ἀπὸ τὴν Παλιοκκλησά, Ραχίδι Καταπόλων).
 71: σ. 324 σημ. 744 (ἀπὸ τὸν Μάρμαρο Καταπόλων).
 95: σ. 324 σημ. 744 (ἀπὸ τὸν Μάρμαρο Καταπόλων).
 98: σ. 327 σημ. 762 (ἀπὸ τὸ Κρυὸ Νερό).
 99: σ. 327 σημ. 762 (ἀπὸ τὸ Κρυὸ Νερό).
 110: σ. 323 σημ. 741 (ἀπὸ τὴν Παλιοκκλησά, Ραχίδι Καταπόλων).
 262: σ. 329 σημ. 772 (ἀπὸ τὸν Ἀσώματο Χώρας).
 310: σ. 294 σημ. 658 (ἀπὸ τὰ Κατάπολα, οἰκόπεδο Δ. Σ. Μαύρου).

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ*

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ:

Les Cyclades 1993, σ. 108, εἰκ. 5: 57.

Les Cyclades 1993, σ. 111, εἰκ. 6: 58β.

Ross II, 1843 (ἔναντι τίτλου): 64.

Μαραγκοῦ 2002: 94, 95, 97 (φωτ. Ἀντ. Βλαβιανοῦ), 96 (σχ. Μ. Κορρέ).

W. Hoepfner, *AM* 87, 1972, σ. 233, εἰκ. 2: 138.

ΜΟΥΣΕΙΑ

Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον: 8, 9, 11, 37, 60.

—, Μουσεῖο Μπενάκη: 33, 101 (φωτ. Ἰ. Δεσποτίδης).

Βερολίνο, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Antikensammlung: 32.

Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlung: 34.

Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum: 31.

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΘΗΝΩΝ (Deutsches Archäologisches Institut Athen): 6,

7, 10, 13-16, 35, 36, 38-41, 59, 61α-β, 62, 77, 82-83, 107, 125, 126, 128-134, 136, 138α, 139, 150, 4-5, 152, 156, 2-6, 163, 164, 226.

ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΜΟΡΓΟΥ: Ἀντωνίου, Γ.: 70α-γ, 99. Γαβαλάς, Γ.: 76β. Δεσποτίδης, Ἰ.: 12, 22α-β, 26, 27, 91, 100-105, 263. Μακρῆς, Γ.: ΑΕΦ: 18, 65, 72, ΟΦ: 71. Μαραγκοῦ, Λ.: 3, 4, 19, 21, 23-25, 28-30, 54-56, 58α, 66-70α, 74, 76α, 78-80, 85-89, 93, 98, 167, 168, 256-259, 261, 264, 266-268, 270-271, 273-283. Πατρικιᾶνος, Ἰ.: 49, 50α-γ, 269α. Σκιαδαρέσης, Μ.: 84α-β, 92, 260. Τριανταφυλλίδης, Π.: 81α-β.

ΑΡΧΕΙΟ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΙΝΩΑΣ: Ἀντωνίου, Γ.: 192, 193, 220α, 224α, 251, 252. Ἀττάλη, Ἐ.: 119, 151, 3-4. Δεσποτίδης, Ἰ.: 116-118, 120-124, 135, 140-150, 1-3, 151, 1, 2, 5, 153-156, 1, 157, 1, 3, 158-162, 180-182, 189δ, 195β, 199-202, 204, 205β, 206, 243. Δημητρίου, Β.: 223, 229α-β, 230α, 232α, 253α-δ. Μακρῆς, Γ.: ΑΕΦ: 109, 169, 225, 234. ΟΦ: 212, 217, 250. Μαραγκοῦ, Λ.: 5, 108, 110, 111, 113, 137, 173, 178, 179, 183α, 185, 187, 188, 189, 191, 194, 195α, 196, 203α, 205α, 209, 211, 213, 215, 216, 218, 221, 227, 233, 235, 236, 238α, 242, 244, 245, 247-249, 284. Μπαρδάνη, Ἐ.: 175β, 176, 177α, 207, 208α-γ. Μπούρα, Κ.: 285. Πατρικιᾶνος, Ἰ.: 114, 115α-β, 157, 2, 183α, 184, 186, 197α, 210α-β, 227α, 239-241, 269α. Σκιαδαρέσης, Μ.: 127α-β.

Ἡ. Ἡλιάδης: 42-46, 51-53, 106, 166.

*Ἀναφέρονται οἱ πηγές ποὺ δὲν σημειώνονται στοὺς ὑποτίτλους τῶν εἰκόνων.

Βραχυγραφίες: ΑΕΦ = ἀεροφωτογραφίες, ΟΦ = ὀρθοφωτογραφίες.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΜΟΡΓΟΣ Ι. Η ΜΙΝΩΑ
Η ΠΟΛΙΣ, Ο ΛΙΜΗΝ ΚΑΙ Η ΜΕΙΖΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΤΗΣ ΛΙΛΑΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ
ΑΡ. 228 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2002